

26

BRNO V MINULOSTI A DNES

PŘÍSPĚVKY K DĚJINÁM
A VÝSTAVBĚ BRNA

B | R | N | O

Statutární město Brno
Archiv města Brna
Brno 2013

B | R | N | O

© Statutární město Brno, Archiv města Brna, 2013

Redakční rada: PhDr. Libor Blažek (odpovědný redaktor), Mgr. Radana Červená, Ph.D.
(výkonná redaktorka), Mgr. Jana Čermáková, Mgr. Tomáš Dvořák, Ph.D.,
PhDr. Aleš Filip, Ph.D., Mgr. Milena Flodrová, Mgr. Jindřich Chatrný,
PhDr. Hana Jordánková, Mgr. Jiří Mitáček, Ph.D., Mgr. Karel Mlateček, Ph.D.,
Mgr. Aleš Vyskočil, Ph.D.

ISBN 978-80-86736-35-8

ISSN 0524-689X

OBSAH

- 9 *Editorial*
- 11 DALIBOR JANIŠ
*Úřad rychtáře a městská jurisdikce v Brně
ve 13. a 14. století. 2. část: Období rozvoje města*
- 27 TOMÁŠ ČERNUŠÁK
*Personální a sociální struktura komunity
herburského kláštera v Brně ve 14. století*
- 39 VLADIMÍR MAŇAS
*Rukopisy renesanční polyfonie — zapomenutá a přitom
cenná součást svatojakubské farní knihovny*
- 51 JAKUB SLUKA
*Brněnská čtvrt' Černá Pole v listinných pramenech a městských
knihách od prvních zmínek v 15. století po josefínské reformy*
- 67 HANA JORDÁNKOVÁ — IRENA LOSKOTOVÁ
Hygienické nádoby v brněnských domácnostech 16.–17. století
- 83 TOMÁŠ MALÝ
*Lákavá alchymie a brzy odtajnění rosenkruciáni: hledání
kamene mudrců v Brně v časech barokní religiozity*
- 105 ANNA GROSSOVÁ
*Wog(e)lhundové — brněnští zlatníci a stříbrníci 18. století.
Nová připsání k dílu Andream Vogelhunda*
- 127 ROBERT JANÁS
Eduard Veith — Útěk zimy
- 145 MARCELA MACHARÁČKOVÁ
*Skupina výtvarných umělců v Brně pohledem soudobé kritiky.
Ž Knihy zápisů členských schůzí SVU Brno v letech 1922–1930*

- 181 FRANTIŠEK ČAPKA
*Od fotbalového amatérismu k profesionalismu v SK Židenice.
K 100. výročí založení kopané v FC Zbrojovka Brno*
- 213 LUCIE ZADRAŽILOVÁ
*Brněnská Tapiola. Sociokulturní pohled na brněnské
sídlíště Lesná a jeho vztah k finské Tapiole*
- 261 MIROSLAV DIVINA
Podoby brněnských panelových sídlišť
- 297 HANA JORDÁNKOVÁ — LUDMILA SULITKOVÁ
*Historiografie ve vztahu k moravským královským městům
ve středověku a raném novověku a edice městských písemností*
- 349 *Zusammenfassung*
- 373 *Seznam autorů*
- 375 *Forma odevzdání příspěvků do sborníku Brno v minulosti a dnes*
- 381 *Forma bibliografických záznamů pro poznámkový
aparát sborníku Brno v minulosti a dnes*
- I *Barevné přílohy*

EDITORIAL

Sborník *Brno v minulosti a dnes* prošel během své čtyřiapadesátileté existence několika vývojovými etapami. V současné době se jeho struktura stabilizovala, každý svazek v pravidelné roční periodicitě obsahuje řadu původních odborných článků časově pokrývajících jednotlivá historická období existence města Brna od středověku až po dobu nejnovější. Tematicky jsou tyto příspěvky různorodé, na jejich vzniku se kromě odborných historiků podílejí i kolegové z příbuzných oborů — archeologové, kunsthistorici, etnografové a další.

Podle tohoto principu je sestaven i předkládaný dvacátý šestý svazek periodika.

V úvodním článku se Dalibor Janiš dále zabývá problematikou vývoje úřadu rychtáře a městské jurisdikce ve 13. a 14. století. Následují sonda do středověké personální struktury komunity brněnského herburského kláštera Tomáše Černušáka a stať Vladimíra Maňase představující jedinečné renesanční hudební rukopisy svatojakubské farní knihovny. Příspěvek k vývoji brněnského předměstí Černá Pole do vrcholného novověku připravil Jakub Sluka, jedné ze stránek osobní intimní hygieny brněnských obyvatel 16.–17. století se věnovaly Hana Jordánková a Irena Loskotová v příspěvku o tehdy užívaných hygienických nádobách.

Období počátku 18. století se věnují příspěvky dva. Zdánlivě téměř romantický příběh, případ soudního vyšetřování brněnských členů Bratrstva hvězdového kříže, precizně analyzoval Tomáš Malý, Anna Grossová se ve svém článku po stránce genealogické i kunsthistorické věnovala rodině významných brněnských zlatníků a stříbrníků z rodiny Wog(e)lhundových.

S oblastí výtvarného umění souvisejí i další dva články — Roberta Janáse a Marcely Macharáčkové. První pojednává o další vývojové fázi brněnského malířství na příkladu brněnské výstavy moravského malíře Eduarda Veitha konané v roce 1903, druhý přibližuje činnost Skupiny výtvarných umělců, která v Brně působila v letech 1922–1939.

Sportovní tematika 20. století je reprezentována textem Františka Čapky, věnovaným amatérskému období fotbalového klubu SK Židenice, slavícímu v letošním roce prostřednictvím svého nástupce FC Zbrojovka Brno sté výročí své existence.

Fenoménem panelových sídlišť, která se během posledních padesáti let stala neodmyslitelnou součástí města a domovem desetitisíců Brňanů, se zabývají příspěvky Lucie Zadražilové a Miroslava Diviny.

Celý sborník uzavírá studie Hany Jordánkové a Ludmily Sulitkové, která hodnotí uplynulé dvacetiletí historiografické publikační a ediční činnosti k dějinám moravských královských měst.

Bohatá historie města Brna nabízí i do budoucna nepřeborné množství témat. Ambicí sborníku *Brno v minulosti a dnes* je přispívat svým podílem k jejich objasňování a vytvářet potřebný prostor pro prezentaci výsledků odborné práce. Věříme, že ve spolupráci s předními historiky a vědci příbuzných oborů budeme tento úkol i nadále naplňovat.

Redakce BMD

DALIBOR JANIŠ

ÚŘAD RYCHTÁŘE A MĚSTSKÁ JURISDIKCE V BRNĚ VE 13. A 14. STOLETÍ 2. ČÁST: OBDOBÍ ROZVOJE MĚSTA¹

Summary: Towards the end of the 13th century the city of Brno tried to strengthen its jurisdiction, the foundations of which were anchored in the privileges from 1243. Three main areas of jurisdiction were involved. Above all, it was the exclusive jurisdiction in the territory of the city within the city walls, which stemmed from the privilege from 1243 and was supported by further privileges from 1276 and 1325. The second area was the effort to gain jurisdiction over Brno suburbs; in this respect the city encountered opposition from local land owners and did not manage to get the support of the sovereign for its interests. Finally, the third area is the exclusive jurisdiction of the city magistrate and the sworn ones (city council) over the country granges of Brno burghers. The city was successful in these efforts and the corresponding immunity provisions appear in the privileges from 1243, 1292 and 1319. In 1376 the city obtained an important privilege concerning the office of the magistrate which from that moment was completely subordinated to the city council.

Keywords: Brno, Middle Ages, magistrate, city law, judicature, privileges.

¹ Studie byla zpracována za finanční podpory Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu ČR jako součást řešení projektu CZ.1.07/2.3.00/20.0031 „Historizace střední Evropy“ Slezské univerzity v Opavě.

Výchozí pramen pro poznání pravomocí a postavení brněnského městského rychtáře tvoří privilegium Václava I. z roku 1243.² Text privilegia, formálně rozděleného do dvou samostatných částí (v podobě dvou samostatných pergamenových listin), zahrnuje ustanovení týkající se zejména trestního a majetkového práva. Podrobnější úprava trestní jurisdikce byla do textu zařazena s ohledem na panovníkova regální práva, mezi která výkon trestní jurisdikce patřil. Brněnský rychtář vystupoval jménem a v zastoupení zeměpána a vykonával trestní jurisdikci.³

Listina Václava II. z roku 1243 v druhém článku Malého privilegia vymezila soudní imunitu v tom smyslu, že „*lidé a majetek*“, které by brněnští měšťané vlastnili mimo hranice města, nepodléhají jurisdikci úředníků zemského práva — provinciálního soudce ani jiných úředníků provincie („*iudex provincialis vel etiam alii beneficiarii provincie*“).⁴ Z tohoto ustanovení pak vyplývá, že všechny majetky náležející měšťanům uvnitř i vně města mají podléhat jurisdikci brněnského rychtáře a plně se na ně vztahují ustanovení brněnského městského práva.

Eliminaci zemského práva včetně jakýchkoliv jurisdikčních práv, která by si na území města vůči lidem a majetku nárokovala šlechta, zakotvoval první článek Malého privilegia. Ustanovení zakazovalo všem šlechticům země („*baronum aut nobilium terre*“), aby uplatňovali na území Brna jakékoliv pravomoci, chovali se vůči městu násilně či bez svolení městského rychtáře někoho drželi ve vězení.⁵ Lze se oprávněně domnívat, že toto ustanovení bylo namířeno vůči šlechtě a jejím soukromým (vrchnostenským) právům, která by chtěla uplatňovat přímo na území města.⁶ Vyloučení jurisdikce šlechticů v pozici zemských úředníků na území města nepřímo vyplývá z citovaného druhého článku Malého privilegia.

Uplatňování těchto ustanovení v každodenní právní praxi středověkého Brna nelze s ohledem na chybějící prameny zhodnotit. Problémy spojené s výkonem trestní

2 *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (dále jen CDB) IV-1. Eds. Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. Pragae 1962, s. 79–87, č. 17; *Iura originalia civitatis Brunensis. Privilegium českého krále Václava I. z ledna 1243 pro město Brno*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 1993. Srov. Janiš, Dalibor: *Úřad rychtáře a městská jurisdikce v Brně ve 13. a 14. století. 1. část: Zakladatelské období*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 25, 2012, s. 33–49.

3 Tamtéž, s. 43.

4 CDB IV-1, s. 84, č. 17, čl. 2. Ke vztahu městského a zemského práva nověji srov. Janiš, D.: *Vztah městského a zemského práva a jeho odraz v nejstarších privilegích pro město Brno (K problematice utváření středověkých měst v českých zemích)*. BMD 24, 2011, s. 11–33; Kejř, Jiří: *Vznik městského zřízení v českých zemích*. Praha 1998, s. 260. K zeměpanským úředníkům Jan, Libor: *Vznik zemského soudu a správa středověké Moravy*. Brno 2000, s. 42 an.

5 CDB IV-1, s. 84, č. 17, čl. 1. Toto ustanovení se v pozměněné podobě objevuje v privilegii krále Rudolfa Habsburského pro Brno z roku 1278, jehož text se dochoval ve formulářové sbírce (*Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*/dále jen CDM/ V. Eds. Antonín Boček, Josef Chytil. Olomucii 1850, s. 266–267, č. 55). Listina není známa v originále a její text není zachycen ani mezi opisy brněnských privilegií. Podle M. Švábenského však listinu nelze považovat za pouhé literární cvičení, neboť obsahuje některé reálné prvky a odráží i znalost starších brněnských privilegií (Švábenský, Mojmír: *K dějinám Brna v letech 1243–1411*. BMD 13, 1995, s. 277–278).

6 Tak ustanovení interpretoval například Vaněček, Václav: *Základy právního postavení klášterů a klášterního velkostatku ve starém českém státě (12.–15. stol.)*. 2. *Pozemková vrchnost — Imunita hospodářská*. Praha 1937, s. 33. Srov. Kejř, J.: *Vznik*, s. 163.

jurisdikce městem však zřetelně naznačuje další privilegium, které Brno získalo od českého krále Přemysla Otakara II. Příslušná listina, dodnes v originále dochovaná v městském archivu, nese datum 28. květen 1276.⁷ Podle jejího znění v některých částech provincií (či zemí, jak lze slovo „*provincia*“ také přeložit) převládal starobylý a špatný právní obyčej, podle kterého městské orgány nesměly soudit za spáchaný delikt osobu bydlící v obvodu města, která náležela pod jurisdikci šlechty či jiných pánů („*baronum nostrorum vel aliorum quorumlibet dominio sunt subiecti*“) – tedy příslušné pozemkové vrchnosti. Tato situace měla být podnětem k formulování privilegia pro město Brno.

Brněnský rychtář získal jurisdikci nad osobami, které žily na brněnských předměstích či v těsném sousedství města („*in suburbii civitatis ipsius Brunne vel ipsi civitati immediate connexis*“), a to v případech, kdy spáchaly na území města (tedy uvnitř hradeb) nějaký závažný delikt („*de iniuriis ac culpis, quas in ipsa civitate commiserint*“). Podle běžné praxe, naznačené s jistým negativním akcentem již v citované úvodní pasáži privilegia, takové osoby v těchto případech podléhaly trestní jurisdikci svých pozemkových vrchností, kterým je brněnské městské orgány musely předat k souzení a potrestání. Výsada krále Přemysla II. tak tuto jurisdikci zaručila městu, ovšem s tou podmínkou, že výnos z uložených trestů (zejména pokuty) připadal příslušné pozemkové vrchnosti, tak jako by danou osobu potrestala na svém soudě sama („*ita tamen, quod illud, in quo per eosdem iudices Brunnensis civitatis rei condemnati fuerint, ipsorum cedat dominis, sicuti si essent per ipsos dominos aut eorum iudices sententialiter condemnati*“).⁸ Z tohoto důvodu význam privilegia zpochybnil V. Vaněček, podle jehož názoru tento postup přinášel městu Brnu jen další náklady. Podle M. Flodra, k jehož názoru se lze jednoznačně přiklonit, však stávající praxe nebyla z pohledu města vyhovující, protože nezajišťovala důsledné potrestání takových pachatelů, respektive tito pachatelé mohli s ohledem na postoj svých vrchností zůstat zcela nepotrestáni a jejich případné opakované páchaní deliktů na území města mohlo přinášet brněnským obyvatelům i městským orgánům nemalé problémy.⁹

Znění privilegia z roku 1276 naznačuje, že koncem 13. století byl proces přechodu trestní jurisdikce na pozemkové vrchnosti již v pokročilé fázi a soudní pravomoc vrchností musela být i ze strany panovníka respektována.¹⁰ Rozvoj městského zřízení ve 13. století spojený s uplatňováním městské jurisdikce často narážel

7 CDB V-2. Eds. Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. Prague 1981, s. 508–509, č. 815. Srov. Sulitková, Ludmila: *Soupis výsadních listin pro Brno do roku 1411 v Archivu města Brna a jejich konfirmace*. BMD 22, 2009, s. 43–71; Janiš, D.: *Vztah*, s. 32 (vyobrazení privilegia); Bretholz, Bertold: *Geschichte der Stadt Brünn. 1. Band (Bis 1411)*. Brünn 1911, s. 79–80.

8 CDB V-2, s. 509, č. 815.

9 Vaněček, V.: *Základy*, s. 34; Flodr, Miroslav: *Úsilí městské rady o jurisdikci nad brněnskými předměstími ve 13. a 14. století*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 42, 1995, s. 25–27; *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století. II. Komentář*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 1992, s. 172–173.

10 Srov. Jan, L.: *Vznik*, s. 55–65; Flodr, M.: *Úsilí*, s. 27.

na obdobný typ soudní pravomoci náležející pozemkovým vrchnostem. Zejména církevní instituce byly v této době vybaveny soudními imunitami, které zpravidla vymezovaly vztah vůči zemskému právu a zemským (zeměpanským) úředníkům.¹¹ Imunity duchovních institucí se v řadě případů dostávaly do vzájemného konfliktu s jurisdikčními zájmy měst,¹² kdy i městské právo fungovalo ve vztahu k zemskému právu vlastně na principu imunity (zřetelným příkladem může být příslušné ustanovení ve výše citovaném brněnském privilegium z roku 1243 či v jihlavském privilegium z roku 1249).¹³

Ostatně ke střetu města Brna s jinými pozemkovými vrchnostmi došlo již po polovině 13. století. Klášter augustiniánek, zvaný herburský, založený kolem roku 1240, získal od svého (spolu)zakladatele, brněnského měšťana Ulricha Schwarze nemovitosti ležící uvnitř města i v jeho těsné blízkosti a další statky ve vzdálenějších lokalitách (Pohořelice, Měnin aj.).¹⁴ Další statky potom klášter získal v průběhu druhé poloviny 13. a na začátku 14. století a na brněnském předměstí založil několik osad.¹⁵ Město si mimo jiné nárokovalo poplatky z mimoměstských pozemků náležejících klášteru. Do sporů zasáhl také panovník, který vydal zvláštní nedatovaný mandát, editory českého diplomatáře řazený do let 1255–1258.¹⁶ Adresován byl brněnskému rychtáři a brněnským měšťanům (přísežným) — „*P. iudici, Hercelino, Franconi, Friderico scriptori, Cunzoni de Antiquo foro, civibus Brunnensibus*“ — a král v něm zakázal výběr zmiňovaných poplatků a přikázal dodržovat klášterní svobody.¹⁷ Se spory souvisí vznik několika falz, mimo jiné imunitního privilegia s datem 1252, které obsahuje také soudní imunitu včetně plného hrdelního soudnictví nad klášterními poddanými a statky. Za povšimnutí stojí skutečnost, že mezi svědky je v závěru listiny uveden i brněnský rychtář s několika měšťany („*Wernhardus iudex de Brunna, Alramus, Petro, Franco Albus cives Brunnenses*“).¹⁸

-
- 11 V některých případech však imunitní listiny pro církevní instituce zmiňují i městské soudy — Kejř, J.: *Vznik*, s. 164.
- 12 Zřetelný příklad přináší imunitní privilegium krále Václava II. pro sedlecký klášter z roku 1299. Klášter získal nad svými poddanými plnou (i hrdelní) soudní pravomoc, ovšem s výjimkou, že pokud spáchá klášterní poddaný nějaký delikt v královských městech (míněna především blízká Kutná Hora), bude souzen příslušným městským soudem; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae II.* Ed. Josef Emler. Pragae 1882, s. 785–786, č. 1832; Kejř, J.: *Vznik*, s. 170.
- 13 Jihlava; *CDB IV-1*, s. 290–328, č. 177++; Kejř, J.: *Vznik*, s. 163.
- 14 K počátkům kláštera Šebánek, Jindřich: *K otázce založení herburského kláštera v Brně*. In: Sborník prací věnovaných prof. dru. Gustavu Friedrichovi k šedesátým narozeninám 1871–1931. Praha 1931, s. 406–419; Černušák, Tomáš: *K počátkům herburského kláštera v Brně (Okolnosti vzniku a srovnání s vývojem v Německu)*. In: Ve stopách sv. Benedikta. K vydání připravili Libor Jan, Petr Obšusta. Brno 2002, s. 113–121; Týž: *Herburský klášter v Brně v předhusitském období*. *Vlastivědný věstník moravský* 55, 2003, s. 165–171.
- 15 *Dějiny města Brna 1*. Red. Jaroslav Dřímál a Václav Peša. Brno 1969, s. 42, 73–74; Černušák, T.: *Herburský klášter*, s. 168–169; Hosák, Ladislav: *Historický místopis země Moravskoslezské*. Praha 1938, s. 194–195.
- 16 *CDB V-1*. Eds. Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. Pragae 1974, s. 244, č. 155.
- 17 Srov. Janiš, D.: *Úřad rychtáře*, s. 42; Kejř, J.: *Vznik*, s. 164.
- 18 *CDB IV-1*, s. 441–444, č. 260+; Černušák, T.: *Herburský klášter*, s. 166–167.

Nejasná právní pozice herburského kláštera, podepřená jen falzy, potom vedla k vydání dalšího imunitního privilegia, tentokrát králem Václavem II., který ovšem výslovně odkázal na starší privilegia vydaná jeho otcem a dědem.¹⁹ Příslušná listina nese datum 25. prosince 1286 a obsahuje širokou hospodářskou a také soudní imunitu vztahující se na klášterní statky a poddané.²⁰ Ustanovení o soudní imunitě nijak nezmiňují brněnské městské orgány. Privilegium klášteru přiznalo veškeré výnosy z případů, které by se týkaly deliktů spáchaných klášterními poddanými a o kterých by rozhodoval soud zeměpána nebo beneficiářů. Toto ustanovení tak bylo v zásadě v souladu s brněnským privilegiem z roku 1276 — město mohlo trestat pachatele, výnos z pokut náležel klášteru. V této souvislosti je třeba upozornit, že privilegium z roku 1276 se výslovně týkalo světských i duchovních vrchností („[...] *sive clerici vel laici*“), pod které náleželi obyvatelé z předměstí. Z období po roce 1287 však nejsou připomínány žádné spory mezi herburským klášterem a městem Brnem.²¹

Zápas města Brna o plnou jurisdikci na vlastním území dokládá také privilegium krále Jana Lucemburského z 5. dubna 1325.²² Vedle ustanovení týkajících se výčepu rakouských vín, užívaných měř a přijímání nových měšťanů jsou v textu zahrnuty důležité články týkající se městské jurisdikce. Privilegium výslovně stanovilo, že lidé (poddaní) olomouckého biskupství, kteří spáchali na území města nějaký delikt, podléhají jurisdikci městského rychtáře a přísazných. Toto oprávnění ostatně městu náleželo již na základě privilegia z roku 1276, neboť již v této době se v sousedství města nacházely statky náležející biskupství (Modřice, Šlapanice, Tuřany aj.).²³ Vydání listiny bylo patrně reakcí na předchozí spory mezi městem a vrchnostenskými úředníky biskupství.²⁴

K výraznému a dlouhotrvajícím konfliktu mezi městem Brnem a pozemkovými vrchnostmi v otázce jurisdikce nad obyvateli brněnských předměstí došlo v případě proboštní u sv. Petra. Proboštní drželo již ve 13. století v blízkosti města statky, mezi kterými hrálo důležitou roli území na Ponavě.²⁵ Od krále Václava III. získalo proboštní privilegium s datem 10. ledna 1306, které potvrzovalo blíže nespecifikované „práva a svobody“, které se měly výslovně vztahovat na Ponavu a všechny

19 Kromě výše citované listiny s datem 1252 jde o listiny *CDB IV-1*, s. 120–123, č. 39++; *CDB V-2*, s. 238–241, č. 631++.

20 *CDM IV*. Ed. Antonín Boček. Olomucí 1845, s. 321–323, č. 246; *Katalog listin a listů k VII. dílu českého diplomatáře. I*. Ed. Dalibor Havel. Brno 2011, s. 93, č. 230.

21 Srov. Černušák, T.: *Herburský klášter*, s. 168; Flodr, M.: *Úsilí*, s. 28–29.

22 *CDM VI*. Eds. P[eter] Chlumecky, Josef Chytil. Brünn 1854, s. 219–222, č. 283.

23 Srov. Hosák, L.: *Historický místopis*, s. 215, 218–220; Procházka, Rudolf — Valenta, Jaromír: *Modřice 1141–2001*. Modřice 2001.

24 Flodr, M.: *Brněnské městské právo. Zakladatelské období (–1359)*. Brno 2001, s. 53–54.

25 Jan, L. — Procházka, R. — Samek, Bohumil: *Sedm set let brněnské kapituly*. Brno 1996, s. 27–49; Jordánková, Hana: *Brněnská předměstí Cejl a Radlas — stručné dějiny do poloviny 17. století*. BMD 16, 2002, s. 286–289; Hosák, L.: *Historický místopis*, s. 199–203.

poddané proboštství, kleriky a domy probošta a kapituly. Panovník současně zakázal komorníkovi, podkomořímu, brněnskému rychtáři a měšťanům (přísežným) a dalším moravským úředníkům, aby majetek a lidi proboštství zatěžovali berněmi, dávkami a platy.²⁶ Vydání privilegia dává tušit existenci sporů mezi proboštstvím (kapitulou) a městem, což také dokládá pozdější listina ze 4. března 1315.²⁷ Zachycuje urovnání sporů mezi městem Brnem („*iudex [...] et iurati ac comunitas civium Brunensium*“) a proboštstvím, zastoupeným proboštem Konrádem, které se týkaly obyvatel na Ponavě.

V prvním bodě bylo stanoveno, že pokud by někdo chtěl proti poddaným proboštství usedlým na území Ponavy vznést žalobu v jakékoliv věci („*super quibuscumque causis*“), má být takový spor řešen před proboštovým rychtářem, který měl ve věci poskytnout spravedlnost, tedy rozhodnout. Toto v zásadě bezproblémové ustanovení tak stanovilo příslušnost soudu s ohledem na osobu žalovaného — poddaného proboštství. Další ustanovení ovšem přináší jisté interpretační potíže. Pokud v trestních případech („*in causis criminalibus*“), jako jsou v textu výslovně uvedené delikty vraždy, znásilnění a krádeže, rozhodl brněnský městský rychtář, měly všechny výnosy z pokut připadnout proboštovi. Stejně tak majetek osoby odsouzené k trestu smrti. Ze znění tohoto článku však není zřejmé, zda se v případech uvedených závažných deliktů vztahovala jurisdikce městského rychtáře i na území Ponavy, nebo jde o situaci, kterou zakotvilo již citované privilegium z roku 1276, tedy rozhodování o deliktech spáchaných cizími poddanými (v daném případě tedy lidmi proboštství) na území města uvnitř hradeb.

M. Flodr považuje první článek za závažné porušení brněnského privilegia z roku 1276.²⁸ Ve skutečnosti však tomu tak není — výsada udělená králem Přemyslem Otakarem II. výslovně přiznávala městu trestní jurisdikci nad cizími poddanými jen v závažných deliktech, ve všech ostatních případech muselo být respektováno pravidlo o soudní příslušnosti žalované strany, tedy cizího poddaného, před jeho pozemkovou vrchnost. Naopak druhý článek listiny z roku 1315 starší brněnské privilegium vlastně respektuje a přiznává městskému rychtáři jurisdikci v případě citovaných těžkých deliktů. Nepřímo to vyplývá z třetího ustanovení listiny z roku 1315, podle kterého měl být pachatel, který by uprchl na území Ponavy, stíhán městským rychtářem za asistence místního rychtáře a dvou sousedů („*[...] assumpto sibi iudice prepositi vel duobus vicinis*“) a městský rychtář jej měl po dopadení také potrestat. Listina z roku 1315 potom ještě stanovila určité výjimky z mílového práva, osvobození poddaných proboštství ode všech dávek a poplatků a přístup na městský trh.²⁹

26 CDM VI, *Supplementa*, s. 393, č. 12; srov. Flodr, M.: *Úsilí*, s. 29; Jan, L. — Procházka, R. — Samek, B.: *Sedm set let*, s. 47.

27 CDM VI, s. 62–63, č. 89; srov. Jordánková, H.: *Brněnská předměstí*, s. 292–293.

28 Flodr, M.: *Úsilí*, s. 29; Týž: *Brněnské městské právo*, s. 130; podobně Jordánková, H.: *Brněnská předměstí*, s. 293.

29 CDM VI, s. 62–63, č. 89; Flodr, M.: *Úsilí*, s. 30; Jan, L. — Procházka, R. — Samek, B.: *Sedm set let*, s. 48.

Později prý ovšem docházelo k porušování uzavřených dohod ze strany města, jak o tom referuje listina markraběte Karla z 6. prosince 1342.³⁰ Jde o poměrně rozsáhlé privilegium, vydané na popud brněnského probošta, mistra Hermanna, který si u zeměpána na město Brno stěžoval.³¹ Úvodní část privilegia inseruje text listiny z roku 1315, přičemž její ustanovení jako výsledek starší dohody mezi oběma stranami měly nadále platit a markrabě zakázal městu Brnu je jakkoliv porušovat. Určité nejasnosti ve znění textu privilegia z roku 1315 pak vedly k tomu, že markrabě Karel obsah daných pravidel přeformuloval a upřesnil. První článek přiznává plnou jurisdikci nad lidmi proboštvství zdejšímu rychtáři s tím, že proboštovi mají náležet výnosy soudnictví. Soudní pravomoci městského rychtáře se dotýká další ustanovení. Pokud by byl na statcích proboštvství dopaden pachatel krádeže, vraždy, znásilnění, loupeže nebo jiného závažného deliktu, měl být proboštovým rychtářem a lidmi předán městskému rychtáři a přísazným k potrestání, výnos z pokut měl však připadnout proboštovi. Karlova listina se na tomto místě snažila upřesnit ustanovení listiny z roku 1315. Soudní pravomoc brněnského rychtáře nad územím Ponavy v případě spáchání závažných deliktů byla jen nepřímá, ustanovení totiž nelze interpretovat tak, že by městský rychtář soudil všechny těžké delikty spáchané na území Ponavy, ale jen pachatele, kteří sem (v intenci listiny z roku 1315) uprchli a byli mu předáni zdejším rychtářem. I tak obě privilegia dokládají jistý dílčí posun ve snaze města získat trestní jurisdikci i nad předměstími a zdejším obyvatelstvem náležejícím pod cizí vrchnosti.

Další ustanovení privilegia z roku 1342 ve shodě s listinou z roku 1315 formulačně rozvíjejí hospodářské výsady obyvatel Ponavy. M. Flodr považuje Karlovo privilegium za závažné porušení a nerespektování starších privilegií města Brna ze strany markraběte.³² Je nepochybné, že zejména ustanovení hospodářského charakteru byla velmi významná a privilegium v tomto směru jistě odráží Karlovy osobní vazby na mistra Hermanna. V otázce trestní jurisdikce města však nebyl v jeho neprospěch překročen rámec staršího privilegia z roku 1276. Ale město současně přímou jurisdikci nad předměstskými statky a zdejšími lidmi nezískalo.

Později, za vlády markraběte Jošta, však město Brno znovu začalo usilovat o přímou jurisdikci nad předměstími. Dokládá to žádost Brněnských markraběti Joštovi z 10. června 1386, dochovaná v opise v rukopisu č. 40 v městském archivu.³³ V úvodní, nedochované části žádosti brněnští přísazní nepochybně odkazovali na privilegium z roku 1276, které považovali za právní základ svého nároku na jurisdikci nad brněnskými předměstími. Poukazují na skutečnost, že v jednotlivých předměstích příslušné pozemkové vrchnosti zřizují své vlastní rychtáře (*„quod quasi in singulis plateis seu vicis domini ipsorum suburbanorum iudices statuunt spe-*

30 CDM VII. Eds. P[eter] Chlumecky, Josef Chytil. Brünn 1858, s. 326–328, č. 450.

31 Srov. Jan, L. — Procházka, R. — Samek, B.: *Sedm set let*, s. 48–50.

32 Flodr, M.: *Úsilí*, s. 31–32; Týž: *Brněnské městské právo*, s. 131–133.

33 CDM XI. Ed. Vincenc Brandl. Brünn 1885, s. 360–361, č. 402. Text otiskl také Flodr, M.: *Úsilí*, s. 37–38.

ciales“),³⁴ kteří s tamními přísežnými vynášejí mylné nálezy, které jsou v rozporu s brněnským městským právem („*in quibuscumque causis erroneas sententias iuri communi ac civili Brunnensi contrarias proferunt*“). Uvedení rychtáři a přísežní jsou dle mínění brněnských přísežných neznalí práva a jejich rozhodování vede k výrazné nespokojenosti dotčených osob. Brněnští proto žádají markraběte, aby danou situaci nově upravil v tom smyslu, že potvrdí stávající privilegium (1276) a jurisdikci na všech stacích, které leží na předměstí a náležejí církevním či světským vrchnostem („*in omnibus bonis quoruncumque hominum clericorum vel laicorum in suburbii dicte civitatis vestre Brunnensis et ipsi civitati annexis*“),³⁵ přírčce městskému rychtáři a přísežným. Oproti privilegium z roku 1276, které se týkalo jen trestní jurisdikce v případech spáchání závažných deliktů, si město jednostranně nárokovalo soudní pravomoc ve všech záležitostech, nejen trestních („*[...] qualemcumque causam vel causas civiles, reales, personales vel criminales, eciam si pleccionem capitis respiciant*“). Závěr textu obsahuje ještě žádost zákazu výčepu vína a piva a provozování řemesel mimo městské hradby.³⁶

Je však zřejmé, že žádost brněnských radních byla v přímém rozporu s celkem zřetelně formulovanými ustanoveními privilegia z roku 1276, a radní proto do žádosti zařadili podrobné zdůvodnění odkazující na nízkou úroveň předměstského soudnictví. Vcelku jasné je také to, že markrabě Jošt nemohl městu přiřknout tak významná oprávnění na úkor předměstských pozemkových vrchností, které ostatně svá práva aktivně hájily již koncem 13. století, jak nepřímo dokládá citované Přemyslovo privilegium, neboť nepochybně již v této době brněnští přísežní usilovali o pokud možno plnou jurisdikci nad obyvateli předměstí. V závěru popisu žádosti je připojena také stručná zmínka o zamítavém stanovisku markraběte Jošta: v daném případě byla rozhodující přednost a váha starších privilegií.³⁷

Dalším významným okruhem jurisdikčních práv města Brna byla otázka mimo-městských, tedy venkovských statků brněnských měšťanů.³⁸ Již v zakladatelském období města šlo o aktuální problém, takže do privilegia z roku 1243 byl vložen samostatný článek týkající se venkovských majetků brněnských měšťanů, citovaný v úvodu této studie.³⁹ Toto ustanovení však v praxi naráželo na skutečnost,

34 Například rychtář Petr z předměstí Švábký, připomínaný v letech 1348 a 1352, nejmenovaný rychtář z Dornychu k roku 1355, nejmenovaný rychtář z Cejlu k roku 1360, rychtář Jeklín z Cejlu k roku 1377; *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*. Ed. Bedřich Mendl. Brno 1935, s. 149, 189, 230, 265; *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 2005, s. 556, č. 1625.

35 Ke statkům církevních vrchností srov. *Dějiny města Brna 1*, s. 71–76.

36 Srov. Flodr, M.: *Úsilí*, s. 33, 38.

37 Srov. tamtéž, s. 36–38.

38 Otázkou těchto statků se zabývala Sulitková, L.: *Několik poznámek k dějinám Brna ve 13. století (K původu brněnského patriciátu)*. BMD 13, 1995, s. 51–54 (původní verze této studie byla otištěna pod názvem *Několik poznámek k dějinám Brna ve 13. a 14. století*. In: Najstaršie dejiny Bratislavy. Bratislava 1988, s. 275–295) a dále Mezník, Jaroslav: *Venkovské statky brněnských měšťanů ve 14. a 15. století*. Sborník Matice moravské 79, 1960, s. 129–147.

39 *CDB IV-1*, s. 84, č. 17, čl. 2.

že někteří z významných brněnských měšťanů drželi přímo alodní (později zemskodeskové) statky, které podle pravidel zemského práva podléhaly výlučné jurisdikci moravského zemského soudu. Nevyřešené právní vztahy byly v průběhu druhé poloviny 13. století nepochybně zdrojem možných konfliktů a nejasností spojených s předvoláváním brněnských měšťanů před zemský soud.

Město Brno si tak koncem 13. století zajistilo u panovníka novou právní úpravu této problematiky v obsáhlém privilegiu krále Václava II. z 13. března 1292.⁴⁰ Listina obsahuje mimo jiné ustanovení, podle jehož znění neměli být brněnští měšťané ze statků, které drželi mimo město, poháněni zemskými úředníky v jakýchkoliv případech před zemský soud („*pro causis quibuslibet per beneficiarios quoscunque de possessionibus ipsorum, et propter easdem extra civitatem ad iudicia terre per citationes aliquas non trahantur*“). Výjimku z tohoto obecného pravidla tvořily dva případy, jejichž společným jmenovatelem je skutečnost, že se týkaly cizího alodního statku. Majetku cizích osob se totiž působnost brněnského privilegia nemohla týkat. Šlo o případy, kdy by se brněnský měšťan neoprávněně zmocnil cizího statku nebo kdyby násilně porušil jeho hranice. Na uvedené ustanovení navazuje další článek, podle kterého venkovské statky měšťanů neměly být zdaňovány ze strany výběřčích obecné berně, ale měly podléhat zdanění v rámci městske sbírky. Privilegium také prolomovalo omezenou či zcela vyloučenou možnost měšťanů žalovat na zemském soudě (netýkalo se to pouze měšťanů držících alodní statky a sporů s nimi spojených). V případě dluhů vyšších než deset hřiven stříbra mohli měšťané šlechtice pohánět před zemský soud; v případě neúspěchu mohl do věci zasáhnout v zastoupení panovníka podkomoří. V souvislosti s výkonem trestní jurisdikce na území města souvisí i závěrečné ustanovení Václavova privilegia. Město získalo právo zajmout a zadržovat lupiče („*predones*“), kteří neměli v zemi žádná panství a statky („*in terris nostris nulla dominia nec aliqua bona immobilia possident*“) a prokazatelně se provinili. Držení měli být až do „obdržení spravedlnosti“ („*ad obtinendum iusticiam de ipsis*“), přičemž ale není jasné, zda měli být souzeni rychtářem (a přísedníky), anebo měli být odevzdáni příslušným zemským úředníkům (kteří v Brně pravidelně konali svůj soud).⁴¹ Z dochovaných pramenů není zřejmé, že by Brnu náležel výkon trestní jurisdikce vykonávané ex officio v okolí města. Takové oprávnění získalo od krále Jana v roce 1331 město Olomouc, které mohlo na veřejných cestách zajímat paliče, násilníky, vrahy a zločince, ale mohlo je soudit jen za přítomnosti krajského soudce (*iudex provincialis*), tedy zeměpanského úředníka.⁴²

Otázky vynětí venkovských statků brněnských měšťanů z jurisdikce zemského práva se týká i listina krále Jana Lucemburského z 23. prosince 1319.⁴³ Privilegium

40 CDB IV-1, s. 385–387, č. 303.

41 K privilegiu Flodr, M.: *Brněnské městské právo*, s. 43–45; Janiš, D.: *Vztah*, s. 29; Bretholz, B.: *Geschichte*, s. 85–86.

42 CDM VI, s. 317–318, č. 163.

43 Tamtéž, s. 121–122, č. 155.

osvobozuje tyto venkovské statky („[...] *de omnibus ac singulis villis, allodiis, aut agris, seu de possessionibus quibuscumque, quas dicte ciuitatis nostre Brunnensis ciues et quilibet eorum, iam jure hereditario et proprietatis tenent et possident* [...]“)⁴⁴ včetně těch, které v budoucnu získají, od placení obecné královské berně.⁴⁴ Listina také obsahuje podrobné ustanovení o vynětí těchto statků z jurisdikce a pravomoci všech zemských úředníků („*nullus, nec summus camerarius, nec subcamerarius, nec zudarii, nec prouinciales iudices Morauie quitquam jurisdictionis vel actoritatis* [...]“)⁴⁵ a o jejich podřízení ve všech typech sporů jurisdikci brněnského rychtáře.⁴⁵

Úřad rychtáře obsazoval (pronajímal) v nejstarším období dějin institucionálního města panovník, kterému nový rychtář také skládal přísahu. Zeměpánovi náležel také výběr osoby, která však musela pocházet z řad brněnských měšťanů.⁴⁶ Pro období 13. století tato praxe není blíže známa a i doklady o osobách brněnských rychtářů pro druhou polovinu 13. století jsou, jak již bylo zmíněno, torzovité. V roce 1281 se připomíná rychtář Dětmar společně s dalšími osobami z řad brněnských měšťanů.⁴⁷ O čtyři roky později, v roce 1285, se připomíná brněnský rychtář s počátečním písmenem „L“, snad totožný s citovaným Dětmarem.⁴⁸

V roce 1304 prodal král Václav II. brněnskému měšťanovi Wernhardovi, řečenému Kramář,⁴⁹ za 900 hřiven pražských grošů dědičně brněnskou rychtu („*judicium nostre ciuitatis Brunnensis*“) a ves Vážanice (dnešní Tvarožnou) se dvorem a čtyřmi poplužími. Panovník si vyhradil právo zpětného odkupu za stejnou cenu. V roce 1306 však Wernhard se souhlasem krále Václava III. odprodal Tvarožnou pražskému purkrabímu Hynkovi z Dubé, na jehož žádost král daroval brněnskou rychtu znovu Wernhardovi a jeho potomkům (tedy dědičně), ovšem s výhradou pozdějšího darování, směny, zástavy či prodeje jen obyvateli usedlému v korunních zemích, který se po získání rychty měl usadit v Brně.⁵⁰ Není jasné, zda rychtářství drželi i Wernhardovi potomci. Vedle dvou dcer měl jediného známého syna Mikuláše

44 Navazuje zde na privilegium krále Jana z roku 1316; *CDM VI*, s. 70–71, č. 100. Srov. *Právní kniha II*, s. 177–178.

45 Janiš, D.: *Vznik*, s. 29.

46 Flodr, M.: *Brněnské městské právo*, s. 145. Srov. podmínky stanovené listinou z roku 1304 (*CDM VII*, s. 517–518, č. 702).

47 *CDB VI-1*. Eds. Zbyněk Sviták, Helena Krmíčková, Jarmila Krejčíková, Jana Nechutová. Praeae 2006, s. 213–214, č. 163; Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 304.

48 *CDM XV*. Ed. Bertold Bretholz. Brünn 1903, s. 13, č. 16; *Katalog listin*, s. 55, č. 107; Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 304; Bretholz, B.: *Geschichte*, s. 69. Jediným měšťanem se jménem s počátečním písmenem L byl ve sledované době jistý Lockelar, připomínaný mezi svědky v roce 1260; Procházka, R. – Wihodová, Veronika: *Brněnští měšťané v písemných pramenech přemyslovského období. Část I. Do roku 1278*. BMD 24, 2011, s. 62, č. 28.

49 K jeho osobě *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století. III. Rejstříky a přehledy*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 1993, s. 222.

50 *CDM VII*, s. 517–518, č. 702; Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 304; *Dějiny města Brna 1*, s. 66; Samek, B.: *Brněnská radnice*. BMD 5, 1963, s. 194–195; Flodr, M.: *Brněnské městské právo*, s. 145; Šujan, František: *Dějepis Brna*. Brno 1902, s. 111.

zvaného Wernhardův či Vraunschau.⁵¹ Jak dlouho Wernhard brněnské rychtářství držel, není z pramenů zřejmé.

V roce 1318 se v listině krále Jana Lucemburského připomíná bývalý brněnský rychtář Václav, blíže neidentifikovatelný, který se dopustil jakéhosi deliktu (proti králi?) a pozbyl majetek ve vsích Sivice a Blažejovice ležících v blízkosti Brna.⁵²

V roce 1323 se v listině vydané brněnským měšťanem Mořicem připomíná „starý“, tedy patrně ve smyslu „bývalý“ městský rychtář Henslín („*in civitate antiquus iudex*“) a v téže listině je zmíněn také zesnulý rychtář na Starém Brně Berchtold („*quondam iudicis in Antiqua Brunna*“).⁵³ Henslín snad mohl náležet k brněnské patricijské rodině z Rohru, jejíž členové drželi rychtářský úřad v následujících desetiletích. V letech 1323–1332 se jako rychtář uvádí Jan z Rohru,⁵⁴ v letech 1341–1365 Jakub z Rohru, syn Alramův.⁵⁵ Ten si v roce 1347 nechal Karlem IV. potvrdit výše uvedené listiny z let 1304 a 1306, které zaručovaly převoditelnost a dědičnost brněnské rychty.⁵⁶

V roce 1365 Jakub pravděpodobně zemřel a hned následujícího roku se jako rychtář připomíná Jan Křišťanův,⁵⁷ v roce 1369 Mikuláš z Vyškova⁵⁸ a v roce 1370 Bohuš (nepochybně totožný s brněnským měšťanem Bohušem z Tišnova).⁵⁹ Poté se načas stala rychtářem osoba spojená s markraběcím dvorem. Markraběcí protonotář Václav z Mladějova se v letech 1369–1370 připomíná jako městský písař a nejspoději na konci roku 1370 se stal brněnským rychtářem. V tomto úřadě se naposledy připomíná v lednu roku 1372.⁶⁰

Důležitá zpráva týkající se brněnského rychtářského úřadu pochází z roku 1372, podle ní město vykoupilo dědičnou rychtu v neurčené době za 200 hřiven grošů. Z téhož roku je také doloženo, že si na kupní cenu půjčilo 135 hřiven od žida Jakuba.⁶¹ K odkupu mohlo dojít dříve než v uvedeném roce 1372, patrně již v letech 1365–1366

51 Jeho syn Mikuláš zvaný Wernhardův či Vraunschau byl v letech 1340, 1344 a 1346 radním a vzpomíná se ještě v roce 1357 – Mezník, J.: *Členové brněnských městských rad z let 1343–1473*. Brno 1962 (rkp. Moravská zemská knihovna v Brně, sign. 4–0480.815); *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, s. 116, č. 224; *Právní kniha III*, s. 222.

52 *CDM VI*, s. 97–98, č. 127; Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 304; Bretholz, B.: *Geschichte*, s. 128.

53 *CDM VI*, s. 173–174, č. 233.

54 Tamtéž, s. 173, č. 232 (1323); s. 288–290, č. 374; s. 319–320, č. 416 (1331); s. 333–334, č. 437 (1332).

55 *CDM VII*, s. 588–591, č. 814 (1348, „*Jacobus Alrami iudex*“); *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, řada zmínek dle rejstříku, s. 921–922; Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 304; Bretholz, B.: *Geschichte*, s. 129.

56 *CDM VII*, s. 517–518, č. 702; Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 304; *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, s. 729, č. 2222 (prodej Jakubova domu na Dolním trhu).

57 *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, s. 452, č. 1298; s. 563, č. 1652.

58 Tamtéž, s. 99, č. 173.

59 *Die Landtafel des Markgrafihumes Mähren (1348–1466)*. 2 sv. *Brünner Cuda*. Eds. P[etr] Chlumecky, J[osef] Chytil, K[arel] Demuth, A[dolf] R. Wolfskron. Brünn 1856, s. 85, č. 295. Bohuš z Tišnova; *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, řada zmínek dle rejstříku, s. 934.

60 *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, s. 463–464, č. 1334; s. 754, č. 2272; s. 252, č. 640; *CDM X*. Ed. Vincenc Brandl. Brünn 1878, s. 158, č. 128; s. 168–169, č. 142; Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 304, 313.

61 *Knihy počtů*, s. 151–152.

po smrti Jakuba z Rohru, a následující rychtáři tak byli patrně dosazováni (voleni) městskou radou, ačkoliv toto právo jí bylo výslovně přiznáno až v roce 1376.⁶²

V roce 1374 se v rychtářském úřadu připomíná brněnský měšťan Jan Stubner.⁶³ Patřil ke staré brněnské rodině a v 60. letech 14. století získal řadu venkovských statků (rod se později zařadil mezi nižší šlechtu).

V témže roce 1374 však zadlužené město prodalo rychtu za 250 hřiven (tedy se ziskem 50 hřiven) měšťanovi Janu Slemmerkitlovi, a to na dobu jeho života.⁶⁴ Slemmerkitl (v pramenech uváděn i jako Slemkitl či Slemenkitl) byl v letech 1367 a 1369 členem městské rady. Jako rychtář je Slemmerkitl výslovně uveden v roce 1383 a ještě v roce 1389 se připomíná mezi plátcí berně.⁶⁵

Město si však chtělo právo vlastní volby a dosazování rychtáře pojistit. Markrabě Jošt svým privilegiem s datem 15. dubna 1376 povolil, aby po smrti Jana Slemmerkitla ustanovovali městského rychtáře nadále brněnští radní a takto dosazenému rychtáři měly náležet stejné pravomoci a svobody („*cum omni iurisdictione, iure, libertate et singulis eius obventionibus ac fructibus*“).⁶⁶ K roku 1387 se uvádí další z rychtářů, tentokrát již stanovený městem, Jakub Boskowitz. Ten se v letech 1376, 1378, 1383, 1393 a 1398 uvádí jako člen městské rady; zemřel po roce 1409.⁶⁷

Vydáním tohoto privilegia městský rychtář definitivně ztratil své, v této době již spíše formální vedoucí postavení v rámci městské správy a soudnictví. Až do tohoto okamžiku byl rychtář v listinách a úředních zápisech kladen až na výjimky na první místo před purkmistra a přísežné. K roku 1391 je rychtář Šimon jmenován až za purkmistrem.⁶⁸ Tato praxe nebyla zpočátku ustálená,⁶⁹ ale od začátku 15. století byla již pravidlem, tj. rychtář byl jmenován vždy za purkmistrem.⁷⁰ Dokládá to série listin z let 1402 a 1403, ve kterých je brněnský rychtář Hanuš z Kroměříže jmenován vždy za purkmistrem.⁷¹

62 Srov. Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 304–305; Bretholz, B.: *Geschichte*, s. 129.

63 *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, s. 393–394, č. 1101 (uveden jen jako *Stubner iudex*, jeho identifikace je z ostatních zápisů zřejmá); Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 304. K rodu Stubnerů srov. *Právní kniha III*, s. 241.

64 Archiv města Brna, (dále jen AMB), fond A 1/3 Archiv města Brna — Sběrka rukopisů a úředních knih (dále jen fond A/3), rkp. č. 15, Berní kniha lozunků a rejstřík 1362–1377, fol. 13r; Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 305; Dřimal, Jaroslav: *Brněnské městské knihy, právo a listiny za písaře Jana z Gelnhausen*. Sborník archivních prací 8, 1958, s. 119–120; Bretholz, B.: *Geschichte*, s. 129.

65 *CDM XI*, s. 286–287, č. 314; *Brněnské berní rejstříky z přelomu 14. a 15. století*. Eds. Kateřina Urbánková, Veronika Wihodová. Brno 2008, s. 369, 505; *Knihy počtů*, s. 275; Mezník, J.: *Členové*, s. 140–141.

66 *CDM XI*, s. 29–30, č. 32; Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 305; Šujan, F.: *Dějepis*, s. 145.

67 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 40, Kniha privilegií 1243–1493, fol. 13r; Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 311; Mezník, J.: *Členové*, s. 57.

68 *CDM XII*. Ed. Vincenc Brandl. Brünn 1890, s. 38–40, č. 50.

69 Srov. tamtéž, s. 101–102, č. 117.

70 Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 311; Bretholz, B.: *Geschichte*, s. 130.

71 *CDM XIII*. Ed. Vincenc Brandl. Brünn 1897, s. 187–190, č. 177–179; s. 191–193, č. 181–182; s. 197–199, č. 188–189; s. 252–253, č. 243; s. 275, č. 267; s. 415, č. 379. Srov. *CDM XIV*, s. 65–66, č. 66.

Rychtáře mohl zastupovat místorychtář (*vices iudicis agens*), ustanovovaný z řad přísežných. Přímo rychtáři byl podřízený podrychtář (*subiudex*), který měl na starosti zejména městské vězení. Poprvé se v tomto úřadu připomíná jistý Jakub, který jej zastával v letech 1344–1346.⁷² Z pomocného soudního personálu lze zmínit biřice (*precones*) a soudního písaře (*scriptor iudicii*), poprvé zmiňovaného k roku 1345 (Hirš, „*iuratus scriptor iudicii*“). K roku 1376 je dokonce doloženo, že tento písař jménem Bernard rychtáře zastupoval.⁷³

Rychtář měl dále k dispozici svého posla či sluhu (*famulus iudicis, nuncius*), který je připomínán již v privilegii z roku 1243, a další, blíže nespecifikované pomocníky (*famuli, officiales, servi iudicis*), které si sám zřizoval a platil. Pomáhali rychtáři při výkonu jeho pravomocí, zejména policejních, účastnili se jeho denních a nočních pochůzek po městě, kontroly trhu apod.⁷⁴ Některé z těchto osob se těšily slušnému majetkovému postavení. Rychtářův služebník (*famulus iudicis*) jménem Jan zmiňovaný v letech 1344 a 1347 vlastnil dva domy ve Starobrněnské ulici a další dům, který ležel v blízkosti „pernikářství“.⁷⁵

Závěrem lze zmínit, že vlastního židovského rychtáře (*iudex Iudeorum*), ustanovovaného z řad brněnských měšťanů, a zvláštní sbor přísežných měla brněnská židovská obec. Brněnské židovské obci náležela již ve 13. století poměrně rozsáhlá samospráva, která se opírala o zvláštní privilegium Přemysla Otakara II. ze srpna 1268. Již podle znění této listiny měli brněnští Židé vlastního židovského rychtáře. Podle pozdějších zpráv byl tento úřad obsazován z řad brněnských měšťanů (například k roku 1350 ho zastával Jakub Alramův). Vedle židovského rychtáře existoval ještě zvláštní sbor přísežných, jehož složení a způsob ustavení není z dochovaných pramenů blíže znám. Židovskému soudu náležela působnost jen ve sporech mezi Židy. Spory mezi Židy a křesťany náležely před brněnský městský soud. Podle privilegia markraběte Karla z 6. června 1345 se měl židovský rychtář vedle městského rychtáře a přísežných podílet na rozhodování při přijímání Židů za obyvatele města Brna.⁷⁶

Úřad rychtáře patřil ve středověkém Brně v době založení a rozvoje města ve 13. a 14. století ke klíčovým orgánům města. Osoby rychtářů zpravidla pocházely z řad významných brněnských měšťanů, a to až doby, kdy v 70. letech 14. století ovládlo tento úřad město. Úřad obsazoval (pronajímal) panovník, jehož moc rychtář ve městě reprezentoval. Od začátku 14. století byl rychtářský úřad vnímán jako

72 Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 306 (uvádí další zmínky o osobách, které zastávaly tento úřad).

73 *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, s. 38, č. 13; Flodr, M.: *Brněnské městské právo*, s. 147, 226, 497; Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 306–307; Sulitková, L.: *Vývoj městských knih v Brně ve středověku (v kontextu vývoje městských knih v českých zemích)*. Praha 2004, s. 118–119.

74 Flodr, M.: *Brněnské městské právo*, s. 147, 226.

75 *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, s. 402, č. 1120; s. 410, č. 1152; Švábenský, M.: *K dějinám*, s. 307.

76 *CDB V-2*, s. 137–143, č. 566; *CDM VII*, s. 443–444, č. 608; *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*, s. 115, č. 222; Flodr, M.: *Brněnské městské právo*, s. 125–127.

dědičný. V 70. letech 14. století usilovali brněnští radní o získání přímého vlivu na rychtářský úřad a jeho obsazení a tyto snahy byly završeny privilegiem markraběte Jošta z roku 1376.⁷⁷

Město se ve sledovaném období snažilo o posilování své jurisdikce, a to ve třech základních okruzích. Předně šlo o výlučnou jurisdikci na území města uvnitř hradeb, která vycházela z privilegia z roku 1243 a byla podpořena dalšími výsadami z let 1276 a 1325. Druhým okruhem byla snaha o získání jurisdikce nad brněnskými předměstími, v tomto ohledu však město naráželo na odpor zdejších pozemkových vrchností. Městu se tak pro své zájmy nepodařilo získat podporu panovníka. Konečně třetí okruh představuje výlučná jurisdikce rychtáře a přísežných nad venkovskými statky brněnských měšťanů. V těchto snahách bylo město úspěšné a příslušná imunitní ustanovení se objevují v privilegiích pro Brno z let 1243, 1292 a 1319.

77 Role městského rychtáře jako člena brněnského městského soudu bude zhodnocena v samostatném studii věnované vývoji této významné instituce ve středověku. Rámcově lze v tomto směru zatím odkázat na pojednání Flodr, M.: *Brněnské městské právo*, s. 144 an.

TOMÁŠ ČERNUŠÁK

**PERSONÁLNÍ A SOCIÁLNÍ STRUKTURA
KOMUNITY HERBURSKÉHO KLÁŠTERA V BRNĚ
VE 14. STOLETÍ**

Summary: The analysis of 40 records which deal with legal acquisitions regarding rents and other dispositions of property contained in pamětní kniha města Brna (Chronicle of the City of Brno) from 1343–1376 (1379), allows us to have a detailed look into the personal status and social standing of the nuns of the so called “Herburg” convent in Brno, which belonged among the most prominent monastic and conventual institutions in the city.

Keywords: Dominican nuns, Brno, Middle Ages, rents.

Ačkoliv jsou dějiny českých a moravských klášterů z období středověku zejména v posledních desetiletích předmětem zájmu mnoha historiků a byly v tomto směru vydány poměrně četné studie, monografie i sborníky, jen malá pozornost byla věnována systematické analýze struktury a personálního obsazení jednotlivých řádových komunit.¹ Pokud si však uvědomíme stav dochování pramenné základny k tématu, není takovéto konstatování zase příliš překvapivé. V prostředí českých zemí však existují ojedinělé výjimky a dějiny několika klášterů lze zkoumat poměrně detailně a z mnoha úhlů pohledu. Patří mezi ně i herburský klášter v Brně. Jeho středověkým i raně novověkým dějinám byla v posledních letech věnována zvláštní pozornost. Bylo to možné především díky tomu, že se v archivech nachází poměrně dostatečné množství pramenů dokumentujících jeho pozoruhodný vývoj, proměny, úpadek i postupný zánik v období od 13. do 16. století.² Na dobrém dochování informací rovněž z etapy středověku mají podíl především dvě skutečnosti. Jednak se herburský klášter kvůli své propojenosti s životem a společností středověkého Brna velmi dobře odráží v pramenech městské provenience, uložených ve fondech Archivu města Brna, a jednak bylo množství jeho dokumentů uchováno ve fondu brněnských jezuitů,³ kteří po jeho zániku na konci 16. století převzali jak jeho budovy, tak jeho majetky.⁴

Zajímavé informace k personálnímu stavu kláštera herburek ve středověku můžeme získat z rozboru pramenů souvisejících se systémem středověkých rent v městě Brně. Renty vznikaly tak, že si majitel určité nemovitosti na ni vypůjčil jistou hotovost a z ní pak pravidelně platil úroky. Asi od 20. let 14. století začalo být s rentami v Brně i obchodováno.⁵ Stranou obchodu s rentami nezůstal, vedle jiných církevních institucí ve městě, ani herburský klášter. Ten již od 13. století opíral svoji majetkovou základnu o pozemky uvnitř brněnského městiště, na předměstích před hradbami, které nechával osadit osadníky, a rovněž o majetky mimo město Brno,

-
- 1 Například Boháč, Zdeněk: *K počtu řeholníků v předhusitských kláštorech*. Historická geografie 29, 1997, s. 11–20; Lomičková, Radka: *Za klášterními zdmi. Vizitační protokoly cisterciáckých klášterů ze 14. století*. Mediaevalia Historica Bohemica 11, 2007, s. 137–194; Šmeral, Jiří: *Řád augustiniánů eremitů na Moravě v předhusitské době*. Olomouc 2008, s. 55–68; Mitáček, Jiří: *K otázce měšťanského žvlu v hierarchii české řádové provincie rádu johanitů v předhusitském období*. In: Campana Codex Civitas. Miroslao Flodur Octogenario. Eds. Radana Červená, Jana Čermáková, Jiří Mitáček. Brno 2009, s. 266–283.
 - 2 Černušák, Tomáš: *K počátkům herburského kláštera v Brně (Okolnosti vzniku a srovnání s vývojem v Německu)*. In: Ve stopách sv. Benedikta. K vydání připravili Libor Jan a Petr Obšusta. Brno 2002, s. 113–121; Týž: *Herburský klášter v Brně v předhusitské době*. Vlastivědný věstník moravský 55, 2003, s. 165–171; Týž: *Reforma, úpadek a zánik herburského kláštera v Brně. Analýza stavu kláštera v období po husitských válkách*. Brno v minulosti a dnes 17, 2003, s. 115–128; Týž: *Otázky hospodářské základny herburského kláštera v Brně ve středověku*. In: Vývoj církevní správy na Moravě. XXVII. Mikulovské sympozium 2002. Brno 2003, s. 277–281.
 - 3 Jedná se o fond E 25 Jezuité Brno, který je uložen v Moravském zemském archivu v Brně.
 - 4 Černušák, T.: *Reforma, úpadek a zánik*, s. 125–126.
 - 5 K rentám ve středověkém Brně viz Mezník, Jaroslav: *Vývoj ceny rent a rentového vlastnictví v Brně ve 14. a 15. století*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 9, 1960, s. 203–213; Týž: *O nejstarší městské knize*. Forum brunense 1992, s. 169–174; *Dějiny města Brna 1*. Red. Jaroslav Dřímál a Václav Peša. Brno 1969, s. 56.

jakými byly vesnice Soběšice, Diváky a Vážany nad Litavou.⁶ V průběhu 14. století však získal poměrně značné množství rent, které se tak staly další, a nikoliv nedůležitou složkou jeho ekonomického zajištění. První zmínku o tom, že klášter získal rentu, máme z roku 1322, kdy brněnský měšťan Bohuslav z Heršpic odkázal herburskému klášteru roční plat čtyř hřiven stříbra ze svého dvora v Dolních Heršpicích a z domu v Běhounské ulici.⁷ Jak postupně v druhé polovině 14. století renty mizely z vlastnictví brněnských měšťanů, až z nich v 15. století zmizely takřka docela, přесouvalo se jejich držení na církevní instituce, mezi nimiž na jedno z předních míst v tomto směru patřil herburský klášter.⁸ Důležité informace k rentám vlastněným herburským klášterem přináší zejména podrobný rejstřík berně z roku 1365. Herburským podle něj náleželo celkem padesát devět rent s ročním příjmem 39,25 hřivny stříbra.⁹ Značné množství rent získával klášter i v průběhu 15. a ještě i na začátku 16. století, jak o tom svědčí řada listin, kterých je v klášterním archivu začleněném do fondu brněnských jezuitů dochováno celkem třicet dva.¹⁰ Poslední takový zisk kláštera je doložen ještě v roce 1513.¹¹ K rentám klášter přišel různými způsoby. Jen poměrně málo jsou doloženy testamentární odkazy platů,¹² naprostá většina rent pocházejících z 15. a 16. století byla podle listin získána koupí, což je svědectvím poměrně dobré finanční situace herburského kláštera disponujícího v této době patrně dostatečnou hotovostí.

V problematice rent samých není ovšem v souvislosti s herburským klášterem situace zcela jednoduchá. Jejich celkový zisk a držba totiž evidentně nepříslušely pouze klášteru jakožto celku, respektive celé komunitě řeholnic. Zmíněný rejstřík z roku 1365 zde nějaké další rozlišení nečiní – v naprosté většině případů plátců rent pouze uvádí, že platí určitou částku herburským, „*censuat Herburgis*“.¹³ Jiné prameny, jako jsou ojedinělé listiny,¹⁴ ale zejména pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379),¹⁵ editovaná poměrně nedávno Miroslavem Flodrem,¹⁶ ukazují, že blíže přesněji neurčitelnou část z rent vlastnily přímo jednotlivé řeholnice, které je

6 K hospodářství herburského kláštera viz Černušák, T.: *Otázky hospodářské základny*.

7 *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae VI*. Ed. Josef Chytil. Brno 1854, č. 437, s. 333.

8 K tomu viz Mezník, J.: *Vývoj ceny*, s. 209–210.

9 Černušák, T.: *Herburský klášter v Brně*, s. 169.

10 Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA Brno), fond E 25 Jezuité Brno 1241–1773 (dále jen fond E 25), listiny č. 65, 69–72, 74, 76–82, 85, 89, 92–93, 98–100, 103–106, 108–111, 113, 115, 117–118, 120, 122, 125, 129, 131.

11 MZA Brno, fond E 25, listina č. 129, Brno, 25. ledna 1513.

12 MZA Brno, fond E 25, listina č. 51, s. l., 2. února 1332; listina č. 69, Brno, 28. dubna 1407.

13 Černušák, T.: *Otázky hospodářské základny*, s. 278–279.

14 MZA Brno, fond E 25, listina č. 70, s. l., 12. srpna 1407; listina č. 71, s. l., 28. dubna 1411; listina č. 72, s. l., 11. listopadu 1412.

15 Originál viz Archiv města Brna, fond A 1/3 Archiv města Brna – Sbíрка rukopisů a úředních knih, rkp. č. 39, Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379).

16 *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 2005.

užívaly ke své osobní potřebě¹⁷ a samy s nimi různým způsobem manipulovaly.¹⁸ Mohlo by se zdát, že vzhledem k řeholnímu závazku individuální chudoby nebylo myslitelné, aby řeholnice mohly vlastnit majetek a disponovat s ním, čímž mohly v komunitě vznikat nemalé sociální rozdíly. V daném období však bylo v ženských klášterech dominikánek běžně akceptováno, že jeptišky zpravidla považovaly závazek chudoby za dostatečně splněný tím, že jejich osobní majetek po smrti každé z nich připadl klášteru, v němž žily.¹⁹

Pamětní kniha z let 1343–1375 (1379) patří mezi nejvýznamnější středověké brněnské městské knihy. Je svědectvím vysoké úrovně městské kanceláře i právního prostředí v tomto období. Její jednotlivé zápisy zaznamenávaly právní akty a pořízení brněnských měšťanů. Každý z takovýchto zápisů měl důvěryhodnou platnost, protože byl uskutečněn s vědomím a vůlí městské rady. Pamětní kniha je mimořádně cenným pramenem zejména pro poznání ekonomiky, sociální skladby obyvatelstva i topografie města.²⁰ Důležité informace přináší tento pramen rovněž z hlediska dějin herburského kláštera. Jak detailně ukazuje přiložená tabulka, která je výsledkem analýzy všech zápisů týkajících se členek herburského kláštera, přímo v rukopise se kláštera, respektive jeho komunity, týká celkem čtyřicet zápisů pocházejících z let 1344–1372. Z tohoto počtu ve třiceti třech případech jde přímo o záznamy platů a manipulace s nimi, zbývajících sedm zápisů se týká jiných majetkových změn, jako například odkazů či prodejů nemovitého majetku.²¹ Informace, které lze z jednotlivých zápisů extrahovat, poskytují o komunitě herburského kláštera a finančním zabezpečení jejích členek pozoruhodné údaje různého zaměření.

První skupina údajů se týká přímo složení řeholní komunity. Pokud v zápisech pomineme nejednoznačně identifikovatelné řeholnice, tedy osoby s neuvedeným jménem nebo osoby zapsané pouze křestním jménem vyskytující se ve více variantách, lze z pamětní knihy poznat, že mezi lety 1344 a 1372 v ní vystupuje celkem dvacet osm řeholnic a jedna dívka z klášterní školy. Když uvedené časové rozmezí poněkud zúžíme, například asi na dvacet let — přibližně na rozsah jedné řeholní generace —, pak v letech 1344–1364 můžeme celkem jednoznačně identifikovat dvacet pět řeholnic. Z toho je jasně patrné, že herburský klášter byl ve 14. století osazen velmi dobře a těšil se nepochybnému zájmu brněnských měšťanů, zvláště uvážíme-li, že pamětní kniha jistě neobsahuje informace o všech řeholnicích v klášteře v daném období. Ze srovnání s jiným významným brněnským pramenem z téhož století, totiž berními rejstříky vydanými již před několika desetiletími Bedřichem Mendlem,²²

17 Například *Pamětní kniha*, č. 809, s. 307–308; č. 922, s. 342.

18 *Pamětní kniha*, č. 879, s. 330; č. 883, s. 331.

19 Ze zahraničních klášterů viz například Ecker, Ulrich P.: *Die Geschichte des Klosters S. Johannes-Baptista der Dominikanerinnen zu Kirchheim u. Teck*. Freiburg 1985, s. 160.

20 *Pamětní kniha*, s. 9–21.

21 Tabulka, č. 10, 18, 28, 31, 32, 34, 39.

22 *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*. Ed. Bedřich Mendl. Brno 1935.

se také ukazuje, že členkami komunity se stávaly i ženy a dívky z předních měšťanských rodin. Řada z nich byla pokrevně spřízněna s přísežními i purkmistry.

Další zajímavé údaje se týkají problematiky platů a majetkového zabezpečení řeholnic herburského kláštera. Zápisy platů náležejících řeholnicím ukazují, že jejich vznik byl evidentně spojen s osobami řeholnic a vázán na ně a jejich hlavním účelem tak bylo poskytnout řeholnicím přiměřené a stabilní finanční zabezpečení pro jejich život v klášteře. Týká se to pochopitelně především těch platů, které vzhledem ke své výši mohly takové zabezpečení skutečně nabídnout. Potvrzuje to i pohled na některé plátce, kterými byli různí přímí příbuzní — otcové, sourozenci, švagři. Jindy se však jednalo o osoby, jejichž vazby k jednotlivým řeholnicím či jejich rodinám lze jen těžko identifikovat. Pokud nešlo o vzdálenější příbuzenské vztahy, můžeme spekulovat i o možnosti, že závazek platu vůči některé z řeholnic mohl být například řešením dlužného závazku. Na to by poukazovala existence platů těm členkám kláštera, které pocházely z předních brněnských rodin, a jejichž finanční zajištění tak mohli řešit přímo jejich nejbližší příbuzní. Stabilitu finančního zabezpečení řeholnic pak ukazují informace o tom, že některé z platů byly vypláceny skutečně dlouhou dobu — leckde je uvedeno deset, dvanáct, či dokonce třicet let, jinde se pouze konstatuje, že plat trvá dlouho.²³

Platy řeholnic existovaly v různých variantách. Vydeme-li ze seznamu jednoznačně identifikovatelných řeholnic, který čítá, jak již bylo uvedeno výše, celkem dvacet osm osob, zmínku o platech nalezneme u pětadvaceti z nich. Největší část z nich vlastnila jen jeden plat, ovšem je doloženo i šest řeholnic sester, které měly dva platy, a naopak čtyři platy využívaly spolu vždy dvě řeholnice zároveň. Výše jednotlivých ročních platů byla rovněž dosti rozdílná. Od v podstatě nepatrných osmi grošů, které pobírala řeholnice Wolca,²⁴ to bylo až po rekordních šest hřiven ročně, které ve formě dvou samostatných platů vlastnila Anna, dcera Mikuláše Heringa.²⁵ Pokud uvážíme výše uvedenou skutečnost, že využití platů mohlo záviset pouze na každé z řeholnic, lze se oprávněně domnívat, že v klášteře mezi nimi existovaly nemalé sociální rozdíly. Leccos naznačí i jistá struktura ve výši platů. Největší skupinu z celkového počtu třiceti tří zaznamenaných platů tvořily platy ve výši do jedné hřivny ročně včetně — bylo jich dvacet pět. Platů v hodnotě nad jednu hřivnu do tří hřiven včetně, tedy v jakési „střední vrstvě“, máme v pamětní knize zaznamenáno celkem šest, ovšem patří sem i zmíněné čtyři platy společné vždy pro dvě řeholnice. Vrchol v hierarchii platů sester herburského kláštera pak tvoří dva platy, jejichž roční hodnota byla vyšší než tři hřivny stříbra. Této struktuře odpovídalo i rozvrstvení řeholnic podle toho, jaký příjem každá z nich měla ze svého platu, respektive platů. Zde můžeme informace analyzovat celkem pro osmnáct jmenovitě identifikovatelných řeholnic — sedm ostatních se totiž různým způsobem dělilo mezi sebou o dva

23 Tabulka, například č. 2, 6, 14.

24 Tabulka, č. 38.

25 Tabulka, č. 17, 30.

platy a zápisy v pamětní knize neumožňují přesně stanovit, jakým způsobem. Z této skupiny osmnácti řeholnic jich opět největší skupina měla roční příjem z platu či platů do jedné hřivny včetně — těch bylo deset. Do střední příjmové kategorie posléze patřilo šest řeholnic, jejichž roční příjem se pohyboval od jedné do tří hřiven stříbra. K nejbohatší vrstvě herburských sester patřily pouze dvě řeholnice s ročním příjmem nad tři hřivny — již zmíněná Anna, sestra Mikuláše Heringa, označená v jiném, starším zápise jako „dcera Heringa“, s ročním příjmem rekordních šesti hřiven a dále Anna, sestra ženy Oty Pleutlina, se čtyřmi hřivnami ročně.²⁶

Přestože se informace získané z příslušných zápisů v pamětní knize 1343–1376 (1379) týkají jen malého časového úseku a zřejmě postihují pouze část komunity herburského kláštera v Brně, lze je hodnotit jako mimořádně zajímavé pro poznání jeho personálního stavu. Ukazují nám totiž nejen, jak početná byla tato komunita, ale rovněž nám dávají mnohem důkladněji nahlédnout do její sociální struktury a do způsobů jejího ekonomického zabezpečení ve 14. století. Ze zápisů v pamětní knize jednoznačně vyplývá, že si klášter herburek v této době udržoval charakter důležité církevní instituce nabízející náboženskou realizaci i životní zabezpečení brněnských měšťanek a tvořil integrální součást městského prostředí. Mimořádné postavení herburského kláštera v rámci brněnské měšťanské společnosti bylo pravděpodobně ovlivněno několika faktory. Tím prvním mohla být skutečnost, že šlo o fundaci existující v podstatě od samotného vzniku města. Navíc další ženské kláštery, které vznikly až o dost později v první polovině 14. století na předměstí Staré Brno, totiž dominikánky u sv. Anny a cisterciačky u Panny Marie, byly evidentně orientovány zejména na adeptky pocházející ze šlechtického prostředí.

TABULKA

Informace v tabulce pochází z edice *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 2005. Na tuto edici odkazují jednotlivé řádky tabulky prostřednictvím sloupce „číslo regestu“. Křestní jména osob jsou uváděna v české podobě v souladu s rejstříkem edice *Knihy počtů města Brna z let 1343–1365*. Ed. Bedřich Mendl. Brno 1935. Příjmení jsou ponechána podle formy v latinském jazyce. Jednotlivé zápisy jsou řazeny chronologicky.

poř. číslo	registru (Flodr)	číslo	rok	jméno řeholnice	původ řeholnice	plátce renty	výše renty ročně	poznámka
1.	1032	Anežka	1344	dceřka	Diwashera	Mikuláš Ebran	2 hřivny	společný plat
				Katerína Wisentonis				
2.	13	Alusha	1345				1 hřivna	pobírala plat již 19 let ze dvora v Obránech
3.	724	Alusha	1345			Bedřich Hofman	½ hřivny	
4.	723	Anežka	1345	sestra	Františka Dywashera	František Dywasher	1 hřivna	společná hřivna
				Klára				
5.	203	Pfanshuterinna	1346			Konrád Piresel	20 grošů	
6.	1151	Markéta	1347	sestra	Jana Eberharda (přísežního)	Jana, řeznice	½ hřivny	12 let starý plat
7.	922	???	1348	dceřka	Jindřicha	Jindřich	96 grošů	ustanovení dcery jako příjemce platu
8.	1402	Anna	1348			Lev, rounník	½ hřivny	
9.	731	Anna	1348	dceřka	kdysi Pokana	Wolfin, výrobce podešví; Mikuláš Czugesliffen, krejčí; Jakub, tkadlec	80 grošů	
10.	734	???	1349	sestra	dominikána Jana			prodej společně vlastněného domu
11.	557	???	1350	sestra	Jakuba Alrama (přísežního)	Mikuláš Meichsner	16 grošů	
12.	559	Maruscha	1350			Víteck z Brna, kanovník trevírské diecéze	48 grošů	

poř. číslo	registru (Folnr)	rok	jméno řeholnice	původ řeholnice	plátce renty	výše renty ročně	poznámka
13.	2248	1351	Anna	dcera Tomáše Anselma (přísežního)	Tomáš Anselm	3 hřivny	
14.	836	1351	Anna	dcera Ekarda	Gundlinna, kramářka	1 hřivna	plat existuje mnoho let
15.	1413	1351	Liebsta			24 grošů	plat existuje odedávna
16.	843	1352	Belca Kunhuta	příbuzná Lucza de Vitis sestra Jakuba Swercera (přísežního a pukrmistra)	Jirí, sladovník	1 hřivna	
17.	238	1352	Anna	dcera kdysi Haringa	Václav z Hustopečů	5 hřiven	plat existuje již 10 let
18.	1521	1352	Cristlina Haimanissa				prodala vinice v Hustopečích za 8 hřiven
19.	1520	1352	Marheima Markéta	sestra Jana Eberharda (přísežního) dcera Matouše, kožešníka	Martin, řezník	½ hřivny	
20.	844	1352	Markéta	dcera Mikuláše Alrama	Gundlissina, obchodnice; Jakub, lékař; Rainherima, obchodnice	1 hřivna	výkup 30 let starého platu za 6 hřiven svědkyně zápisu: Anežka, převorka, Ronissa, předchozí převorka, a Markéta, dcera Haymanna z Brodu, řeholnice
21.	1420	1353	Kunhuta Roninne		Luczo de Vitis	1 hřivna	
22.	579	1353	Kunhuta		Hulbadon	1 hřivna	plat existuje odedávna

poř. číslo (Flodr)	číslo registru	rok	jméno řeholnice	původ řeholnice	plátce renty	výše renty ročně	poznámka
23.	384	1353	Klára, dívka			1 hřivna	vyvázala dům platu za šest hřiven
24.	75	1353	Anna	dcera Teodora Glescina (přísežního)	Petr Mangoltinnc	½ hřivny	
25.	1416	1353	Liebsta, řečená Rorwekinna			13 grošů	plat existuje odedávna
26.	1417	1353	Liebsta Vorchlebinna			1 hřivna	
27.	1238	1355	Kunhuta, řečená Ronissa		Jan Stebler	2 hřivny	odkup platu
28.	606	1359	Alžběta	dcera Jiljího Mutniczera, pekaře	Jiljí Mutniczer		odkaz 4 chlebných lavic – po její smrti má připadnout klášteru
29.	114	1360	Anna	sestra ženy Oty Pleutlina	Oto Pleutlinus	4 hřivny	po její smrti měla polovina připadnout klášteru
30.	136	1361	Anna	sestra Mikuláše Heringa	Mikuláš Hering	1 hřivna	svědek: převorka Markéta
31.	2353	1362	(Markéta)	sestra Václava Swerceria (přísežního)			Václav Swercerius dává za svůj dluh společný majetek věřiteli
32.	2139	1362	Kateřina	vnučka vdovy Bernarda z Výškova			zdědila dům a plat 2 hřivny, vinici v Pouzdřanech – po smrti má připadnout klášteru
33.	2041	1364	Markéta Petri		Pyluschius	½ hřivny	

číslo poř. registru číslo (Flodr)	rok	jméno řeholnice	původ řeholnice	plátce renty	výše renty ročně	poznámka
34. 630	1366	Alžběta	dcera Jijího, pekaře			prodala sestře plebána z Moutnice 6 chlebných lavic za 1 ½ hřivny (totožná s 28.)
35. 794	1366	Markéta	dcera Mikuláše Swercerii (purkmistra)	Ondřej Hecker a Tomlin z Loukovic	3 hřivny	
36. 879	1367	Alžběta Grabisin			¼ hřivny	prodala plat
37. 883	1368	Alžběta Grabeyzin			½ hřivny	prodala plat
38. 1084	1368	Wolca			8 grošů	
39. 2272	1370	Alžběta	příbuzná Ondřeje, kramáře			dědička majetku z odkazu Ondřeje
40. 809	1372	???	dcera Lutera Rutenstoka (přísezního)	Bedřich, sladovník	1 hřivna	plat má připadnout „pouze její osobě“

VLADIMÍR MAŇAS

**RUKOPISY RENESANČNÍ
POLYFONIE — ZAPOMENUTÁ A PŘITOM CENNÁ
SOUČÁST SVATOJAKUBSKÉ FARNÍ KNIHOVNY**

Summary: The study is dedicated to the basic description of two collections of Renaissance polyphony from around the middle of the 16th century, which were demonstrably used in singing at religious services in the parish church of St. James and which have been preserved in the St. James's parish library. The manuscripts include an extensive repertoire from the works of western and central European composers of the late 15th century and the first half of the 16th century. A number of the compositions contained here are unique, i.e. they have not been preserved anywhere else. In the context of European music culture in the Renaissance period, they constitute a source of great importance, which also holds true for the history of music in the Czech lands.

Keywords: Brno, parish Church of St. James, St. James's parish library, Renaissance polyphony collections, Josquin Desprez, Reformation.

Teprve s vydáním soupisu rukopisů farní knihovny při farním kostele sv. Jakuba v Brně v roce 2007 byly v rámci tohoto cenného fondu identifikovány dva papírové hudební rukopisy,¹ ve starších inventářích popisované jako chorální liturgické knihy. Tyto dva sborníky renesanční polyfonie z doby kolem poloviny 16. století, z nichž se prokazatelně zpívalo při bohoslužbách ve farním kostele sv. Jakuba, zahrnují rozsáhlý repertoár z děl západ- a středoevropských skladatelů sklonku 15. a první poloviny 16. století. Řada skladeb je zde obsažena unikátně, tedy nikde jinde se nedochovala, v dalších případech pak rukopisy poskytují cenné informace například o autorství některých skladeb, a navíc i pozoruhodný „důkazní materiál“ k odhalení skutečné identity jednoho ze zastoupených autorů.² Jisté je, že v kontextu evropské hudební kultury období renesance jde o prameny prvořadého významu, což platí i pro dějiny hudební kultury v českých zemích; také v tomto případě bude v zásadě nutné řadu dosavadních tezí nahradit adekvátnějšími. Tato studie se však soustředí především na kontext vzniku a dochování těchto rukopisů.³

Svatojakubská farní knihovna (nyní sbírka V 3 Svatojakubská knihovna 1349–1790 Archivu města Brna) představuje velmi vzácný fond rukopisů a starých tisků; její význam umocňuje organický charakter sbírky. Představuje totiž kontinuálně budovaný soubor primárně liturgických a teologických knih, v němž na zhruba 120 rukopisů, vzniklých převážně od konce 13. do 15. století, plynule navazují tisky přibližně z let 1480–1520 v počtu odhadem 140 kusů; také tisky obsahují množství různých přípisů včetně původní proveniencce.⁴ Rok 1520 představuje také přibližný horizont celistvosti tohoto fondu z hlediska užití. Lze předpokládat, že zhruba do třetí či čtvrté dekády 16. století se v dodnes dochovaném fondu nalézala většina rukopisů potřebných k liturgickému provozu farního kostela: misály, graduály, žaltáře etc., přičemž psací látkou je ve všech případech pergamen. Jednotný charakter fondu umocňuje také podobný způsob převážně pozdněgotické knižní vazby.

Počátek budování knihovny bývá obvykle kladen do 15. století.⁵ První soupis knih, dochovaný v rámci inventáře farního kostela, pochází přibližně z let

- 1 Petr, Stanislav: *Soupis rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně*. Praha 2007, s. 123–124.
- 2 Právě větší z brněnských polyfonních rukopisů, v němž je unikátně dochovaná mše *Missa Carminum* připsána Dionisiovi Prioris, představuje zásadní důkaz v případě skladatele přelomu 15. a 16. století, dosud nesprávně označovaného jako Johannes Prioris. Srov. Dumitrescu, Theodor: *Who Was „Prioris“? A Royal Composer Recovered*. *Journal of the American Musicological Society* 65, 2012, č. 1, s. 5–65, zejména s. 21, 55.
- 3 Podrobná studie včetně repertoárového přehledu viz Horyna, Martin — Maňas, Vladimír: *Two Manuscripts of Polyphonic Music in Brno from the Mid-Sixteenth Century*. *Early Music* 40, 2012, č. 4, s. 553–575. Za řadu cenných připomínek k této studii jsem zavázán Martinu Horynovi, který také repertoár rukopisů z větší části identifikoval a ověřil.
- 4 Včetně starší historiografické reflexe se tématu dosud nejpodrobněji věnovala Zachová, Irena: *Maurus Simonis a jeho katalog rukopisů kostela sv. Jakuba v Brně*. *Studie o rukopisech* 36, 2005–2006, s. 205–227, zde s. 205.
- 5 Tamtéž, s. 205.

1487–1489.⁶ Vedle liturgických knih, zejména graduálů, antifonářů, sekvenciáře („*vnun prosarum notatum*“), agenda a dalších, zde figuruje také dosud neidentifikovaný zpěvník, popsáný jako „*cantionale de montib[us]*“.⁷ Protože se o svatojakubskou knihovnu zajímali vždy primárně badatelé zaměřeni na období středověku, zůstala její mladší, především tištěná část i její osudy po roce 1500 prakticky nereflktovány.

V tomto ohledu se z rukopisného fondu vymykají jediné čtyři novověké papírové kodexy; vedle teologického traktátu z počátku 16. století (kat. č. 96) a významného incipitového inventáře hudebnin svatojakubského farního kůru z roku 1763 (kat. č. 27) jsou to dva notované rukopisy z 16. století vyvázané do mladšího typu renesanční vazby s ornamentálním slepotiskem (kat. č. 25, 26). Kovové aplikace (nárožnice, spony, středové kování) však umístěním i stylem respektují starší tradici. Na rozdíl od starších chorálních knih obsahují tehdy módní, aktuální polyfonní repertoár. Pravděpodobně jde jen o část původního souboru vícehlasých hudebněliturgických rukopisů; žádné další notované prameny z prostředí svatojakubské farnosti však již nejsou známy. Dobou vzniku jsou jim nejbližší dvoudílný graduál a misál z 90. let 15. století (č. kat. 1, 2 a 6, viz níže).⁸

Od druhotného využití v podobě makulatury či ztráty zachránila polyfonní sborníky jejich příslušnost k výše zmíněnému fondu převážně pozdněstředověkých rukopisů. Polyfonní kodexy neobsahují téměř žádné přípisy či doplňky, na jejichž základě by bylo možné určit, kdy přestaly být užívány. Z hlediska stylového však mohl být jejich repertoár vnímán jako zastaralý nejpozději na konci 16. století. Zmíněné chorální rukopisy z konce 15. století, původně určené snad jako soukromá donace ke konkrétnímu oltáři, byly zřejmě nejpozději od poloviny 16. století využívány jako hlavní liturgické knihy s chorálním repertoárem, jak o tom svědčí vpisky na předešlé z poloviny 16. století a také mladší doplňky ze 17. a případně i 18. století.

Knihy předpokládané farní knihovny z rozmezí druhé poloviny 16. století až do 19. století se zřejmě nedochovaly v úplnosti; tento nepřilíši rozsáhlý fond je dodnes uložen na svatojakubské faře. Co se týče hudebnin, ty se s výjimkou několika málo tisků chorálních liturgických knih, dnes zařazených v rámci zmíněné knihovny, dochovaly až od konce 17. století a jsou uloženy v Oddělení dějin hudby Moravského zemského muzea. Naopak původní knihovna (dle mladších štítků na knihách i rukopisech zvaná též „*Kirchenarchiv*“) byla už v roce 1780 popsána a zkatalogizována rajhradským benediktinem Alexiem Habrichem. Sepsal a očísloval tisky

6 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 1/1 Archiv města Brna — Sběrka listin, mandátů a listů, reinventarizováno, listina, s. l., z 26. října 1487; listina, s. l., 3. července 1489.

7 Inventáři se podrobně věnoval Borovský, Tomáš: *Svatojakubská knihovna v Brně na konci 15. století*. In: *Querite primum regnum Dei*. Sborník příspěvků k počtě Jany Nechutové. Eds. Helena Krmíčková, Anna Pumprová, Dana Růžičková, Libor Švanda. Brno 2006, s. 545–550. K možnému původu kancionálu z Kutné Hory (případně z tamní, tehdy významné iluminátorské dílny) viz tamtéž, s. 547.

8 Chorálními rukopisům svatojakubské farní knihovny se zevrubně věnoval Pokorný, František: *Hudební obraz Brna do 15. století. I. Chorální zpěv pod správou kostela jakubského*. Brno 1991.

i rukopisy, liturgickými knihami, seřazenými dle formátu, počínaje.⁹ Ačkoli se mezi Habrichovými písemnostmi objevuje mimo jiné nedatovaný soupis téže rukopisné sbírky pravděpodobně z druhé poloviny 18. století, který jednotlivé knihy jinak řadí a popisuje (z papírových kodexů se zde pod signaturou 5 objevuje pouze jediný graduál a další zřejmě papírové rukopisy Habrich přiřazuje k předchozímu poznámkou „*accipit aliena*“),¹⁰ Habrichovo uspořádání má klíčový význam. V prvním oddílu, věnovaném graduálům, totiž po dvou pergamenových graduálech z 15. století (dvoudílný graduál č. kat. 1 a 2) zařazuje tyto tři položky:

„Nr. 3 *Graduale aequae in folio maximo, sed chartaceum et manu saeculi XVI scriptum*
Nr. 4 & 5 *Duo Gradualia chartacea manu saeculi XVII* [!].“¹¹

Bez výraznější změny jsou takto rukopisy popsány i v mladším inventáři bývalého kapucína Maura Simonise, tehdy svatojakubského kaplana, z roku 1805 („*Catalogus antiquissimae bibliothecae...*“). V prvním oddíle „*Libri Chorales et Missales*“ se pod čísly 3 až 5 objevují stejné položky jako u Habricha. Sporná datace 1450 (opraveno na 1550, připsán otazník) jednoznačně identifikuje rukopis s původním Habrichovým číslem 3 jako dnešní kat. č. 26 (sign. 15/4). Formátem menší rukopis (kat. č. 25, sign. 14/5), psaný nejspíše stejným písařem, a tedy vzniklý také kolem poloviny 16. století, je podle původního papírového štítku na hřbetu rukopisem s původním číslem 5. Takto, navzdory Habrichovu a Simonisovu datování rukopisů č. 4 (kat. č. 26) a 5 (kat. č. 26) do 17. století, inventáře z let 1780 a 1805 prokazují existenci původně tří notovaných rukopisů. Onen nedochovaný (Nr. 4) byl repertoárem a rozměrem pravděpodobně komplementární dodnes dochovanému rukopisu kat. č. 25 (sign. 14/5).

Mladší inventáře z první poloviny 19. století popisují zmíněné tři polyfonní kodexy podle Habricha, přebírají především jeho dataci dvou menších rukopisů do 17. století. Na rozdíl od inventáře Jana Petra Cerroniho (†1826),¹² který je německým překladem soupisu Simonisova, a soupisu svatojakubské knihovny od J. E. Horkého se v případě mladšího inventáře kunsthistorika Adolfa Wolfskrona ze 40. let 19. století¹³ objevuje poprvé mylná informace o pergamenu jako psací látce graduálů č. 4 a 5 a zároveň zmínka, že z obou rukopisů je vyřezáno více folií. Podle Ireny Zachové je právě Wolfskron autorem signatur — pořadových čísel, psaných na předešlých rukopisů

9 Podrobně viz Zachová, I.: *Maurus Simonis*, s. 206–207.

10 Tato složka je vložena do Habrichova pojednání s nadpisem „*Libri m[anu]s[crip]ti. Bibliotheca Ecclesiae S. Jacobi Brunae*“. Pravděpodobně je zde zmíněn pouze větší polyfonní rukopis (kat. č. 26) pod číslem 5 jako papírový rukopis (*in folio maximo*) z 16. století. Viz Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond E 6 Benediktini Rajhrad 1045–1950 (dále jen fond E 6), sign. H f 22, s. 58 an.

11 MZA, fond E 6, sign. H f 22 (též H f 22 bis); AMB, fond A 1/3 Archiv města Brna — Sběrka rukopisů a úředních knih 1333–1958 (dále jen fond A 1/3), rkp. č. 7260, Alexius Habrich, *Catalogus bibliothecae ecclesiae parochialis ad sanctum Jacobum Brunae de anno 1780*.

12 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 7284, J. P. Cerroni, *Katalog knihovny farního kostela sv. Jakuba*.

13 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 7253, R. Wolfskron, *Katalog rukopisů a inkunábulí knihovny kostela sv. Jakuba*.

červeným inkoustem.¹⁴ V případě většího rukopisu se na přidešti nalézá kód 3757, jeho smysl však zatím zůstává utajen. Snad Wolfskron byl též autorem dvou záznamů tužkou v dobovém seznamu mší na přidešti. Dotyčný pouze připsal jména („*Moralis*“, „*Josquin de Pres*“), která mohl vyčíst ze záhlaví skladeb na patřičném místě.

K další katalogizaci došlo až v roce 1911, poměrně zásadní přeuspořádání provedl a novou řadu signatur vytvořil Johann Gutmensch.¹⁵ Odtud zřejmě pocházejí jednotlivé evidenční záznamy (opis v Archivu města Brna z roku 1914). Z polyfonních rukopisů jsou evidovány už jen větší rukopis kat. č. 26 (jako „*Messen und Noten, 1550?*“, bez staré signatury, nová 15) a menší kat. č. 25 („*Messen und Kirchenlieder*“, druhá polovina 16. století, stará sign. 5, nová 14). Třetí rukopis s původní signaturou 4 je tedy nejpozději od roku 1911 neznámý. V protokolu o deponování svatojakubské knihovny v Archivu města Brna z roku 1931 je také většímu rukopisu poprvé mylně připsána stará signatura 4 (tedy sign. 15/4).

Vzhledem k velikosti a charakteru dnes postrádaného rukopisu není vyloučeno, že se nalézá v některé ze známých sbírek, pravděpodobně mimo území České republiky, aniž by byla známa jeho původní provenience. Příslušnost dochovaných rukopisů ke svatojakubské knihovně, respektive jejich užití v rámci liturgie u sv. Jakuba, totiž dosvědčují spíše nepřímé důkazy a kontext, v samotných rukopisech zatím žádná indicie (vlastnický přepis, poznámka etc.) objevena nebyla. Jedním z nejdůležitějších důkazů je tak nedatovaný text na přidešti pozdněgotického graduálu kat. č. 1 (sign. 1), který zapsal písař obou polyfonních rukopisů (viz níže).

Ačkoli je svatojakubské knihovně věnována řada studií již od počátku 19. století, polyfonní kodexy zůstaly mimo vlastní katalogy nereflktované. Bez povšimnutí je ponechal muzikolog František Pokorný, který se podrobně věnoval středověkým chorálním rukopisům v Brně,¹⁶ i B. F. H. Graham, který pouze uvádí větší rukopis kat. č. 26 (jako tzv. Kyriale) mezi rukopisy vyloučenými z jeho soupisu českých a moravských graduálů z let 1420–1620.¹⁷

Oba dochované rukopisy podrobněji popsal až kodikolog Stanislav Petr v rámci Soupisu rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně. Avšak ani v tomto případě nebyl rozpoznán jejich význam. V rámci popisu autor cituje z obou rukopisů tituly jednotlivých mší a jména skladatelů,¹⁸ přesto oba rukopisy

14 Zachová, I.: *Maurus Simonis*, s. 210.

15 Tamtéž, s. 209.

16 Pokorný, F.: *Hudební obraz*.

17 Graham, Barry Frederic Hunter: *Bohemian and Moravian graduals 1420–1620*. Turnhout 2006, s. 19.

18 V rámci přepisů titulů mší a jmen skladatelů došlo často i na základě formy zápisu k drobným chybám v přepisu, respektive nebyla vždy správně odvozena jména skladatelů: Mše Josquina Desprez *Faisant regretz* (v rukopise Feisens Regress) je přepsána jako „Josquin Feisen, Regress“, obdobně mše *Mille regretz* (v rukopise Mille Regres) jako „Mille, Regressus moralis“; v případě skladatelů jde zejména o chybné čtení Wilbart místo Willaert, v případě v rukopise uvedeného jména Isahac jde o Heinricha Isaaca. Viz Petr, S.: *Soupis rukopisů*, s. 124.

chybně datuje (kat. č. 25 na přelom 17. a 18. století; kat. č. 26 s otazníkem k roku 1610) a místo bílé menzurální notace uvádí notaci chorální, která se v rukopisech objevuje jen v rámci chorálních incipitů propriálních zpěvů.¹⁹

Oba rukopisy obsahují především vícehlasá zhudebnění mešního ordinária (i v dobové terminologii zvané jednoduše mše / missa). Větší rukopis (kat. č. 26) obsahuje celkem dvacet šest mší a dvě samostatná zhudebnění části *Credo* (od Heinricha Isaaca a Josquina Desprez). Menší rukopis má poněkud pestřejší obsah, vedle devíti mešních cyklů zahrnuje také dvacet cyklů proprií, zahrnujících pouze introitus, alleluia a sekvenci, a tři další skladby včetně mariánské velikonoční sekvence *Regina caeli laetare*. Oba rukopisy reprezentují typ zvaný Chorbuch, vycházející z tradice středověké liturgické knihy a z principu takzvané apertury, kdy se využívala celá otevřená dvoustrana. Po směru hodinových ručiček na ní byly zaznamenány samostatně part diskantu, altu, tenoru a basu.

Z hlediska potřeb liturgického provozu ve farním kostele sv. Jakuba je možné celkový počet mší (třicet pět, tj. dvacet šest a devět) považovat za dostatečný — vícehlasé mše se uváděly pravděpodobně o všech nedělích a svátcích v rámci hlavní mše farnosti (tzv. summa, hrubá). Obdobně se užívaly i cykly proprií z menšího rukopisu, tato propria jsou však vázána na konkrétní svátky v rámci liturgického roku. Kromě vánočního a velikonočního cyklu jde zejména o propria ke svátkům Panny Marie, sv. Anny, sv. Marie Magdaleny, sv. Jana Křtitele, sv. Petra a Pavla, sv. Martina a sv. Mikuláše.²⁰ Je zajímavé, že zde zcela chybí svátek patrona farního kostela. Na rozdíl od mší však menší rukopis pravděpodobně nezahrnuje dostatečný počet potřebných propriálních cyklů, které mohl obsahovat onen nezvěstný rukopis s původní signaturou 4. Podle obvyklého řazení a stručného popisu obou rukopisů (st. sign. 4 a 5) u Habricha, Simonise a dalších katalogizátorů měl onen nezvěstný rukopis stejný formát a měl by být k dochovanému menšímu rukopisu obsahově komplementární. Při ranních votivních mších v rámci týdne se užívalo v polovině 16. století chorálních zpěvů z graduálu kat. č. 1 (sign. 1), který na předešlý obsahuje již zmíněný seznam, rozdělení zpěvů na jednotlivé dny, psaný stejným písařem, který pravděpodobně sám vytvořil oba polyfonní rukopisy. Tato souvislost je ostatně dosud nejdůležitějším důkazem přináležitosti obou sborníků ke kostelu sv. Jakuba už v době jejich vzniku, tedy kolem poloviny 16. století.

Větší rukopis (kat. č. 26, sign. 15/4) má desky potažené tmavohnědou kůží zdobené slepotiskem, na rozdíl od původních spon se dochovaly mosazné nárožnice a středové kování. Slepotisková výzdoba zadní strany desek obsahuje vedle obvyklých ornamentálních vzorů také stylizované písmeno h, umístěné níže od středové růžice. Tentýž znak se nalézá na předním přideštlí, tentokrát umístěný ve štítě s dvěma poškozenými páskami. Páska nad znakem uváděla letopočet, z něhož

19 Tamtéž, s. 123–124.

20 Odpovídá to struktuře pozdněgotických liturgických rukopisů svatojakubské farní knihovny, viz Borovský, T.: *Čas, minulost, memoria středověkého Brna*. Brno v minulosti a dnes 20, 2007, s. 24.

jsou dochovány jen dvě druhé číslice („50“). Vzhledem k obsaženému repertoáru je v tomto případě zřejmé, že musí jít o rok 1550. Páska pod štítem pak obsahovala dvě písmena, z nichž se dochovalo jen druhé H.

Na tomto předním přideštití je sepsán obsah celého rukopisu s nadpisem „*Catalogus missa[rum in] hoc libro continentaru[m]*“ a celkem dvaceti osmi položkami. Mše jsou zde seřazeny podle počtu hlasů vždy s odkazem na příslušné číslo ordinaria. Jako první jsou uvedeny šestihlasé mše *Mille Regretz* Christobala de Morales a taktéž šestihlasá mše *Mi*, v rukopisu připisovaná Antoinu Brumelovi. Od tohoto významného skladatele přelomu 15. a 16. století však dosud nebyla žádná šestihlasá mše známá. Následují opět dvě mše pětihlasé (Willaertova *Super Benedicta* a Isaacovo *Patrem*) a konečně mše čtyřhlasé, seřazené postupně dle umístění v rukopise. V indexu jsou zpravidla uvedeny jen tituly mší, jména autorů se nacházejí na začátku příslušné mše v rukopise. Z autorů je nejčastěji zastoupen slavný Josquin Desprez, jehož skladby se záhy po roce 1500 začaly šířit díky benátskému nototisku, dále jeho současníci Pierre de la Rue, Heinrich Isaac, Antoine Brumel, Jean Mouton, Matthieu Pipelare, Antoine a Robert Févin a o půl až celou generaci mladší Dionisius Prioris, Claudin de Sermisy, Adrian Willaert, Lupus Hellinck a Španěl Cristobal Morales. Ze středoevropských autorů zde najdeme odjinud neznámé mše Heinricha Fincka, Thomase Stolzera a Wolfganga Gräffingera;²¹ konečně je zde zařazena také mše dosud neidentifikovaného Matthaea Parthenia.²²

Menší rukopis (kat. č. 25, sign. 14/5) se dochoval v horším stavu, což se týká zejména zpuchřelých desek a odřené tmavohnědé kůže, obé značně poškodil červotoč. Tento rukopis je oproti předešlému méně majestátní nejen ve formátu, ale také z hlediska rozměrů i zdobnosti skromnějšího kování. Na předním přideštití a přední straně prvního listu jsou vynotovány čtyřhlasé latinské odpovědi sboru na slova celebranta mše (*Et cum spiritu tuo; Amen; Gloria tibi domine; Et cum spiritu tuo; Habemus ad dominum; Dignum et iustum est*; a vícehlase zpívaný závěr modlitby Otče náš *Sed libera nos a malo*). Kromě mší již zmíněných skladatelů Josquina Desprez, Heinricha Fincka a Antoina Brumela se zde nachází také mše *Alma Redemptoris Mater* Pierra Moulu, zde nadepsaná jako „*Cum et sine pausis*“. Tento podtitul odkazuje ke dvěma možným způsobům provedení kratších částí Kyrie a Agnus s využitím či vynecháním delších pauz (vynecháním vzniká alternativní kratší verze). Další mešní ordinaria a množství proprií jsou zde zapsány bez uvedení autora, což se v kontextu obou rukopisů jeví jako spíše neobvyklé. Anonymně se zde vyskytují také propriální cykly, jejichž autorem je Heinrich Isaac; především on se ve své

21 Poláček, Radek: *Brněnský rukopis Liber Missarum z roku 1550 a v něm obsažené mše Wolfganga Gräffingera*. Rukopis bakalářské diplomové práce uložený na Ústavu hudební vědy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity (dále jen ÚHV FF MU). Brno 2009; Týž: *Mše Heinricha Fincka a Thomase Stolzera z brněnského rukopisu*. Rukopis magisterské diplomové práce uložený na ÚHV FF MU. Brno 2011.

22 Miljković, Đorđe: *Missa Mathei Parthenii a její paleografická a transkripční problematika*. Rukopis bakalářské práce uložený na ÚHV FF MU. Brno 2011.

tvorbě věnoval kompozici této vícehlasé liturgické formy, a to na objednávku kapituly v německé Kostnici.²³

V případech dvou anonymních mší a samostatné části *Credo* se vyskytují vždy v horním hlase německé texty duchovních písní a parafrází. Z hlediska provozovací praxe mohlo toto jazykové rozdvojení (diskant německy, ostatní hlasy latinsky) také znamenat, že pouze diskant, horní hlas, byl zpíván, další hlasy pak mohly být pouze hrány, nejspíše na varhany. Takto by také více vynikly původní písněvé melodie v diskantu — nejde totiž o pouhé textové interpolace či kontrafakta, ale o typ středoevropské kompozice využívající jako předlohu duchovní písně v mateřském jazyce, což svědčí o pronikání reformačních myšlenek a principů do svatojakubské farnosti nejpозději kolem poloviny 16. století.²⁴

Patronátní právo k farnímu kostelu získala městská rada již v roce 1532, avšak Ferdinand I. své původní rozhodnutí doplnil v roce 1539 dodatkem, že městská rada smí dosazovat pouze katolické kněze.²⁵ Již toto opatření svědčí o nezadržitelné změně. Odpor panovníka a katolických církevních institucí (biskupa, kapitul) vůči nekatolickým konfesím a zejména luteránství etablojícímu se v německojazyčném prostředí vedl k tomu, že brněnská městská rada prosazovala protestantské kazatele a ritus spíše neoficiálně. Proto se k této éře, zhruba do roku 1560, dochovalo jen minimum pramenů. Z hlediska liturgického provozu však tyto tendence nepředstavovaly bezprostřední změny. Předpokládáme, že slavnostní liturgie dál zůstala primárně latinská, z hlediska typu hudebního projevu vícehlasá, figurální, s výjimkami v podobě zmíněných německých parafrází v menším sborníku renesanční polyfonie.

O fungování farní školy, respektive jejího sboru ve smyslu *Kantorei*, natož o jejích jednotlivých členech nejsou dosud z doby před rokem 1555 známy téměř žádné údaje. Vedle žádoucího průzkumu městských písemností tak otázku původu a migrace repertoáru obou rukopisů renesanční polyfonie může zodpovědět spíše detailní rozbor obsahu. Ani dosavadní výzkum filigránů — nachází se zde velká dvouhlavá orlice s císařským diadémem v případě většího, malá orlice a další unikátní filigrány v případě menšího rukopisu — totiž nepřinesl zásadní informace.²⁶ Klíčovými faktory jsou bezpochyby poloha Brna na trase mezi Vídní a Vratislaví a německá měšťanská komunita.

23 K recentním studiím na toto téma viz zejména Burn, David: *Mass-Propers by Henricus Isaac Not Included in the „Choralis Constantinus“*. *The Case of Two Augsburg Sources*. *Archiv für Musikwissenschaft* 60, 2003, č. 3, s. 186–220.

24 Za toto upřesnění je autor zavázán Martinu Horynovi.

25 Bretholz, Berthold: *Die Pfarrkirche zu st. Jakob in Brünn*. Brünn 1901, s. 80, 89.

26 Vzhledem k odlišnému formátu užívají rukopisy odlišné papíry. Větší rukopis nemá svým formátem v zachovaných městských písemnostech obdoby. Výjimkou je několik složek vytvořených spojením papíru polo-
vičnického formátu — podobné vodoznaky jsou k nalezení v brněnských písemnostech z doby kolem poloviny 16. století. Většina papíru pro tento sborník měla vzhledem k velikosti archu charakter luxusního, importovaného zboží. Časový i geografický rozsah přibližně určených filigránů je v obou případech poměrně velký, proto ke zpřesnění datace rukopisů nemá většího významu. Podrobněji viz Horyna, M. — Maňas, V.: *Two polyphonic manuscripts*, s. 557–558.

Objev dvou dosud neznámých sborníků renesanční polyfonie v rámci svatojakubské farní knihovny znamená zásadní posun v dosavadním poznání lokální hudební kultury, tytéž prameny však mají klíčový význam i z hlediska dějin hudby v českých zemích a v mnoha ohledech také z hlediska proměn liturgické hudby latinského křesťanství. Vypovídá o pozoruhodném rozmachu franko-vlámské renesanční polyfonie i o recepci a osvojení tohoto stylu ve střední Evropě. Svědčí o poměrně dlouhodobé popularitě děl skladatelů z přelomu 15. a 16. století, jejichž mše zaznívaly při slavnostních bohoslužbách v brněnském farním chrámu sv. Jakuba v polovině 16. století a pravděpodobně i později.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

- B1** Archiv města Brna, fond V 3
Svatojakubská knihovna,
rkp. sign. 15/4; přední přideštit se
souisem repertoáru, poškozennými
páskami s letopočetem,
monogramem a kartuší s dosud
neidentifikovanou měšťanskou
merkou.
- B2** Archiv města Brna, fond V 3
Svatojakubská knihovna,
rkp. sign. 15/4; zadní strana vazby
(výřez), pod středovým kováním
je v kůži vytlačena stejná měšťanská
merka jako u B1.
- B3** Archiv města Brna, fond V 3
Svatojakubská knihovna,
rkp. sign. 15/4, fol. 1v–2r: začátek
čtyřhlasé mše Josquina Desprez
Hercules dux Ferrariae.
- B4** Archiv města Brna, fond V 3
Svatojakubská knihovna,
rkp. sign. 14/5; přední strana vazby.
- B5** Archiv města Brna, fond V 3
Svatojakubská knihovna,
rkp. sign. 14/5; přední přideštit
a fol. 1r: čtyřhlasé odpovědi pro
sbor k latinské měšnit liturgii.
- B6** Archiv města Brna, fond V 3
Svatojakubská knihovna,
rkp. sign. 1; přední přideštit pozdně
gotického graduálu s formulářem
feriálních mší, zapsaným nejspíše
pisařem polyfonních sborníků.

JAKUB SLUKA

**BRNĚNSKÁ ČTVRŤ ČERNÁ POLE V LISTINNÝCH
PRAMENECH A MĚSTSKÝCH KNIHÁCH
OD PRVNÍCH ZMÍNEK V 15. STOLETÍ
PO JOSEFÍNSKÉ REFORMY**

Summary: Using the archive materials preserved in the collections of the Moravian Provincial Archives and Brno City Archive, the article tries to map the property situation in today's Brno quarter Černá Pole from the mid-14th century, from when the first preserved mentions date, to the closing down of monasteries and convents by Joseph II. Period map material was used for later periods to provide a clearer idea regarding the situation of this locality.

Keywords: medieval Brno, Černá Pole, Královo Pole, Ponávka, Brno suburbs, Brno monasteries, Brno patriciate, vineyards.

ÚVOD

Ačkoliv je brněnská čtvř Černá Pole pro svou polohu i charakter velmi lukrativní lokalitou (kde se mimo jiné nachází i světově známá vila Tugendhat, jediný brněnský zástupce na seznamu UNESCO), nedostalo se jí zatím jakožto celku ze strany historiků patřičné odborné pozornosti.¹ Dosud nejrozsáhlejší souhrnnou prací byl krátký přehled dějin této části Brna, který otiskl Karel Kuča ve své rozsáhlé práci *Brno – vývoj města, předměstí a připojených vesnic*.² Otevírá se zde tedy možnost rozsáhlého výzkumu, který by mohl přispět nejen k poznání historie této malebné čtvřti, ale i k celkovému obrazu vývoje města Brna, a to především od druhé poloviny 19. století, kdy se zde poprvé setkáváme s plánovanou obytnou zástavbou.³ Bylo by ovšem mylné domnívat se, že se lokalita Černých Polí stala centrem pozornosti obyvatel města Brna až v této době. Z materiálů uložených v Moravském zemském archivu a Archivu města Brna lze zjistit, že již ve středověku byla tato oblast cílem hospodářských zájmů několika klášterních institucí i bohatších vrstev městského obyvatelstva.

Souhrnnou zprávu o situaci na severním brněnském předměstí v polovině 14. století podává článek Oldřicha Vičara z roku 1966.⁴ Tomu se podařilo umístit na svah Černých Polí, stoupající od východního břehu říčky Ponávky směrem k obci Husovice, rozsáhlý komplex rolí měšťana Jakuba Swerczera, přičemž tuto oblast autor nazval (ovšem bez bližšího vysvětlení) *Prul a Podem* (viz obr. B7).⁵ Jakub Swerczer měl nedaleko odtud na severním okraji města od roku 1354 hospodářský dvůr.⁶

-
- 1 Zatím nejrozsáhlejší souhrnnou prací je Sluka, Jakub: *Vznik a vývoj Černých Polí v Brně*. Rukopis bakalářské práce uložený na Pedagogické fakultě Univerzity Karlovy. Praha 2012. Tam je uveden i podrobný seznam další literatury. Krátký a ne zcela přesný souhrn dějin Černých Polí otiskl ve stejnojmenné kapitole také Kuča, Karel: *Brno – vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Praha – Brno 2000, s. 324–329.
 - 2 Kuča, K.: *Brno*, s. 324–329. Některé zde uvedené údaje však nejsou přesné. Především jde o údaje ohledně vzniku ústavu slepců. Ten byl v Černých Polích vystavěn až počátkem 20. století, nikoliv v první polovině 19. století, jak uvádí Kuča, a dnes v něm sídlí Mendelova zemědělská univerzita. Jím zmiňovaný ústav stál pravděpodobně v Zábrdovicích. Kuča dále uvádí, že „v 70. letech začal vznikat zárodek vilové čtvřti Černá Pole na terase nad údolím Ponávky budované ve švýcarském stylu Heinrichem Ferstem a Josefem Arnoldem“. Vily však pocházejí z počátku 60. let 20. století, proto je nutné zasadit tento zárodek do tohoto období. Nepřesné je také tvrzení, že v Černých Polích „roku 1846 byla otevřena Dětská nemocnice (starší soukromá dětská nemocnice existovala jen krátce od roku 1809), v letech 1897–1898 pak rozšířená o nové objekty, z nichž se některé zachovaly v severní části nynějšího areálu“. Nemocnice z roku 1846 nestála v Černých Polích, ale na dnešní ulici Kounicova a mezi lety 1897 a 1898 nedošlo k jejímu rozšíření, ale vystavění nových budov v Černých Polích. Sluka, J.: *Vznik*, s. 42 (pozn. 133), 47 (pozn. 167), 52 (pozn. 190), 61 (pozn. 220).
 - 3 Srov. Černoušková, Dagmar: *Arnoldova vila nad Lužánkami*. In: A vůbec... Utajený sborník Mileně Flodrové k 75. narozeninám. Eds. Jana Čermáková, Radana Červená, Hana Jordánková, Irena Loskotová, Jitka Šibíčková. Brno 2010, s. 396.
 - 4 Vičar, Oldřich: *Místopis Brna v polovici 14. století – předměstí*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 8, 1966, s. 226–273.
 - 5 Srov. tamtéž, s. 232, pozn. 31. Viz také schematický nákres předměstí Brna, tamtéž, s. 236.
 - 6 Srov. tamtéž, s. 232.

Byl to muž náležející k městské elitě a význam jeho rodu vystoupal nejdříve mezi lety 1317 a 1327.⁷

Do 14. století nás zavede také pamětní kniha města Brna obvodní rady Brno VIII, ve které nalezneme krátký seznam starých listin týkajících se území tehdejšího III. městského obvodu. Je zde uvedena i listina z 19. května 1379 a v komentáři k ní se píše: „Kláster sv. Tomáše⁸ v Brně se zavazuje zachovati rozhodnutí, jež ve sporu mezi ním a klásterem zábrdovickým⁹ o desátky z polí ležících mezi Královým Polem a Husovicemi v Černých Polích vynesli [...]“¹⁰ Tento komentář z pamětní knihy není doslovným výňatkem z listiny, jelikož v ní se přímo o Černých Polích nepíše. Kronikář zřejmě použil místní označení „v Černých Polích“, které se v době psaní této kroniky již běžně používalo, pro lepší orientaci čtenáře. Listina situuje pole do oblasti kolem Králova Pole a Husovic,¹¹ což by skutečně mohla být oblast Černých Polí, avšak taková lokalizace je jen velmi neurčitá.

EXKURZ DO DĚJIN KRÁLOVA POLE

Není těžké dohledat v pramenech zprávu o přesunu polností, o něž vedly kláštery spor, do vlastnictví augustiniánů konventu při kostele sv. Tomáše v Brně. Konkrétně

-
- 7 Srov. Švábenský, Mojmir: *K hospodářským dějinám Brna v období 1243–1411*. BMD 12, 1994, s. 175–253.
- 8 Je zde míněn brněnský augustiniánský klášter s chrámem Zvěstování Panně Marii a sv. Tomáše (pro zjednodušení se obecně používá název kostel sv. Tomáše a tohoto pojmenování se budeme držet i zde), který leží na severním okraji centra města a dříve býval součástí městského opevnění. První dům vlastnili augustiniáni v Brně pravděpodobně již od roku 1346. Moravský markrabě Jan Jindřich projevil přání založit pro ně klášter v roce 1350. Klášter měl plnit funkci místa odpočinku zesnulých moravských Lucemburků. Roku 1752 byl papežem Benediktem XIV. konvent povýšen na opatství. Reformní působení Josefa II. mělo za následek i vystěhování augustiniánů, kteří se museli roku 1783 nastěhovat do zrušeného kláštera cisterciáček na Starém Brně; budovy svatotomášského kláštera byly obsazeny státními úřady. Srov. Foltýn, Dušan a kolektiv: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha 2005, s. 173–180; Samek, Bohumil a kolektiv: *Umělecké památky Moravy a Slezska*. Brno 1994, s. 193–199.
- 9 Jde o klášter premonstrátů v Brně-Zábrdovicích. První členové řádu na toto místo přišli ze Strahova krátce před rokem 1209, kdy se moravský šlechtic Lev z Klobouk rozhodl vystavět na svých pozemcích v Zábrdovicích premonstrátský klášter. Vysvěcení klášterního kostela sv. Kunhuty v roce 1211 byli přítomni i král Přemysl Otakar I. a jeho neteř Alžběta, dnes známá jako sv. Alžběta Durynská. Záhy po dokončení úprav interiéru kostela přišlo do Zábrdovic v prosinci 1784 rozhodnutí, kterým byl v rámci josefínských reforem klášter zrušen a panství propadlo státu. Budovy byly přestavěny na vojenskou nemocnici, opatský chrám byl změněn na farní a z farního kostelíka sv. Kunhuty se stalo skladiště (dnes lékárna). Srov. Kosík, Marian Rudolf: *Osm století. Zábrdovice, Křtiny, Nová Říše*. Brno 2009, s. 7–27.
- 10 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond B 28 Obvodní národní výbor Brno III 1945–1990, neinventarizováno, Pamětní kniha města Brna Obvodní rady Brno VIII, s. 30.
- 11 V listině se doslova píše o polích, která „jsou lidově nazývána Prayte, patří našemu dvorci ve vsi Královo Pole a tato dvě pole kdysi patřila ke vsi Husovice...“. Latinský text v: *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae* (dále jen CDM) XI. Ed. Vincenz Brandl. Brünn 1875, s. 141, č. 153. Listina samotná se nachází v Moravském zemském archivu v Brně (dále jen MZA), fond E 59 Premonstráti Zábrdovice (1202) 1209–1787 (dále jen fond E 59), skupina I, listina č. 8, Brno, 19. května 1379.

šlo o pole nazvaná *Hack* a *Ryemer*.¹² Pole *Ryemer* je výslovně uvedeno v listině vydané moravským markrabětem Janem Jindřichem dne 26. prosince 1356, v níž obdarovává nově založený augustiniánský klášter mnoha pozemky v okolí Brna.¹³ Jde o sedm polí v Králově Poli tvořících jedno popluží, zakoupených od měšťana Anselma, a další pozemky od měšťanů Ortlina, bývalý majetek Jakuba Lomicera a další drobné polnosti, například u polí Dětlina Mořicova. Pole *Hack* zde pod tímto jménem uvedeno není, jak ale později ukážeme, lze předpokládat, že i ono bylo dříve majetkem měšťana Anselma, od kterého jej markrabě odkoupil.

Uvedení obyvatelé města Brna měli v polovině 14. století spolu s několika dalšími měšťany v Králově Poli majetky v podobě větších či menších dvorců. Jejich existenci lze vystopovat až do počátku 13. století.¹⁴ Tehdy panovník disponoval rozsáhlými polnostmi na severozápad od Brna, skutečným správcem však byl moravský markrabě.¹⁵ Když v roce 1239 moravský markrabě Přemysl zemřel, přešla správa Moravy do rukou jeho bratra, krále Václava I.¹⁶ Ten zřejmě – ve spolupráci s brněnskými měšťany – později větší část této půdy využil k založení lánové vsi, která byla nazvána právě po něm, tj. Královo Pole.¹⁷ Menší část těchto polností daroval Václav I. roku 1240 brněnskému měšťanu Oldřichu Černému (Ulrich Schwarz), jenž měl s panovníkem výborné vztahy.¹⁸ Ten je využil k bohubilému účelu, když je velkoryse daroval klášteru herburek, jehož byl zřejmě spoluzakladatelem.¹⁹ Na několik desetiletí pak prameny mlčí, avšak od 40. let 14. století získáváme z brněnské berní knihy a pamětní knihy města Brna z let 1343–1376 podrobné zprávy o hospodaření

12 Srov. *CDM XI*, s. 141, č. 153.

13 Kopie listiny se dochovala v MZA, fond G 1 Bočkova sbírka, listina č. 5170, Brno, 26. prosince 1356. Srov. *CDM IX*, s. 34, č. 43. S datací této listiny je potíže, protože v *CDM* je otištěna s dvojnásobným datováním. V poznámce na konci textu listiny je uvedeno, že text je otištěn nikoliv z originálu, ale z kopie ze 17. století. Ve stručném registru pod č. listiny je uvedeno datum „Dt. 26. DeceMBER 1356“, ale na konci otištěného textu listiny je uvedena datovací formule a rok 1357. Pravděpodobně došlo při vzniku edice k chybné záměně roků, protože dnem sv. Štěpána ve 14. století už byl – i když jen krátce – v běhu nový rok 1357. Nový a následující rok začínal dnem Narození Páně, a ne jako dnes 1. ledna. Za vysvětlení této nejasnosti děkuji PhDr. Evě Tichomirové z Moravského zemského archivu v Brně.

14 Srov. Řepa, Milan a kolektiv: *Dějiny Králova Pole*. Brno 2004, s. 26–40.

15 Srov. tamtéž, s. 33.

16 Srov. Antonín, Robert: *České země za posledních Přemyslovců. I. díl (1192–1253)*. Praha 2012, s. 258.

17 Srov. Řepa, M. a kolektiv: *Dějiny*, s. 33.

18 Srov. tamtéž, s. 26–27.

19 Jde o dnes již neexistující brněnský ženský klášter, který bývá podle první představené Herburgy nazýván herburský. Srov. Šebánek, Jindřich: *K otázce založení herburského kláštera v Brně*. In: Sborník prací věnovaný prof. dru Gustavu Friedrichovi k šedesátým narozeninám jeho žáky. 1871–1931. Praha 1931; Čermušák, Tomáš: *K počátkům herburského kláštera v Brně*. In: Ve stopách sv. Benedikta. K vydání připravili Libor Jan a Petr Obšusta. Brno 2002; Týž: *Otázky hospodářské základny herburského kláštera v Brně v středověku (1240–1396)*. In: Vývoj církevní správy na Moravě. XXVII. Mikulovské sympozium 2002. Brno 2003, s. 277–280; Týž: *Herburský klášter v Brně v předhusitském období*. Vlastivědný věstník moravský 55, 2003, s. 165–171; Týž: *Reforma, úpadek a zánik herburek*. BMD 17, 2003, s. 115–128. Holub, Petr – Kolařík, Václav – Merta, David – Zůbek, Antonín: *Poznámky k topografii nejbližšího okolí bývalého herburského kláštera v Brně*. BMD 18, 2005, s. 485–528.

ve vsi Královo Pole. Souvislou zprávu o tom lze nalézt v knize *Dějiny Králova Pole* sepsané autorským kolektivem pod vedením Milana Řepy. Tam jsou také uvedeny zprávy o všech měšťanech, jejichž pole daroval moravský markrabě Jan Jindřich klášteru augustiniánů nebo kteří vlastnili polnosti v těsné blízkosti. Z dochovaných zpráv vyplývá, že dvory v Králově Poli byly předmětem čilého obchodu, na kterém se podílelo mnoho majetných měšťanů.²⁰ Někdy v polovině 14. století tedy do těchto obchodů zasáhl i moravský markrabě Jan Jindřich, od několika měšťanů skoupil četné polnosti a již zmíněnou listinou z prosince 1356 je daroval klášteru augustiniánů při kostele sv. Tomáše.

AUGUSTINIÁNI A JEJICH POLE

Nemáme přesnější informace o sporu mezi klášterem augustiniánů u sv. Tomáše a klášterem premonstrátů v Zábrdovicích, listina z května 1379 nám však říká, že augustiniánský konvent uznává svoji povinnost platit premonstrátům v Zábrdovicích desátek za dvě role, „z nichž první pole zvané Hack leží na svahu Prühl, tamtéž na spodní straně sousedí s příkopem a říčkou Ponavou a toto pole je obklopeno pak planinou ctihodných paní z kláštera při kostele sv. Marie na Starém Brně a tato planina se prostírá až k velkému dvoru [...] v již zmíněné osadě Husovice na jedné straně a na druhé straně k poli jakéhosi brněnského občana jménem Luestenzagl. Druhé pole zvané Ryemer leží u veřejné cesty, již se dotýká z levé strany a kterou se chodívá ze zmíněné obce Zábrdovice do Nové osady [Králova Pole],²¹ a z jedné strany sousedí s velkým polem ctihodných panen, o němž již byla řeč, ze strany druhé s Michaelovým polem [...]“.²² Místo označení Černá Pole se zde tedy užívá dvou tehdejších názvů pro jakási dvě pole někde u Husovic a Králova Pole. Abychom mohli s jistotou říci, že jde o území, na němž dnešní Černá Pole stojí, je potřeba podrobněji analyzovat uvedený popis umístění těchto polí. Lze se domnívat, že cesta ze Zábrdovic do Králova Pole protínala dnešní Černá Pole a dnes těmito místy vede ulice Lesnická, jedna z přístupových cest do Černých Polí. O tom by svědčily dobové mapy a nákresy, avšak nejstarší z nich zobrazuje až stav z poloviny 17. století, kdy je cesta skutečně vedena těmito místy. Průběh cesty se pravděpodobně ani předtím zásadně nelišil, protože cesta přes svah nad Ponávkou byla nejkratší. Doposud, pokud se touto problematikou někdo zabýval, přijímal tuto možnost jako nejlogičtější.²³ Jestliže se pole rozkládalo nalevo od této cesty, muselo do dnešních Černých Polí alespoň zčásti zasahovat. Jak je to však se svahem zvaným Prühl? Takový popisek nenacházíme na žádné staré mapě. Z listiny z května 1379 víme, že na něm leželo pole *Hack* a že se rozkládal nad říčkou Ponavou, druhé pole *Ryemer* pak leželo u již zmiňované cesty. Tyto údaje nám však na přesnější

20 Srov. Řepa, M. a kolektiv: *Dějiny*, s. 34–37.

21 Pro vývoj názvu obce Královo Pole viz Kuča, K.: *Brno*, s. 404.

22 *CDM XI*, s. 141–142, č. 153.

23 Srov. Vičar, O.: *Místpis*, s. 236; Kuča, K.: *Brno*, s. 324.

určení polohy nestačí, proto opět nahlédneme do listiny z prosince 1356. Pro naše bádání je nejdůležitější ta část, kde se píše o sedmi polích měšťana Anselma: „*Čtvrté pole na místě zvaném Pruel nad Ponavou* [...]. *Páté pole, jež se nazývá Reymer auf dem grossen Pruel a je u polí královnina kláštera.*²⁴ *Šesté pole je tamtéž in Prul a nazývá se Sauczkeuflini či Breyt.*“²⁵ Opět se tedy setkáváme s polem zvaným *Ryemer* (nebo *Reymer*), které tehdy patřilo augustiniánům, ale je tu tentokrát popsáno trochu jinak — ne jako u cesty ze Zábrdovic do Králova Pole, ale jako „*auf dem grossen Pruel*“, tedy na velkém Pruelu. *Pruel* je snad mírně pozměněné označení pro kopec *Prühl*, který byl uveden v listině z roku 1379. Jestliže pole leželo zároveň u cesty do Králova Pole i na kopci zvaném *Pruel*, musí i tato cesta vést přes *Pruel*. Vidíme tedy, že Vičarův nákres je správný, že *Pruel* je skutečně svah nad Ponavou, přes který vedla cesta Královo Pole — Zábrdovice, tedy přes svah, kde dnes leží Černá Pole.

V listině z května 1379 bylo mezi jinými zmíněno i pole zvané *Hack*, které by mělo taktéž ležet na svahu *Prühl*, svažovat se směrem k řece Ponavě a sousedit s pozemky cisterciáček na Starém Brně. V listině z prosince 1356 není uvedeno žádné pole nesoucí název *Hack*. Nabízí se tu ovšem možnost, že šlo o pole, jež bylo v listině uvedeno jako čtvrté. To totiž jako jediné z Anselmových polí není nijak pojmenováno, je jen popsáno jako ležící „*na místě zvaném Pruel nad Ponavou*“,²⁶ což by odpovídalo i popisu uvedenému v listině z roku 1379. Snad tedy jde o jedno a totéž pole, ale jisti si tím být nemůžeme. Pokud tomu tak je, mohl by i tento pozemek dnes být součástí Černých Polí? Víme, že pole *Ryemer* leželo „*auf dem grossen Pruel*“, je tím však myšlen ten stejný *Pruel* jako v případě pole *Hack*, u kterého chybí přívlastek „*auf dem grossen*“? Možné to je, ale naskýtá se otázka, proč by bylo tohoto přívlastku jednou použito, a hned vzápětí nikoliv. Na tuto otázku nemůžeme odpovědět s úplnou určitostí, mohli bychom však alespoň předpokládat, že by mohlo jít o pozemky blízké; označení *Pruel* by se tak mohlo používat například jako název celého kopce, „*auf dem grossen Pruel*“ by pak byl jen jeho vrchol nebo jen jeho část. Pole *Hack* by za těchto okolností tedy také mohlo ležet v oblasti Černých Polí.

Při dalším studiu listiny markraběte Jana Jindřicha z prosince 1356 narazíme na několik dalších polí ležících „*in Prul*“ nebo „*in loco dicto Pruel*“.²⁷ V prvním případě jde opět o pole koupené od měšťana Anselma a nazvané *Sauczkeuflini* či *Breyt*, v druhém případě o pole od jiného měšťana, Ortlina z Loukovic, který markraběti prodal pět polí nesoucích jména *Herink*, *Hart*, *Hirslusz*, *Magnus ager* a *Pey der wisen*.²⁸ Nevíme o nich nic více, než že se nacházela na onom *Pruelu/Prühlu*, ale jelikož jsme tento svah ztotožnili se svahem, na němž stojí dnešní Černá Pole, patří do nich zřejmě i tato pole.

24 Tedy starobrněnský konvent cisterciáček, dnes konvent augustiniánů s bazilikou Nanebevzetí Panny Marie.

25 Srov. *CDM IX*, s. 34, č. 43.

26 Tamtéž.

27 Srov. tamtéž.

28 Srov. tamtéž.

Máme tedy základnu několika polí koupených moravským markrabětem Janem Jindřichem od brněnských měšťanů Anselma a Ortlina a darovaných nově založenému klášteru augustiniánů u sv. Tomáše, o kterých lze důvodně předpokládat, že z větší nebo menší části ležela na území dnešní čtvrti Černá Pole, a sice: *Ryemer, Herink, Hart, Hirslusz, Magnus ager a Pey der wisen*, snad i pole *Hack*. V listinách jsou vyjmenována ještě mnohá další pole, často v okolí Králova Pole nebo Husovic, listina však neobsahuje žádné bližší určení jejich umístění, které by nás zavedlo opět do Černých Polí.

Všechny výše zmíněné a ještě další pozemky darované markrabětem Janem Jindřichem klášteru augustiniánů byly znovu vyjmenovány ještě v jedné listině moravského markraběte, která je datována 25. listopadu 1370.²⁹ V ní se klášteru potvrzují dříve i nově darované majetky. Vyjmenována jsou zde všechna námi zmíněná pole ve stejném pořadí jako v darovací listině z roku 1356.

Neznáme bližší detaily, ale z nějakého důvodu se někdy po roce 1370 stalo, že zábrdovickému klášteru připadla do vlastnictví pole v Černých Polích (*Hack a Ryemer*), která původně patřila augustiniánům, pro které je koupil moravský markrabě Jan Jindřich. Vznikl spor, jež byl roku 1379 vyřešen, a augustiniáni se zavázali platit premonstrátům desátky z těchto dvou polí.

Z výše uvedeného rozboru vyplývá, že zábrdovický klášter nějakým způsobem zasahoval do vlastnických poměrů polí na nedalekých planinách mezi Husovicemi a Královým Polem, i když nevíme, zdali i jim nějaké role již před rokem 1370 nepatřily. Z období založení kláštera se v zábrdovickém archivu dochovaly listiny papežů, ve kterých berou klášter pod ochranu i s jeho majetky. Nezmiňují se zde však jednotlivá pole, pouze celé obce.

MĚŠŤANSKÉ ROLE

Ze zpráv z poloviny 14. století dochovaných v klášterních archivech víme o existenci polí na svahu *Pruel*, nevíme však, k jakým zemědělským účelům byla tato pole využívána. O tom se dovídáme z pamětní knihy města Brna z let 1343–1376, v níž je dochováno několik záznamů o obchodování s těmito poli mezi brněnskými měšťany. Dne 29. dubna 1353 sem městský notář Jan zapsal následující záznam: „*Je známo, že Henslinus Yorlini z pole položeného na místě zvaném Pruel, které kdysi patřilo kramáři Sibotonovi, vyměřil šest měřic pšenice. Stejně Henslinus z pole položeném na řečeném místě Pruel, které kdysi bylo Heinricha Popponia, vyměřil pět měřic pšenice.*“³⁰ V červenci roku 1374 došlo k tomu, že „*Michahel in Turri koupil pro sebe a své dědice podle práva vlastnického i dědického u Petra zvaného Snabl z Nového Města jakési pole zvané Pruel, nacházející se kdysi vedle polí Iecklina Swerceria na hořejší straně kopce a u cesty, po které se chodí*

29 Listina se dochovala v archivu MZA, fond E 4 Augustiniáni Staré Brno 1233–1948 (1950), skupina II, listina č. 3, Praha, 25. listopadu 1370. Srov. *CDM X*, s. 116, č. 96.

30 *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 2005, s. 62, č. 72.

ze Žábrdovic do *Chungsveldu* [Králova Pole], přičemž veřejná cesta rozděluje výše zmíněná pole.³¹ Občan Michael si pak o rok později koupil od Henslina Mikuláše ještě další pole u cesty do Králova Pole, a to za 19 hřiven.³² Je to pravděpodobně tentýž Michael, se kterým jsme se již setkali v listině z roku 1379, kde byl zmíněn jakožto vlastník polí sousedících s polem *Ryemer*.

Z roku 1375 pochází ještě jeden zajímavý zápis. Měšťanu Michaelovi byla propůjčena „pole ležící na druhé straně Ponávky, která dříve patřila Jakubu Swerczerovi a zvaná *Podem*, *Prul* a *Scheib*“.³³ Setkáváme se tedy s dalšími místními jmény v této oblasti, a sice *Podem* a *Scheib*. Z kontextu se zdá, že takto pojmenovaná území sousedila s *Pruelem*, i když o nich nevíme dost na to, abychom mohli blíže určit jejich polohu. Do severní části dnešních Černých Polí zasadil oblast *Podem* i Oldřich Vičar na svém výše zmíněném plánu.

NÁZEV ČERNÁ POLE

Zatím jsme se setkali s několika různými jmény polí, avšak stále nám chybí přímé uvedení jména Černé Pole. Je zřejmě nemožné přesně stanovit, od kdy se toto pojmenování používá. Koncem 14. století se tohoto názvu v úředních záznamech ještě neužívalo, zřejmě první doklad máme až z roku 1466. To se na scéně objevuje další důležitý hráč podílející se na využívání zkoumaných polí, klášter kartuziánů v Králově Poli.³⁴ Z roku 1466 se dochoval záznam o smlouvě mezi kartuziány a johanity na Starém Brně, ve které se jedná o platy z několika lánů patřících ke královopolskému dvoru, mimo jiné i z Černých Polí, přičemž převor z Králova Pole musel johanitům zaplatit 30 zlatých.³⁵ V textu ve výčtu lánů nacházíme i lokalitu pojmenovanou *Schwarzenfeld* (viz obr. B8). Aby bylo zřejmé, o jakých polích se mluví, muselo být v té době toto označení obecně známé, čili již několik (snad desítek) let používané. K postupné náhradě názvu *Pruel* nebo *Prühl* za Černá Pole mohlo tedy dojít snad někdy kolem přelomu 14. a 15. století.

31 Tamtéž, s. 552, č. 1617.

32 Tamtéž, s. 554, č. 1621.

33 Tamtéž s. 554, č. 1622.

34 Tento klášter byl založen roku 1375 moravským markrabětem Janem Jindřichem. Jako věno klášter obdržel markraběcí dvorec v Králově Poli. V době husitských válek byl snad klášter poničen. Vysokou kulturní úroveň kartouzy v době po husitských válkách dokládá například bohatě iluminovaný antifonář, který je dnes uložen ve vídeňské Národní knihovně. Avšak v roce 1468 byl klášter opět pobořen, tentokrát vojskem Matyáše Korvína. K rozsáhlé opravě celého objektu a dostavění nových budov došlo v období po třicetileté válce, kdy se mohl klášter hospodářsky konsolidovat. Působení mnichů zde učinil konec Josef II., který klášter roku 1782 zrušil, a o dva roky později klášter připadl armádě. Srov. Samek, B.: *Umělecké památky*, s. 230–233; Bílek, Jiří: *Brněnské kostely*. Šlapanice 2000⁴, s. 110–117; Řepa, M. a kolektiv: *Dějiny*, s. 26–70; Bukovský, Jan: *Cartusia Brunensis. Dějiny královopolského kláštera a jeho proměny v 21. století*. Brno 2005; Foltyán, D. a kolektiv: *Encyklopedie*, s. 196–200.

35 Srov. MZA, fond E 6 Benediktini Rajhrad 1045–1945, listina sign. D g 25, Brno, 13. prosince 1466.

Zmíněný záznam o platech z lánů je pro nás zajímavý také z toho důvodu, že se zde v souvislosti s Černými Poli mluví o dalším řádu, a sice o johanitech.³⁶ Špitálu byly roku 1239 panem Přibyslavem z Křižanova věnovány značné majetky v okolí Křižanova,³⁷ králem Václavem I. pak i různé desátky, o nichž toho však mnoho nevíme, protože darovací listina krále Václava I. se nedochovala.³⁸ Poprvé jsou desátky zmíněny v listině olomouckého biskupa Roberta z 27. srpna 1238,³⁹ který zakladateli špitálu potvrzuje jejich vybírání. Listina je však velmi stručná a vůbec se z ní nedovídáme, o jaké desátky šlo. Potvrzení královny donace obsahuje i listina papeže Řehoře IX. ze 17. května 1240,⁴⁰ kde se navíc píše o darovaném dvoře poblíž Brna. Výše již bylo uvedeno, že na severozápad od Brna vlastnil Václav I. polnosti, které mu posloužily k založení vsi Králova Pole. To by hypoteticky vysvětlovalo, jak se johanitům dostaly polnosti u Králova Pole. Je možné, že část svých polí věnoval Václav I. právě špitálu sv. Ducha, který s nimi hospodařil až do 15. století, z tohoto období se dochovala smlouva s královopolskými kartuziány. Je to ovšem jen hypotéza, kterou nelze z důvodu absence listiny náležitě potvrdit.⁴¹

Ať už se k johanitům dostala pole v Černých Polích jakýmkoliv způsobem, faktem zůstává, že se vedle kartuziánů z Králova Pole, premonstrátů ze Zábřovic

36 Rytířský a špitální řád sv. Jana Jeruzalémského z Rhodu a Malty neboli johanité je nejstarším rytířským řádem, jelikož jeho počátky sahají až do první poloviny 11. století, kdy v Jeruzalémě vzniklo bratrstvo starající se o nemocné. V Brně spadl pod jejich správu špitál sv. Ducha, který nechali postavit měšťan Rudger spolu se svou manželkou v místech nejspodnější části dnešní Pekařské ulice. Starat se o něj mělo Rudgerem založené bratrstvo. V roce 1243 přešlo toto bratrstvo i se všemi majetky pod řád johanitů, kteří zde začali budovat komendu. Po husitských válkách zůstala jediným nedotčeným řádovým domem na Moravě, čímž značně vzrostl její význam. Konec komendy znamenala až třicetiletá válka a obléhání Brna Švédy v roce 1645, kdy byl celý areál značně poničen, avšak již od poloviny 16. století sílil tlak městské rady na ovládnutí špitálu a jejich statek byl na čas zastaven Ferdinandem I. Počátkem 20. století byly tyto pozemky prodány na stavební parcely a na rozšíření nemocnice u sv. Anny. Srov. Pořízka, Jiří: *Maltézští rytíři v Čechách a na Moravě 1870–1998. Česká velkopřevorství řádu maltézských rytířů a jeho představitelé*. Olomouc 2002; Mitáček, Jiří: *Česká provincie řádu sv. Jana Jeruzalémského za vlády Lucemburků (1310–1419)*. Rukopis disertační práce uložený na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Brno 2005. Blíže k brněnskému špitálu johanitů viz také Vodička, Jaroslav: *Počátky špitálu sv. Ducha na Starém Brně*. Sborník Matice moravské 78, 1959, s. 161–204; Jan, Libor: *Starobrněnský johanité a ves Přibice*. In: Forum Brunense 1995/1996, s. 21–31; Foltýn, D. a kolektiv: *Encyklopedie*, s. 202–205; Mitáček, J. — Plaček, Miroslav: *Podoba komendy a špitálu řádu johanitů na Starém Brně*. In: A vůbec... Utajený sborník Mileně Flodrové k 75. narozeninám. Eds. Jana Čermáková, Radana Červená, Hana Jordánková, Irena Loskotová, Jitka Šibíčková. Brno 2010, s. 62.

37 Podrobně se majetkem špitálu zabýval Vodička, J.: *Počátky špitálu*, s. 161–204.

38 Srov. tamtéž, s. 163.

39 Srov. *CDM II*, s. 348, č. 298.

40 Srov. tamtéž, s. 366, č. 315.

41 Ke stejnému závěr došel ve své práci o královopolském klášteře i Jan Bukovský, který píše: „V osadě Královo Pole bylo tehdy několik dvorců, z nichž dva náležely královské komoře, jeden brněnskému měšťanu Oldřichu Schwarzovi. Václav I. věnoval maltézské komendě při kapli sv. Václava na Starém Brně část pozemků a krčmu v Králově Poli.“ Bukovský, J.: *Královopolský kartouz*. Brno 1994, s. 8.

a augustiniánů od sv. Tomáše stali dalším řadovým společenstvím, které zasahovalo do vlastnických poměrů malé lokality Černých Polí.

NÁROKY ZÁBRDOVICKÉHO KLÁŠTERA A POČÁTKY VINIC

Archiv zábrdovického kláštera dříve obsahoval velmi rozsáhlý fond, avšak vlivem různých válečných pohrom a nešetrného zacházení při rušení kláštera z něj zbyl jen malý zlomek.⁴² Nebýt těchto nešťastných událostí, snad bychom byli schopni rekonstruovat zacházení se zkoumanými pozemky mnohem přesněji. Další zmínku zde tedy nacházíme až v listině s datem 12. června 1589, v níž opět klášter sv. Tomáše odstupuje jednu roli v Černých Polích klášteru v Zábrdovicích výměnou za pozemek u Klobouk a za prominutí obilního desátku z jiného pole v Černých Polích.⁴³ Je asi ironií osudu, že z celého původního zábrdovického archivu se dochovaly jen dvě listiny pojednávající o oblasti Černých Polí a obě dvě se přitom týkají vztahu s klášterem augustiniánů u sv. Tomáše. Může to být náhoda, může to však také znamenat, že podobné vyměňování nebo prodávání polí na svazích nad Ponávkou mezi těmito dvěma kláštery nebylo nijak výjimečné.

V roce 1587 odkoupil stavitel Pieczo se svolením městské rady hospodářství po zemřelém staviteli Pietru Gabrim, jemuž patřilo i několik vinic v Černých Polích.⁴⁴ Z této v podstatě nedůležité zprávy pro nás vyplývá jedna velmi zajímavá informace, a sice že v Černých Polích byly vinice. O těch se v listinách augustiniánů nebo premonstrátů nic nepíše, naopak se zde mluví výslovně o polích. Pravděpodobně tedy během 15. a 16. století došlo k proměně některých (nebo snad většiny) polí a začala být využívána k pěstování vinné révy. Jejich majiteli se stávali také bohatí brněnští obyvatelé, pro které toto vlastnictví znamenalo možnost požívání vyššího měšťanského práva.⁴⁵

OBLÉHÁNÍ BRNA

V archivu zábrdovického kláštera najdeme i listinu vydanou 16. října 1667, ve které se dovídáme o slevě, již klášter poskytl držitelům starých vinic v Černých Polích, zpusťovaných při švédském obléhání Brna roku 1645.⁴⁶

Nevíme, kde přesně se tyto vinice rozkládaly, přibližnou polohu nám však pomůže určit jiná listina z roku 1675. V ní se praví, že klášter se vzdal práva na výčep šesti beček

42 Srov. Švábenský, Mojmir: *Inventář E 59 – Premonstráti Zábrdovice*. Brno 1958, s. 2.

43 Srov. MZA, fond E 59, skupina I, listina č. 31, Brno, 12. června 1589.

44 Srov. Hálová-Jahodová, Cecílie: *Brno. Dílo přírody, člověka a dějin*. Brno 1975, s. 117.

45 Srov. Sulitková, Ludmila: *Měšťané, jejich společenství a elity v Brně v předbělohorském období*. In: Královská a poddanská města od své geneze k protoindustrializaci a industrializaci. Ed. Jiří Jurok. Ostrava 2001, s. 117.

46 Originál listiny v MZA, fond E 39 Kartuziáni Královo Pole 1405–1773 (dále jen fond E 39), skupina I, listina č. 36, Zábrdovice, 16. října 1667.

z vinic v Černých Polích u rybníka nedaleko Nové Ulice za poplatek 6 tolarů ročně.⁴⁷ Uvedenému popisu odpovídá tzv. Hutterův rybník, jehož hráz vedla až do roku 1782, kdy byl vysušen,⁴⁸ místy dnešní ulice Milady Horákové. Vinice se tedy zřejmě nacházely ve svahu pod dnešní Dětskou nemocnicí v okolí ulic Drobného a Traubova.⁴⁹

Naši pozornost v uvedené listině zaujme i fakt, že se v Černých Polích vyskytovala roku 1645 švédská vojska a poničila místní vinice. Vzhledem k vzdálenosti této lokality od tehdejšího města není pravděpodobné, že by se zde intenzivně bojovalo, nicméně vojsko zde přítomno bylo. Část vojska sídlila v Zábrdovicích, odkud měli vojáci volný přístup na nedaleký svah s vinicemi.⁵⁰ Navíc hlavní sídlo švédského generála Torstensonova bylo po určitou dobu umístěno též v sousedství Černých Polí, a sice v Králově Poli.⁵¹ Z dobových vyobrazení (viz obr. B9) také víme, že svahem nad Ponávkou se od dnešní Lidické ulice směrem k zábrdovickému klášteru táhl souvislý obléhačí zákop, který Švédové za pomoci velmi primitivní techniky vykopali během několika týdnů a který měl zabránit snadnému příchodu posil na pomoc obléhaným.⁵² Dochovaný obrazový materiál (viz obr. B10, B11) z doby obléhání Brna je pro nás užitečný také z toho důvodu, že zde zcela jasně vidíme znázorněnou polohu Ponávky, Hutterova rybníka (dnes náměstí 28. října a park Lužánky) a jeho hráze (tudy dnes vede ulice Milady Horákové), dále cestu přes Černá Pole do Králova Pole (ulice Lesnická), z ní odbočku do Soběšic (ulice Jugoslávská) a také starou cestu do Husovic (v místech dnešní Vranovské ulice). Ve svazích mezi rybníkem a husovickou cestou jsou pak znázorněny vinice, z nichž blíže neznámá část utrpěla za přítomnosti švédského vojska velké škody.

O vinicích se v souvislosti s kartuziány zmiňují i akta z roku 1717 dochovaná v archivu brněnských jezuitů.⁵³ Vypovídají o jednáních mezi oběma kláštery ohled-

47 Originál listiny v MZA, fond E 39, skupina I, listina č. 38, Zábrdovice, 8. července 1675.

48 Rybník byl vysušen spolu se Špilberským rybníkem a vyrostla zde nová předměstí Hráze a Příkop. Srov. Kuča, K.: *Brno*, s. 86.

49 Dnešní ulice Traubova nesla dříve jméno Huttergasse nebo Hutterova, prostor dnešního náměstí 28. října se přímo nazýval Hutterteich (Hutterův rybník). Srov. Flodrová, Milena: *Brněnské ulice a vývoj jejich názvů od 13. století po dnešek*. Brno 1997, s. 89. Před několika lety vyšla aktualizovaná verze: Táž: *Názvy brněnských ulic, náměstí a jiných veřejných prostranství v proměnách času*. Brno 2009. Existuje i elektronická verze dostupná na: <http://www.encyklopedie.brna.cz>.

50 Srov. Němčík, Bohumír: *Švédové před Brnem*. Brno 1995, s. 39.

51 Srov. Řepa, M. a kolektiv: *Dějiny*, s. 83.

52 Srov. Němčík, B.: *Švédové*, s. 48.

53 První jezuité do Brna přišli již v roce 1570. V prvních letech museli jezuité bojovat o své místo ve městě, a to i před císařem Maxmiliánem II. Tento problém byl vyřešen až Maxmiliánovou smrtí v roce 1576. Díky postoupení bývalého herburského kláštera získali jezuité prostory k otevření koleje a gymnázia, roku 1598 začali se stavbou vlastního kostela. Kolej zanikla zrušením řádu v roce 1773 a byla sem umístěna akademie a kasárna. V rámci brněnské asanace byl roku 1904 celý areál zbořen a zůstal zde jen chrám a původní portál kardinálského křídla. Dnes kostel spravují opět jezuité. Srov. Burian, Vladimír: *Vývoj náboženských poměrů v Brně 1570–1618*. Brno 1948; Švábenský, M.: *Jezuité v Brně 1241–1773. Inventář*. Brno 1954; Samek, B.: *Umělecké památky*, s. 199–204; Bílek, J.: *Brněnské kostely*, s. 36–40; Foltýn, D. a kolektiv: *Encyklopedie*, s. 160–167.

ně pěti čtvrtí vinic v Černých Polích, které jezuité obdrželi darem od jistého Karla Schellenbergera.⁵⁴ Do hry zde tedy vstupuje již čtvrtý řád, který jistě vlastnil pozemky v Černých Polích, a opět obyvatelé Brna, kteří zde taktéž hospodařili. O tom svědčí i jiná zmínka v kartuziánských análech, a sice smlouva z roku 1735, v níž se píše o dohodě mezi klášteřem a poddaným Alexandrem Hanákem, jemuž byla v roce pronajata pole v Černých Polích u husovické hranice,⁵⁵ tedy na opačné straně Černých Polí než vinice. Z vinic v Černých Polích plynul v té době klášteřu roční nájem ve výši 364 zlatých 54 krejcarů.⁵⁶

Z této doby pochází I. vojenské mapování, nařízené již Marií Terezií a dokončené jejím synem Josefem II., proto bývá nazýváno josefské. Probíhalo v rozmezí let 1763–1768.⁵⁷ Díky němu máme zachycenu i oblast Černých Polí, jak vypadala kolem poloviny 18. století (viz obr. B12). Víme tedy, kde se tehdy rozkládaly vinice a kudy vedly cesty do Králova Pole, Zábrdovic a Husovic. I to, že zde není zakreslena žádná budova (nejbližší je jezuitský dvůr mezi oběma rybníky), je pro nás cenná informace — Černá Pole byla zatím stále jen poli na severovýchodním předměstí Brna, avšak do velké míry zabranými vinicemi a sloužícími také jako spojnice Zábrdovic a Husovic se samotným Brnem.

V rámci náboženské reformy Josefa II. bylo zrušeno velké množství klášterů a jejich majetky propadly náboženskému fondu. Tak tomu bylo i u námi sledovaných klášterů v Brně a okolí (v případě jezuitů došlo ke zrušení řádu již v roce 1773).⁵⁸ Jde o zlomové období, kdy dochází k změně vlastníků polí — nadále jimi už nebudou kláštery, ale převážně jednotliví obyvatelé města.

ZÁVĚR

Dějinný vývoj brněnských Černých Polí je zatím poměrně nezpracované téma a tento text je spíše jakýmsi odrazovým můstkem pro další bádání. Snažil jsem se v něm na základě rozboru několika listin z 15. století zjistit, zda v nich uvedená pole leží na území dnešních Černých Polí, a pokud ano, jaké záznamy o změnách jejich vlastníků se nám dochovaly v listinných pramenech a záznamech v městských knihách. Umístění uvedených polností právě do oblasti Černých Polí bylo doposud přijímáno, avšak zatím nijak podrobně zdůvodněno.

Černá Pole byla po celé zkoumané období věrna svému názvu a sloužila jako zemědělská lokalita. Před očima nám vyvstává obrázek hojně využívané oblasti, jejíž část byla od 15. století využívána též k pěstování vinné révy. To znamenalo zvýšení zájmu ze strany městského patriciátu, který do majetkových poměrů v Černých

54 Akta uložena v MZA, fond E 25 Jezuité Brno 1241–1773, sign. 97 U, rok 1717.

55 Originál smlouvy v MZA, fond E 39, listina sign. B 6, Královo Pole, 1. října 1735.

56 Srov. Řepa, M. a kolektiv: *Dějiny*, s. 88.

57 Srov. Hánek, Pavel: *Data z dějin zemědělství. 25 tisíc let oboru*. Praha 2012, s. 57.

58 Srov. Jirásko, Luděk: *Církevní řády a kongregace v zemích českých*. Praha 1991, s. 12.

Polích zasahoval především kupováním a prodáváním částí vinic. Výzkumem se také podařilo nalézt pravděpodobně nejstarší záznam použití názvu Černá Pole, jelikož do přelomu 14. a 15. století se pro jednotlivá pole používala jiná a dnes již zcela zapomenutá místní jména.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

- B7** Plánek severovýchodního předměstí Brna ve středověku podle Oldřicha Vičara, výřez.
Převzato z: Vičar, Oldřich: *Místopis Brna v polovici 14. století — předměstí*. Brno v minulosti a dnes 8, 1966, s. 226–273.
- B8** Výřez z notářského instrumentu z roku 1466. Červeně označeno slovo „*Schwarzenfeld*“ — pravděpodobně nejstarší zaznamenané použití tohoto názvu. MZA, fond E 6 Benediktini Rajhrad 1045–1950, listina, Brno, 13. prosince 1466.
- B9** Veduta zachycující redutu a příkop na kopci v dnešních Černých Polích. Pod svahem je vidět Hutterův rybník (dnes náměstí 28. října a park Lužánky) a hráz (přibližně těmi místy vede dnešní ulice Milady Horákové). Výřez z plánu H. B. Beyerra a H. J. Zeisera, *Obležení Brna Švédy 3. května až 20. srpna 1645, pohled na Brno od severovýchodu a od jihu*. Olej, plátno, 1560 × 3980 mm. Uloženo v Muzeu města Brna, inv. č. 2285.
- B10** Mapa z roku 1645 s označenou cestou ze Zábřovic do Králova Pole. Je zde vidět vidlicovité odpojení cesty do Soběšic v místech, kde je i dnes křižovatka ulic Lesnické a Jugoslávské stejného tvaru. Uloženo v Archivu města Brna, fondu U 9 Sběrka map a plánů, mapa K 1.
- B11** Brno od jihovýchodu. Výřez z obrazu Folperta van Ouden-Allena, 1690. Rybník nejbližší městu je Hutterův, nad ním se zvedá svah Černých Polí. Uloženo v Muzeu města Brna, inv. č. 2281.
- B12** První vojenské plánování (1763–1785), kolem spodního Hutterova rybníka vede cesta do Zábřovic, z níž vlevo odbočují cesty do Králova Pole a Husovic. Převzato z: *1st Military Survey, Section No. 77, Austrian State Archive/Military Archive, Vienna. Laboratoř geoinformatiky Univerzita J. E. Purkyně*. Dostupné z: Ministerstvo životního prostředí ČR — <http://www.env.cz>; http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?z_height=330&lang=cs&z_width=950&z_newwin=1&map_root=ivm&map_region=mo&map_list=mo77.

HANA JORDÁNKOVÁ — IRENA LOSKOTOVÁ

HYGIENICKÉ NÁDOBY V BRNĚNSKÝCH DOMÁCNOSTECH 16.–17. STOLETÍ

Summary: The article deals with fifteen ceramic chamber pots, mostly preserved in torsos, twelve of which come from the sewage reservoirs or layers from the second half of the 16th century and the 17th century in the built-up area of Brno. These were supplemented by three more recent torsos from the western curtain wall of the castle of Špilberk, dated to the eighteen century by the circumstances of the discovery. The owners of the houses in which the portable hygienic containers were found belonged according to written sources to a wider social spectrum — ranging from members of nobility to craftsmen. The presence of special night containers in the houses of burghers can be considered evidence of a gradually improving standard of living and similarly improving hygienic habits in the middle class.

Keywords: chamber pot, archaeology, topography, Middle Ages, early modern period, Brno.

Problematiku hygieny v městském prostředí lze dle odborné literatury publikovaných výstupů rozdělit do tří specifických okruhů, které se v každodenní realitě nezbytně prolínaly a které můžeme aplikovat i na brněnské hygienické podmínky. Především je to tematika zásobování měst vodou.¹ Zde se v návaznosti na středověké nálezy studní, archivní zprávy o prvních vodovodech a městská nařízení k ochraně zdrojů pitné vody rozšiřuje spektrum pramenů hmotné kultury především o dřevěné, ale i keramické části raně novověkého potrubí přivádějícího vodu do veřejných kašen na náměstích. Druhý, neméně důležitý okruh městské hygieny tvořila likvidace domovního odpadu. K tomu účelu se v týlech městských parcel hloubily odpadní jámy různé konstrukce,² jejichž čištění a údržbu v raném novověku usnadnilo, že stěny i dno byly vyzděné cihlami.³ Nejpestřejší okruh spojený s hygienou zahrnuje

- 1 Problematiky se dotkl už Zikmund Winter v jednom ze svých stěžejních děl *Kulturní obraz českých měst. Život veřejný v XV. a XVI. věku. Díl I.* Praha 1890, s. 408–411; *Díl II.* Praha 1892, s. 179–196, 525–537, stejně jako později František Hoffmann (nejnověji *Středověké město v Čechách a na Moravě.* Praha 2009, s. 122–131, 485–490) a Josef Macek (*Jagellonský věk v českých zemích 1471–1526. Díl 3.* Praha 2002, s. 139–148). Z tematicky úžeji zaměřených prací srov. například Pánek, Jaroslav: *Die historisch-ökologischen Aspekte der Wasserwirtschaften in den böhmischen Ländern im 16. Jahrhundert.* Historická ekologie 1, 1988, s. 77–124; Scheuer, Ervín: *Zásobování města Znojma vodou od nejstarších dob.* Ročenka Okresního archivu ve Znojmě 1988, s. 29–40; Matoušek, Václav: *Zásobování vodou severočeských měst. Dějiny měst a jejich současnost.* Litoměřice 1979. Brno disponuje v tomto směru samostatnou studií Jordánková, Hana — Sulitková, Ludmila: *Zásobování města Brna vodou ve středověku.* Vlastivědný věstník moravský 43, 1991, s. 304–316.
- 2 K tomu například Opravil, Emanuel: *Středověké jámy a studny.* Archeologické rozhledy 16, 1964, s. 219–224; Široký, Radek: *Pitná, užitková a odpadní voda v českých městech ve středověku a raném novověku, stav a perspektivy archeologického poznání.* Památky archeologické 91, 2000, s. 345–410. Odpadním zařízením v historických souvislostech byla věnována i řada příspěvků kulturně historické revue *Dějiny a současnost* (například Sokol, Petr: *Záchody a hygienické citění ve středověkém a raněnovověkém městě.* *Dějiny a současnost* (dále jen *ĐaS*) 22, 2000, č. 6, s. 6–10; Keparťová, Jana: *Latrina Romanorum aneb sedm mudrců na záchodku.* *ĐaS* 25, 2003, č. 2, s. 1–5; Jásek, Jaroslav: *Od rigolu po stoku, od žumpy po čistírnu odpadních vod.* *ĐaS* 25, 2003, č. 2, s. 11–16; Jiroušková, Šárka: *Koupelna a záchod od středověku k dnešku.* *ĐaS* 25, 2003, č. 2, s. 17–20), stejně jako studentské práce (například Sokol, Petr: *Hygiena středověkého Brna ve světle archeologických nálezů.* Ročníková práce na Ústavu archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity /dále jen FF MU/. Brno 1996).
- 3 Některé raně novověké brněnské odpadní jámy se dočkaly publikování v samostatných studiích (například Michna, Pavel: *Ein Massenfund mittelalterlicher Keramik aus Brünn, Dvořák-Gasse.* Časopis Moravského musea — vědy společenské 55, 1970, s. 121–156; Novotný, Boris: *Hromadný nález ze 16. stol. v Brně.* *Fontes archaeologicae moraviae — Prameny moravské archeologie* 1, 1959, s. 5–24). Jednotlivé objekty k ukládání středověkého i raně novověkého odpadu v Brně byly v posledních letech zpracovány jako součást řady závěrečných studentských prací na Ústavu archeologie a muzeologie FF MU. Fekální aspekt takových zařízení sledují i monografické práce předkládající jejich vývoj od starověkých počátků až k moderním formám (Furrer, Daniel: *Kam aj kráľ chodil pešo. Malá kultúrna história záchodu.* Bratislava 2006; Šolc, Radomil: *Kam i cisár pán chodil pešky.* Praha 1998). Jejich umístění mimo obytný dům lze doložit i archivními prameny. Mistr Bartoloměj z Chlumce, řečený Klaret, ve své slovníkové školské příručce *Glosář* z let 1359–1363 uvádí český a latinský název těchto v té době jistě dřevěných stavbiček — „tajnice“ („taynicze“) = „latibulum“. Do zařízení domu pak klade „záchod“ („priveta“), přičemž zmiňuje dva typy: „sráč“ („sracz“ = „cloaka“) a „potřebně“ („potrzebnie“ = „latrina“). Viz Petráňová, Lydia — Petráň, Josef: *Středověká lexikografie k názvosloví domu a jeho příslušenství.* Husitský Tábor 10, 1991, s. 31–32, 39–40. Otázkou je, zda se už v tomto rozlišení neskrývá rozdíl mezi fixně umístěným záchodem a přenosnou stolicí, do které se vkládal nočník.

předměty používané nejen při očištění těla, ale i při úpravě lidského zevnějšku. Krom keramických, skleněných, kovových (měděných nebo cínových) a dřevěných nádob na vodu či exkrementy se sem řadí především toaletní potřeby (hřebeny, zrcadla, břitvy, ušní lžičky, drobné nůžky apod.).⁴

V archeologických nálezech raně novověkého Brna se sporadicky objevují doklady keramických nočníků, tvarově blízkých pozdějším výrobkům stejného účelu a odlišitelných od ostatní keramické produkce. V současnosti se jednotlivé nálezy, případně početnější kolekce podařilo identifikovat v náleзовých celcích pěti lokalit. Je však nanejvýš pravděpodobné, že se dosud nevyčleněné skrývají i v dalších souborech stolní a kuchyňské keramiky z raně novověkých odpadních jímek.

Ke zpracování tohoto příspěvku jsme měly k dispozici zlomky a torza přenosných hygienických nádob z patnácti exemplářů. Nejpočetnější kolekce, celkem devět kusů, pochází z dnešního parkoviště na Veselé ulici⁵ (k. ú. Město Brno, parc. č. 593/2; obr. P1.4, P1.5) a po jednom pak z Mečové 2⁶ (č. p. 695; obr. P1.3), Starobrněnské 3–5⁷ (č. p. 333–334; obr. P1.2) a Josefské 10⁸ (č. p. 505; obr. P1.1). Jejich funkční období lze hledat v druhé polovině 16.–17. století. K těmto nálezům z městského prostředí se řadí tři mladší torza ze západní kurtiny hradu Špilberku, datované nálezovými okolnostmi do století osmnáctého (obr. P1.6–8).⁹ Všechny jsou vyrobeny ze stejného materiálu jako dobová kuchyňská keramika — světlé, jemně ostřené hlíny s občasnou stopovou příměsí slídy. Až na jediný exemplář pokrývá vnitřní povrch nižších, soudkovitých či mírně kónických nádob olovnatá zelená, případně žlutozelená poleva. Výjimku

- 4 Jednotlivé nálezy těchto předmětů či bohatší kolekce lze odhalit v řadě drobnějších článků, širších studií a především katalogů k výstavám. O přitažlivosti tématu pro širokou veřejnost svědčí populárně naučná forma zpracování (Vondruška, Vlastimil: *Intimní historie od antiky po baroko*. Praha 2007).
- 5 Všechny zde citované nálezy hygienických nádob pocházejí z porušené odpadní jímy ze 16.–17. století situované v severovýchodním rohu parkoviště současně s řadou stavebních reliktů základového zdiva novověkého původu, z nichž některé patrně souvisejí se stavbou kasáren ve 30. letech 18. století; Loskotová, Irena: *Brno-město, ul. Veselá — parkoviště*. Nálezová zpráva 1/89, 1991, uložena v archeologickém oddělení Muzea města Brna.
- 6 Nález pochází z vrstvy v odpadní jímkě (obj. 17) datované do 17. století (za informace děkujeme PhDr. Rudolfu Procházce, CSc.).
- 7 Nálezový soubor, do kterého patří i zmiňovaný nočník, byl vyzvednut ze složitě terénní situace, která obsahovala zbytky více odpadních objektů datovaných od konce 13. století až do raného novověku; Cejnková, Dana: *Brno, Starobrněnská 3–5*. Nálezová zpráva 1/86, nedatována, uložena v archeologickém oddělení Muzea města Brna.
- 8 K ukládání domovního odpadu byly až do druhé poloviny 17. století používány zahloubené odpadní jímy (jámy 501, 502, 506, 534, 535, 536) v týlu parcely a na přelomu 16. a 17. století i zasypaná část sklepů, odkud patrně pochází i citovaný nočník. Srov. Procházka, Rudolf: *Brno — Josefská ul. 10, č. akce 42/96*. Nálezová zpráva 63/97 I–III, uložena v Ústavu archeologické památkové péče Brno, v. v. i.; Týž: *Brno (okr. Brno-město), Josefská ulice č. 10, Františkánská ulice č. 8, parc. č. 569, 570*. Přehled výzkumů 39 (1995–1996), 1999, s. 383–384; další informace k výzkumu Josefské 10 viz Procházka, Rudolf: *Brno a jeho region*. Mediaevalia archaeologica 2. Brno 2000, s. 58–63.
- 9 Za poskytnutí nepublikovaného materiálu děkujeme autorovi výzkumu Mgr. Aleši Navrátilovi z Muzea města Brna.

v tomto směru představuje kompletně (vyjma vnějšího povrchu dna) glazovaný nočník ze Starobrněnské 3–5 (inv. č. 324 288; obr. P1.2), jehož vzhled zdůrazňuje efektivní mramorování.¹⁰ Pokud to lze díky stupni dochování sledovat, jsou noční nádoby opatřeny dvojicí proti sobě orientovaných uch¹¹ většinou oválného průřezu, která se ve všech případech napojují na výduť, někdy zdobenou dvojicí žlábků. K tomuto tradičnímu schématu se u jednoho exempláře z Veselé ulice (inv. č. 328 497; obr. P1.5) připojovala ještě další dvojice vůči původní asymetricky umístěných uch, po kterých se nám zachovaly stopy napojení na hraně okraje i na výduť naznačující jejich násilné odstranění až v další fázi výrobního procesu, patrně po vysušení před výpalem. Charakteristickým znakem všech tvarů je široký, výrazně, většinou téměř vodorovně vně vyhnutý okraj, ve dvou případech podepřený v několika bodech po vnějším obvodu vlepenými hliněnými pásky (inv. č. 324 288 a 42/96–198/72; obr. P1.2, P1.1). Příčiny jejich použití lze hledat v technologii výroby, kde měly zamezit případné deformaci široce rozevřeného okraje při sušení a výpalu.¹² Rozměrová škála analyzované kolekce dokládá výšku nádob v rozmezí od 97 do 155 mm, průměr dna od 98 do 170 mm a okraje od 168 do 270 mm, přičemž nejčastěji se setkáváme s průměrem 220 mm.

V naší dobové hrnčířské produkci nebyl dosud takový tvar v souvislosti s hygienickou funkcí typologicky blíže specifikován. Používání nočníků v evropských středověkých domácnostech je s odvoláním na antickou tradici dokládáno detaily dobových ikonografií ukazujících především nemocné na lůžku.¹³ Pod názvem nočník se skrývají nižší nádoby různých tvarů. Jejich keramické varianty jsou většinou charakterizovány širším okrajem a uchem na jedné straně,¹⁴ tedy v podobě, v jaké je známe i z archeologických kolekcí středověkých odpadních jímek (obr. B13).¹⁵

-
- 10 Zapouštění a rozpíjení světlejších odstínů do tmavší zelené glazury.
- 11 Dvojice uch je doložena u pěti exemplářů (dvou z Veselé a po jednom z Mečové 2, Starobrněnské 3–5 a Josefské 10). U dvou torz ze západní kurtiny hradu Špilberku je patrné ucho jedno, přičemž však nelze umístění druhého na nedochované protilehlé straně vyloučit. Malé rozměry ostatních zlomků nedovolují o počtu a umístění uch na takto torzovitě dochovaných exemplářích rozhodnout.
- 12 Nabízí se i funkční vysvětlení podpěr v případě přímého zatížení nočníku nasazenutím. Malá výška nádob v kombinaci s křehkostí materiálu však takovou možnost odsunuje na samý okraj možných interpretací. Zmíněné hodnoty by snad mohly být únosné pro dětský svět, ale dostupné ikonografické prameny spojují nočníky s každodenním životem dospělých členů domácnosti, případně i s používáním v kombinaci se specifickými druhy sedacího nábytku (viz dále).
- 13 Zajímavý pohled pod lůžka skýtají německé a švýcarské dřevoryty konce středověku a počátku novověku, na nichž jsou v roli nočníků zachycena dřevěná skládaná vědérka pro lepší manipulaci vybavená rukojetí (srov. Ruizová, Libuše: *Realie k dějinám hygieny. Kolekce nádob osobní hygieny z fondů hradů a zámků*. Praha 2008, s. 12–13, obr. 15–18), jejichž dužiny nacházíme i v náleзовých souborech našich odpadních jímek. Ani v našem prostředí tedy nemusely tyto dřevěné nádoby sloužit jen v kuchyni či u stolu.
- 14 Ruizová, L.: *Realie k dějinám hygieny*, s. 13, obr. 18.
- 15 Srov. například keramický nočník z chebské odpadní jímy z Mincovní ulice datovaný do 14. století (Šebesta, Pavel: *Hygiena ve středověkém Chebu*. *Archaeologia historica* 34, 2009, s. 828, obr. 22) nebo stejný tvar z tyrolského hradu Hasseg ze šedesátých až sedmdesátých let 15. století (dostupné z http://www.stadtarchaeologie-hall.at:8082/stadt.lightbox/05_hygiene.html, cit. 11. 11. 2012). Dva mísovité tvary jsou

Ikonografické prameny nám v případě keramických nočních nádob nabízejí obvyklé stolní tvary (hrnce, mísy), které své místo pod postelí patrně zaujaly až druhotně, ve chvíli, kdy dosloužily v kuchyni. Brněnským nočníkům jsou v novověké keramice tvarově nejbližší nízké dvouuché nádoby soudkovitého, mírně či obráceně kónického tvaru k ustávání mléka, vaření a přenášení tekutin.¹⁶ Jejich okraje však na rozdíl od širice rozprostřených brněnských míří šikmo vzhůru, odlišně tvarována i napojena jsou ucha a nesoulad panuje i v šířce dna, které je u nočníků větší. Nálezy jedouchých novověkých nočníků se v odborné literatuře objevují v souvislosti s většími soubory z archeologických výzkumů městských odpadních jímek, případně klášterních objektů stejného účelu,¹⁷ a v malovaném, dvouuchém provedení rozšiřovaly též sortiment novokřtěnských hrnčířských dílen.¹⁸ Srovnatelné hygienické nádoby nabízí i pozdější sanitární keramické, především však kameninové a porcelánové výrobky převážně 19. a počátku 20. století uchovávané velkou měrou v zámeckých sbírkách.¹⁹ Jde o zboží určené vyššímu sociálnímu prostředí, o čemž svědčí nejen výzdoba, ale u některých exemplářů i na výduti umístěný monogram vlastníka.²⁰ Velikost nočníků²¹

interpretovány jako „nočníky“ též v nálezech z plzeňských studní či spíše odpadních jímek (Orna, Jiří a kolektiv: *Keramická produkce města Plzně*. Plzeň 2011, s. 40).

- 16 V kategorii dutého nádobí jsou to podtypy „vrhlík“ a „krajáček“; srov. Scheufler, Vladimír: *Lidové hrnčířství v českých zemích*. Praha 1972, s. 30, 35, Tab. III:57, 59.
- 17 Uvnitř žlutě, vně zeleně glazovaný jedouchý 160 mm vysoký nočník o průměru okraje 180 mm pochází z odpadu soustředěného ve sklepech kamaldulského kláštera na Zoboru v Nitře v letech 1760–1782; Samuel, Marián – Čurný, Marián: *Pottery from the cellar of a monastic dwelling at the Kamaldul monastery in Nitra – Zabor*. *Studies in Post-Medieval Archaeology* 4, 2012, s. 441–442, Fig. 18. Interpretace je založena na typologicky identických nálezech z maďarského Stoličného Bělehradu datovaných do 18.–19. století; Siklósi, G.: *Egy székesfehérvári fogadó 18–19. századi üveg- és kerámiaanyaga*. A. Szent István Király Múzeum Közleményei A. sorozat 37, 2002, s. 18.
- 18 Torzo soudkovitého malovaného nočníku z roku 1663 pochází z keramické dílny v Košolné, jednom z habánských středisek položeném severovýchodně od slovenské Modry; Landsfeld, Heřman: *Lidové hrnčířství a džbánkařství*. Praha 1950, s. 58, 82, příloha 32. V habánském sortimentu se však objevují i neobvykle tvarovaná, válcová, u dna mírně rozšířená těla nočníků, doplněná jinak standardními znaky, tedy široce vyhnutým okrajem a dvěma na výduť napojenými uchy, jak dokazují dva exempláře (fajáns a hrnčina) z pozůstalosti Heřmana Landsfelda uložené ve sbírkách Národního ústavu lidové kultury ve Strážnici (za upozornění i popis děkujeme PhDr. Aleně Kalinové z Etnografického ústavu Moravského zemského muzea). Menší z obou citovaných může pocházet z výše zmíněné dílny v Košolné (srov. nočník – v. 160 mm, průměr okraje 220 mm, asi 1660 v Landsfeld, H.: *Expozice ze sbírek manželů Landsfeldových. Habánská keramika a lidová hrnčina*. Strážnice 1981, s. 13, obr. 1).
- 19 Nočníky obvyklých či speciálních tvarů jsou součástí souborů průmyslové sanitární keramiky či porcelánu zahraniční (anglické, francouzské, německé a rakouské) i domácí provenience a šíří jejich vzorů nabízejí i dobové nabídkové katalogy; Ruizová, L.: *Realie k dějinám hygieny*, s. 35–68; Dufková, Ludmila: *Osobní hygiena na šlechtických sídlech*. Brno 2003, s. 14, 25, 44, 54, 58–59, 71–72.
- 20 Na součástech sanitárních souprav vyráběných v porcelánkách v Březové a Horním Slavkově ve 4. čtvrtině 19. století se nachází monogram Františka Ferdinanda d'Este; Ruizová, L.: *Realie k dějinám hygieny*, s. 63–66.
- 21 V miniaturním provedení (výška 32 mm, průměr okraje 40 mm, 18. století) pronikl nočník i do okruhu dětských hraček; Dufková, L.: *Osobní hygiena*, s. 20, kat. č. 37.

z produkce českých a moravských porcelánek je srovnatelná s brněnskou keramickou kolekcí raného novověku. Výška nádob se až na výjimky pohybuje mezi 120 a 150 mm a průměr okraje mezi 165 a 215 mm. Podobně je tomu u nočních nádob kameninových²² i dvou nočníků cínových z poslední třetiny 18. století vyrobených stejně jako některé porcelánové exempláře v Horním Slavkově.²³ Všechny výše zmíněné nočníky ze zámeckých sbírek jsou vybaveny vždy pouze jedním uchem. O paralelním používání dvouuchých hygienických nádob svědčí „žertovné“ nočníky s plastikami na dnech z počátku 19. století uložené ve sbírkách britských muzeí (obr. B14)²⁴ nebo kameninový, glazovaný exemplář z vesnického prostředí druhé poloviny 19. století (obr. B15), vyrobený v jedné z hrnčířských dílen durynského městečka Bürgel (východně od Jeny) s výrobní tradicí sahající do středověku.²⁵

Použití keramických nočníků muselo být vzhledem ke křehkosti materiálu spojeno s dřevěnou hygienickou stolicí,²⁶ jak ji známe ze starších ikonografií (obr. B16)²⁷ i pozdějších zámeckých mobiliářů, případně majetkových inventářů panských sídel.²⁸ Současně se používaly i jednodušší, nižší varianty, jak dokládá nález stoličky s výřezem sedací desky ze středověké odpadní jímky v Chebu²⁹ (obr. B17) či novověký exemplář ze skanzenu Lubovnianskeho múzea (obr. B19). Výška takové stoličky mohla vycházet vsříc požadavkům na pohodlí uživatelů. Stačila jen lehká úprava běžného sedacího nábytku, která umožnila vložit nočník na desku umístěnou v nevelké vzdálenosti pod kruhovým výřezem (obr. B18) odpovídající malým výškovým hodnotám popisovaných nádob. V renesanci byly v oblibě i přenosné a cestovní truhlové stolice a záchodová křesla různé konstrukce, jejichž neodmyslitelnou součástí tvořily samozřejmě nočníky, v té době patrně nejčastěji keramické,

-
- 22 Ke kameninovým nočním nádobám 19. století z našich zámeckých sbírek srov. tamtéž, s. 25, 40, 52–53, 58–59, 82, 88.
- 23 Výška nádob dosahuje 120 a 150 mm při průměru okraje 180 a 190 mm; Ruizová, L.: *Realie k dějinám hygieny*, s. 73.
- 24 Například dvouuchý keramický glazovaný nočník se šklebící se lidskou tváří na dně uložený v londýnském Victoria and Albert Museum (dostupné z <http://collections.vam.ac.uk/item/O119597/chamber-pot-burgess-hill/>, cit. 8. 11. 2012).
- 25 Hrnčířský cech zde byl založen v roce 1660 a sdružoval místní hrnčíře až do roku 1905. Zdejší mistři vyráběli též kameninové zboží pro domácnost i pro lékařské použití a patrně i jednoduché sady sanitárních tvarů — umyvadla se džbány a nočníky. Rozměry nejsou bohužel v publikaci uvedeny; Wendl, Martin — Marchall, Detlef: *Spaß am Sammeln. Alte Thüringer Töpferkunst*. Rudolstadt 1987/88, s. 10–12, 18–19.
- 26 Smithová, Virginia: *Dějiny čistoty a osobní hygieny*. Praha 2011, s. 173.
- 27 Pacient s morovou nákazou je zobrazen na miniatuře z rukopisu 15. století (Florence, Biblioteca Laurenziana, Ms. Plut. 23.6, fol. 128r, podle Jones, Peter Murray: *Heilkunst des Mittelalters in illustrierten Handschriften*. Stuttgart 1999, s. 27, Abb. 14).
- 28 Podle soupisu movitého majetku tvrze Žumberk z roku 1618 vlastnil její majitel Theobald Hock z Zweibrückenu, básník a vzdělaný německý sekretář Petra Voka z Rožmberka, jednu „noční stolicí velkou dřevěnou“ a dva „hrnce cínový k loži“; Kovář, Daniel: *Několik inventářů panských sídel Československa z doby předbělohorské (Chvalkov, Lustenek, Rudolfov a Žumberk)*. Táborský archiv 14, 2009, s. 152–156.
- 29 Naposledy publikována v Šebesta, P.: *Hygienu ve středověkém Chebu*, s. 828, obr. 22.

nákladnější provedení mohlo být cínové, případně i skleněné.³⁰ O dlouhé tradici toho způsobu užívání upraveného sedacího nábytku svědčí i shoda českého termínu stolice označujícího i exkrement.³¹

Vyprazdňování nočníků zhoršovalo už tak dost neutěšené hygienické podmínky v ulicích středověkých i raně novověkých měst. Už od roku 1407 konšelé Nového Města pražského zakazovali vylévání „nečistých hrnců“ z oken. O marnosti těchto nařízení svědčí jejich opakování počátkem 16. a ještě i 17. století.³² Na druhou stranu je výroba speciálních nádob na exkrementy signálem zlepšujících se hygienických návyků v raně novověkých domácnostech. Na základě brněnských nálezů jsme se pokusily zjistit, zda se užívání této novinky v sortimentu hrnčířských dílen projevovovalo plošně, nebo bylo spjato s určitou sociální skupinou.

Dnes již neexistující domovní objekt ve Veselé ulici 33 (asanován po druhé světové válce³³; obr. B20.1) byl obýván na základě dochovaných brněnských berních knih a rejstříků již od druhé poloviny 15. století. Prvními majiteli byli řemeslníci.³⁴ Od počátku 16. století zde byl usazen nejdříve jistý Blažej Schieffel, dále Franciscus Freisinger, doktor Johannes,³⁵ Václav a Mikuláš.³⁶ Téměř všichni majitelé jsou uvedeni

30 I z brněnských výzkumů pocházejí zlomky nádob ze značně nekvalitního, lehce nazelenalého skla s bublinkami i zrny písku, interpretované PhDr. Hedvikou Sedláčkovou, CSc. (děkujeme za informace a kresebnou dokumentaci dosud nepublikovaných exemplářů) jako nočníky a datované do období od přelomu 16. a 17. až po druhou polovinu 17. století. Kompletnější jednouchá nádoba (výška 135 mm, průměr okraje 130 mm, průměr dna 95 mm) je součástí nálezového souboru ze sklepního prostoru v Kobližné 4 (výzkum brněnské společnosti Archaia A 59/1988) a torzovitěji dochovaný exemplář (výška asi 145 mm, průměr okraje 170 mm, průměr dna 115 mm) ze záspy nad klenbami sousední Kobližné 2 (pozůstalost po PhDr. Zdence Himmelové).

31 Ruizová, L.: *Realie k dějinám hygieny*, s. 21.

32 Zákazy vylévání z oken uplatňovala i další česká města, například Mělník, Turnov, Kutná Hora. Od 16. století se podle pražského vzoru začínají nařízení zostřovat pokutami (například Louny, Litoměřice). Pražský zákaz vylévání „vody smradlavé“ v roce 1610 byl vydán čtyři roky poté, co se ve Starém Městě pražském řešila noční výtržnost s rozbitými okny rozpoutaná sic neúmyslným, leč ve svých důsledcích silně nepříjemným vylitím „urinamu“ z okna na kolemjdoucí císařské úředníky; Winter, Z.: *Kulturní obraz. Díl II.*, s. 179–181. Opakované stížnosti na tento v raně novověkých městech obvyklý nešvar (Winter, Z.: *Kulturní obraz. Díl I.*, s. 408) nepřímo dokládá rozšířené používání nočníků v domácnostech.

33 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond T 11 Rodinný archiv Gödelů, *Topografie brněnských domů V/3*, rukopis uložen v Archivu města Brna. K roku 1634 je zde poprvé připomínán hostinec „U zlaté růže“. Téměř o sto let později (1726) byla nemovitost zakoupena městem od tehdejšího majitele svobodného pána z Pfefferkornu. V roce 1749 dům vyhořel a o čtyři roky později zde začala stavba tzv. staroměstských kasáren. Během druhé světové války, za náletu na Brno 20. listopadu 1944, některé z bomb dopadly i na Veselou ulici, kterou těžce poničily, včetně námi sledovaného domu; Müller, Zdeněk – Flodrová, Milena – Budík, Miloš – Schildberger, Vlastimil: *Bomby nad Brnem*. Brno 2007, s. 93.

34 AMB, fond A 1/3 Archiv města Brna – Sběrka rukopisů a úředních knih 1333–1958 (dále jen fond A 1/3), rkp. č. 9, Berní kniha lozunků 1477, f. 44r: „*Jacobus Pauer, sieber; Hans Neuholdt, lutifigulus*“.

35 Jan Špott ve své obšírné studii *Lékařství a lékařové XV. stol.* Časopis lékařů českých 22, 1883, s. 608, 623–624, 638–640, 687–688, 703–704, 718–720, 751–752, 767–768, 782–784, 799–800, 845–816, tohoto lékaře neuvádí.

36 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 11, Berní kniha lozunků 1541, f. 91v. Dům připsán k roku 1560.

pouze jmény, bez možnosti určení profesního zařazení. Od poloviny 60. let 16. až do počátku 17. století zde provozoval prosperující kloboučnické řemeslo Andreas Langer.³⁷ V předbělohorské době tuto nemovitost vlastnil prokazatelně v letech 1605–1619³⁸ velmi vzdělaný luteránský lékař Jakub Konrád Pretorius z Perlenberku. V královském městě Brně pobýval v letech 1598–1624.³⁹ Hned po svém příchodu se zakoupil na domě v Měnínské ulici (dnes Orlí ulici č. 16), který předtím vlastnili též věhlasní lékaři. Ve svých dvou téměř současně držných brněnských domech uchovával množství movitostí, mezi něž náležely kromě vybavení domácnosti a „rozličného lékařství“ také sbírka mincí, galerie dvaatřiceti portrétních obrazů a hlavně nesmírně obsáhlá knihovna.⁴⁰

Domy ve Starobrněnské ulici 3–5 (obr. B20.2) tvoří dnešní tzv. „malý Špalíček“. Poprvé jsou oba námi sledované domy zaneseny do druhé dochované brněnské berní knihy, tedy k roku 1477.⁴¹ Prvním předbělohorským majitelem domu (č. 3) byl krejčí Valentin Linvaldt a po něm vdova Markéta. Manželé Linvaldtovi drželi tento objekt téměř třicet tři let (v letech 1527–1560). Od poloviny šedesátých let 16. století je dům následně v rukou představitelů správní elity,⁴² nejdříve je to radní a ke konci života i výběřčí daní (ložuňkář) — Bartoloměj Mikschmelzer⁴³ a po něm nobilitovaný měšťan Mikuláš Migl ze Vzтуh, dále konšel Linhart Šťastný a k roku 1609

- 37 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 11, Berní kniha lozunků 1541, f. 91v; rkp. č. 12, Berní kniha lozunků 1583, f. 93v.
- 38 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 12, Berní kniha lozunků 1583, f. 93v; rkp. č. 1797, Rychtářská kniha 1606–1607, f. 178v. V září roku 1619 jej prodal za 500 zlatých moravských též luteránovi, rytíři Janu Rafaelovi Chroustenskému z Malovar (AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1810, Rychtářská kniha 1618–1619, f. 341v–342r), prodej však byl později zneplatněn, neboť u zápisu je poznamenáno, že dům byl (po nezdařeném stavovském povstání) konfiskován ve prospěch císaře.
- 39 Předpokládáme, že byl do města dosazen z rozhodnutí zemského sněmu jako zemský lékař. Jeho předchodícím působištěm bylo další moravské královské město — Olomouc. V roce 1603 byl přijat i se svým synem do stavu moravského rytířstva. Nejnověji Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Lékaři v Brně v předbělohorském období*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 21, 2008, s. 77–80.
- 40 Edice pozůstalostního inventáře se váže k prvnímu brněnskému zakoupenému domu. Borovská Hana — Borovský, Tomáš: *Knihovna brněnského lékaře Jakuba Konráda Pretoria. I. Edice pozůstalostního inventáře*. BMD 16, 2002, s. 506–509. Nepřináší žádný údaj o dochování hygienických nádob, což podporuje domněnku, že nalezené keramické nočníky patřící do druhé domácnosti můžeme považovat v této sociální skupině za standardní vybavení. Cínové nočníky by se totiž objevily coby věci cennější ve zmíněném inventáři.
- 41 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 9, Berní kniha lozunků 1477, f. 11v; rkp. č. 10, Berní kniha lozunků 1509, f. 18v; rkp. č. 11, Berní kniha lozunků 1541, f. 19v. Prvním zapsaným majitelem domu (č. 3) byl Matl vom Heinrichs, kroječ sukna. Již za dva roky je však dům v dlouhodobém vlastnictví rodiny Arnošta z Poděbrad, a to na více než čtyřicet pět let (v letech 1479–1526). Od roku 1508 jsou zde uvedeni jako poplatníci Arnoštovi sirotci.
- 42 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 12, Berní kniha lozunků 1583, f. 21r.
- 43 V užší městské radě zasedal v letech 1570–1572, 1574–1575. Srov. Navrátil, Ivo: *Registra města Brna na přelomu 16. a 17. století*. Rukopis diplomové práce uložený na FF MU (dříve Katedra archivnictví FF Univerzity Jana Evangelisty Purkyně). Brno 1978, s. 209–210. AMB, fond A 1/3, rkp. č. 11, Berní kniha lozunků 1541, f. 19v.

Blažej Bošovský, který dům vyženal s vdovou po předchozím majiteli.⁴⁴ Výše zmíněný Mikuláš Migl byl dlouholetým správcem kuřimského městského statku. Plných třicet let. Zemřel roku 1590 a byl pochován v kostele sv. Jakuba.⁴⁵ Ve vypjaté náboženské době ke konci 16. století se manifestačně přihlásil ke svému katolictví, což dokládá i dochovaný renesanční epitafní obraz (Bičování). Obraz vznikl přímo v Brně a byl namalován podle nedochovaného Tizianova obrazu. Pozůstalostní řízení bylo zdouhavé a teprve v roce 1593 bylo úspěšně ukončeno. Samotný dům byl oceněn na 1 500 zlatých moravských.⁴⁶ Jeho další majitel, radní Linhart Šťastný získanou nemovitost obýval krátké jedno desetiletí (1599–1609). V roce 1594 byl poprvé zvolen do městské rady. O deset let později (1604) se podílel i na výběru městských daní jako lozuňkář.⁴⁷

O profesi majitelů druhého domu (č. 5) jsme informovány velmi sporadicky. Víme pouze, že se zde vystřídali v letech 1477–1522 zástupci řeznického cechu.⁴⁸

Oba dva domovní objekty ve Starobrněnské ulici byly dle prvotního ohodnocení 106 hřiven pro daňové účely pravděpodobně již od počátku rozsáhlé a výstavní. První majitelé provozovali prosperující městská řemesla. Krátce po polovině 16. století byl první dům (č. 3) obýván i reprezentanty správního městského aparátu. K roku 1683 byly oba dva domy ve vlastnictví jednoho majitele, Františka Antonína hraběte Collalta.⁴⁹

Dům v Josefské ulici 10 (obr. B20.3) je ve finančních knihách podchycen až od roku 1634, do té doby bylo toto území součástí františkánského kláštera.

Dům v Mečové 2 (obr. B20.4) je znám pro širší badatelskou obec jako „domus monete“, popřípadě „Münzhof“.⁵⁰ Jde o jeden z mála svobodných předbělohorských brněnských domů v městském intravilánu. Někdy koncem 70. let 16. století jej získal Hynek Brtnický z Valdštejna (1545–1595), syn moravského hejtmána Zdeňka z Valdštejna. Tehdy město povolilo Hynkovi na jeho náklady realizovat

44 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 12, Berní kniha lozunků 1583, f. 21r. Blažej Bošovský koncem roku 1609 slavil veselku s vdovou Salomenou po Linhartovi Šťastném. AMB, fond S 1 Farní úřad u sv. Jakuba, Brno 1500–1960 (dále jen fond S 1), inv. č. 5, Simonis, Marus: *Výtah ze svatebních matrik všech šlechtických, graduovaných a významných osob 1600–1809*, pag. 2.

45 AMB, fond S 1, inv. č. 6, Simonis, M.: *Výtah z úmrtních matrik všech šlechtických, graduovaných a významných osob 1600–1809*, pag. 2.

46 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1782, Rychtářská kniha 1593, f. 144r.

47 V radě zasedal v letech 1594–1595, 1600–1601, 1603–1604 a 1606–1607. Srov. Navrátil, Ivo: *Registra*, s. 212–214. Na podzim roku 1609 byl již mrtev. AMB, fond S 1, inv. č. 5, Simonis, M.: *Výtah ze svatebních matrik všech šlechtických, graduovaných a významných osob 1600–1809*, pag. 3.

48 Řezníci Nicolaus Swatt, Cristoforus Polak, Wenceslaus Gügl. AMB, fond A 1/3, rkp. č. 9, Berní kniha lozunků 1477, f. 12r; rkp. č. 10, Berní kniha lozunků 1509, f. 13r.

49 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 13, Berní kniha lozunků 1634, f. 13v. Srov. též Chocholáč, Bronislav: *Návštěvy u nejvyššího zemského komorníka. Dvůr a hosté Františka Antonína hraběte Collalta v Brně koncem 17. století*. Opera historica 7, 1999, s. 580, poznámka 23 tamtéž.

50 Vývoj domu v 15. století srov. Jordánková, H. — Loskotová, I.: *Kachlová kamna pozdního středověku v královském městě Brně*. BMD 20, 2007, s. 361; Tytéz: *Delfini v renesančním Brně*. BMD 23, 2010, s. 32–33.

jisté stavební úpravy, které měl provést přední zednický italský mistr Pietro Gabri, usazený v královském městě Brně. Hynek Brtnický stejně jako jeho otec zastával vysoké zemské úřady (1575–1588 místokomorník, paralelně 1581–1582 nejvyšší sudí, 1582–1588 hejtman, 1588–1595 nejvyšší komorník). Jelikož zemřel bezdětný, rozsáhlý objekt připadl pozůstalé ženě Kateřině Zajímačce z Kunštátu, která jej svým testamentárním odkazem převedla do rukou manželova synovce Zdeňka Brtnického z Valdštejna, taktéž věrného stoupence protestantismu. A právě neochvějně náboženské přesvědčení přivedlo tohoto vysoce vzdělaného šlechtice v době protihabsburského povstání do tábora císařových odpůrců. Po Bílé hoře mu byl zabaven veškerý majetek, včetně brněnského domu, a nakonec skončil ve vězení na Špilberku.⁵¹ V pobělohorském konfiskačním protokolu se finanční odhad domu vyšplhal na závratnou sumu 8 000 zlatých moravských, i když podle tehdejších taxačních zvyklostí býval šlechtický městský dům oceňován zpravidla sumou 1 000 zlatých moravských.⁵² O získání konfiskátu soupeřili dva císařovi příznivci, Štěpán Schmidt z Freihofenu a Lev Burian Berka z Dubé, který tuto při dovedl do vítězného konce.⁵³

Hrad Špilberk se už na konci 15. století ocitl jako zástava v rukou Jana Meziříčského z Lomnice a jeho dědicové jej drželi až do roku 1547, kdy jej Ferdinand I. Habsburský svěřil místokancléři království českého Jiřímu Žabkovi z Limberka. Posledním špilberským hejtmanem pak byl v letech 1554–1555 Petr Kurka z Korkyně. V roce 1560 jej panovník prodal městu Brnu, které jeho správou až do konfiskace v roce 1621 pověřovalo svého úředníka. Kolekci špilberských nočníků však nelze spojovat s vlastníkem hradu, kterým byl panovník, či s jeho hejtmany, jimž byl hrad i s posádkou svěřen do péče, a ani s jeho zástavními pány, kteří na hradě nikdy nesídlili. Jako pravděpodobné se nabízí vysvětlení, že nočníky už ve sledovaném období patřily k běžné výbavě interiérů využívaných sociální skupinou ve služebném postavení zabývající se každodenním provozem a údržbou hradu.

Shrneme-li naše poznatky o majitelích domů, v nichž byla nalezena torza přenosných hygienických nádob, rozvine se před námi širší sociální spektrum. Od svobodného domu „Münzhof“ v Mečové ulici, který byl v držení šlechty, přes domy ve Starobrněnské ulici v rukou příslušníků městských správních elit až po nemovitost v Josefské 10 nacházející se pod klášterní správou. Ve všech třech lokalitách byl

51 Jordánková, H. — Loskotová, I.: *Delfni*, s. 33–34. Nejnověji Jordánková, H. — Sulitková, Ludmila: *Domy Valdštejnů v Brně*. In: Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám. Uspořádali Šimon Ungermann a Renáta Přichystalová ve spolupráci s Michalem Šulcem a Janou Krejsovou. Praha 2010, s. 634–637.

52 Knoz, Tomáš: *Pobělohorské konfiskace. Moravský průběh, střeoevropské souvislosti, obecné aspekty*. Brno 2006, s. 708 a pozn. 701 tamtéž. Konfiskační komisaři hodnotili lokalitu, velikost domu, vybavení a momentální stav. Jak jsme výše naznačily, zkonfiskovaný objekt prošel stavebními úpravami v renesančním duchu. Srov. též s. 247 a poznámku 534 tamtéž.

53 Tamtéž, s. 243. AMB, fond A 1/3, rkp. č. 13, Berní kniha lozunků 1634, f. 17r.

v širších nálezových souborech identifikován vždy pouze jeden tvar odpovídající typologicky noční nádobě. V těchto souvislostech vystupuje do popředí neobvykle početná kolekce devíti exemplářů z jedné odpadní jímky v ulici Veselé. Písemné prameny nám pro sledované období nabízejí dva majitele domu, do jejichž domácností mohly nočníky patřit: kloboučníka Andrease Langer⁵⁴ a po něm luteránského lékaře Jakuba Konráda Pretoria z Perlenberku. Srovnání s exempláři nalezenými na ostatních lokalitách ukazuje, že pro běžný provoz domácnosti nebyl tak vysoký počet nočníků ve sledovaném období obvyklý. Uvažujeme-li o možných příčinách, pak se nabízí úvaha o cíleném shromažďování lidské moči pro praktické využití v řemeslné výrobě, přesněji v soukenictví. Spíše než lékařská profese Jakuba Konráda Pretoria má k této sféře blíže kloboučnické řemeslo Andrease Langer⁵⁴, ale zde už se pohybujeme na poli blíže nepodložených úvah.

Závěrem můžeme konstatovat, že se výrobní sortiment hrnčírů pracujících pro brněnský trh v raném novověku rozšířil o nový specializovaný typ, který nepochybně souvisel se zákaznickou poptávkou po tomto druhu zboží, jež v keramickém provedení nepatřilo k luxusnímu vybavení domácností. Přítomnost speciálních nočních nádob v měšťanských domácnostech tak můžeme považovat za doklad postupně se zvyšujícího životního standardu a s ním i hygienických návyků ve střední společenské vrstvě.

Sonda do brněnské hygieny počátku novověku zaměřená na stopy vývoje užívání hygienických nádob naznačuje, že se tvarově začaly profilovat až v průběhu 16. století, spíše v jeho druhé polovině. Dosud publikované nálezy nočníků z jiných lokalit tento trend potvrzují. Středověké nádoby stejné interpretace jsou z typologického hlediska různorodé a ikonografické doklady představují ve stejné funkci keramiku mísovitých tvarů, případně dřevěné skládané misky a věderka. Novověké nočníky zachovávají v různém materiálovém provedení (keramika, sklo, cín) poměrně jednotný tvar. K jeho charakteristickým znakům patří široce vně vyhnutý okraj, jehož průměr je přibližně o třetinu větší než výška nádoby,⁵⁵ a jedno nebo dvě ucha napojená na výduť. Tato definice však vychází z početně malé kolekce, a ke stanovení obecnějších závěrů tak bude třeba analýzy širší materiálové základny shromážděné z většího počtu nejen městských lokalit, která by mohla reflektovat i případné regionální či sociální odchylky v užívání hygienických nádob.

54 Jde o zástupce tzv. silných řemesel. Páteř každého městského hospodářství představují tzv. silná řemesla – oděvní, potravinářská, kovodělná, kožedělná, textilní a dřevoobrábějící. Do počátku novověku se struktura brněnské městské řemeslné výroby nezměnila, došlo pouze k poklesu výrobních specializací. Řemeslnictvo představovalo tři čtvrtiny městských obyvatel; Jordánková, H. – Sulitková, L.: *Hlavní tendence brněnské řemeslné výroby od počátků města do zániku cechovního sdružení*. BMD 12, 1994, s. 15–24. Skutečnost, že výrobky brněnských soukeníků a kloboučníků byly již od poloviny 15. století vývozním artiklem, jen dotváří obraz popsané sociální skupiny, jejíž příslušníci naplňovali vyšší standard komfortu bydlení a s ním související hygienické návyky.

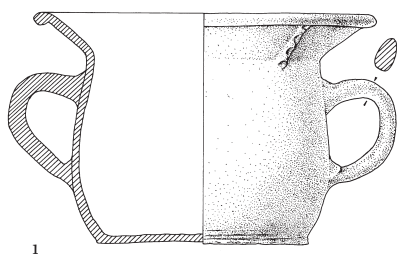
55 U brněnských keramických nočníků byla z osmi měřitelných jedinců získána průměrná hodnota výšky nádoby ve vztahu k průměru okraje 68,5%.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

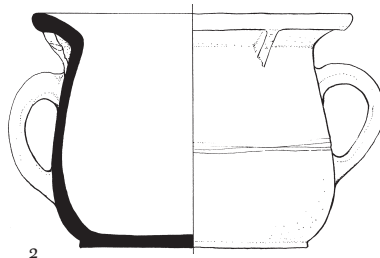
- P1** Nočníky z brněnských lokalit — 1. Josefská ulice č. 10, inv. č. 42/96–198/72;
2. Starobrněnská ulice č. 3–5, inv. č. 324 288;
3. Mečová ulice č. 2, inv. č. 424 750;
4. Veselá ulice, parkoviště, inv. č. 328 498;
5. Veselá ulice, parkoviště, inv. č. 328 497;
6. Špilberk, západní kurtina, inv. č. 454 304, 454 593;
7. Špilberk, západní kurtina, inv. č. 454 305, 454 594;
8. Špilberk, západní kurtina, inv. č. 454 592.
Kresby Lea Chatrná.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

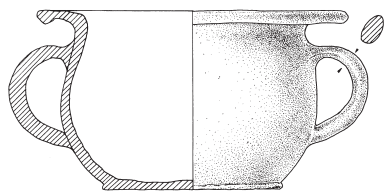
- B13** Nočník, Cheb, Mincovní ulice, 14. století.
Převzato z: Šebesta, Pavel: *Hygiena ve středověkém Chebu*. *Archaeologia historica* 34, 2009, s. 828, obr. 22.
- B14** Žertovný nočník s plastickou výzdobou na dně, Victoria & Albert Museum, Londýn, cca 1800–1815.
Převzato z: <http://collections.vam.ac.uk/item/O119597/chamber-pot-burgess-hill/>; cit. 8. 11. 2012.
- B15** Kameninový nočník, Durynsko, 2. polovina 19. století.
Převzato z: Wendl, Martin — Marchall, Detlef: *Spaß am Sammeln. Alte Thüringer Töpferkunst*. Rudolstadt 1987/1988, s. 49.
- B16** Noční stolice, 15. století.
Převzato z: Jones, Peter Murray: *Heilkunst des Mittelalters in illustrierten Handschriften*. Stuttgart 1999, s. 27, Abb. 14.
- B17** Stolička a nočník, Cheb, Mincovní ulice, 14. století.
Převzato z: Šebesta, Pavel: *Hygiena ve středověkém Chebu*. *Archaeologia historica* 34, 2009, s. 828, obr. 22.
- B18** Noční stolice jednoduché konstrukce, Museum für Historische Sanitäröbekte, Gmunden.
Převzato z: Ruizová, Libuše: *Realie k dějinám hygieny. Kolekce nádob osobní hygieny z fondů hradů a zámků*. Praha 2008, s. 21, obr. 33.
- B19** Noční stolička, novověk.
Uloženo v Lubovnianskom múzeu, Stará Ľubovňa, Slovensko.
Foto Irena Loskotová.
- B20** Pohled na Brno v době švédského obležení 1645–1646 (Hieronymus Benno Bayer — Hans Jörg Zeisser, *Obležení Brna Švédy 3. května až 20. srpna 1645, pohled na Brno od severovýchodu a od jihu*. Olej, plátno, 1 560 × 3 980 mm). Výřez s vyznačením nálezů v intravilánu: 1 — Veselá ulice, parkoviště; 2 — Starobrněnská ulice č. 3–5; 3 — Josefská ulice č. 10; 4 — Mečová ulice č. 2.

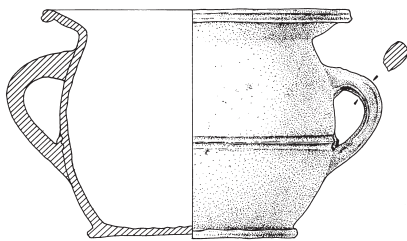
1

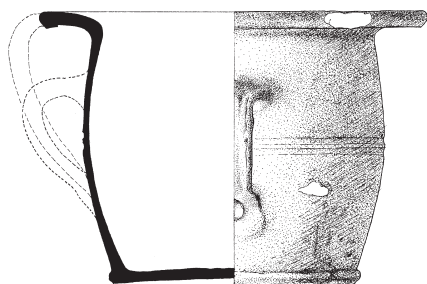
2

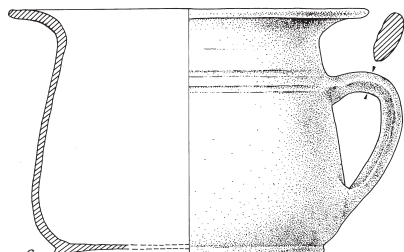
3

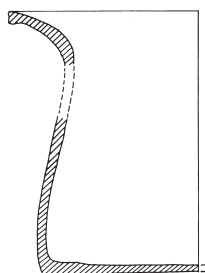
4

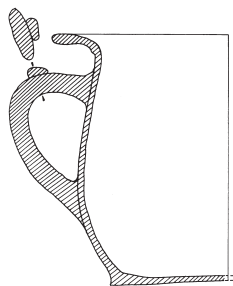
5

6

7

8

P1 Nočníky z brněnských lokalit — 1. Josefská ulice č. 10; 2. Starobrněnská ulice č. 3–5; 3. Mečová ulice č. 2; 4.–5. Veselá ulice, parkoviště; 6.–8. Špilberk, západní kurtina.

TOMÁŠ MALÝ

**LÁKAVÁ ALCHYMIE A BRZY ODTAJNĚNÍ
ROSENKRUCIÁNI: HLEDÁNÍ KAMENE MUDRCŮ
V BRNĚ V ČASECH BAROKNÍ RELIGIOZITY¹**

Summary: The study deals with the Brno Rosicrucian society, the existence of which is delimited by the turn of the year 1744. Extensive materials produced for this case by provincial and central Habsburg authorities enable us to describe the basic rituals and ideas of the members of the society, analyse the attitudes of individual participants (members of the brotherhood, officials, lawyers, the sovereign, church representatives), and think about the possibilities of interpretation of the whole case in the context of period political, religious, and general cultural situation. It seems that the Brno case can be seen as a part of a certain transitory stage between the still “Baroque”, sacralized system of criminal justice and Enlightened absolutism separation of religious offences from violations of social order, which can be found in statute books from the 1780s.

Keywords: Brno, Rosicrucians, 18th century, alchemy, rituals, disenchantment.

¹ Za cenný komentář k článku jsem zavázán Daniele Tinkové.

V roce 1759 projednávala královéhradecká biskupská konzistoř zvláštní kauzu, kterou rozvířila zpráva z centra východočeského „israelitského“ sektářství. Žíželický farář v ní informoval konzistoriální úředníky, že v Novém Bydžově narazil na ceduli se znakem podivuhodného brněnského bratrstva, založeného jistým důstojníkem, vojenským geometrem „de Du“. Následné vyšetřování vedené bydžovským kaplanem ukázalo, že ona cedule měla pohnutý osud, neboť již před devatenácti lety ji měl od bydžovského kantora dostat vicekantor, jistý Matěj Hubátka. Od něho se údajně dostala k chlapci Václavu Turinskému a ten ji daroval Františkovi, synu bydžovského konšela Františka Holého, jenž ji našel v synových šatech a upozornil faráře.² Jelikož zjevně šlo o věc již zastaralou, konzistoř se případem více nezabývala, nicméně zmínka o záhadném brněnském sdružení, aktivním kolem roku 1740, nás přivádí na stopu zajímavého příběhu.

I. PROTAGONISTÉ

Akteři našeho případu jsou následující:

Zemský taneční mistr *Leopold Eckstein*, 44 let, původem z Prahy, katolík, ženatý, otec tří dětí. Členem bratrstva údajně nikdy nebyl. Přišel k němu de Toux a hovořil o „*laboriren*“, o ničem dalším neví. O žádných ceremoniích neví, de Toux mu pouze přečetl přísahu, nepamatuje si však její znění, ani to, zda byla pronesena latinsky, či německy. Žádné knihy od de Toux nedostal, ani mu nebyly ukázány. Nic dalšího neví. Nevěděl, že zhřeší, když se s de Touxem bude jen bavit a slíbí mu mlčení o těchto věcech.³

Brněnský měšťan (od roku 1742) a lazebník *Anton Ignatz Peters*,⁴ 50 let, původem z Mikulova, katolík, ženatý, šest dětí. Do bratrstva byl přijat poté, co léčil jistého vlámského hofmistra, jenž jej seznámil s de Touxem. Vstoupil ze zvědavosti, aby se více dozvěděl o chemii, neboť jej lákaly chemické experimenty. Samotné kongregace se účastnil asi desetkrát až dvanáctkrát, a to jak o víkendech a svátcích, tak i ve všední dny. O moci vědění mu nic řečeno nebylo. Nebyl přítomen jmenování mistrů. Nepovažoval bratrstvo za nebezpečné, jen se chtěl více zdokonalit v univerzální medicíně.⁵

Královský rada a přísedící královského tribunálu *Karl Kajetan Hotovec z Husenic a Löwenhauf*, 30 let, původem z Brna, syn bývalého asesora tribunálu Ignáce Paula

2 [Volf, Jaroslav?]: *Zednářství v Brně a na Bydžovsku. Volná myšlenka*. Hlídky 50, 1933, s. 412–413.

3 Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA), fond B 11 Acta finita 1636–1783 (dále jen fond B 11), inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44. Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 54r–58r a 102r–105v.

4 Srov. Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 1/9 Archiv města Brna — Stará tereziánská registratura ekonomická (dále jen fond A 1/9), inv. č. 55, sign. B 130, krab. 27, Soupis brněnského měšťanstva a propůjčování měšťanského práva v Brně a Olomouci 1744–1745.

5 MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44. Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 87r–101r.

Hotovce z Husenic, katolík, ženatý a bezdětný.⁶ Členem bratrstva je od ledna 1744. Řekl mu o něm von Glomberg, který ho do bratrstva přivedl. Sdružení bylo zaměřeno na problémy chemie (transsubstanciací kovů) a nevykazovalo žádné aktivity proti náboženství, víře či panovníkovi. Hovořili s de Touxem pouze o chemii. Freyenfels jej ujistil, že nejde o nic špatného, ale že je nutné do bratrstva vstoupit, aby se mohl něco naučit. Vstoupil tedy s cílem naučit se univerzální medicíně („*arcanum medicinae universalis*“), a pomoci tak sobě i bližním. Pokud jde o možnost výroby zlata, doufá, že dokud jej Bůh nechá zdravým, bude si vydělávat na obživu běžným způsobem; jinými slovy netouží po výrobě zlata a spokojí se s tím, co mu dopřeje Bůh a panovnice. Kongregace se účastnil jen jednou, a sice při svém přijetí. Neví o žádných ceremoniích. O dávčské klatbě nepadlo ani slovo. De Toux mu nic nevyjevil, doporučil mu jen četbu chemické literatury, především knihu německého alchymisty 15. století Basilia Valentina. O žádné arcaně neslyšel. O dalších podrobnostech neví. Nepovažoval bratrstvo za nebezpečné, protože mu řekli, že jejich jediným cílem je hledání kamene mudrců.⁷

Kajetan von Freyenfels, 25 let, původem z Brna, patrně druhorozený syn v roce 1733 zemřelého svobodného pána, císařského rady, asesora tribunálu a majitele líšeňského panství Jana Kryštofa Freyenfelse,⁸ katolík, svobodný, bez zaměstnání, žijící z podpory své matky. Do bratrstva vstoupil v prosinci 1743 poté, co se seznámil s de Touxem, u něhož viděl různé medicínské knihy, ty pak začal studovat. Chtěl se dozvědět více o „univerzální medicíně“, respektive o výrobě kamene mudrců. Neví nic o tom, zda je de Toux zaklínačem ďábla. Nebylo mu odkryto nic jiného než „*materia lapidis*“ a oheň, pomocí něhož je tato látka získána. Mistrem se stal bez vlastního úsilí, prostě jej instaloval de Toux a on to přijal s nadějí, že se dozví více o chemii. Mistrem se stal na počátku ledna, ovšem dekret, jímž byl zároveň jmenován nejvyšším sekretářem, obdržel již ve svátek sv. Štěpána (26. 12.); jakmile však začal

6 Jeho narození v AMB, fond S 1 Farní úřad u sv. Jakuba II, Brno 1500–1960 (dále jen fond S 1 II), inv. č. 4, [Simonis, Maurus]: *Auszug aus den Geburtsmatriken der Stadtparre St. Jacob vom Jahre 1587–1809*.

7 MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 64r–75v.

8 Není bez zajímavosti, že rodiny Freyenfelsů a Hotovců, v obou případech ostatně držitelů míst přísedících tribunálu, byly vzájemně propojeny sňatky i přátelskými vazbami. Matka Kajetána von Freyenfels Marie Josefa, rozená von Leyden, se po smrti manžela opět vdala, a to za Emanuela Františka svobodného pána Hotovce z Husenic a Löwenhaus. V roce 1719 se uskutečnil sňatek Ignáce Paula Hotovce a Anny Cecilie, rozené Cosa von Hradisch, (oba svědkové byli přísedící tribunálu), a ve stejném roce i sňatek Antona Ignáce von Freyenfels a Sylvie Poxiny, vdovy po Karlu Ludwigovi Cosa von Hradisch, přičemž svědky byli asesoři tribunálu Gerhard Ferdinand von Freyenfels a Ignác Paul Hotovec. Srov. d'Elvert, Christian: *Zur mähr.-schl. Adelsgeschichte. XIII. Die Freiherren von Freyenfels*. Notizen-Blatt der hist.-stat. Section der kais. königl. mähr.-schl. Gesellschaft 1866, č. 7, s. 50–51; Belcredi, Ludvík: *Freyenfelsové, zakladatelé panství Líšeň s Tvarožnou a Velaticemi*. In: 700 let Tvarožné u Brna. Soubor příspěvků z kulturní minulosti obce. Eds. Jan Skutil a František Gale. Tvarožná 1988, s. 164–165; AMB, fond S 1 II, inv. č. 5, [Simonis, Maurus]: *Auszug aller Adelichen, Graduirten und Vorzüglicheren Getrauten vom Jahre 1500 bis 1808*.

„povyk“, dekret spálil. Nikdo další kromě Hotovce nebyl do bratrstva přijat. Sdružení mu nepřipadalo nijak nebezpečné, vstoupil do něj jen z touhy něco se naučit.⁹

Dragoun württemberského regimentu (patrně regiment Karla Eugena von Württemberg-Stuttgart) *Karl Glomminger von Glomberg*, jedna ze zakladatelských postav bratrstva, označovaný občas jako „vlámský hofmistr“.

A nakonec francouzský nadporučík a inženýr *Jean Lucas Louis de Toux*, sloužící toho času v habsburské armádě. K nápadu založit bratrstvo jej přivedl jistý potulný „adept“ Mardonville (Mort en Ville), s nímž se seznámil ve Vídni roku 1741 a který jej po složení přísahy a ustrižení vlasů zasvětil do celého vědění. Nevěnovali se magii, šlo pouze o „*laboriren*“, tj. chemickou výrobu kamene mudrců.¹⁰ Je autorem textu s názvem *Mysteria magica, seu Liber Sapientiae Universae* (anagram „*En vox dei tonas*“ prozrazuje identitu autora), pocházejícího snad z roku 1762 a tvořícího součást rukopisného souboru rosenkruciánských alchymistických textů, které se po putování přes Rusko nakonec dostaly do londýnské Wellcome Library.¹¹

II. ZÁKLADNÍ DATA

Uvedené muže pojilo členství v poněkud obskurním sdružení, které se na přelomu let 1743–1744 (z)formovalo v Brně pod názvem Bratrstvo hvězdového kříže (*Stern-Creütz Bruderschaft, Confraternitas Stellae Crucis*, ale i *Kreuz Stern Bruderschaft*), patrně s odkazem k rosenkruciánským sdružením zlatého a růžového kříže.¹² Navzdory velmi krátké existenci bratrstva — jeho brněnská činnost spadá do doby mezi 18. prosincem 1743 a 4. únorem 1744, kdy bylo odhaleno snad po Glommingerově udání — vyvolal případ zvýšenou pozornost úřadů a výsledkem jejich aktivity bylo popsání značného množství papíru: jen materiály shromážděné královským tribunálem čítají kolem 900 stran.

Bratrstvo není zcela neznámé a v literatuře na něj bylo již vícekrát upozorněno, nejdůkladněji Christianem d’Elvertem. Ten bezesporu znal akta tribunálu, z nichž vyplývá, že sdružení založil francouzský nadporučík a inženýr de Toux, a to s cílem pěstovat umění výroby zlata (tzv. „velkého elixíru“) a hledat zákony univerzální medicíny a kámen mudrců. V čele stál samotný de Toux jako „vicekrál západní monarchie“, po jeho boku mistr a sekretář Kajetan von Freyenfels a mezi dalšími členy

-
- 9 MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 38r–46r.
- 10 Tamtéž, f. 119v–120r.
- 11 Moorat, S. A. J.: *Catalogue of Western Manuscripts on Medicine and Science in the Wellcome Historical Medical Library*. London 1962–1973, MS. 4828.
- 12 Kromě zmíněného odkazu k rosenkruciánům hovoří pro správnost názvu „hvězdového kříže“ i skutečnost, že znakem bratrstva byly dvě přes sebe položené čtyřcípé hvězdy, které zdobí rituale sdružení. Rkp. *Rituale ad usum Confraternitatis Nostrae Sanctae Stellatae* se nachází v Österreichisches Staatsarchiv Wien (ÖStAW)–Kriegsarchiv (KA), Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Sonderreihen, Festung Spielberg, Nr. 1: Akten, Nr. 79.

figurovali Karl Kajetan Hotovec, Leopold Eckstein a lazebník Peters, u něhož se tajná shromáždění konala. Marie Terezie v obavě ze spojení bratrstva s pruským vojskem nařídila přísné vyšetření případu, jehož se ujala zvláštní komise tribunálu pod vedením hraběte Augustina von Herberstein. Komisaři nakonec dospěli k názoru, že členové se sice nedopustili protistátní činnosti, ale provinili se především proti církvi, když užívali zakázané knihy a provozovali rituály odporující křesťanství (volba mistra, zřizování úřadu kněze, přísahy a formule při přijímání člena, blasfémie a exekuce). Hlavní zainteresované osoby vyvázly s kratším vězením na Špilberku, Peters se šesti měsíci v pevnosti Hradiště, de Toux byl nejprve odsouzen k smrti, později však omilostněn vězením v Komárně po dobu trvání války a poté vyhoštěním ze země. D'Elvert uvedl, že působnost bratrstva časově korespondovala s rozšířením svobodného zednářství z Anglie na kontinent, mimo jiné i do Vídně, ale zároveň spojil činnost sdružení ideově s Paracelsem, rosenkruciány a alchymií na dvoře Rudolfa II.¹³ František Šujan později v této kauze spatřoval snahu habsburské vlády „pečlivě chránit církev“.¹⁴ A Jiří Kroupa v souvislosti s analýzou moravského svobodného zednářství přílehavě podotkl, že v tomto případě zjevně nešlo o zednáře osvětcenské epochy, ale spíše o z hlediska církve nonkonformní sektu, patřící „do oblasti barokní civilizace“, v níž se mísilo „sektářství, lidové pověry a alchymistické praktiky“.¹⁵

K působení tohoto vsutku neortodoxního bratrstva se sluší dodat ještě několik detailů. Předně to, že zřejmě mohlo mít jistý ohlas i mimo oficiální úřední kruhy, které se případem zabývaly. Brněnský augustinián Hieronymus Haura si hned na několika místech svého rukopisu *Miscellanea iucundo-curiosa* zaznamenal vybrané údaje ke sdružení, komentoval jeho obřady a také symbol ve tvaru jakéhosi „trojúhelníkového kříže“. Jako duchovní odsoudil jeho činnost, namířenou údajně proti Bohu, církvi i panovníkovi, a vyjádřil úlevu, když byl „tento rumor z města vykořenněn“.¹⁶ Haura kromě výše představených členů zajímavě zmínil i jistého krejčího z Křenové ulice, a naznačil tak možnou širší členskou základnu. A skutečně, ve výslechu z července 1746 de Toux připustil, že spolu se šesti osobami z Brna byli do bratrstva přijati také tři lidé z Vídně, a sice dvorský muzikant *Stephan Tébser*, cukrář *Johannes Baptista Trefenschedel* a chemik *Johannes Seth*. Několik dalších osob bylo v procesu přijímání, nicméně de Toux se zapřísahal, že celkový počet členů nepřesáhl desítku.¹⁷ To byla zřejmě pravda, neboť rituale uvádí už jenom jména osmi

13 d'Elvert, Ch.: *Die gelehrten Gesellschaften in Mähren und Oesterreichisch-Schlesien*. In: Schriften der historisch-statistischen Sektion der k.k. mähr. schles. Gesellschaft des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde. Bd. V. Brünn 1853, s. 111–114. Z d'Elvertova textu vyšel Trautenberger, Gustav: *Die Chronik der Landeshauptstadt Brünn*. Bd. IV. Brünn 1897, s. 74–76.

14 Šujan, František: *Dějepis Brna*. Brno 1902, s. 271.

15 Kroupa, Jiří: *Alchymie štěstí. Pozdní osvětenství a moravská společnost 1770–1810*. Brno 2006², s. 87.

16 [Volf, Jaroslav?]: *K počátkům zednářství v Brně*. Hlídky 54, 1937, s. 190–192.

17 MZA, fond B 1 Gubernium (1613) 1636–1785 (1799) (dále jen fond B 1), sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 229r–230v.

dalších členů, kteří byli přijati ve Vídni již v letech 1741–1742 a následně vyškrtnuti kvůli provinění se proti charitě a pravidlům.¹⁸

Z hlediska chronologie je zajímavé, že ve chvíli, kdy se otázka bratrstva poprvé projednávala u královského tribunálu, tj. 7. února 1744, jako jeden z asesorů se jednání účastnil i Karl Kajetan Hotovec, kterému se tehdy ještě podařilo vlastní angažovanost v případě utajit. Následující zasedání o tři dny později nicméně proběhlo již bez Hotovce, patrně mezitím odhaleného.¹⁹ Poté uběhlo asi půldruhého měsíce, než začaly výsledky, trvající od konce března do poloviny dubna: nejprve s Ecksteinem 31. 3., poté s Hotovcem 1.–2. 4., s Petersem 8.–9. 4. a Freyenfelsem 10.–11. 4. 1744.

Tribunál, zjevně ve spolupráci s jinými úřady a vybranými osobami, postupoval systematicky a v průběhu března 1744 bylo na základě dosavadních indicií a dále zjišťovaných informací vytvářeno základní spektrum dotazů. Do něho patrně zasáhla také císařská komise s politickou jurisdikcí, která měla kauzu vyšetřit z pohledu „formálního“, „ceremoniálního“ i „materiálního“ charakteru bratrstva.²⁰ Po výsledku tanečního mistra Ecksteina, jemuž úředníci položili třicet tři předem připravených otázek,²¹ se seznam ještě rozšířil, nakonec na dvaapadesát dotazů kladených všem ostatním brněnským členům. Jednotlivé oblasti zájmu vyšetřovatelů vycházely pochopitelně z předpokládaných možností provinění, což bylo v první fázi zejména rouhačství a protistátní činnost. Proto se kromě motivace ke vstupu do bratrstva (okolnosti, důvod, záměry) koncentrovala většina otázek na problém obřadů a jejich významu: povaha iniciačního rituálu a jeho součástí, existence oltáře, používané knihy, postoje k vybraným katolickým dogmatům, postoje vůči panovníkovi, výklad „tajemných“ slov a symbolů (arcana, laboriren, znamení bratrstva, šifrovaná jména a tituly), charakter funkcí (mistr, sekretář, dveřníci, strážný, učni). Dále se úředníci dotazovali na míru zainteresovanosti na rituálech u jednotlivých členů: frekvence účasti na kongregaci, kalendář schůzek. A také na okruh členů a šíři působnosti sdružení, včetně „náboru“ nových členů a lokalizace setkání.²²

III. RITUÁLY, TAJEMSTVÍ, PŘEDSTAVY

U de Touxe se při vyšetřování našly následující knihy: *rituale* v originálu, *Liber de nominationum*, *Das neue Papstum*, *Jesuitarum haeresis*, *Sincerum Renatum*, *Petri Joannis Fabri* a originální cedulka, kterou napsal Glomberg a ukazoval Hotovec, s nápísem

18 ÖStAW–KA, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Sonderreihen, Festung Spielberg, Nr. 1: Akten, Nr. 79, *Rituale ad usum Confraternitatis Nostrae Sanctae Stellatae*.

19 MZA, fond C 3 Tribunál — radní protokoly 1639–1783, kn. č. 101, Radní protokol tribunálu 1744, f. 88r an.

20 MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 56r–58v.

21 MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 2r–3v.

22 Tamtéž, f. 49r–53r.

oznamujícím zřejmě přijetí nového člena („*quare cruce ex stella ex omnibus tibi admissum fiet*“). Zjištění, že úředníci tribunálu v této kauze věnovali otázce četby značnou pozornost, není příliš překvapivé, neboť od roku 1709 byla cenzura „světských“ (politico a publico) knih na Moravě svěřena právě královskému tribunálu, zatímco náboženská literatura nadále patřila pod dohled konzistoře. Zároveň však platí, že systematictější státní kontrola knižní produkce se datuje až do 50. let 18. století, kdy vznikly cenzurní komise.²³ Knihy a diskuse o nich každopádně představovaly jeden ze zásadních momentů při vzniku a počátku fungování námi pojednávaného bratrstva. Do jisté míry bychom je mohli považovat za scelující prvek, stejně jako prostředek k získávání nových členů. Stěžejní roli sehrál de Toux, jehož knihovna sloužila jako skromné „vzdělávací centrum“ — kromě již uvedených titulů se v ní původně nacházely i další knihy zpravidla lékařského a alchymistického obsahu, ale třeba i kabalistická literatura. De Toux si vedl evidenci výpůjček (jména několika čtenářů i tituly knih jsou uvedeny v rukopisu rituale), ovšem také rozlišoval, komu knihy ukáže či půjčí. Peters například žádné knihy nedostal a Ecksteinovi jako úplnému nováčkovi nebyly ani ukázány, zatímco šlechticům Hotovcovi a Freyenfelsovi de Toux patrně více důvěřoval, doporučoval a půjčoval jim příslušnou „chemickou“ literaturu (Freyenfels zmiňuje mimo jiné i rukopis zabalený v tureckém papíře, v němž bylo údajně pojednáno o kabale).²⁴ Zvláštní úlohu sehrály dvě knihy, jež vzbudily větší pozornost vyšetřovatelů. První z nich, s názvem *Pandora Epimedei*, si de Toux zapůjčil od Peterse a prezentoval ji také Freyenfelsovi.²⁵ Druhou byla jistá *Jesuitarum haeresis*, již dostal Hotovec od de Toux před Vánocemi s tím, že autor vyjadřuje a dokazuje negativní názor na vměšování se jezuitů do různých věcí.²⁶ Četba zakázané literatury se brzy ukázala jako podstatná přitěžující okolnost,

23 Zuber, Rudolf: *Osudy moravské církve v 18. století II*. Olomouc 2003, s. 353–372; d'Elvert, Ch.: *Geschichte des Bücher- und Steindruckes, des Buchhandels, der Bücher-Censur und der periodischen Literatur, so wie Nachträge zur Geschichte der historischen Literatur in Mähren und Oesterreichisch-Schlesien* (= Beiträge zur Geschichte und Statistik Mährens und Oesterreichisch-Schlesiens, Bd. I). Brünn 1854, s. 141–157.

24 Až na výjimky vycházím v následujícím textu z obsahu výslechů, které byly provedeny s jednotlivými členy bratrstva v roce 1744 u brněnského tribunálu a s de Touxem roku 1746 v pevnosti v Komárně: MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 54r–58r a 102r–105v (Eckstein), 64r–75v (Hotovec), 87r–101r (Peters), 38r–46r (Freyenfels); MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 227r–236v (de Toux).

25 S největší pravděpodobností Reusnerova kniha o výrobě kamene mudrců: Reusner, Hieronymus: *Pandora. Das ist die edelste Gab Gottes, oder der werde und heilsame Stein der Weysen, mit welchem die alten Philosophi, auch Theophrastus Paracelsus, die unvollkommene Metallen durch gewalt des Feuers verbessert...* Basel 1588, která téhož roku vyšla také pod názvem *Pandora. Das Buch gennant die Rostlichest Gab Gottes gemacht durch Franciscum Epimetheum*. Basel 1588.

26 Zřejmě šlo o protijezuitskou polemiku obhajující odkaz v roce vydání zemřelého kapucína Valeriána Magního: *Defensio pro Valeriano Magno, In qua exponitur Ecclesiae Romano-Catholicae scandalum: id est, Jesuitarum Haeresis, seu Atheismus detectus à Theophilo secundum Apostolicam denuntiationem Valeriani Magni, ad imperatorem, reges, principes; contra librum audiatur et altera pars! Homo politicus accessit integer*. S. I. 1661.

a proto k této otázce jednotliví členové bratrstva přistupovali s velkou opatrností. Freyenfelsova matka dokonce jednu z problematických knih po vypuknutí kauzy spálila, údajně ze strachu, aby jejího syna taková četba nepřivedla ke špatné víře.²⁷ De Toux užíval knihy rovněž při setkáních bratrstva — vysvětloval kupříkladu obsah děl Basilia Valentina a Paracelsa — a obřadech; Hotovec vzpomínal na jistou knihu, která ležela na stole (snad regule bratrstva), a na knihu modliteb využívanou při závěrečné modlitbě kongregace.

Jedna z de Touxových knih stála u samého počátku brněnského sdružení. Pravidla totiž francouzský důstojník převzal od Sincera Renata, tj. Samuela Richtera, ze Slezska pocházejícího německého teologa a alchymisty, jenž oživil rosenkrucciánské myšlenky Michaela Maiera, když v roce 1710 vydal knihu o přípravě zlata a kamene mudrců dle tajemství bratrstev zlatého a růžového kříže.²⁸ Stručný výtah z Richtero- vých pravidel obdržel de Toux již v roce 1741, a to od jistého Raphaela de Rosenroth, který pod jménem Gaspar Sincerus de Vakan Julias vedl vídeňskou „centrálu“ křížo- vého bratrstva a sepsal pro de Toux *rituale*, s nímž mu coby již iniciovanému mistro- vi zároveň udělil pravomoc pravidla šířit, aby tato „svatá kongregace“ nevymřela.²⁹ Brněnské bratrstvo, čerpající ze zmíněného vídeňského vzoru, se však nestihlo zfor- movat ani ukotvit základní rituály, a proto nemohly být všechny Richtero- vy zásady naplněny. De Toux byl ostatně opatrný a sděloval informace postupně, a nikoli všem členům stejně. Ecksteinovi například nic nesdělil o zpracování, jen to, co si myslí o pr- votní materii; stejně tak Peters se nedozvěděl nic o „moci vědění“. Výrazněji zasvěceni byli pouze Freyenfels a Glomberg, nicméně i sám Freyenfels přiznal, že mnoha věcem nerozuměl a doufal, že se jejich význam časem dozví. Jak sdělil při výslechu, neměli dosud řádnou „kongregaci“, jelikož členů bylo málo, a tak prováděli jen běžná se- tkání u příležitosti vstupu nových členů a scházeli se ke společným rozpravám („*auf einen discours*“), během nichž hovořili o univerzální medicíně a kameni mudrců. Při „konventu“, jenž ovšem prozatím postrádal mnohé slavnostní prvky, de Toux údajně vysvětloval otázku kamene mudrců, nesdělil však nic o významu jednotlivých částí rituálů. Z toho důvodu panovaly mezi členy neujasněné představy o obřadech a vět- šina v podstatě netušila nic o jejich významu, někteří si prý dokonce žádných zvlášt- ních součástí rituálu nevšimli.³⁰ V nakonec odhalené „vězeňské“ korespondenci s de Touxem se ještě Freyenfels pokoušel zjistit význam různých formulací a šifrovaných výrazů, avšak příliš neuspěl a nezbyvalo mu než doufat, že se o nich dozví později.³¹

27 MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 50r–51v.

28 R[enatus], S[incerus] (= Richter, Samuel): *Die wahrhafte und vollkommene Bereitung des Philosophischen Steins, der Brüderschaft aus dem Orden des Gülden- und Rosen-Creutzes*. Breslau 1710, pravidla konfraternit na s. 99–118.

29 ÖStAW–KA, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Sonderreihen, Festung Spielberg, Nr. 1: Akten, Nr. 79, *Rituale ad usum Confraternitatis Nostrae Sanctae Stellatae*.

30 MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro zalo- žení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 119v a 125v–126r.

31 Tamtéž, f. 132r–143r.

V brněnském případě se nepodařilo splnit již jednu ze základních regulí, totiž počet členů. Jestliže Richter navrhoval ideální množství mezi dvaceti čtyřmi a šedesáti třemi osobami, v praxi brněnského sdružení šlo maximálně o devět „aktivních“ členů. De Toux se sice v dopisech Freyenfelsovi zmiňoval o jisté kongregaci s počtem sedmdesát dva členů³² a v jednom z výslechů uváděl, že v německých zemích má být jeden preses, čtyři senioři, dva velcí kancléři, jeden velký sekretář, osm tajných a osm běžných radů, dvacet čtyři mistrů a dvacet čtyři žáků, mělo však jít pouze o ideální počty a nemáme důvod mu v této věci nevěřit.³³

Richterova pravidla rosenkruciánských konfraternit lze zjednodušeně shrnout v několika bodech: mělo jít o nadkonfesijní sdružení (zákaz ptát se na konfesi spolu bratrů), založené na jasně definované hierarchii (v čele je „imperátor“, který řídí „říši“) a bezmezní poslušnosti učňů vůči mistrům. Nezbytnou podmínkou existence bylo utajení, které předpokládalo tajné pozdravy, jména, vzájemně domluvená gesta a „průkazy“ (pečeti), dobře utajené schůzky, mlčenlivost a ostražitost, zvláště před členy náboženských společenství. Varovat se měli členové rovněž před ženami, ostatně regule zakazovaly vstup ženatým mužům — další z podmínek, jež nemohla být u brněnského bratrstva splněna, alespoň ne u Ecksteina, Peterse a Hotovce. Z pohledu post-osvícenské racionality se může zdát poněkud rozporuplné, když text pravidel vykazuje na jedné straně snahu zabránit „vulgarizaci“ myšlenek lidově-pověrečnými způsoby přemýšlení — bratrům bylo doporučeno nediskutovat veřejně o složitějších tématech tajemství přírody (stav duše, člověk, stromy a rostliny), která by si obyčejní lidé mohli vykládat jako zázračná („*miraculeus*“) —, na straně druhé však zakazuje mimo jiné užívat kámen mudrců při lovu, při prosbách o milost nebo jej dávat těhotné ženě, která by mohla předčasně porodit.³⁴

Krátká existence bratrstva a specifický charakter pramenů, jež jsou k případu k dispozici, sice neumožňují zcela objektivní analýzu rituálů a jejich významů, nicméně na základě různých indicií si lze učinit alespoň jistou představu o iniciaci členů. Pro vstup do bratrstva bylo nutné setkání s presidem (de Touxem), který ověřoval, zda je uchazeč „řádným“ člověkem. Určitou pravomoc získal i Freyenfels, pověřený například zasvěcením Hotovce. Tribunální asesor Hotovec byl zpočátku nedůvěřivý, nechal si předložit regule bratrstva a přesvědčilo jej až de Touxovo ujištění, že pravidla byla ukázána jistému kapucínskému lektorovi a ten na nich neshledal nic špatného. Richterova příručka doporučovala nejprve tříměsíční instruování uchazeče — další z nesplnitelných podmínek — a teprve poté jeho přijetí, stvrzené palmovou ratolestí na znamení míru a třemi polibky na uvítanou; nový bratr při tom klečí před „císařem“ a skládá přísahu, v níž se zavazuje zejména k mlčenlivosti, respektive k tomu, že raději zemře, než by vyzradil tajemství konfraternity; poté přijde jeho mistr a ustříhne mu sedm pramínků vlasů, které uloží do sedmi papírků,

32 Tamtéž.

33 MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 227r–236v.

34 R[enatus], S.: *Die wahrhafte und vollkommene Bereitung*, s. 99–118.

jež zapečetí, napíše na ně jméno bratra a předá je císaři; následující den jdou členové do domu nově přijatého bratra, kde společně jedí, aniž by promluvili nebo se jen pozdravili.³⁵ Iniciační rituál brněnského sdružení, výrazně inspirovaný zmíněnými regulemi, měl v zásadě tři fáze. V první byl uchazeč veden jedním z mistrů (Glomberg, později i Freyenfels) ke vstupním dveřím, na něž zaklepali, a vpuštění byli teprve poté, co si mezi sebou mistr a de Toux vyměnili přes zavřené dveře několik latinsky formulovaných otázek a odpovědí. Po vstupu jej presidus uvítal „polibkem pokoje“ a poklepal mu nikoli ratolestí, ale kordem dvakrát na ramena a jednou na hlavu.³⁶ Druhou fází představovala přísaha, skládaná vkleče a obsahující slib mlčenlivosti a ujištění, že znalosti tajné vědy („*arcana*“) nebudou užívány proti Bohu, zeměpánovi a bližním, ale pro účely pomoci chudým a udělování almužen. Na závěr byl rituál stvrzen oním ustříhnutím (jednoho, nikoli sedmi) pramene vlasů uchazeče, který byl poté zabalen do papíru, na němž bylo napsáno jméno iniciovaného. Jistou tajemnost a působivost tomuto závěrečnému aktu dodávala skutečnost, že probíhal bez předchozího upozornění nových členů — ti byli zbaveni vlasů, aniž by cokoli tušili, Hotovec si údajně dokonce ničeho nevšiml, ačkoli připustil, že v jedné chvíli musel sundat paruku a tehdy mu mohl někdo kus vlasů ustříhnout, ovšem bez vůle a vědomí iniciovaného. De Toux se při výslechu přiznal, že stříhání vlasů nemělo žádný zvláštní význam, pouze chtěl u členů vyvolat strach z porušení slibu mlčení.

Charakter iniciace byl nakonec tím momentem, jenž rozhodl při potrestání členů brněnské konfraternity. Obřad totiž zjevně mísil rosenkruciánské praktiky s prvky křesťanské liturgie a de Toux si při něm přisvojoval sakrální moc, která laikům nepříslušela (žehnání, pokládání ruky na hlavu s pronášenou modlitbou, stříhání vlasů). Největší pozornost vyšetřovatelů budila přísaha, v níž se uchazeč podroboval hrozbě, že při porušení mlčení na něj bude uvalena boží kletba, jaká postihla Lucifera a jeho komplice, že mu Kristova krev přinese zatracení a že jej archanděl Michael uvrhne do pekelné propasti. Iniciovanému mistrovi podle přísahy hrozilo, že se při stejném prohřešku stane nepřitelem Boha, oslepne, jeho jméno bude vymazáno z knihy živých, dábel se stane jeho andělem strážným, jeho modlitba se promění ve hřích a ten nikdy nebude smazán.³⁷ Pronášená slova „*Jehova clementissime et Elohim Sabaoth terribilissime*“ měla mít moc zbavit života toho, kdo poruší slib mlčení.³⁸ Účinek přísahy byl zvyšován jejím vykonáním před krucifixem a na

35 Tamtéž, s. 112–114.

36 Šlo zjevně o de Touxovu inovaci, neboť i samotné *rituale* bratrstva uvádělo trojí „úder“ palmovou ratolestí na hlavu („*palmas cum caput percutiat*“) a trojí políbek nebo objetí („*oscula sive amplexus*“), následované slovy „*milý bratře, poroučíme ti mlčení*“. ÖStAW–KA, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Sonderreihen, Festung Spielberg, Nr. 1: Akten, Nr. 79, *Rituale ad usum Confraternitatis Nostrae Sanctae Stellatae*.

37 MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 126r–128r.

38 Tamtéž, f. 120r–v. Ona slova, která měl před iniciovaným pronášet mistr, zněla následovně: „*Amorule Taneha latisten, Rabur Taneha latisten, Escha aladia alfa et omega Leyste oriston adonai clementissime et Jehova Terribilissime et inflexibilissime in judicio Suis da fratri nostro N. silentium firmum, etiam morte inevitabili eminente quia, Domine,*

Bibli — Hotovec přísahal s prsty položenými na úvodní straně Matoušova evangelia (pasáž s rodokmenem Krista) —, stejně jako doprovodnými modlitbami a zpěvy (žalm *Laudate pueri Dominum*). To vše bylo kombinováno s praktikami žehnutí — de Toux při iniciaci mistra prováděl znamení božího jména na čelo, ústa a prsa, předával novému mistrovi kord jako odznak obrany evangelia a pronášel přitom slova, jež přirovnávala tzv. univerzální medicínu k božskému majestátu a momentu stvoření světa.³⁹ Podle výpovědí nicméně většina členů jednotlivým prvkům rituálu nerozuměla, až na výjimky si nepamatovala jazyk ani znění modliteb, natož pak významy presidových slov.

V materiálech královského tribunálu je zmiňován trojúhelníkový oltář, jenž měl být užíván při popsáných rituálech i při konečné výrobě zlata. V praxi brněnského sdružení však jako ústřední prvek obřadů sloužil pouze stůl s bílým ubrusem, na němž byl položen krucifix, dvě hořící svíce, kord, patrně kniha regulí a již zmíněná cedule („chemické znamení“) s nápisem „*quare cruce ex stella ex omnibus tibi admisum fiet*“. Při iniciaci mistra byl prostor vyzdoben rovněž závěsy, paravánem a chemickými značkami. Na stěně viselo jakési „*signum chyrogliphicum*“, alchymistické schéma představující veškeré vědění, a to ve formě tuší nakreslených sedmi planet a nerostů, s připojeným nápisem *Pater eius est Sol, Mater eius Luna, ventus eam in ventre portavit, nutrix eius terra est*. Kresbu, jež podle Glomberga symbolizovala také prvotní materii, nosil de Toux na schůze a vystavoval ji „v čisté podobě“, údajně aby jí členové lépe porozuměli.⁴⁰ Soubor propriet uzavírá mosazná schránka (pouzdro) s uvnitř uloženou „chemickou pečeti“, což bylo pravděpodobně papírové alchymistické schéma, jehož jeden exemplář nakonec doputoval až do Nového Bydžova. Na schránce, kterou dostával každý nově přijatý člen jako odznak svého členství, byl ztvárněn kruh jako výraz pro materii, čtverec jako čtyři elementy a trojúhelník jako symbol ohně, nad vším pak devítihranná koruna symbolizující dobu vypracování a okolo nápis *Deo Duce et Theophilo Praeside* a jméno de Toux.

Podle doporučení Richterových pravidel dostali členové nová jména: *Noe* (Glomberg), *Elias* (Freyenfels), *Tobias* (Hotovec) a *Baroch* (Peters); de Toux se v dekretu tituloval „*Pro Regem Monarchiae Septemtrionalis*“ podle sedmi kovů, které lze touto vědou získat, při setkáních jej však nazývali pouze presidem nebo ctěným bratrem („*ehrwürdiger Bruder*“, „*tres respectable frere*“); jeho původní bratrské jméno ve Vídni znělo *Nabuchodonosor Thamni*, od roku 1743 jen *Theophilus*.

Pro poznání cílů a představ brněnského společenství je zajímavým dokladem list s tajným číselným písmem obsahující dešifrovaná jména Freyenfelse a de Toux,

silentium frangentibus mors certa manet virtute tua et nominum tuorum, Eloii archima Rabur [...] achat, super abac ruens, superveniens, abeor super aberer. Amen.“ ÖStAW–KA, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Sonderreihen, Festung Spielberg, Nr. 1: Akten, Nr. 79, „Rituale ad usum Confraternitatis Nostrae Sanctae Stellatae“.

39 MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 120v.

40 Tamtéž, f. 121r–v.

stejně jako slova „Lutteranos“ a „Antichristus nunc regit in mundo“.⁴¹ De Toux dal nahlédnout do významu posledně uvedených výrazů ve chvíli, kdy byl nucen vysvětlit obsah korespondence s Freyenfelsem. Zmínka o luteránech padla v souvislosti s de Touxovým nápadem publikovat právě pro ně libellus bratrstva, neboť — jak sdělil Freyenfelsovi v číselné šifře — katolíci věcem o univerzální medicíně příliš nevěří. Antikristova přítomnost ve světě se vztahovala k válkám a mamonu, tvořícím ostatně jeden z ústředních momentů již rosekruciánských myšlenek kolem roku 1600. De Toux se zmiňoval o „babelonu“ ve smyslu nespravedlnosti na světě a nutnosti ji trpělivě snášet: „*annuntia adventiennicum neo fratribus venturis, quia babilon me tenet captivum*“. V bratrstvu bylo zapovězeno bohatství a lichva a bohatí duchovní, kteří by nenásledovali boží cestu, nesměli být členy — příznačně ovšem s výjimkou těch, pro něž by v souladu s jejich původem byla skvostná reprezentace nutností. De Toux vyjadřoval přesvědčení, že vědy jako astrologie, medicína a filosofie mohou představovat východisko z této krize, mimo jiné proto, že je lze hodnotově srovnávat prostřednictvím trojúhelníku nejsvětější Trojice.⁴² V představách ostatních členů konfraternity se mísila alchymistická touha po výrobě zlata se snahou zabránit nebezpečí, že by znalost „arcany“, tajného vědění, mohla být zneužita ve službách konkrétního vládce. Z toho důvodu obsahovala přísaha ujištění o mlčenlivosti a slova zakazující členům prozradit tajemství oné materie, kterou filosofové-mudrcové dokázali udržet po mnoho set let v tajnosti, aby jejím prostřednictvím nedošlo ke zničení jiné říše. Umění chemie a univerzální medicíny mělo naopak posloužit charitativním účelům, což odpovídalo také záměrům pravidel publikovaných Richterem. Glombergovo udání, podle kterého se bratrstvo vyznačovalo zřetelnou nenávistí vůči habsburské dynastii, bylo ostatními rázně popřeno a ani v dalším vyšetřování se nepotvrdilo.⁴³

IV. TRESTY

Již 14. února 1744, asi týden po odhalení bratrstva, bylo tribunálem zprostředkováno rozhodnutí zajistit v bratrstvu zainteresované osoby. Peters a Eckstein putovali pod dohled magistrátu do městské věznice, Hotovec a Freyenfels byli předáni úřadu krajského hejtmána a dostali prozatím domácí arest.⁴⁴ Oběma urozeným osobám, ubytovaným pro nedostatek vhodných prostor v jednom domě, měl být zamezen jakýkoli vzájemný kontakt, a proto byla ke vchodu do místností postavena dvoučlená stráž, které bylo přikázáno, aby šlechtice při případném pokusu opustit pokoj

41 Tamtéž, f. 145r.

42 MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 232r–v.

43 MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 122r.

44 MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 42r–43v a 53r–55r.

zadržela. Zdá se však, že režim ochrany nebyl příliš přísný: dle přípisu tribunálu neměl být Hotovec považován za žádného kriminálního, mohl k němu být vpuštěn lazebník a v případě nutnosti mohl v doprovodu strážní opustit místnost. Oba zadrženi ostatně spolupracovali a dobrovolně se nařízení podvolili s nadějí, že budou osvobozeni a obdrží satisfakci.⁴⁵

Jestliže urození vězňové snášeli počáteční trest bez větší újmy, Ecksteinovi a Petersovi se v městské šatlavě na Špilberku vedlo patrně hůře. Eckstein již během prvních týdnů několikrát onemocněl a v březnu musel být zaopatřen svátostmi. Proto jeho manželka naléhala na tribunál, aby umožnil jejímu choti odpykání trestu v domácím vězení. Úředníci nakonec vyhověli jejímu přání, zřejmě i na základě posudku městského lékaře Caselina, jenž u Ecksteina konstatoval silnou „melancholii“, sklíčenost („*Herzensangst*“) a utkvělou představu o neštěstí, které jej obklopuje, což prý vede k úzkostem, nespavosti, fyzickým bolestem a příznakům záchvatu a pomatenosti. Příčinou bylo podle lékaře nejen nezdravé vězeňské prostředí, ale především náhlá změna jeho někdejšího aktivního života v pohybu ve způsob „sedavý“ a osamělý. Posudek varoval před možnými projevy epilepsie či hemiplexie a doporučoval přesun vězně do domácí péče jeho ženy a dětí.⁴⁶ Obdobně žádala také manželka lazebníka Peterse nejprve o povolení návštěvy muže, v květnu i o možnost jeho přemístění do domácí kurately. V tomto případě však nebylo vyhověno, snad i z důvodu nepříliš fundovaného lékařského posudku, jenž měl svědčit o nemoci vězně.⁴⁷

Zhruba v polovině července uzavírali úředníci tribunálu případ s tím, že Hotovec a Eckstein byli členy bratrstva jen velmi krátce (první pouze devět dní, Eckstein dokonce nikdy kongregaci nenavštívil), a proto lze jejich dosavadní trest považovat za dostatečný. Pro Freyenfelse a Peterse, kteří jako mistři složili dvojí přísahu a také byli členy bratrstva delší dobu, byl navrhován ještě čtyřtýdenní domácí arest a přísná výstraha.⁴⁸ Císařské úřady však hodnotily kauzu přísněji a konečný rozsudek z počátku listopadu vyzněl pro zainteresované méně příznivě. Prodloužení trestu se nevyhnul ani nešťastný taneční mistr a „melancholik“ Eckstein, který se s bratrstvem pravděpodobně zapletl jen minimálně, v jeho neprospěch však hovořila skutečnost, že se ve své profesi stýká s mnoha mladými lidmi, a mohl by tedy způsobit značné morální škody. Proto mu — jako trest za rouhačskou přísahu iniciacíního rituálu — bylo uloženo další tříměsíční vězení na Špilberku. Hotovec coby

45 Tamtéž, f. 46r–49v.

46 Tamtéž, f. 62r–63r a 68r–72v.

47 AMB, fond A 1/3 Archiv města Brna — Sběrka rukopisů a úředních knih (dále jen fond A 1/3), rkp. 166o, Zápisy o každodenním zasedání a jednání brněnského městského soudu 1734–1743, f. 76v–77r; MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 30r–v; Tamtéž, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 147r–151v.

48 MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 129r–130v.

veřejně činná osoba, od níž se očekává spořádaný způsob života, byl pod přísnou výstrahou na rok suspendován z úřadu. Freyenfelsovi a Petersovi bylo vězení prodlouženo o šest měsíců, prvním na Špilberku, druhému v pevnosti Hradiště.⁴⁹ Všichni bývalí členové museli navíc složit přísahu, v níž se zavazovali, že se zřikají škodlivého bratrstva a věří v zásady katolické církve. Hotovec tak učinil 13., ostatní 16. listopadu 1744.⁵⁰ I tentokrát se Sophia Margareta Petersin za svého „*ubohého a útěchu postrádajícího muže*“ přimlouvala u tribunálu a prosila, aby mu bylo odpuštěno placení výživného ve věznici a umožněna alespoň každodenní účast na mši svaté, případně obstarání věcí potřebných pro udržení jeho zdraví.⁵¹

Nejdelší dobu z brněnských členů nakonec ve vězení strávil Freyenfels, neboť se zapletl do pro něj velice nepříjemné kauzy odhalené vězeňské korespondence. Zřejmě po většinu svého půlročního pobytu na Špilberku si Freyenfels tajně dopisoval se svou sestrou Josefou, a to prostřednictvím komorníka Amada Serényiho Jana Filipa Meseritzkého. Komisaři, kteří případ vyšetřovali a provedli i prohlídku v domě Josefy, sice (koncem května 1745) konstatovali, že dopisy obsahovaly pouze osobní věci obou sourozenců, nicméně u Freyenfelse byla objevena korespondence s de Touxem týkající se bratrstva. Císařské úřady nařídily důkladné prošetření, zvláště když se zjistilo, že dopisy unikly ze Špilberku patrně za pomoci pruského rytmistra Mangeta, který tam byl rovněž vězněn. Freyenfels, jenž zpočátku popíral udržování jakéhokoli tajného písemného styku, tak musel ve vězení zůstat; na jeho žádost o propuštění ze začátku června reagovali úředníci tribunálu teprve koncem srpna sdělením o pokračování vězeňských výslechů.⁵² Situaci poněkud komplikovala skutečnost, že de Toux byl v oné době vězněn v pevnosti v Komárně, kam byl na vlastní žádost převezen již v první polovině února.⁵³ Z toho důvodu se jednání prodlužovalo, neboť jednotlivé zainteresované úřady čekaly na svá vzájemná vyjádření. De Toux se mezitím přiznal k odeslání pěti dopisů Freyenfelsovi, vyšetřování na české straně však dlouho vázlo na liknavosti české kanceláře: ještě v polovině dubna 1746 upomínal František Štěpán Lotrinský nejvyššího kancléře království českého Fridricha z Harachu, aby jeho úřad zaslal již sedm měsíců (!) vyžadované vyjádření o Freyenfelsově reakci na de Touxovo přiznání k úřadu české dvorské kanceláře.⁵⁴

Poslední výslech Freyenfelse se uskutečnil v půli října 1745. Brněnský šlechtic v něm potvrdil udržování korespondence s de Touxem po dobu jejich společného pobytu na Špilberku. Kontakt zprostředkovávala de Touxova manželka, která dopisy nosila Freyenfelsově sestře, a ta je posílala přes další prostředníky. Dochovaly se

49 MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 129r–132v.

50 Tamtéž, f. 139r–140v.

51 Dopis z 10. prosince 1744; tamtéž, f. 164r–165v.

52 Tamtéž, f. 183r–185v, 200r–202v a 207r–v.

53 Ve svém dopise žádal, aby byl po skončení války propuštěn s podmínkou, že opustí habsburské země. Tamtéž, f. 167r–v.

54 Tamtéž, f. 174r–177v a 212r–215v.

pouze listy zaslané francouzským důstojníkem, jelikož ten Freyenfelsovy odpovědi okamžitě po obdržení spálil — ve výsledku z července 1746 si de Toux povzdechl, že kdyby totéž učinil i Freyenfels, nemuseli se dostat do této svízelné situace.⁵⁵ V lednu 1746 se zdál být případ uzavřen. Freyenfels si v dopise tribunálu stěžoval, že je již devět měsíců vězněn bez možnosti jakéhokoli ústního či písemného kontaktu s okolím, na mši je vždy doprovázen stráží a přístup k němu nemá ani jeho sestra, která by mu mohla přinést alespoň teplejší oděv; spolu s přáním nezacházet s jeho osobou jako s kriminálníkem („*Criminalist*“) vyjádřil i naději na brzké propuštění.⁵⁶ Vyšetřující komise však dospěla k jinému názoru. V závěrečném rozkladu z konce února byl obsah korespondence — navzdory Freyenfelsově tvrzení, že dopisy posílal jen z touhy dozvědět se více o kameni mudrců — vyhodnocen jako snaha obnovit staré nebo založit nové bratrstvo. Pro Freyenfelsovu angažovanost svědčily podrobné informace o pravidlech a obřadech, které mu sděloval de Toux. Jelikož tím došlo k porušení přísahy z listopadu 1744, navrhovali komisaři prodloužit Freyenfelsovi vězení o další tři měsíce a také de Touxovi výrazně zstříit trest.⁵⁷ V praxi dopadl brněnský šlechtic ještě o poznání hůře, neboť trvalo více než rok, než se ze špilberské pevnosti dostal. Teprve ve druhé polovině dubna roku 1747 nařídila Marie Terzie jeho propuštění, ovšem s důraznou výstrahou.⁵⁸ Mezitím, zdá se, přišel navíc Freyenfels o majetek, jelikož jeho matka zemřela již v roce 1745 a zanechala po sobě spíše pasivní pozůstalost, zatíženou různými podmínkami, takže k financím mladý šlechtic neměl přístup. I z toho důvodu byla k panovníkovi v říjnu 1746 směřována žádost o uhrazení výdajů za jeho výživu na Špilberku.⁵⁹

V. KÁMEN MUDRCŮ A BAROKNÍ ZBOŽNOST

Brněnské rosenkruciánské sdružení vzniklo v době, kdy město ještě stále prožívalo vrcholné období potridentské zbožnosti, charakteristické silnou podporou církevních řádů a jejich laických konfraternit i charitativně-nadační činností měšťanů. Důkladná interpretace, která by odpověděla na otázku, zda výše popsaná kauza představuje součást, anebo spíše alternativu této kultury, by vyžadovala samostatnou studii. Zde se omezím jen na sumarizaci postojů jednotlivých aktérů a odkaz k některým regionálním souvislostem případu.

- 55 MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 132r–143r; tamtéž, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 227r–236v.
- 56 MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 223r–224v.
- 57 Tamtéž, f. 249r–254v; MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 161r–165v.
- 58 MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 266r–267v.
- 59 Tamtéž, f. 209r–210v; MZA, fond C 1 Tribunál — Criminalia, publica, civilia (1590) 1636–1783 (1790), inv. č. 51, kart. 191, Jednání o výživném pro Kajetána z Freyenfelsu, vězněného na Špilberku pro členství v bratrstvu Stella crucis, f. 155r–159v.

Jak ukazují výsledky, hlavní motivačí ke vstupu do bratrstva byla u všech členů touha získat znalosti tajného vědění („arcana“) k výrobě zlata a kamene mudrců. Zakázané alchymistické knihy, tajemné značky a šifry, stejně jako jistá intelektuální exkluzivita konfraternity měly patrně značný potenciál přitáhnout pozornost zasvěcených šlechticů i měšťanů. Řeč dostupných pramenů, nijak ovšem jednoznačná, ukazuje dva zajímavé protiklady. Na jedné straně docela utilitaristický postoj lazebníka Peterse, který zřejmě doufal ve zbohatnutí a právě výrobu zlata prezentoval jako největší tajemství bratrstva. Na straně druhé stojí francouzský důstojník de Toux, jenž se v korespondenci s Freyenfelsem zmiňuje o zhoubě bohatství a o soudobé touze válčit („*Kriegsuche*“); sděluje, že část Moravy a Čech byla již zabrána Pruskem a Saskem, a přestože Marie Terezie zvítězí, následkem války vypukne hlad a mor. Své předpovědi sepsal do jistého „libellu“ s úmyslem zveřejnit je — proto vše zaslal luteránům.⁶⁰ Ve smyslu „všenařpravy“ pak ostatním členům prezentuje cíl sdružení jako snahu poskytnout tajné vědění pro účely pomoci bližním a zároveň zamezit jeho zneužití mocnými tohoto světa. V de Touxových slovech se zrcadlí stejné znechucení válkou, jaké známe nejen z rosenkruciánských myšlenek první poloviny 17. století.

Viděli jsme také, že členové zpravidla nechápali význam de Touxem prováděných rituálů, nerozuměli latinským a hebrejským výrazům při iniciaci a je otázkou, zda to v jejich imaginaci představovalo prvek tajemna, anebo obvyklou věc, na niž byli zvyklí z běžné katolické liturgie. De Touxova motivace je nejasná: věřil v magickou moc oněch nesrozumitelných slov užívaných při přísaze, anebo se jen snažil budít dojem tajemna a vystrašit členy, jak přiznal v případě stříhání vlasů? Příznačně se o přísaze vyjádřil asesor tribunálu Hotovec, podle kterého nebyl její obsah určen obecnému lidu, ale pouze vzdělavcům, sám však slovům v ní užitým vůbec nerozuměl. Ani jeden ze členů se také nepodíval nad tím, že rituály obsahovaly náboženské prvky ve spojitosti s alchymistickým učením. De Touxova „sakrační“ gesta (žehnání, zaříkávání, „pasování“) i průběh obřadů u „oltáře“ v podobě prostého stolu dovolují hovořit o sakralizaci alchymistického zasvěcení, což bylo úřady vcelku pochopitelně a tradičně vnímáno jako zneužití. A přestože nelze vyloučit jistou vlastní (de Touxovu?) iniciativu při implantaci liturgických prvků — Richterova příručka totiž žádné modlitby ani žehnání nezmiňuje —, spojitost křesťanské a magicko-mystické symboliky byla typická už pro rosenkruciány počátku 17. století. V reflexi jejich učení se tak u významných intelektuálů prolínalo Písmo, eschatologie i alchymie, poznávání Krista a přírody, touha objevit univerzální lék proti všem nemocem i vědění jako cesta k Bohu — tedy aspekty běžné již ve středověké alchymii.⁶¹

60 MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), kart. 44, f. 141r–142v.

61 Urbánek, Vladimír: *Eschatologie, vědění a politika. Příspěvek k dějinám myšlení pobělohorského exilu*. České Budějovice 2008, s. 156–161 a 181–195; *Alchymická mše. Sborník textů ke vztahům alchymie a křesťanství*. Eds. Ivo Purš, Jakub Hlaváček. Praha 2008; *Alchymie a Rudolf II. Hledání tajemství přírody ve střední Evropě v 16. a 17. století*. Eds. Ivo Purš, Vladimír Karpenko. Praha 2011, zejména studie na s. 19–128, 393–421 a 671–686 (V. Karpenko,

Jedním ze základních problémů vyšetřování byla trojí jurisdikce, která vyžadovala zdlouhavou komunikaci mezi úřady různých stupňů.⁶² Peters náležel pod pravomoc brněnského magistrátu, Eckstein, Hotovec a Freyenfels pod zemskou správu královského tribunálu a české dvorské kanceláře a de Toux a Glomberg pod vojenskou jurisdikci generálmajora svobodného pána von Terzi a úřad dvorského válečného rady. Městská rada v Brně přistupovala k případu spíše opatrně a vůči Petersovi přívětivě. V počáteční reakci na dekret tribunálu, podle něhož měl být lazebník zajištěn, vyjadřovali radní podivení nad jeho obviněním, neboť ve městě platil za ctihodného měšťana, vedoucího doposud řádný život. Radní si také nebyli jisti, zda je ze strany tribunálu myšleno přímo vězení, anebo jen uvalení kauce, a když nakonec Peterse umístili do vězení, upozorňovali úředníky tribunálu na to, že jeho delší pobyt v arestu způsobí problémy nejen jeho pověsti a živnosti, ale i jeho ženě a dětem, a žádali proto potvrzení, zda jde skutečně o odůvodněný postup.⁶³ Obdobně tolerantní pozici zaujaly zemské orgány vůči oběma obviněným šlechticům. Hejtmán brněnského kraje sice osobně dohlížel na důkladnost ostrahy v jejich domácím vězení, zároveň však alespoň u Hotovce úředníci tribunálu zdůrazňovali, že nemá být považován za kriminálního a že k němu může být na potřebnou dobu vpuštěn lazebník. Podle několika dalších indicií se jeho kuratela nezdála mít vážnější fyzické či psychické následky.⁶⁴ Císařské úřady naopak měřily kauzu o poznání přísnějším metrem. Dvakrát po sobě uložily tvrdší tresty, než jaké navrhovali asesoři tribunálu a tribunální komise, a velmi citlivě posuzovaly činnost bratrstva s ohledem na možnou špionáž. Proto také bylo nařízeno vojensko-politické vyšetření prostřednictvím císařské komise se zvláštní jurisdikcí.

Pozice centrálních habsburských úřadů není v zásadě nijak překvapivá. České země se nacházely v mezidobí prvních dvou válek o rakouské dědictví, Brno, ubráněné v roce 1742 před pruským obléháním, bylo do jisté míry ve válečném stavu a na Špilberku byla přítomna stálá posádka. Kromě toho je pravděpodobné, že

I. Purš). Ostatně v Parcelsových pracích, již od konce 16. století zapsaných v římském indexu zakázané literatury, je prolnutí vědeckého a náboženského prvku zcela zřetelné. Jeho „arcana“ představuje princip, který říká, že chemicky vyrobená látka je ozdravným prostředkem, jehož účinek se odvíjí od postavení hvězd; arcana je ovšem na jedné straně spojena s astrologií, na druhé straně je „darem od Boha“. Srov. Soukup, R. Werner: *Chemie in Österreich. Von den Anfängen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Bergbau, Alchemie und frühe Chemie: Geschichte der frühen chemischen Technologie und Alchemie des ostalpinen Raumes unter Berücksichtigung von Entwicklungen in angrenzenden Regionen*. Wien – Köln – Weimar 2007, s. 237–242.

62 Jestliže tribunál začal kauzu projednávat na začátku února 1744, úřad dvorského válečného rady ve Vídni se o něm dozvěděl – prostřednictvím českého kancléře – teprve v březnu, jak ukazuje kniha expedit. Správce špilberské pevnosti generál Terzi referoval o vyšetřování poprvé v květnu, ale z jeho dalších zpráv je zjevné, že měl v Brně jiné starosti než existenci bratrstva, především fungování zdejší posádky a opevňovací práce na Špilberku. ÖStAW–KA, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Haupttreihe, Buch Nr. 772, f. 921v a Nr. 773, f. 1549v–1550r.

63 MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 34r–36v.

64 Tamtéž, f. 47r–49v.

právě pobyt francouzských a pruských vojáků měl zásadní vliv na formování prvních zednářských a obnovených rosenkruciánských bratrstev. V Praze vznikla první lóže v letech 1741–1742, patrně z aktivity důstojníků francouzské armády, která tehdy okupovala město; v roce 1742 byly vytvořeny vojenské lóže v Litoměřicích, Plzni a Klatovech, roku 1743 málo známá lóže v Olomouci a v téže době i ve Vídni (její členové byli v březnu 1743 odhaleni a potrestáni); do roku 1761 se datuje kauza pražského rosenkruciánského „*Bratrstva u černé růže*“, jež se stejně jako brněnské sdružení zaměřovalo na výrobu zlata a chemické pokusy.⁶⁵ Ostatně, již z roku 1738 pochází dekret olomouckého biskupa, v němž se pod hrozbou exkomunikace zakazovalo členství v zednářských lóžích.⁶⁶ Císařský reskript ze 40. let 18. století zakazoval udělit bez souhlasu panovníka městské právo v Brně a Olomouci jakémukoli cizinci, a to i lidem z pruského Slezska. Z toho důvodu vznikl v Brně v letech 1744–1745 soupis veškerého měšťanstva s uvedením povolání a původu.⁶⁷ A koncem roku 1766 bylo v Brně publikováno nařízení gubernia, které osobám zapsaným do zednářského či rosenkruciánského bratrstva znemožňovalo přijetí do státní služby.⁶⁸ Nařízení kopírovalo císařský dekret ze stejného roku.⁶⁹

Navzdory všem podezřením z protistátní a špionážní činnosti bylo nakonec hlavní provinění členů brněnského sdružení hodnoceno jako rouhačství. Tento moment se pro postoj tribunálu ukázal jako stěžejní hned v počátku kauzy, a proto se také výslechy koncentrovaly na otázky rituálů, jak už bylo uvedeno. Ve svém prvním rozkladu ze 14. února 1744 posuzovali brněnští úředníci celou věc na základě Josephiny coby aktuálního trestního řádu (*Neue Peinliche Hals-Gerichts-Ordnung*, 1708). Pozastavovali se u titulování de Touxé slovy „*Pro-rex Monarchiae Septemtrionalis*“, což považovali za denunciaci, dále je zajímala zakázaná literatura a rituály obsahující rouhačské prvky. Aktivity bratrstva byly zhodnoceny jako pověrečné a „čarodějnické“ („*superstitiosa et sortilegica tentamina*“), a tudíž škodlivé církvi a veřejnému pořádku.⁷⁰ Brněnský děkan, jenž o den později informoval olomouckou konzistoř, vnímal případ citlivěji a v dopise se zmiňoval o heretické sektě věnující se magii („*secta magis magiam quam haeresim*“).⁷¹

Při konečném verdiktu tribunálu sehrál podstatnou roli právní rozbor, opřeny o knihu saského právníka Benedikta Carpzova *Practica nova imperialis Saxonica*

65 Podškubka, Jan: *České svobodné zednářství v průběhu XVIII. století*. Praha 2005, s. 30–34.

66 Zemský archiv v Opavě — pobočka Olomouc (dále jen ZAO-OL), fond ACO Arcibiskupská konzistoř v Olomouci 1452–1950 (dále jen fond ACO), kart. 2277, nefol.

67 AMB, fond A 1/9, inv. č. 55, sign. B 130, krab. 27, Soupis brněnského měšťanstva a propůjčování měšťanského práva v Brně a Olomouci 1744–1745.

68 AMB, fond A 1/3, rkp. 1358, Zápisy o schůzích městské rady 1766, s. 1295.

69 MZA, fond B 1, sign F 97, inv. č. 1225, kart. 532, Císařský dekret, kterým se svobodní zednáři a členové bratrstva růžového kříže považovali za nezpůsobilé státní služby 1766–1767.

70 MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 1r–16v.

71 ZAO-OL, fond ACO, kart. 104, Protokoly zasedání konzistoře — koncepty: leden–květen 1744, nefol. Na prameny upozornil [Volf, J.?): *K počátkům zednářství*, s. 190–192.

rerum criminalium (1670).⁷² Ta měla zásadní podíl na skutečnosti, že činnost brněnských rosenkruciánů nebyla považována za magii a okultní praktiky, přestože de Toux se přiznal k předchozím zkušenostem s magií a užíval zakázanou kabalistickou a jinou magickou literaturu, údajně mimo jiné ke hledání pokladů („*Schatz-graben*“). Jisté podezření nicméně zůstalo a tribunál doporučil podrobit de Touxe útrpnému výslechu, aby se zjistilo, zda se členové nezapletli do čarodějnictví („*Zauberey*“). Na druhé straně v témže doporučení byla s odvoláním na Josephinu⁷³ vyjádřena pochybnost o efektivnosti tortury ve věci kompliců, tj. podílu spolučlenů na magických praktikách. Po zvážení všech okolností úředníci uznali, že deklarovaný cíl bratrstva, totiž alchymii a výrobu zlata, nelze považovat za explicitní zločin. Provozované rituály však spíše než do oblasti chemie spadaly do sféry rouhačství a pověr („*superstitiosa*“). Pohoršení budil zejména obřad iniciace členů, jehož část připomínala křest, nepřipustně zde prováděný laikem.⁷⁴ Přísaha byla vyhodnocena jako ďábelská a rouhačská („*exekrablex juramentum*“), zcela odporující katolické víře. Rozsudek nakonec při posouzení aktivit sdružení zohledňoval pouze praktiky rituálu, a odsuzoval proto nikoli alchymii, ale zločin proti božímu majestátu („*sortilegium*“) a urážku Boha („*execratio*“, „*blasphemia*“). Každý, kdo se obřadů účastnil, byl shledán vinným: členové měli — s výjimkou de Touxe — velké štěstí, že o iniciaci nic nevěděli ani nechápali její význam, a jejich čin byl tudíž hodnocen pouze jako zprostředkované rouhačství („*blasphemia mediata*“). Podle Carpzova⁷⁵ navrhli brněnští asesoři trest vězení, což v zásadě korespondovalo i s Josephinou, která v tomto lehčím případě přenechávala rozhodnutí příslušnému soudu.⁷⁶

Ve 30.–50. letech 18. století se na Moravě, především ve venkovském prostředí, objevila řada případů vampyrismu a posmrtné magie. Byly symbolem „staré“

72 MZA, fond B 1, sign. B 9, inv. č. 475, kart. 59, Bratrstvo Hvězdného kříže v Brně (1744–1747), f. 24r–28v; MZA, fond B 11, inv. č. 328, sign. B-172, kart. 44, Vyšetřování brněnského chirurga Petra Anderse pro založení tajné společnosti Bratrstvo křížové hvězdy (1744–1745), f. 110r–131r.

73 Poslední bod 13. článku praví, že kromě zločinu čarodějnictví, u něhož je výpověď samotných kompliců přijatelná, nemá být v případě výpovědi kompliců užívána tortura ani přistoupeno k trestu. *Der Römischen Kayser Auch zu Hungarn und Böhheim etc. Königl. Majestät Josephi des Ersten/ Erz-Herzogen zu Oesterreich etc. Neue Peinliche Hals-Gerichts-Ordnung/Vor das Königreich Böhheim/Margraffthumb Mähren/und Herzogthumb Schlesien.* Freyburg 1711, s. 54.

74 Právě zde bylo možno spatřovat jistou souvislost se starší magií: iniciační ritus, v němž se „operatér“ rovněž stavěl do pozice kněze, totiž obsahoval již středověký, později latinsky vydaný spis „*Picatrix*“, zaměřený na astrální magii a výrobu amuletů. V rámci iniciace byl kladen důraz na morální čistotu iniciovaného, neboť se mu znalostí magie dostávala moc nad světem. Srov. Purš, Ivo: *Přírodovědný a alchymický mecenát císaře Rudolfa II.* In: *Alchymie a Rudolf II.* Eds. Ivo, Purš, Vladimír Karpenko. Praha 2011, s. 194–195.

75 Článek 45/80 *De blasphemiae poenam* navrhuje v tomto případě buď vězení, nebo peněžitý trest, podle povahy a závažnosti přečinu. Carpzov, Benedictus: *Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium. Pars I.* Wittenbergae 1670, s. 293.

76 Art. 19, § 1: Základním trestem za rouhačství zůstávalo vytržení jazyka, useknutí ruky, popřípadě upálení; nicméně pokud pachatel dostatečně svému rouhání nerozuměl, činil jej nevědomky či v cizím jazyce, mělo být použito mírnějšího trestu. *Der Römischen Kayser... Neue Peinliche Hals-Gerichts-Ordnung*, s. 72–73.

kultury, v níž se mísily představy a praktiky tradičních společenství s barokní zbožností. Nový trestní řád vřadil tyto otázky do jurisdikce světských soudů, což nejenom způsobilo jisté rozpaky biskupské konzistoře v Olomouci — nebylo často jasné, zda se k takovým kauzám má vyjadřovat, nebo nikoli —, ale dalo také vyniknout stále intenzivnějším snahám vzdělaných právníků odsunout magii do kategorie neškodných pověr.⁷⁷ Brněnský případ spadá do určité přechodné fáze. Tehdy ještě nedošlo k desakralizaci trestního práva a ke zřetelnému oddělení náboženských deliktů od provinění proti společenskému řádu, jaké lze pozorovat v zákonících z 80. let 18. století.⁷⁸ Královský tribunál v Brně soudil otázku provinění proti státu a církvi, o jejichž spojení se vůbec nepochybovalo (církev a její praktiky = veřejný zájem). Zároveň však v relativně „racionálním“ právnickém rozboru rychle vyvrátil relevanci případného obvinění z čarodějnicko-magických aktivit. Celou naši kauzu bychom proto mohli zvažovat ve smyslu jistého sklonu k odkouzlení, ve Weberovském smyslu omezování magického v lidském světě. Pokud jde o představy de Touxé a členů jeho konfraternity, jejich výklad by byl o poznání složitější a je dost možné, že by pro jeho účely obvyklé kategorie užívané pro historickou analýzu procesů proběhlých v osvícenském století nestačily.

77 Zuber, R.: *Osudy*, s. 333–335.

78 Tinková, Daniela: *Hřích, zločin, šílenství v čase odkouzlování světa*. Praha 2004.

ANNA GROSSOVÁ

**WOG(E)LHUNDOVÉ — BRNĚNŠTÍ ZLATNÍCI
A STŘÍBRNÍCI 18. STOLETÍ
(NOVÁ PŘIPSÁNÍ K DÍLU ANDREASE
VOGELHUNDA)¹**

Summary: The presented text creates an incomplete mosaic of the life stories of the goldsmiths and silversmiths of the name of Vogelhund, working in Brno in the late 17th century and the following 18th century, inspired by the discovery of further two works which can be attributed to Andreas Vogelhund, the creator of the *Monstrance of the Golden Sun of Moravia (Žlaté slunce Moravy)* from the treasury of St. Wenceslas Cathedral in Olomouc.

Keywords: Andreas Vogelhund, Johan Mathias Vogelhund, Baroque goldsmithery and silversmithery, liturgical paraphernalia, precious metals, applied arts, 18th century, Brno, Olomouc, Holešov.

¹ Za pomoc při hledání informací děkuji Mgr. Janě Čermákové, Mgr. Mileně Flodrové, PhDr. Haně Jordánkové a svému příteli za nezištné čtení a poznámky k textu. Tato práce o Vogelhundech volně navazuje na text o stříbrnické rodině Lackstampferů, působící v Brně v posledních dvou desetiletích 18. a v první polovině 19. století, před časem publikovaný v periodiku Archivu města Brna. Grossová, Anna: *Otec a syn Lackstampferové. Příspěvek k historii stříbrnického řemesla v Brně*. Brno v minulosti a dnes (dále jen BMD) 19, 2006, s. 119–142.

Mimořádnost zlatnictví a stříbrnictví v hierarchii „uměleckých řemesel“ byla v minulosti vždy přirozeně dána vlastní hodnotou materiálů, užívaných pro výrobu luxusních dekorativních předmětů, šperků a skvostného liturgického náčiní, které svým majitelům přinášely nejen potěšení z uměleckého díla, ale současně jim zajišťovaly i finanční rezervu. Díky archivním pramenům známe dnes řadu zlatnických a stříbrnických mistrů působících, zejména v 18. a v první polovině 19. století, na území Moravy, adekvátní množství jejich výrobků se však nedochovalo. Primárním důvodem tohoto stavu byla známá finanční opatření císaře Františka I. (1792–1835) z let 1806–1807 a 1809–1810, snažící se odvrátit státní bankrot pokrytím dluhu pomocí povinných odvodů velkého množství historicky cenných předmětů z drahých kovů v rakouských i českých zemích.² Chráněné soubory liturgického náčiní tak obsahují jen nepatrný zlomek z původně bohaté produkce moravských zlatníků 18. století. K němu patří i monstrance zvaná *Zlaté slunce Moravy* z pokladnice olomoucké katedrály sv. Václava, vystavená dnes v klenotnici Arcidiecézního muzea v Olomouci. Zhotovena byla na objednávku kapituly koncem 40. let 18. století podle modelu olomouckého sochaře Jana Antonína Richtera (1712–1762) brněnským zlatníkem Andreasem Vogelhundem. Při práci na „reidentifikaci“ movitých kulturních památek³ jsem však na území Zlínského kraje nalezla další liturgické předměty, které lze s jistotou připsat tomuto zlatnickému mistru, což pro mne bylo podnětem ke hlubšímu nahlédnutí do archivních pramenů a shromáždění více informací o zlatnících a stříbrnících tohoto jména působících v barokním Brně.

JOHANN MATHIAS VOGELHUND⁴

První archivně doložitelný zlatnický mistr příjmením *Vogelhund* působící v Brně byl Johann Mathias,⁵ narozený v dolnorakouském Linci,⁶ jenž dne 14. července 1693 vstoupil na Starém Brně do stavu manželského s pannou Annou Barborou

2 Viz Grossová, A.: *Užitečné & okouzující. Stříbro ve Vídni a habsburské monarchii v letech 1780–1920*. Brno 2005, s. 12–13; Täubl, Karel: *Vývoj českého puncovníctví*. Praha 1977, s. 21–24 a 26–28.

3 Výzkumný úkol č. 71 2013-10 — Odborné hodnocení a dokumentace movitého kulturního dědictví s identifikací potenciálu památkového fondu (movité kulturní památky) (ukončeno 2011).

4 V archivních pramenech označován jako *Matthys Vogelhund* (komínová daň), *Johan Mathias Voglund* (městský slib), *Joannes Matthias Vogelhund* (matrika oddaných).

5 V literatuře je uváděn Jodocus Vogehund, „zlatník doby manýrismu v Brně“, který „roku 1579 získal městské právo“. Srov. Stehlíková, Dana: *Encyklopedie českého zlatnictví, stříbrnictví a klenotnictví*. Praha 2003, s. 530. V textu Josefa Dosoudila, na který se D. Stehlíková odkazuje, však žádný Jodocus Vogelhund uveden není, nýbrž Jodocus Vogelmann. Viz Dosoudil, Josef: *Brünner Bürgeraufnahmen 1559–1845*. Zeitschrift des Deutschen Vereines für Geschichte Mährens und Schlesiens 39, 1937, s. 17.

6 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 1/3 Archiv města Brna, Sbirka rukopisů a úředních knih (dále jen fond A 1/3), rkp. č. 76, Kniha měšťanů 1684–1768, f. 52; Srov. Schirek, Carl: *Die Goldschmiedekunst in Mähren II*. Mittheilungen des Mährischen Gewerbe-museums 16, 1898, s. 167.

Vetziczkovou (Urtziczkovou?).⁷ Jejich prvnímu potomku, synu Johanu Antonínovi, byli při křtu 22. května 1695 kmotry brněňští měšťané Tobiáš Ferdinand Weinreich a Anna Marie „*Furmetzenburgin*“.⁸ Dne 23. ledna 1699 se zlatník Johann Mathias Vogelhund stal, po složení 6 zlatých, brněnským měšťanem.⁹ Ve zprávě zemského mincovního prubíře Konráda Mayera z 24. března téhož roku nalezneme mezi brněnskými zlatníky jméno „*Hannsze Voglhunda*“ s poznámkou, že své zboží zhotovuje v předepsané ryzosti 12 lotů.¹⁰ Jiná kusá zmínka dokumentuje dluh 14 zlatých 45 krejcarů, který byl v letech 1700–1701 a 1703 „*Herr Vogelhundert Goldschmidt in Altbrünn*“ povinen uhradit vdově Anně Marii „*Nassin*“¹¹ za předepsané léky.

Přestože byl Johann Mathias Vogelhund přijat mezi brněnské měšťany a byl i po jistou, nám neznámou dobu členem místního městského cechu zlatníků a stříbrníků, svou živnost vykonával vždy na Starém Brně, kde bydlel a vlastnil dům. Dokládá to seznam plátců komínové daně na Starém Brně z roku 1706¹² i zpráva brněnského magistrátu zemskému hejtmanství ze dne 15. ledna 1732, kde je přímo uvedeno, že místem jeho bydliště je horní část Pekařské ulice.¹³ V dubnu téhož roku byly krajskými hejtmany ve spolupráci s magistráty měst Brna a Olomouce vyhotoveny rozsáhlé jmenné seznamy zlatníků a stříbrníků působících na území celé Moravy, přinášející nám další, třebaže skoupé informace o jednotlivých osobách.¹⁴ Z nich se dovídáme o členství Johanna Mathiase Vogelhunda v brněnském

7 Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond E 67 Matriky, inv. č. 17 126, Matrika narozených, oddaných a zemřelých farního úřadu při kostele Nanebevzetí P. Marie, Brno-Staré Brno, z let 1650–1698, f. 180.

8 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 17 126, Matrika narozených, oddaných a zemřelých farního úřadu při kostele Nanebevzetí P. Marie, Brno-Staré Brno, z let 1650–1698, f. 115.

9 Viz poznámku 6.

10 Na základě stížnosti moravského zemského mincovního prubíře Konráda Mayera, upozorňující na fakt, že místní zlatníci a stříbrníci nedodrží předepsanou ryzost stříbra 12 lotů a své výrobky prodávají bez řádného označení hodnoty, nařídil císař Leopold dne 26. ledna 1699 královskému tribunálu na Moravě provést v dílnách místních zlatnických a stříbrnických mistrů neočekávané prohlídky spočívající v odebrání kousku stříbra a následném provedení zkoušky ryzosti. Viz Schirek, C.: *Die Punzierung in Mähren. Gleichzeitig ein Beitrag zur Geschichte der Goldschmiedekunst*. Brünn 1902, s. 2. Ve zprávě zemského mincovního prubíře z 24. března téhož roku je uvedeno: „*Drittens, mit wenig Bey Hannsz Voglhund, welch dessen Silber 12 löttig 3 ½ ȝ gehalten*.“ Tamtéž, s. 12.

11 AMB, fond A 1/18 Archiv města Brna, Pozůstalosti 1780–1855, inv. č. XLI–272, Vogelhundt Goldschmidt 1700, folio Čepková, účet z lékárny.

12 AMB, fond A 4 Archiv okresního výboru Brno IV — archiv městyse Staré Brno (1509) 1560–1906, inv. č. 429, Seznam plátců komínové daně na Starém Brně 1706, nefol.

13 Viz Schirek, C.: *Die Punzierung*, s. 44: „*Mathes Vogelhundt [...], Vorstädler, [...] wohnhaft ob der Beckengasse*“.

14 Jmenný přehled zlatníků a stříbrníků působících v krajích brněnském, olomouckém, přerovském, znojemském, jihlavském a hradčivském vznikl na základě dekretu císaře Karla VI. (1711–1740) ze dne 14. prosince 1731. Krajsí hejtmani měli zjistit, ve kterých moravských městech a obcích se zlatníci a stříbrníci vůbec nalézají, kolik jich zde působí, zda jsou řádně vyučeni a místním cechem přijati, kromě toho zda nějaké jiné a jaké řemeslo přitom provozují, případně zda jiní lidé opustivší své profese nyní sami provozují zlatnickou a stříbrnickou živnost a zda dokonce Židé a s jakým oprávněním jsou k tomuto řemeslu vyučeni. Viz tamtéž, s. 39.

městském cechu zlatníků a stříbrníků, z něhož však byl pro „nedosažení“ městského práva propuštěn. Přesto svou zlatnickou a stříbrnickou živnost vykonával dál.¹⁵

To je vše, co o něm víme. Nelze zodpovědět ani další otázky týkající se jeho rodiny, neboť příslušné matriky se nedochovaly. Totéž platí i o soudobých písemnostech brněnského cechu městských zlatníků a stříbrníků. Z pramenů k historii puncovníctví na Moravě, zveřejněných kustodem Moravského průmyslového muzea v Brně Karlem Schirkem v roce 1902, můžeme vyvozovat, že Johann Mathias Vogelhund se usadil a působil na Starém Brně v době, kdy se po více než pět desetiletí snažili mincovní prubíři o nastavení a zejména dodržování pravidel značení zboží z drahých kovů vyrobeného na Moravě, spočívajících ve vyražení hodnoty (ryzosti) materiálu, značky (iniciál) výrobce a místa vzniku.¹⁶ Skutečnost, že moravští zlatníci a stříbrníci přibližně až do konce 50. let 18. století vyráběli své zboží bez řádného zkoušení a jakéhokoliv značení, nám dnes znesnadňuje určování autorství dochovaných děl. Lze se domnívat, že k tomuto stavu přispívala svou měrou i značná benevolence brněnského cechu při vyžadování značení výrobků svých členů v prvních dvou třetinách 18. století. Neexistují ani písemnosti k cechovní činnosti v tomto období.

ANDREAS VOG(E)LHUND ¹⁷

Olomoucký biskup, kardinál Wolfgang Hanibal Schrattenbach (biskupem 1711–1738) ve své závěti odkázal veškeré své klenoty k použití na výrobu zlaté monstrance (dnes nazývané Zlaté slunce Moravy), olomoucká kapitula pověřila jejím zhotovením Andree Vogelhunda — i přes nedostatek dalších informací to dokládá jeho významné postavení mezi moravskými zlatníky. Obdobnou výtvarnou kvalitu a vynikající řemeslnou zručnost výrobce, jako je tomu u této monstrance, vykazují i dochované zlatnické práce, jejichž autorství hodláme připsat tomuto brněnskému mistru.

Andreas Vogelhund se narodil v letech 1709–1710 na Starém Brně.¹⁸ Přestože se příslušné matriky nedochovaly, lze s jistotou říci, že jeho otcem byl výše zmíněný zlatník Johann Mathias Vogelhund, protože žádná jiná osoba tohoto příjmení se v archiváliích Starého Brna nenalézá.¹⁹ Zlatníkem se s největší pravděpodobnos-

15 Viz tamtéž, s. 40: „*Mathes Vogelhund und Johann Schnautz [...] welche ehemals zwar in deren goldschmid-Mittel gewesen, dermahlen aber, weil Selbste nicht in der Stadt wohnen und mit dem bürger Recht sich nicht habildirt, aus ihrem Mittel entlassen, die gold- und Silberarbeith jedannoch Vor ihr gewerb und nahrung führen.*“

16 Více viz tamtéž.

17 V archivních pramenech se vyskytují obě varianty jeho jména, tj. „*Vogelhund*“ i „*Voglhund*“. On sám se podepisoval jako „*Andreas Voglhund*“.

18 Zpráva o místě narození Andree Vogelhunda je uvedena v knize měšťanů v zápise o jeho přijetí mezi měšťany roku 1736. AMB, fond A 1/3, rkp. č. 76, Kniha měšťanů 1684–1768 f. 182; Schirek, C.: *Die Goldschmiedekunst II.*, s. 167.

19 V literatuře se uvádí, že jeho otcem byl zlatník Jodocus Vogelhund. Srov. Stehlíková, D.: *Monstrance zvaná Zlaté slunce Moravy*. In: *Bohemia Sancta. Poklady křesťanského umění z českých zemí*. Ed. Dana Stehlíková. Caltanissetta — Syrakusy — Praha 2004, s. 132, kat. č. 95; Zápalková, Helena — Perůtková, Marta: *Monstrance*

tí vyučil v dílně svého otce.²⁰ Kde trávil tovaryšská léta, nevíme, avšak vzhledem k tomu, že jeho druhá žena Veronika byla dcerou malostranského zlatníka Jana Václava Schachtela, je možné, že to bylo v Praze.²¹

Usadil se v Brně, kde si otevřel zlatnickou živnost, a zřejmě někdy mezi lety 1734–1735 složil i mistrovskou zkoušku. Dne 26. dubna 1735 se zde oženil již jako zlatník, původem ze Starého Brna, s Viktorií, legitimní dcerou Heinricha Schwantzera, místního měšťana a představeného soudu.²² Mezi brněnské měšťany však byl Andreas Vogelhund přijat teprve 2. ledna 1736.²³

V prvním manželství zplodil tři dcery. Nejstarší Marie Barbora Kateřina, pokřtěná 2. prosince 1737, záhy zemřela.²⁴ Druhá dcera Marie Elisabetha, narozená s odstupem čtyř let, byla pokřtěna dne 2. června 1741.²⁵ Jméno získala po své kmotře Marii Elisabethě Anderlové, manželce brněnského městského zlatníka Antona Anderleho.²⁶ Jedním z kmotrů posledního dítěte Andrease Vogelhunda a jeho ženy Viktorie, dcery Anny Magdaleny,²⁷ byl taktéž zlatník působící v Brně, Johan Koiänitz.²⁸ I přesto, že

Zlaté slunce Moravy. In: Monstrance Zlaté slunce Moravy. Restaurování 2005. Eds. Helena Zápalková — Simona Jemelková. Olomouc 2007, s. 16. Existence Jodoca Vogelhunda v Brně nebo na Starém Brně však nebyla dosud prokázána archivními prameny.

- 20 V literatuře lze nalézt informaci, že Andreas Vogelhund se „vyučil [...] pravděpodobně ve Vídni“. Cit. viz Stehlíková, D.: *Monstrance*, s. 132; Zápalková, H. — Perůtková, M.: *Monstrance*, s. 16. Je však pravděpodobnější, že se vyučil u otce. Obě tvrzení jsou ovšem pouhé spekulace.
- 21 V literatuře se uvádí, že Andreas Vogelhund působil jako tovaryš v „v dvorské dílně Diesbachově v Praze“, chybí však odkaz na příslušný archivní pramen. Viz Stehlíková, D.: *Monstrance*, s. 132; Zápalková, H. — Perůtková, M.: *Monstrance*, s. 16. Vzhledem k tomu, že archivní fond cechu pražských zlatníků, uložený v Archivu hlavního města Prahy, není přístupný, nemohla jsem tuto informaci prověřit.
- 22 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 887, Matrika oddaných farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1730–1760, f. 132: „*Andream Vogelhund aurifabrus oriundem [...] antiqua Brnna, Cum Victoria Henrici Swantzer Civi et Prefecti curia legitima filia.*“ Svědky byli měšťan Martin Peykol a Johann Georg Prünel, měšťan a měditepec.
- 23 Viz poznámku 18: „*Codem die et Anno [den 2. Januarij Anno 1736] ist Andreas Voglhundt ein Gold-arbeiter Burger worden aust seine Profeshion, auss Alt Brünn gebührtig.*“
- 24 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 863, Matrika narozených farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1727–1738, f. 753.
- 25 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 864, Matrika narozených farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1738–1748, f. 157. Kmotry byli měšťané Johann Georg Gigel, hodinář, a Marie Elisabetha Anderlová, manželka městského zlatníka.
- 26 Anton Anderle byl zlatník narozený v Přerově, přijatý 10. ledna 1727 mezi brněnské měšťany. Srov. Schirek, C.: *Die Goldschmiedekunst II.*, s. 157.
- 27 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 864, Matrika narozených farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno z let 1738–1748, f. 263. Anna Magdalena byla pokřtěna 19. června 1743. Jako matka je uvedena Marie Viktorie. Kmotry byli měšťané Johan Koiänitz, zlatník, a Kateřina Klitschová (Klíčová), vdova po městském zedníkovi.
- 28 Johan Koiänitz, jehož jméno nalézáme v archivních pramenech v různých modifikacích (například Johan Koianetz, Johann Kojanitz nebo Johann Kujanetz), byl zlatníkem v Brně, kde se 2. června 1722 stal měšťanem. Viz Schirek, C.: *Die Goldschmiedekunst II.*, s. 161–162. Pro text je převzata forma jeho vlastní signatury. Viz AMB, fond A 1/7 Archiv města Brna, Volné testamenty 1636–1784 (dále jen fond A 1/7), Pozůstalost Veroniky Vogelhundové (17. října 1758).

se nedochovaly brněnské úmrtní matriky z 18. století, díky protokolům ze zasedání městské rady projednávající pozůstalostní řízení víme, že první Vogelhundova žena někdy v průběhu roku 1751 zemřela, zřejmě náhle, jelikož nezanechala závět. Dne 17. září upomínal Andreas Vogelhund svého tchána, brněnského radního Heinricha Schwantzera, o dědictví po své zesnulé ženě. Dle zápisu z 22. října téhož roku měl být pozůstalý majetek Viktorie Vogelhundové, zanechaný bez závěti, převzat v předepsaném rozsahu.²⁹

Druhou ženou Andrease Vogelhunda byla Veronika, dcera Jana Václava Schachtela (kol. 1696–1765), zlatníka na Menším Městě Pražském (Malé Straně),³⁰ s nímž se tamtéž, v chrámu sv. Mikuláše dne 10. července 1754 oženil.³¹ Svědky jim byli dva místní měšťané a zlatníci — nevěstin strýc Jan Ferdinand Schachtl (1684–1765)³² a František Kryštof Diespach (kolem 1696–1766).³³ Toto krátké, čtyřleté manželství bylo velmi plodné, neboť v něm manželé přivedli na svět tři děti. Prvním byla Anna Justina Barbora (křtěná 6. prosince 1755),³⁴ po roce pak Jan Křtitel Václav Ondřej (pokřtěn 23. listopadu 1756)³⁵ a konečně v roce 1758 Brigita Rozálie Tekla (křtěná 8. října).³⁶ Poslední porod byl zřejmě velmi těžký, protože již 15. října k sobě umírající Veronika povolala svědky své závěti — mistra kameníka Johana Stránského a brněnského městského zlatníka Johana Koiänitze. Závět, podepsanou a zpečetěnou o dva dny později,³⁷ zaprotokolovalo zasedání městské rady 20. října.³⁸ Dne 10. listopadu byl testament Veroniky Vogelhundové spolu s dalšími (testamenty Elisabety Augischové, Marie Anny Petrové a Rosalie Strossmannové) purkmistrem a radou města Brna „*anschlüssig zudirigiret*“ a 1. prosince 1758 byli jmenováni dva komisaři, František Antonín Mařaba (*Mařzaba*) a Martin Johann Gipps, k provedení inventarizace majetku po zemřelé.³⁹ Svou poslední vůlí stanovila Veronika univerzálními dědici svého muže Andrease, jejich dvě manželské děti Václava a Brigitu

29 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1343, Zápis o schůzích městské rady 1751, f. 1310–1311, 1388, 1465.

30 Více viz Hráský, Josef: *Zlatníci pražského baroka*. Acta UUPM 17, D 5 Supplementa. Praha 1987, s. 155–156, č. 126.

31 Viz Podlaha, Antonín: *Materialie k slovníku umělců a uměleckých řemeslníků v Čechách*. Památky archeologické 27, 1915, s. 188.

32 Více viz Hráský, J.: *Zlatníci*, s. 154–155, č. 124.

33 Více viz tamtéž, s. 120, č. 24.

34 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 866, Matrika narozených farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1755–1760, f. 92. Kmotry byli Joannes Stranski, městský kameník, a panna Barbora Brumerová.

35 Tamtéž, f. 195. Jedním z kmotrů byl opět městský kameník Joannes Stranski a kmotrou Rozálie Kučerová (*Rosalia Kutscherin*), manželka městského měditepce.

36 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 866, Matrika narozených farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1755–1760, f. 398. Kmotry byli opět Joannes Stranski a Rozálie Kučerová (viz poznámku 34 a 35).

37 AMB, fond A 1/7, Pozůstalost Veroniky Vogelhundové (17. října 1758). Svědky byli Johan Stranski, mistr kameník, a Johan Koiänitz (podepsaný jako *Johānes Koiänitz*), městský zlatník. Datum úmrtí dne 17. října 1758 je poznamenáno na testamentu.

38 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1350, Zápis o schůzích městské rady 1758, f. 1186.

39 Tamtéž, f. 1256–1257, 1362–1363.

a své rodiče, žijící v královském hlavním městě Praze.⁴⁰ Dne 11. prosince byl však Veroničin testament shledán neplatným a jediným univerzálním dědicem byl prohlášen Andreas Vogelhund.⁴¹ Po napadení tohoto rozhodnutí jeho pražským tchánem Janem Václavem Schachtelem, zastoupeným advokátem Josefem Taubenkorbem, se projednávání pozůstalosti protáhlo až do 22. srpna následujícího roku.⁴² Rozsudek tohoto sporu však neznáme, protože příslušné spisy se nedochovaly.

Třetí a poslední manželkou Andrease Vogelhunda byla Františka, dcera Martina Ferdinanda Joricha z Olomouce, již pojal za ženu 21. října 1760.⁴³ Dva roky poté přivedli manželé na svět první dítě, dceru Františku de Paula Teklu, křtěnou 23. září 1762.⁴⁴ Následovali ji tři bratři: Petr Jakub František de Paula (křtěn 29. dubna 1764),⁴⁵ Johan Nepomuk Josef František de Paula (křtěn 1. června 1765)⁴⁶ a Andreas Joachym (křtěn 28. listopadu 1766).⁴⁷ Jejich kmotrem byl brněnský malíř Josef Stern (1716–1775) a kmotrou Rozálie Kučerová, manželka městského měditepce. Soudě však podle křížků uvedených v matrice narozených u každého z nich, žádný z těchto potomků se nedožil pokročilejšího dětského věku.

Majetkové poměry Andrease Vogelhunda nám známy nejsou, archivy o nich neobsahují žádné záznamy. Nevlastnil žádný z brněnských měšťanských domů a bohužel se nedochovaly ani informace o jeho pozůstalosti. Archivní prameny nám prozradily pouze jeho bydliště z roku 1748, IV. čtvrt (Měniný kvartál), dům Carla von Schlogern (č. 50),⁴⁸ a z roku 1769 pak „*in dem Buchdruckerischen Haus*“,⁴⁹ který lze ztotožnit s domem brněnského knihtiskaře Emanuela Swobody na Orlí 6.

Dochované doklady naznačují, že Andreas Vogelhund obvykle zaměstnával dva až tři tovaryše a jednoho až dva učně. Ze solní fasse města Brna z roku 1748 jsme se dověděli i jména zlatnických tovaryšů, kteří tou dobou pracovali v jeho dílně, a lze se tedy i domnívat, že Frantz Xaver Standl, Carl Krol a Josef Benkhart se mohli

40 Viz poznámku 37.

41 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1350, Zápisy o schůzích městské rady 1758, f. 1428.

42 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1351, Zápisy o schůzích městské rady 1759, f. 109, 119–120, 412, 574, 620–621, 709, 947, 1004–1005, 1008.

43 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 888, Matrika oddaných farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1760–1784, f. 19.

44 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 867, Matrika narozených farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1760–1769, f. 157.

45 Tamtéž, f. 268.

46 Tamtéž, f. 339.

47 Tamtéž, f. 431.

48 AMB, fond A 1/9 Archiv města Brna, Stará tereziánská registratura ekonomická (1532) 1742–1784 (1864) (dále jen fond A 1/9), inv. č. 491, sign. S/d, kart. 216, Solná fasse sestavená z domů I. až IV. čtvrti města Brna, Pekařské, Bělidel, před Brněnskou branou a Struhy před Židovskou branou až ke konci Ponávky 1748, nefol.

49 Viz Schirek, C.: *Die Punzierung*, s. 66. Jméno zlatníka Andrease Vogelhunda je uvedeno v soupise ze 7. března 1769 mezi zlatníky brněnského kraje.

pracovně podílet na vzniku monstrance zvané Zlaté slunce Moravy.⁵⁰ Tehdy měl Andreas Vogelhund pouze jednoho učně jménem Frantz Richter.⁵¹ Soupis zlatníků a stříbrníků s příslušnými počty učňů a tovaryšů, poskytnutý manufakturnímu úřadu v Brně na přelomu 40. a 50. let 18. století představenými cechů, pak uvádí, že Andreas Vogelhund měl ve své dílně dva tovaryše a dva učně.⁵² Jeho poslední uční byli Felix Richter (vypovězený 18. července 1762)⁵³ a Mathias Klingler (1762–1767)⁵⁴.

Protokoly ze zasedání rady města Brna nám vedle důležitých dat úmrtí jeho prvních dvou manželek poskytují ze života Andrease Vogelhunda jen kusé informace. Zaznamenávají řadu sporů vedených tímto brněnským zlatníkem s různými osobami; příslušné spisy s konečnými rozhodnutími však již neexistují. V roce 1738 žaloval Andreas Vogelhund řezače kamenů Adalberta Bayera.⁵⁵ V následujících dvou letech zase pro změnu jej žaloval Francesco de Khistel (Ghistel) pro dluh sedmdesáti zlatých.⁵⁶ Roku 1741 zase dlužil již zesnulému židovskému řezači kamenů z Prostějova (jméno není uvedeno) za přijaté klenoty 400 zlatých⁵⁷ a s již dříve zmíněným brněnským zlatníkem Johanem Koiänitzem vedl spor o 500 zlatých.⁵⁸ Dne 25. března 1749 pak nechal Andreas Vogelhund zadržet pro „domnělou“ krádež zlata o váze devětatdacetí lotů a půl kvintlíku (dnešních 502 g) svého tovaryše Josefa Benkharta (Penkharda),⁵⁹ ten byl však později městským soudem osvobozen.⁶⁰

Když se 11. června 1771 smutný osud Andrease Vogelhunda naplnil a ve věku jednašedesáti let v Brně zemřel,⁶¹ nebyl nikdo, kdo by jeho dílnu převzal. Nejstarší

- 50 V dopise olomoucké kapitule ze dne 15. července 1748 se Andreas Vogelhund zmínil, že na práci najal dobré tovaryše. Zemský archiv Opava (dále jen ZAO), pobočka Olomouc, fond MCO Metropolitní kapitula Olomouc (dále jen fond MCO), inv. č. 4547, sign. Cha I/3, kart. 609, f. 218, Obstarávání a opravy paramentů, ornátů a prádla pro dómský kostel v Olomouci, varhany, dómský poklad 1645–1822.
- 51 AMB, fond A 1/9, inv. č. 491, sign. S/d, kart. 216, Solná fassa sestavená z domů I. až IV. čtvrti města Brna, Pekařské, Bělidel, před Brněnskou branou a Struhy před Židovskou branou až ke konci Ponávky 1748, nefol.
- 52 AMB, fond A 1/9, inv. č. 303, sign. M 156, kart. 110, Spisy manufakturního úřadu v Brně s konsignacemi brněnských mistrů, obchodníků, tovaryšů, učňů 1749–1777, nefol.
- 53 AMB, fond E 14 Cech zlatníků, stříbrníků, výrobců galanterie a hodinových pouzder Brno 1544–1859 (1867), (dále fond E 14), inv. č. 9, Kniha přípovědí a výpovědí učňů 1760–1850, nefol.
- 54 Tamtéž.
- 55 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1330, Zápisy o schůzích městské rady 1738, f. 519–520.
- 56 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1331, Zápisy o schůzích městské rady 1739, f. 290; rkp. č. 1332, Zápisy o schůzích městské rady 1740, f. 163.
- 57 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1333, Zápisy o schůzích městské rady 1741, f. 69.
- 58 Tamtéž, f. 319, 403, 446, 526, 656, 729.
- 59 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1341, Zápisy o schůzích městské rady 1749, f. 504; „*vermuthl. entwendeten Goldes per 29 loth und ein halb gvintl*“.
- 60 Tamtéž, f. 896.
- 61 Schirek, C.: *Die Goldschmiedekunst in Mähren*. Mittheilungen des Mährischen Gewerbe-Museums in Brünn 12, 1894, č. 4, s. 66.

syn Jan Křtitel Václav Ondřej skonal v roce 1764 ve věku osmi let⁶² a ostatní tři synové, kteří se narodili v letech 1764–1766, odešli na věčnost záhy po svém narození. Když umíral, žila jen jeho poslední žena a nezletilá třináctiletá dcera z druhého manželství Brigita Rozálie Tekla, jejímž poručnictvím byl soudně pověřen brněnský městský zlatník, někdejší Vogelhundův učeň, Frantz Richter. Pozůstalost, jejíž rozsah ani finanční hodnotu neznáme (soudem pozůstalého majetku byli pověřeni Frantz Xaver Hauer a Frantz Reuscher), tak byla rozdělena mezi jeho dceru a její nevlastní matku Františku Vogelhundovou.⁶³ V rámci pozůstalostního řízení vznesli též požadavek na umoření pohledávek náměšťský děkan Martin Tomáš Jorych (1 000 zlatých)⁶⁴ a c. k. „Kammer“ klenotník Josef Schwab (1 604 zlatých a 34 krejcarů).⁶⁵ Na zemské gubernium byla pak předána kniha s titulem „*Adalbertus Magnus Caspari Negrino*“.⁶⁶

Františka, třetí manželka Andrease Vogelhunda, přežila svého muže o dvacet čtyři let, než zemřela v Brně dne 27. listopadu 1795 ve věku sedmdesáti tří let.⁶⁷

FRANTZ VOGELHUND

Posledním v Brně archivně doloženým členem rodiny Vogelhundů byl Andreasův bratr, stříbrnický tovaryš Frantz Vogelhund, o němž pouze víme, že v letech 1758–1759 vedl spor o výplatu mzdy s vysoce postaveným stříbrníkem brněnského cechu Johanem Christianem Fischerem († 1778).⁶⁸ V zápise ze dne 9. prosince 1758 je zmíněn i Andreas Vogelhund, který se angažoval ve věci tohoto svého „*gemüth Verwirrten*“ (duševně pomateného) bratra.⁶⁹

62 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1356, Zápisy o schůzích městské rady 1764, f. 1088. Dne 22. srpna 1764 vznesl Andreas Vogelhund nárok na pozůstalost svého bez závěti zesnulého syna. Není sice uvedeno jeho jméno, ale muselo jít o dědický podíl syna Johana Křtitele Václava Ondřeje, který mu připadl roku 1759 po smrti jeho matky Veroniky v roce 1758.

63 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1363, Zápisy o schůzích městské rady 1771, f. 815, 863–864, 875–876, 936–937, 1005, 1030–1031; rkp. č. 1364, Zápisy o schůzích městské rady 1772, f. 8.

64 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1363, Zápisy o schůzích městské rady 1771, f. 875–876; rkp. č. 1364, Zápisy o schůzích městské rady 1772, f. 35.

65 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1363, Zápisy o schůzích městské rady 1771, f. 1461–1462; rkp. č. 1364, Zápisy o schůzích městské rady 1772, f. 42, 393, 580, 635.

66 AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1363, Zápisy o schůzích městské rady 1771, f. 1528–1529, 1754.

67 Viz Schirek, C.: *Die Goldschmiedekunst II.*, s. 66.

68 Stříbrník Johan Christian Fischer, původem z Augsburgu, se brněnským měšťanem stal 20. února 1733; v letech 1759–1767 byl představeným cechu zlatníků a stříbrníků v Brně a do 1776 „*Zeichenmeister*.“ Zemřel ve věku osmdesáti čtyř let 6. července 1778. Viz Schirek, C.: *Die Goldschmiedekunst*, s. 50; Týž: *Die Goldschmiedekunst II.*, s. 158; Týž: *Die Punzierung*, s. 40, 44, 66, 86, 114, 118, 125.

69 Více viz AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1350, Zápisy o schůzích městské rady 1758, f. 902, 1402; rkp. č. 1351, Zápisy o schůzích městské rady 1759, f. 588–589, 599, 640–641, 773, 810, 841.

DOCHOVANÉ ZLATNICKÉ PRÁCE ANDREASE VOGELHUNDA

Jedinou dosud známou dochovanou prací Andrease Vogelhunda byla již zmíněná monstrance zvaná Zlaté slunce Moravy. Je to jedna z typově klasických barokních schránek na hostii opatřená bohatou, lehce hravou výzdobou a paprskovitou gloriolou, zpracovaná s vytříbeně noblesním řemeslným mistrovstvím, osázená velkým množstvím diamantů a osmnácti smaragdy, které tvoří primární část její finanční hodnoty. Monstrance byla roku 2005 restaurována, což se stalo důvodem k následnému vydání obsažné monografie, a je tedy zbytečné, abychom ji v našem textu duplicitně popisovali.⁷⁰

K její výrobě posloužilo zlato z jině, starší monstrance, vážící po roztavení na c. k. hlavním mincovním úřadu ve Vídni počátkem června 1748 11 hřiven a 13 lotů (6 378,1 g).⁷¹ Kameny byly získány z klenotů olomouckého biskupa, kardinála Wolfgang Hanibala Schratzenbacha, kanovníka a dómského děkana Jiřího Jindřicha Mayera z Wayerswaldu, vévody Hollsteina, vikáře Hakenwalda a biskupa Jakuba Arnošta Liechtensteina (biskupem 1739–1745). Nezbytně nutné chybějící kameny zakoupil Andreas Vogelhund sám.

Kontaktní osobou pro jeho jednání s kapitulou, které předkládal veškeré doklady o nákladech spojených s výrobou monstrance a jež také převzala od brněnského zlatníka hotový předmět, byl olomoucký kanovník, dómský děkan Kašpar Florentin svobodný pán von Glandorf. Z dochovaných účtů a Vogelhundovy korespondence je zřejmé, že byla vyrobena mezi lety 1748 a 1749. Dopisem z 6. února 1749 požádal Vogelhund barona von Glandorfa o ověření váhy monstrance před konečným osazením kamenů.⁷² Ke zvážení byla odvezena poštovním vozem na c. k. hlavní mincovní úřad do Vídně, kde byla její hmotnost, 10 hřiven 12 lotů a 2,5 kventlíku (5 821,6 g), přepočítána na 3 068 zlatých a 56,5 krejcaru.⁷³ Hotová monstrance byla objednavateli předána nejspozději v červnu 1749, jelikož v následujících dvanácti měsících bylo Vogelhundovi vypláceno již jen několik drobných doplatků.⁷⁴ Celková částka za Zlaté slunce Moravy činila 11 898 zlatých 29 krejcarů.⁷⁵

70 Podrobnější informace o podobě monstrance, použitých kamenech a průběhu restaurování, včetně soupisu dosavadní literatury a archivních pramenů viz *Monstrance Zlaté slunce Moravy. Restaurování 2005*. Eds. Helena Zápalková — Simona Jemelková. Olomouc 2007.

71 ZAO, pobočka Olomouc, fond MCO, inv. č. 4547, sign. Cha I/3, kart. 609, Obstarávání a opravy paramentů, ornátů a prádla pro dómský kostel v Olomouci, varhany, dómský poklad 1645–1822; „*Probzettel*“ ze dne 8. června 1748.

72 Tamtéž, f. 216.

73 Tamtéž, f. 220.

74 Tamtéž, f. 195 (5. července 1749 — 375 zlatých), f. 197 (3. října 1749 — 224 zlatých), f. 200 (6. října 1749 — 366 zlatých), f. 193 (26. října 1749 — 429 zlatých 20 krejcarů), f. 198 (27. října 1749 — 600 zlatých), f. 191 (21. dubna 1750 — 711 zlatých) a f. 183 (30. července 1750 — 96 zlatých 34 krejcarů).

75 Tamtéž, f. 231.

V roce 1749 si olomoucká kapitula objednala u Andrease Vogelhunda výrobu dvou zlatých konviček s obětím umyvadlem za 2 803 zlatých 35 krejcarů⁷⁶ a roku 1753 od něj ještě zakoupila stříbrný zlacený kalich zdobený „orientálními granáty“ za 1 000 zlatých.⁷⁷ Tyto předměty však byly zřejmě roztaveny po povinném odvodu dómského pokladu v roce 1810.

Farnost při kostele Nanebevzetí Panny Marie s Černou kaplí v Holešově vlastní monstranci a kalich, vyrobené ze zlaceného stříbra, značené mistrovskou značkou A.V. v obdélníku, puncem ryzosti čtrnáctilového stříbra a repuncy brněnského puncovního úřadu z let 1806–1807 a 1809–1810. Celá monstrance,⁷⁸ stojící na vyšší oválné podstavě s profilovaným okrajem, je složena z bujné kompozice rokajových motivů, rozmanitých palmet a florálních ornamentů. Vlastní schránku na hostii oválného tvaru rámuje opět masivně plastická dekorace se vkomponovanými římsami nesoucími volutové zaklenutí s baldachýnem a křížem na vrcholu. Nechybí paprsková gloriola a obvyklé symboly svátosti oltářní po stranách schránky, svazky obilných klasů a úponky vinné révy s hrozny, v tomto případě zhotovenými z pravých perel. Lunula ve spodní části schrány je pokryta řadou broušených kamenů (dosud odborně neidentifikovaných).⁷⁹ Monstrance je klasická rokoková práce s mohutně plastickou, dynamickou ornamentální kompozicí vegetabilního charakteru. Obdobný, bohatě plastický dekor zdobí i kalich,⁸⁰ tvořený vyšší kruhovou podstavou, trojbokým vázovitým nodem a hladkou kupou vloženou do dekorativního koše.

Přes rozdílná kompoziční schémata a užití prostředky, dávající oběma monstrancím (olomoucké a holešovské) odlišný výtvarný výraz, nesou obě provedení řadu pečlivě propracovaných charakteristických detailů ukazujících na jednoho mistra. Formální znaky jsou příznačné pro období od poloviny 40. do 50. let 18. století. Značka vyražená na holešovské monstranci i kalichu patří zcela jednoznačně Andreasi Vogelhundovi, což podporuje i fakt, že v tomto období na Moravě nepracoval žádný jiný stříbrník stejných jmenných iniciál.

Monstrance a kalich z Holešova i Zlaté slunce Moravy vznikly v době, kdy na Moravě nebyla, jak jsme již zmínili, jasně stanovena pravidla značení výrobků z dra-

76 Tamtéž, f. 175, 177, 183, 185, 231r.

77 Tamtéž, f. 181, 187, 211.

78 Monstrance; zlacené stříbro, v. 66,5 cm, podstava 26,5 × 20 cm; značeno: mistrovská značka A.V. v obdélníku, 14L v obdélníku, brněnský repunc z let 1806–1807 (12F a F) a repunc z let 1809–1810. Rej. č. movité kulturní památky v ÚSKP ČR 58240/37–42146.

79 Lunula je novodobá, opatřená značkou B. RUBRINGER v obdélníku a BR v tvarovaném orámování. Patří olomouckému zlatníkovi Břetislavu Rubringerovi (1871–1940), který provedl v období mezi dvěma světovými válkami řadu oprav historických zlatnických prací z pokladnice olomouckého dómu. Viz Stehlíková, D.: *Encyklopedie*, s. 423. Rubringer zřejmě renovoval též holešovskou monstranci, v jejímž rámci vyhotovil novou lunulu, na kterou z té původní přenesl broušené kameny ve stříbrné montáži.

80 Kalich; zlacené stříbro, v. 27,4 cm, Ø podstavy 18,5 cm, Ø kupy 9,9 cm; značeno: mistrovská značka A.V. v obdélníku, 14L v obdélníku, brněnský repunc z let 1806–1807 (12F a F) a repunc z let 1809–1810. Rej. č. movité kulturní památky v ÚSKP ČR 63210/37–42148.

hých kovů, jako příkladně ve Vídni nebo Augsburgu. Tato povinnost byla pro výrobky ze zlata uvedena v platnost až zavedením *Nového pořádku bratrstva měšťanských zlatníků, stříbrníků a galanterních pracovníků* v zemích pozdějšího Předlitavska, na Moravě platného od roku 1774, a to pouze jen pro dvacetikarátové zlato. I přístup místních cechů k puncování stříbra byl značně nedůsledný. Až do roku 1774, než byly pro zpracování stříbra na Moravě předepsané dvě ryzosti (13 a 15 lotů), museli místní zlatníci a stříbrníci vyrábět své zboží ze stříbra o ryzosti nejméně 12 lotů.⁸¹ Čtrnáctilotové stříbro, v té době běžně užívané stříbrníky vídeňskými, z něhož jsou oba předměty z holešovského kostela zhotoveny, bylo pro jejich výrobu určeno patrně objednavatelem, totiž druhou ženou hraběte Františka Antonína z Rothalu († 1762) — hraběnkou Marií Terezií z Rothalu, rozenou „von Wieneren“, jejíž erb je vyrytý na stříbrném štítu vespod podstavy monstrance. Stejný erb nese i pečeť manželské smlouvy z roku 1752 a její závět z 29. května 1764.⁸² Je možné, že hraběnka monstranci darovala holešovskému kostelu Nanebevzetí Panny Marie krátce po svatbě s hrabětem z Rothalu.

Gregor Wolný ve své rozsáhlé několikadílné *Církevní topografii Markrabství Moravského* z roku 1859 uvedl, že holešovská farnost vlastnila počátkem 19. století velké množství liturgických předmětů ze stříbra (činící celkem 95 hřiven 431 lotů — tj. necelých 61 kg), které musely být nařízením císařského patentu z 13. prosince 1809 odevzdány k roztavení.⁸³ Dle archivních pramenů byl s pomocí města Holešova vykoupen pouze jediný předmět, a to stříbrná pozlacená monstrance s perlami a lunulou zdobenou pravými kameny, vážící 10 hřiven 6 lotů (5 705,6 g), oceněná brněnským c. k. mincovním úřadem na 206 zlatých 30 krejcarů. Tehdejší holešovský děkan, pozdější olomoucký arcibiskup Ferdinand Maria Chotek hrabě z Chotkova a Vojmína (arcibiskupem 1832–1836), vyplatil ještě stříbrný kalich o váze 3,5 hřivny (1 960,21 g),⁸⁴ původně náležící vizovickému kostelu, a daroval jej farnosti při svém odchodu roku 1826.⁸⁵ Oba předměty, dodnes běžně užívané při liturgii, monstrance a tepaný kalich s paténou, jsou uvedeny i v soupisu stříbra kostelního inventáře z roku 1839.⁸⁶

81 Viz Schirek, C.: *Die Punzierung*, s. 123 a 126. Tištěný „*Bruderschafts-Ordnung für die bürgerlichen Gold-, Silber- und Galanterie-Arbeiter in dem Markgrathum Mähren*“ z 5. října 1774 viz AMB, fond E 14, inv. č. 12, Normálie.

82 MZA, fond G 361 Rodinný archiv Vrbnů, Holešov 1482–1957, inv. č. 93, sign. I/6/6–5, kart. 13, Svatební smlouva mezi Františkem Antonínem z Rothalu a Marií Terezií roz. z Wieneren z 2. srpna 1752; MZA, fond C 2 Tribunál — pozůstalosti 1636–1783, sign. R 107, kart. 191, Pozůstalost hraběnky vdovy Marie Terezie z Rothalu z 6. dubna 1764.

83 Wolný, Gregor: *Kirchliche Topographie von Mähren meist nach Urkunden und Handschriften. 1. Abteilung, Olmützer Erzdiocese. 3. Band*. Brünn 1859, s. 253.

84 Státní okresní archiv Kroměříž (dále jen SOkA Kroměříž), fond B-j-8 Farní úřad Holešov 1683–1957 (dále jen fond B-j-8), inv. č. 235, sign. XI, Opravy kostela a kostelní nádobí 1801–1890.

85 Wolný, G.: *Kirchliche Topographie*, s. 253.

86 SOkA Kroměříž, fond B-j-8, inv. č. 1., sign. I, Inventář kostela 1839.

To, co z prací Andree Vogelhunda dosud známe, je jistě jen zlomek jeho práce, avšak z jejich významnosti a kvality lze usuzovat na jeho výjimečné postavení mezi moravskými zlatníky. Kmotrem jeho dětí, a zřejmě tedy i blízkým přítelem mu byl významný barokní malíř Josef Stern. Možným spolupracovníkem (vídeňský?) též dvorní klenotník Josef Schwab, jehož jméno, vedle pohledávky z roku 1771, nalezneme i v účtech za zlatou monstranci a zlaté konvičky s obětním umyvadlem z let 1748–1750.⁸⁷

87 Jde o potvrzení C. k. hlavního mincovního úřadu ve Vídni ze dne 10. března 1750, že pro Josefa Schwaba provedl zkoušku zlomku zlata. ZAO, pobočka Olomouc, fond MCO, inv. č. 4547, sign. Cha I/3, kart. 609, f. 178, Obstarávání a opravy paramentů, ornátů a prádla pro dómský kostel v Olomouci, varhany, dómský poklad 1645–1822.

TEXTOVÁ PŘÍLOHA

I. ČLENOVÉ RODINY VOGELHUNDŮ

Johann Mathias Vogelhund*? Linec — po 1732 Staré Brno (?)*manželka: Anna Vetziczková¹

sňatek: 14. července 1693

Děti:Joannes Anton²*křest 22. května 1695 Staré Brno — ?*

rodiče: Johann Mathias Vogelhund a Anna Barbora

Andreas Vogelhund

(viz dále)

Frantz Vogelhund³*? Staré Brno — ? Brno (?)*

(stříbrnický tovaryš)

Andreas Vogelhund*1709/1710 Staré Brno — 11. června 1771 Brno*1. manželka: Viktorie, roz. Schwantzerová (? Brno — 1751 Brno)⁴

sňatek: 26. dubna 1735 (Brno)

2. manželka: Veronika, roz. Schachtelová (? Praha — 1758 Brno)⁵

sňatek: 10. července 1754 (Praha)

3. manželka: Františka, roz. Jorichová (kolem 1722 Olomouc — 27. listopadu 1795)⁶

sňatek: 21. října 1760 (Brno)

-
- 1 Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond E 67 Matriky, inv. č. 17 126, Matrika narozených, oddaných a zemřelých farního úřadu při kostele Nanebevzetí P. Marie, Brno-Staré Brno, z let 1650–1698, f. 180.
 - 2 Tamtéž, f. 115.
 - 3 AMB, fond A 1/3 Archiv města Brna — Sběrka rukopisů a úředních knih (dále jen fond A 1/3) rkp. č. 1350, Zápis o schůzích městské rady 1758, f. 902, 1402; rkp. č. 1351, Zápis o schůzích městské rady 1759, f. 588–589, 599, 640–641, 773, 810, 841.
 - 4 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 887, Matrika oddaných farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1730–1760, f. 132.
 - 5 Podlaha, Antonín: *Materialie k slovníku umělců a uměleckých řemeslníků v Čechách*. Památky archeologické 27, 1915, s. 188.
 - 6 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 888, Matrika oddaných farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1760–1784, f. 19.

Děti:

Marie Barbora Kateřina⁷

křest 2. prosince 1737 Brno — 1737 Brno

rodiče: Andreas Vogelhund a Viktorie

Marie Elisabetha⁸

křest 2. června 1741 Brno — ?

rodiče: Andreas Vogelhund a Viktorie

Anna Magdalena⁹

křest 19. června 1743 Brno — ?

rodiče: Andreas Vogelhund a Marie Viktorie

Anna Justina Barbora¹⁰

křest 6. prosince 1755 Brno — před 1758 Brno

rodiče: Andreas Vogelhund a Veronika

Jan Křtitel Václav Ondřej¹¹

křest 23. listopadu 1756 Brno — 1764 Brno

rodiče: Andreas Vogelhund a Veronika

Brigita Rozálie Tekla¹²

křest 8. října Brno — po 1771 Brno

rodiče: Andreas Vogelhund a Veronika

Františka de Paula Tekla¹³

křest 23. září 1762 Brno — 1762 Brno

rodiče: Andreas Vogelhund a Františka

7 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 863, Matrika narozených farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1727–1738, f. 753.

8 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 864, Matrika narozených farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1738–1748, f. 157.

9 Tamtéž, f. 263.

10 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 866, Matrika narozených farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1755–1760, f. 92.

11 Tamtéž, f. 195.

12 Tamtéž, f. 398.

13 MZA, fond E 67 Matriky, inv. č. 16 867, Matrika narozených farního úřadu při kostele sv. Jakuba, Brno, z let 1760–1769, f. 157.

Petr Jakub František de Paula¹⁴

křest 29. dubna 1764 Brno — 1764 Brno

rodiče: Andreas Vogelhund a Františka

Joannes Nepomuk Josef František de Paula¹⁵

křest 1. června 1765 Brno — 1765 Brno

rodiče: Andreas Vogelhund a Františka

Andreas Joachym¹⁶

křest 28. listopadu 1766 — 1766 Brno

rodiče: Andreas Vogelhund a Františka

2. SEZNAM UČŇŮ

Andreas Vogelhund

Frantz Richter (1748)¹⁷

Felix Richter ? – 18. července 1762¹⁸

Mathias Klingler 18. července 1762 – 18. července 1767¹⁹

3. JMÉNA TOVARYŠŮ

Andreas Vogelhund

Frantz Xaver Standl (1748)²⁰

Carl Krol (1748)²¹

Joseph Benckhardt (1748, 1749)²²

14 Tamtéž, f. 268.

15 Tamtéž, f. 339.

16 Tamtéž, f. 431.

17 AMB, fond A 1/9 Archiv města Brna, Stará tereziánská registratura ekonomická (1532) 1742–1784 (1864) (dále jen fond A 1/9), inv. č. 491, sign. S/d, kart. 216, Solná fasse sestavená z domů I. až IV. čtvrti města Brna, Pekařské, Bělidel, před Brněnskou branou a Struhy před Židovskou branou až ke konci Ponávky 1748, nefol.

18 AMB, fond E 14 Cech zlatníků, stříbrníků, výrobců galanterie a hodinových pouzder Brno 1544–1859 (1867), inv. č. 9, Kniha přípovědí a výpovědí učňů 1760–1850, nefol.

19 Tamtéž.

20 AMB, fond A 1/9, inv. č. 491, sign. S/d, kart. 216, Solná fasse sestavená z domů I. až IV. čtvrti města Brna, Pekařské, Bělidel, před Brněnskou branou a Struhy před Židovskou branou až ke konci Ponávky 1748, nefol.

21 Tamtéž.

22 Tamtéž; AMB, fond A 1/3, rkp. č. 1341, Zápisy o schůzích městské rady 1749, f. 504 a 896.

**4. EDICE SOUPISU ZLATNÍKŮ A STŘÍBRNÍKŮ
S PŘÍSLUŠNÝMI POČTY UČŇŮ A TOVARYŠŮ, POSKYTNUTÉHO
MANUFAKTURNÍMU ÚŘADU V BRNĚ NA PŘELOMU
40. A 50. LET 18. STOLETÍ**

Consignation

*Weren Bürgerlichen Gold- und Silberarbeitern wie Viel einer und der andere gesellen und
Lehrjungen Habe, alß*

	<i>gesellen</i>	<i>lehrjung</i>
<i>ober eltester geschwohrener Joseph Wanner</i>	---	---
<i>Ĵung geschwohrener Johann Bock</i>	2	2
<i>Johann Kunitz</i>	1	2
<i>Anton Anderle</i>	2	1
<i>Johann Fischer</i>	3	2
<i>Frantz Joseph Junger Wanner</i>	---	---
<i>Andreas Vogelhundt</i>	2	2
<i>Paul Richter</i>	---	---
<i>Frantz Schentzl</i>	1	2
<i>Nicolaus Walter</i>	---	---
<i>Joseph Placher</i>	1	1

*Joseph Wanner Eltester
geschwohrener²³*

23 AMB, fond A 1/9, inv. č. 303, sign. M 156, kart. 110, Spisy manufakturního úřadu v Brně s konsignacemi brněnských mistrů, obchodníků, tovaryšů, učňů 1749–1777, nefol.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

- P1** Mistrovská značka Andreas Vogelhunda.
Monstrance, rej. č. 58240/37-42146.
Foto Anna Grossová, 2013.
- P2** Punc pro čtrnáctilové stříbro.
Monstrance, rej. č. 58240/37-42146.
Foto Anna Grossová, 2013.
- P3** Erb hraběnky Marie Terezie z Rothalu, rozené z Wieneren (druhé manželky hraběte Františka Antonína z Rothalu).
Monstrance, rej. č. 58240/37-42146.
Foto Anna Grossová, 2013.
- P4** Mistrovská značka Andreas Vogelhunda, punc pro čtrnáctilové stříbro a brněnský repunc z 1806–1807.
Kalich, rej. č. 63210/37-42148.
Foto Anna Grossová, 2013.
- P5** Repunc z 1809–1810.
Kalich, rej. č. 63210/37-42148.
Foto Anna Grossová, 2013.
- P6** Břetislav Rubringer, Lunula.
Monstrance, rej. č. 58240/37-42146.
Foto Anna Grossová, 2013.
- P7** Andreas Vogelhund,
Monstrance — detail.
Monstrance, rej. č. 58240/37-42146.
Foto Anna Grossová, 2013.
- P8** Andreas Vogelhund,
Monstrance — detail.
Monstrance, rej. č. 58240/37-42146.
Foto Anna Grossová, 2013.
- P9** Andreas Vogelhund,
Monstrance — detail.
Monstrance, rej. č. 58240/37-42146.
Foto Anna Grossová, 2013.
- P10** Andreas Vogelhund,
Kalich — detail.
Kalich, rej. č. 63210/37-42148.
Foto Anna Grossová, 2013.
- P11** Andreas Vogelhund,
Kalich — detail.
Kalich, rej. č. 63210/37-42148.
Foto Anna Grossová, 2013.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

- B21** Andreas Vogelhund, Monstrance.
Monstrance, rej. č. 58240/37-42146.
Foto Anna Grossová, 2013.
- B22** Andreas Vogelhund,
Monstrance — zadní strana.
Monstrance, rej. č. 58240/37-42146.
Foto Anna Grossová, 2013.
- B23** Andreas Vogelhund a Břetislav
Rubringer, Lunula.
Monstrance, rej. č. 58240/37-42146.
Foto Anna Grossová, 2013.
- B24** Andreas Vogelhund,
Kalich — detail.
Kalich, rej. č. 63210/37-42148.
Foto Anna Grossová, 2013.
- B25** Andreas Vogelhund, Monstrance
zvaná Zlaté slunce Moravy.
Monstrance zvaná Zlaté slunce
Moravy, rej. č. 93031/38-6873.
Foto Muzeum umění Olomouc,
Markéta Ondrušková 2013.

P1 Mistrovská značka Andrease Vogelhunda.

P2 Punc pro čtrnáctilové stříbro.

P3 Erb hraběnky Marie Terezie z Rothalu, rozené z Wieneren (druhé manželky hraběte Františka Antonína z Rothalu).

P4 Mistrovská značka Andrease Vogelhunda, punc pro čtrnáctilové stříbro a brněnský repunc z 1806–1807.

P5 Repunc z 1809–1810.

P6 Břetislav Rubringer, Lunula.

P7 Andreas Vogelhund,
Monstrance — detail.

P8 Andreas Vogelhund,
Monstrance — detail.

P9 Andreas Vogelhund,
Monstrance — detail.

P10 Andreas Vogelhund,
Kalich — detail.

P11 Andreas Vogelhund,
Kalich — detail.

ROBERT JANÁS

EDUARD VEITH — ÚTĚK ZIMY

Summary: The article analyses and puts into wider context the painting by Eduard Veith *Winterflucht* (The Flight of Winter), which can be found in the collections of the Moravian Gallery in Brno. Eduard Veith was one of the graduates of the Vienna School of Arts and Crafts (Kunstgewerbeschule) and, similarly to his more famous schoolmates the brothers Klimt and Franz Matsch, is a representative of the graduates of an educational institution which, under the direction of Rudolf Eitelberger, led its students to the ideas of Gesamtkunstwerk and to a more profound theoretical education. Veith is an example of an artist who created on the boundary of the declining Neo-Baroque Makart era and of the rising symbolism. Veith belongs among the artists who chose the position of symbolism as their painting style, which, despite its promising beginnings, turned out to be less vital than other symbolist movements from the long-term point of view of history of art. The article follows these phenomena via the painting *Winterflucht* and analyses this work of art on the basis of the structure of three planes of meaning: pictorial, allegoric, and symbolic.

Keywords: Eduard Veith, Brno, Vienna, 19th century painting, symbolism, historicism, Neo-Baroque, Neo-Renaissance, Victorian painting, Mährischer Kunstverein, Vereinigung deutschmährischer bildenden Künstler, Künstlerhaus Brno, Künstler-Compagnie, Rudolf Eitelberger, Ferdinand Fellner, Hermann Helmer, Ferdinand Khnopff, Gustav Klimt, Ferdinand Laufberger, Julius Leisching, Hans Makart, Franz Matsch, Gottfried Semper.

V listopadu 1903 uspořádal *Mährischer Kunstverein* v Brně soubornou výstavu obrazů ve Vídni žijícího novojičínského rodáka Eduarda Veitha (1858–1925).¹ Umělecký spolek zažíval svou první výstavní sezónu v nových prostorách Gerstbauerova nadačního domu, dnešního domu U Čtyř mamlasů na náměstí Svobody. Od svého vzniku v roce 1882 pořádal v pronajatých sálech Reduty jednu velkou výroční výstavu ročně, která představovala na dvě stovky výtvarných prací umělců, kteří na Moravě žili, z Moravy pocházeli nebo k ní měli jiné vazby. Od začátku roku 1903 se výstavní program zásadně změnil, protože spolek přesídlil do místnosti v nově postaveném Gerstbauerově nadačním domě. Místnosti měl pronajaté k trvalému užívání a nemusel se o ně dělit s žádným jiným subjektem. Výstavní program postavil na samostatných monografických prezentacích jednotlivých umělců nebo uměleckých sdružení, kterých pořádal osm až deset během roku, v přibližně měsíčních intervalech. Kunstverein se zaměřil především na moravské a vídeňské výtvarníky, což bylo pochopitelné vzhledem k tomu, že se brněnská výtvarná scéna dlouhodobě orientovala na Vídeň, kde také působila elita moravských umělců, kteří sice trvale žili v rakouské metropoli, ale nadále udržovali těsné kontakty se svou rodnou zemí.²

Eduard Veith byl první moravský malíř, jemuž *Mährischer Kunstverein* uspořádal samostatnou výstavu. Formát monografické výstavy se začal objevovat na přelomu 19. a 20. století a nahrazovat hromadný typ výroční výstavy, která charakterizovala 19. století. Samostatná výstava jednoho umělce měla v této době charakter jakési souborné přehlídky, která publiku představila uznávaného a už etablovaného tvůrce prostřednictvím špičkových děl pokrývajících mnohdy i řadu let jeho výtvarného vývoje. Primát mezi moravskými malíři, kteří dostali možnost samostatně vystavovat v Gerstbauerově nadačním domě, naznačoval, jak velká důležitost byla Veithovi v Brně přikládána.³

Eduard Veith patřil k výrazné generaci moravských malířů, která na výtvarnou scénu nastupovala v 80. letech 19. století a jejíž příslušníci se vesměs usazovali ve Vídni.⁴ Patřil k jejím prototypickým představitelům. Z Moravy odešel studovat do hlavního města monarchie. Absolvoval vídeňskou Uměleckoprůmyslovou školu. V roce 1890 byl přijat za člena *Genossenschaft der bildenden Künstler Wiens*, oborového sdružení vídeňských výtvarníků. Pravidelně se účastnil výročních výstav ve vídeňském Künstlerhausu. V kontextu doby šlo o mimořádně úspěšného autora.

1 (h): *Eduard Veith-Ausstellung*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, Jhrg. 53, Nr. 525, 10. 11. 1903, Abendblatt, s. 1–2; Nr. 527, 11. 11. 1903, Abendblatt, s. 1–2.

2 Janás, Robert: *Mährischer Kunstverein v letech 1882–1918, dějiny a výstavní činnost spolku*. Rukopis dizertační práce na FF MU. Brno 2002, s. 113–155.

3 Janás, R.: *Mährischer Kunstverein*, s. 263–269.

4 Freimann, Silvia: *Eduard Veith (1858–1925). Kommentierter Werkkatalog mit Werkverzeichnis*. Berlin 2011, s. 9–13; *Nová encyklopedie českého výtvarného umění*. Praha 1995, s. 898; Sedlářová, Jitka — Kačer, Jaroslav: *Výtvarné umění Moravy 1880–1920*. Brno 1994, s. 47; Dvořáčková, Sylva: *Eduard Veith*. In: *Nový Jičín a jeho výtvarní umělci*. Příbor s. d., 12–31.

Už v roce 1892 dostal druhé nejvýznamnější ocenění, které mohl umělec vystavující ve vídeňském Künstlerhausu získat, medaili arcivévody Carla Ludwiga za vítězné návrhy na nástěnné malby pro pražské Rudolfinum. V roce 1893 následovala Reichelova cena a v roce 1896 zlatá medaile za obraz *Pramen mládí*. V roce 1901 pak Veith získal za obraz *Žačátek podzimu* vůbec nejvýznamnější ocenění, Císařskou cenu.⁵ Zlaté medaile získal i na výstavách v Berlíně, Antverpách a dokonce i v Paříži.⁶

Přes své umělecké úspěchy udržoval Eduard Veith nadále kontakty s Moravou a už od konce 80. let 19. století se účastnil výstav, které v Brně pořádal Mährischer Kunstverein. V roce 1909 se stal zákládajícím členem *Vereinigung deutschmährischer bildender Künstler*, prvního sdružení moravsko-německých umělců.⁷ Když se Mährischer Kunstverein rozhodoval o uspořádání samostatné výstavy Eduarda Veitha, nabídl brněnskému publiku souborný pohled na tvorbu autora, s nímž bylo dobře seznámeno.

Brněnská výstava představila charakteristický průřez Veithovou malbou, tedy figurální obrazy s portrétní a především symbolistní tematikou. Recenzent v deníku *Tagesbote* označil za zlatý hřeb výstavy obraz *Útěk zimy*, který umělec vystavil už v roce 1899 na vánoční výstavě ve vídeňském Künstlerhausu a v roce 1902 na Německé národní umělecké výstavě v Düsseldorfu. Jeho názor byl pochopitelný, protože malba v díle špičkové kvality ztělesňovala esenci autorovy tvorby.⁸ Obraz byl z výstavy zakoupen do sbírek *Obrazárny Františkova muzea*, pozdějšího Moravského zemského muzea.⁹

Útěk zimy zachycuje předjarní krajinu. Vertikální osu kompozice představuje buk, pod nímž je seskupen shluk dvou mladíků a dvou mladých žen, z nichž horní mladík vypouští z klece kanárka a dolní mladík drží dalšího kanárka v ruce. Napravo od stromu, kde má krajina ráz doznívající zimy, odchází stařec v kápi doprovázený krkavci. Nalevo už začínají rozkvétat stromy a louka, na níž se pasou ovce. V popředí sedí na skalnatém útvaru mladík v pastýřském klobouku hrající na píšťalu a mladá dívka ve žlutých šatech, která drží v rukou koš s fialkami. V pozadí sedí zády obrácený milenecký pár, který je, na rozdíl od ostatních postav v idealizovaných drapériích, oblečený do reálných soudobých šatů.

Útěk zimy svým výtvarným i obsahovým symbolistním pojetím představuje typický Veithův obraz. V autorově uměleckém formování sehrálo klíčovou roli jeho

5 Das Künstlerhaus I Wladimir Aichelburg. 3. Preise und Ehrungen. Dostupné z: <http://www.wladimir-aichelburg.at/kuenstlerhaus/preise-und-ehrungen/>, cit. 22. 8. 2012.

6 Freimann, S.: *Eduard Veith*, s. 12.

7 Moravský zemský archiv v Brně, fond B 26 Policejní ředitelství Brno (1766) 1785–1945 (1966), sign. 407, kart. 2505, Vereinigung deutschmährischer bildender Künstler in Brünn 1908–1922.

8 (h): *Eduard Veith-Ausstellung*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, Jhrg. 53, Nr. 525, 10. 11. 1903, Abendblatt, s. 2.

9 (h): *Eduard Veith-Ausstellung*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, Jhrg. 53, Nr. 527, 11. 11. 1903, Abendblatt, s. 2; Sedlářová, J. — Kačer, J.: *Výtoarné umění Moravy*, s. 47.

studium na *Uměleckoprůmyslové škole ve Vídni*. V době, kdy Veith na školu nastoupil, šlo o novou vzdělávací instituci, která v roce 1867 narušila dosavadní monopol *Akademie výtvarných umění* jako jediné vysoké umělecké školy v rakouské metropoli.¹⁰ Podstata Uměleckoprůmyslové školy ovšem nespočívala v pouhé obecné funkci alternativy k již existující vysoké škole, ale měla na uměleckou profilaci svých absolventů vliv mnohem hlubší.

Uměleckoprůmyslová škola vznikla z podnětu prvního profesora dějin umění na Vídeňské univerzitě a zakladatele vídeňské školy dějin umění, moravského rodáka Rudolfa Eitelbergera (1817–1885). Eitelberger navštívil v roce 1862 *Světovou výstavu* v Londýně, kde měl možnost sledovat produkty soudobého britského uměleckého průmyslu a celkové prostředí, které vycházelo z idejí prerafaelitů a především hnutí *Arts and Crafts*.¹¹ V rakouském prostředí existovala jasná hranice mezi vysokým a užitým uměním, kdy na jedné straně byla odmítána jakákoli umělecká hodnota produktů nespádajících do oblasti vysokého umění, na straně druhé umělecké řemeslo produkované v habsburské monarchii mělo víceméně charakter sériové řemeslné výroby. Ve Velké Británii byl už v té době kladen důraz na výtvarnou hodnotu každého uměleckoprůmyslového výrobku a na jeho zapojení do kontextu prostředí, pro nějž je určen. Už v roce 1852 bylo v Londýně založeno *Victoria and Albert Museum*, první muzeum, které se programově zaměřovalo na umělecký průmysl.¹²

Po vzoru *Victoria and Albert Museum* inicioval Eitelberger v roce 1863 založení *Muzea užitého umění* ve Vídni. Jako přidružená instituce muzea pak v roce 1867 vznikla Uměleckoprůmyslová škola. Podle Eitelbergerových představ neměla vytvářet konkurenci už existující Akademii výtvarných umění nebo s ní soupeřit o místo vedoucí umělecké školy Rakouska. Nová vzdělávací instituce měla vyplnit mezeru ve vysokoškolské struktuře. Byly v ní sice zřízeny ateliéry malířství, sochařství, kresby i grafiky, ale jejich cílem nebylo suplovat výuku, kterou poskytovala akademie. Studium malby se nezaměřovalo na tvorbu závěsných obrazů s epickými figurálními kompozicemi, na něž se soustředila tvorba ateliérů historické malby, které představovaly v 19. století vlajkové lodě výtvarných akademií. Studium malířství na Uměleckoprůmyslové škole programově směřovalo k výchově výtvarníků schopných provádět dekorativní malířskou výzdobu novostaveb. Sepětí se soudobou architektonickou tvorbou hrálo v zaměření školy důležitou roli. Z Eitelbergerových představ o pedagogickém smyslu Uměleckoprůmyslové školy zřetelně vyplývá, že její zakladatel měl na mysli ideál *Gesamtkunstwerku*, tedy hermeneutické entity, kdy architekt vytvoří stavbu, v níž jsou do posledních detailů do jednoho celku sladěny všechny dílčí prvky jejího vybavení, od nábytku přes sochařské artefakty až

10 Eitelberger von Edelberg, Rudolf: *Oesterreichische Kunst-Institute und kunstgewerbliche Zeitfragen*. Wien 1879, s. 155–170.

11 Mundt, Barbara: *Die deutschen Kunstgewerbemuseen im 19. Jahrhundert*. München 1974, s. 35–40.

12 Mundt, B.: *Die deutschen Kunstgewerbemuseen*, s. 35.

po dekorativní malířskou výzdobu.¹³ Absolventi jednotlivých oborů vyučovaných na Uměleckoprůmyslové škole by teoreticky mohli sestavit jeden tvůrčí tým pro tvorbu hermeneuticky fungujícího Gesamtkunstwerku. To byla už ve svém počátku myšlenka odlišující absolventa této instituce od absolventa akademie, která svou podstatou směřovala k výchově nezávislých uměleckých individualit.

Eitelberger byl nejen významným historikem umění renesance, ale i důležitým výtvarným teoretikem soudobého umění. Sahrál podstatnou roli v období, kdy historismus přecházel ze své romantické fáze do polohy přísného historismu. Eitelberger místo pojetí historismu jako subjektivní autorské interpretace umění minulosti prosazoval důkladné studium a poznání principů výtvarných děl jednotlivých epoch dějin umění coby základní předpoklad pro tvorbu v intencích historismu. Tuto svou myšlenku aplikoval ve výuce na Uměleckoprůmyslové škole. Studenti měli důkladně poznat výtvarné prvky jednotlivých uměleckých slohů, což jim mělo umožnit uplatnit je správným způsobem v jejich vlastní tvorbě. Uměleckoprůmyslová škola se stala první vzdělávací institucí v Rakousko-Uhersku, v níž bylo zřízeno speciální místo profesora nauky o slohu. Prvním profesorem se stal architekt Alois Hauser (1841–1896). K praktické výuce měli studenti k dispozici bohaté sbírky Muzea užitého umění. Studium se však opíralo i o teoretickou výuku, která mimo jiné vycházela ze spisů architekta Gottfrieda Sempera (1803–1879).¹⁴ Semper byl tím, kdo také Eitelbergerem propagované myšlenky o potřebě umělce proniknout do podstaty jednotlivých uměleckých slohů, uplatnění tohoto poznání v nové tvorbě a o významu uměleckého průmyslu jako takového přinesl z britského do německého prostředí. Semper od začátku 50. let 19. století pobýval v Londýně, kde stál u zrodu Victoria and Albert Museum a aktivně se podílel na první Světové výstavě v Londýně roku 1851. Po návratu na kontinent začal podporovat zakládání uměleckoprůmyslových muzeí i v německé oblasti.¹⁵ K podpoře Eitelbergerových vídeňských aktivit přispěla skutečnost, že Semper v roce 1871 přesídlil do Vídně, kde podle jeho projektů začaly být ve spolupráci s Karlem Hasenauerem (1833–1894) budovány *Umělecko-historické a Přírodovědné muzeum* a nový *Burgtheater*.

V 70. letech 19. století, kdy Veith jako student nastupoval na Uměleckoprůmyslovou školu, představovala tato instituce nejen alternativu k akademii výtvarných umění, ale i instituci, kde mohl začínající malíř získat nejlepší umělecké vzdělání v rakouské metropoli. Akademie výtvarných umění se nacházela v hluboké krizi, z níž se v průběhu 70. let teprve začínala zotavovat. Její výuka spočívala na konzervativních tradicích první poloviny 19. století. Na rozdíl od Uměleckoprůmyslové školy stále ještě do jisté míry vnímala umělce jako řemeslníka. Učební osnovy se zaměřovaly pouze na praktickou výuku, kdy malíř maloval a sochař tesal sochu, aniž by získali vzdělání v teoretických oborech, které by mohly do jejich tvorby vnést

13 Eitelberger von Edelberg, R.: *Oesterreichische Kunst-Institute*, s. 118–154.

14 Tamtéž, s. 143–146.

15 Mundt, B.: *Die deutschen Kunstgewerbemuseen*, s. 35–36.

intelektuální rozměr, jak o to usilovala Uměleckoprůmyslová škola. Většina výuky také probíhala ve všeobecné malířské a sochařské škole, kde se studenti učili pouze základům výtvarné tvorby, aniž by procházeli hlubší specializací. Krize začala být patrná ve zhoršující se účasti absolventů na uměleckých výstavách a v získávání státních zakázek. Řešením krize pověřilo ministerstvo kultu a vyučování v roce 1872 Rudolfa Eitelbergera, který vypracoval nové statuty akademie. Na základě jeho podnětů pak byla provedena reforma akademie, která odrážela principy, jež Eitelberger uplatnil při formování Uměleckoprůmyslové školy. Do učebních osnov akademie byla zahrnuta výuka pomocných teoretických oborů jako nauka o slohu, nauka o barvách nebo umělecká mytologie. Uplatnil se systém ateliérové výuky, kdy se výuka ve všeobecné malířské a sochařské škole omezila pouze na první stupeň studia, po jehož absolvování pokračovali studenti ve svém vzdělání v mistrovských ateliérech, kde pod vedením uznávaných umělců docházelo k jejich umělecké specializaci. Vyšší nároky byly na uchazeče kladeny už při jejich žádosti o přijetí na akademii, kdy se sledovaly nejen jejich výtvarné schopnosti, ale i všeobecná úroveň vzdělání. Výsledky reformy se však dostavovaly teprve postupně a trvalo prakticky celá 70. léta, než se akademie dokázala vymanit z dlouholeté krize. Uměleckoprůmyslová škola měla před ní v tomto směru náskok, který se příliš nezmenšoval i z toho důvodu, že na akademii vyučovali i profesori, kteří primárně a paralelně se svými hodinami na akademii působili na umělecké průmyslovce. To byl případ profesora Alexandera Conzeho (1831–1914) vyučujícího uměleckou mytologii.¹⁶

Jeden z prvních hmatatelných výsledků systematické výuky na Uměleckoprůmyslové škole a jejího náskoku před akademií se projevil nástupem tzv. *Umělecké kompanie* na rakouskou výtvarnou scénu v roce 1880. Tvořili ji Franz Matsch (1861–1942) a bratři Gustav (1862–1918) a Ernst (1864–1892) Klimtové, Všichni tři nastoupili v 70. letech 19. století do přípravných kurzů školy, odkud je Rudolf Eitelberger doporučil k přijetí do malířské třídy Ferdinanda Laufbergera (1829–1881).¹⁷ Eitelbergerovy a Laufbergerovy kontakty jim pomáhaly k získávání zakázek na malířskou výzdobu novostaveb vznikajících jak ve Vídni, tak i v dalších městech Rakousko-Uherska. V roce 1880 navázala Umělecká kompanie spolupráci s architekty Ferdinandem Fellnerem (1847–1916) a Hermannem Helmerem (1849–1919) a vytvořila nástěnné malby pro jejich stavbu dnes už zbořeného koncertního sálu při Sadové kolonádě v Karlových Varech. Spolupráce malířů s architekty trvala až do roku 1888, kdy spolu vytvořili divadlo v uherském městě Tata. Mezitím se s Fellnerem a Helmerem, kteří byli co do počtu realizací nejvýznamnějšími architekty divadel v rakousko-uherských a německých zemích, Umělecká kompanie mimo jiné podílela na výtvarné výzdobě městských divadel v Karlových Varech, Brně a Liberci.¹⁸

16 Wagner, Walter: *Die Geschichte der Akademie der bildenden Künste*. Wien 1967, s. 227.

17 Seiser, Michaela: *Die Künstler-Compagnie*. In: Gustav Klimt und die Künstler-Compagnie. Eds. Agnes Husslein-Arco, Alfred Weidinger. Wien 2007, s. 8.

18 Tamtáž, s. 8–73.

Patrně nejvýznamnější realizaci Umělecké kompanie představovaly nástěnné malby pro schodiště vídeňského Burgtheateru v letech 1886–1888. V Burgtheateru se symbolicky protnuly osobnosti, které určovaly směřování rané Uměleckoprůmyslové školy. Budovu projektoval ve spolupráci s Karlem Hasenauerem Gottfried Semper. Karlu Hasenauerovi, který stavbu po Semperově smrti sám dokončoval, mladé absolventy školy k vytvoření monumentální malířské zakázky osobně doporučil Rudolf Eitelberger.

Velké obrazové kompozice, vytvořené podle programu ředitele Burgtheateru Adolfa Wilbrandta, zachycovaly figurální výjevy mapující dějiny divadla od antiky až po raný novověk. Znamenaly důležitý milník i v uměleckém vývoji jednotlivých členů Umělecké kompanie. Šlo o první zakázku, kdy jednotliví tvůrci nemalovali společně jednu velkou kompozici, podle potřeby případně doplněnou individuálně vytvořenými drobnými doprovodnými malbami, ale rozsáhlý jasně koncipovaný soubor samostatných děl. Gustav Klimt a Franz Matsch dostali příležitost ztvárnit po čtyřech samostatných velkoformátových dílech, Ernst Klimt pak dvě.¹⁹ Jasně se zde začala profilovat odlišnost individuálních výtvarných stylů, kterou umocnila skutečnost, že všechny spojovalo jednotící téma i původně jednotný malířský projev, který se začínal postupně diferencovat.

V té době doznívala éra Hanse Makarta, který do své smrti v roce 1884 ovládal vídeňskou výtvarnou scénu, na níž přinesl neobarokní malbu založenou na zářivých barvách, šťavnatém malířském rukopisu a dynamických kompozicích. S jeho vlivem se museli vyrovnávat i představitelé Umělecké kompanie a především jejich raná díla vstřebávala mnohé makartovské prvky. Po Makartově smrti však došlo k protireakci a vídeňská malířská scéna se začala obracet zpět ke klasické harmonii a vyvážené kompozici, k níž tíhla před Makartovým nástupem na přelomu 60. a 70. let 19. století. Prosazovaly se opět renesanční tendence, které ostatně preferoval také Rudolf Eitelberger a byly blízké i Gottfriedu Semperovi.

Bratři Klimtové a Franz Matsch v Burgtheateru vytvořili díla, která se stala výrazem tohoto nového směřování vídeňské výtvarné scény. Na jedné straně v makartovských intencích stále usilovali o výrazné drahokamové tóny a jistou dynamiku kompozice. Na druhé straně však kolorit posunovali k jemně odstupňovaným odstínům a chladně vznešené škále valérů a zaměřili se na klidnější harmonické pojetí. Jejich tvůrčí úsilí postupovalo obdobným směrem, ale každý k němu našel jiné prostředky, jejichž rozdíl v době vzniku maleb v Burgtheateru nebyly ještě příliš patrné, ale v průběhu 90. let 19. století se zřetelně diferencovaly. Symptomaticky kromě jiných nástěnných a nástropních maleb vytvořil Franz Matsch Apollónův oltář a Gustav Klimt Dionýsův oltář. Dva malířské pendanty se shodnou základní kompoziční strukturou, které na bázi obdobného základu mohly už v té době nejzřetelněji ukázat rozdílnost Klimtova a Matschova pojetí.

19 Tamtéž, s. 56–67.

V určité míře se dá konstatovat, že Franz Matsch rozvíjel především domácí, myšleno rakouské a německé, neorenesanční tradice, které se ve Vídni odvíjely od Carla Rahla a dalšího vývojového stupně dosáhly u Anselma Feuerbacha. Matschovy renesanční tendence sledovaly přímočarou idylickou harmonii. Jeho obrazy mají prosvětlenou atmosféru a jejich kolorit je založen na jasně definovaných barevných tónech a jednoznačných klasických kontrastech. Matschova témata byla nekonfliktní, často se v nich objevoval motiv šťastných dětí. Ženy na jeho obrazech působí zdravě, plnokrevně, přirozenou vitalitou, často mají blondaté nebo zrzavé vlasy, které ladí s teplým inkarnátem. Křehké ženské postavy vyznačují přirozenou něhu. Jejich obličej v sobě nesou prvky lehké portrétní idealizace.

Proti Matschovi se Gustav Klimt ve svém pojetí renesanční harmonie více inspiroval cizími vlivy, především britskou viktoriánskou malbou, s níž se na konci 19. století mohli stále častěji seznamovat i diváci na evropském kontinentě. Viktoriánská malba vyrostla z prerafaelitských základů, které postupně uzpůsobovala rostoucímu estetismu. Viktoriánští malíři jako Frederick Leighton nebo Lawrence Alma-Tadema ovlivnili řadu kontinentálních malířů, mezi nimi i Gustava Klimta. Důležitou roli zprostředkovatele britských vlivů v evropském prostředí sehrál belgický symbolista Ferdinand Khnopff. Pod těmito impulsy sledoval Klimt temnější melancholičtější polohy. Rád používal protikladný kontrast tmavé a blede. Ženy na Klimtových obrazech mají často černé nebo temně rudé vlasy, které kontrastují s bílou pletí. Klimtovy ženské postavy svou podstatou narušují pocit klasické harmonie. Jsou to smyslné femme fatale nebo morbidní nemocné ženy. Mnohdy se obě polohy mísí v dekadentním prolínání smyslnosti a smrti. Jemnost Klimtových ženských postav není přirozeně něžná, ale artistně estetizující, snová a sleduje nejen skutečnost, ale především dekorativní účinek. Přitom ovšem rysy jejich obličejů působí portrétním verismem. Klimtovy malby konce 80. a 90. let 19. století korespondují se snahami britské viktoriánské malby.

Poslední zakázku, kterou Umělecká kompanie společně realizovala, byla výmalba schodiště vídeňského Umělecko-historického muzea. V roce 1892 náhle zemřel Ernst Klimt a skupina se rozpadla. Zakázku na alegorické obrazy jednotlivých fakult Vídeňské univerzity pro univerzitní aulu, kterou získali ještě jako Umělecká kompanie, tvořili pak Gustav Klimt a Franz Matsch už jako vzájemně nezávislí umělci.²⁰ Potvrzením úspěchu projektu Umělecko-průmyslové školy v rakouské metropoli a toho, jak se její absolventi úspěšně etablovali na tamní výtvarné scéně, byla nominace Klimta a Matsche na profesory malby na obou vídeňských vysokých uměleckých školách v roce 1893. Klimt byl navržen na profesora Akademie výtvarných umění a Matsch na profesora Umělecko-průmyslové školy. Profesuru nakonec získal jen Matsch. Před Klimtem byl upřednostněn konzervativněji laděný Kasimir

20 Weidinger, Alfred: *Resignation und Aufbruch — Das Ende des Compagnie*. In: Gustav Klimt und die Künstler-Compagnie. Eds. Agnes Husslein-Arco, Alfred Weidinger. Wien 2007, s. 122.

Pochwalski.²¹ Přesto bylo zřetelné, že absolventi vzdělávací instituce založené Rudolfem Eitelbergerem získali ve Vídni poslední dekády 19. století klíčové slovo.

Úspěch Umělecké kompanie pomohl ve výtvarné kariéře i Eduardu Veithovi. Mezi stavebníky i staviteli stoupal zájem o absolventy Uměleckoprůmyslové školy jako autory monumentální výmalby. Právě v době, kdy se bratři Klimtové s Matschem v malbách pro Burgtheater dostali ke klíčové malířské realizaci celostátního významu a pomalu končila jejich spolupráce s firmou Fellner a Helmer, začal pro tuto dvojici architektů systematicky pracovat Eduard Veith. V době, kdy jeho slavnější spolužáci malovali v Burgtheateru, vytvářel oponu a nástrojní malby pro Německé divadlo v Praze (1886). V druhé polovině 80. let a na začátku 90. let 19. století se Veith stal pro Fellnera a Helmera nejvyhledávanějším autorem malířských výzdob. Po Německém divadle následovaly malby pro vídeňské Varieté Ronacher (1887–1888) a Volkstheater (1889), poté pro Metropoltheater v Berlíně (1891–1892). Na začátku 20. století oživil Veith tradici této spolupráce tím, že vytvořil monumentální výmalbu městských divadel v Moravské Ostravě (1904–1907) a v Ústí nad Labem (1908–1909), která projektoval zaměstnanec ateliéru Fellner a Helmer Alexander Graf.²²

I když největší proslulost si Veith vybudoval svými nástěnnými malbami, úspěšně se věnoval také tvorbě závěsných obrazů. *Útěk zimy*, který byl v roce 1903 vystaven a vzápětí zakoupen Moravským zemským výborem do sbírek Obrazárny Františkova muzea, může sloužit jako názorný příklad důkladně ilustrující Veithovy postupy a záměry ve volné tvorbě. Jde o složitou figurální kompozici, která organicky spojuje realistický pohled s ideální snovou vizí do jednoho celku a která klade důraz na myšlenku zpracovanou v několika významových rovinách využívajících pestrého jazyka symbolismu.

V první významové, zobrazivé rovině nabízí Veith krajinnou scénérii, která na malém prostoru zachycuje proměnu přírody ze zimní podoby s holými stromy a krkavci na pravé straně přes rašící sněženky a buk nasazující pupeny uprostřed až po plně rozkvetlou louku se sedícím párem na levé straně. Ve druhé významové, alegorické rovině jde o vanitátní tematiku pomíjivosti lidského života. Levá strana obrazu tradičně spojená s fenoménem minulosti a vzpomínek zachycuje svěží mladistvé postavy v jarní kvetoucí přírodě, zatímco na pravé straně představující budoucnost a myšlenkové projekce kráčí stařec zimní spící krajinou.

Třetí významová, symbolická rovina pracuje se širokým spektrem motivů, které prohlubují základní myšlenkové schéma obrazu. Krkavci doprovázející odcházejícího starce jsou tradičně spojeni s motivem smrti. Vrba symbolizuje spánek, případně smrt. Její umístění zcela na pravém okraji malby, tedy při chronologickém vnímání výjevu na jeho úplném konci, zde plní roli závěrečného bodu životní pouti. Před

21 Tamtéž, s. 122.

22 Freimann, S.: *Eduard Veith*, s. 21–38.

vrbou je možné pozorovat vodní hladinu. Klidná vodní hladina se stala oblíbeným tématem anglických prerafaelitů v polovině 19. století jakožto nositelka široké škály introspektivních prvků. Znejasňující odlesk skutečného světa na hladině působil v jejich pojetí jako vzpomínky odrážející minulou realitu. Pomalé pravidelné proudění vody připomínalo čas, v němž se ztrácejí proběhlé události. Ponoření do vody působilo jako aluze na ponor do lidského nitra. Pod vlivem prerafaelitů zužitkoval motiv vodní hladiny s jeho symbolickými významy na konci 19. století belgický symbolista Ferdinand Khnopff a dále ho šířil do kontinentální Evropy. Velkou popularitu si Khnopff získal ve Vídni, především mezi členy *Vídeňské secese*. Právě tematika vodních hladin silně ovlivnila řadu malířů v čele s Gustavem Klimtem.²³ I když na obraze *Útěk zimy* neplní klíčovou roli, má své důležité místo v celkovém kontextu kompozice. Vzhledem ke svému umístění zde plní roli prvku odkazujícího ke stárnutí a skonu, kdy se lidský život stává pouze odrazem vzpomínky na hladině a ponor do vody odkazuje na ponoření do spánku, který obdobně jako smrt přináší odizolování se od hmotného světa. Na hranici mezi pravou stranou a středem kompozice rostou sněženky, květiny, které se objevují v krajině, kde se nastupující jaro mísí se zbytky sněhu, a nesou v sobě dvojaký význam zmaru a znovuzrození, konce a zároveň nového začátku.

Dominantní postavení v kompozici má buk, pod nímž sedí centrální skupina postav. Buk je starým kelto-germánským symbolem vědění, které v sobě obsahuje minulost, přítomnost i budoucnost. Je symbolem konce, který v sobě zároveň obsahuje transformaci, znovuzrození a nový počátek. Kanárci, které postavy pod bukem vypouštějí z klece, představují štěstí a plodnost. Jedna z žen ve skupině má na hlavě věnec z hlaváčků jarních. Hlaváček ve svém latinském názvu *Adonis vernalis* nese jméno hrdiny z řecké mytologie, který se stal ztělesněním lidské do sebe zahleděné krásy. V široké škále se zde mísí symboly jara a mládí. Mezi květinami v levé části obrazu dominují fialky. Žena v popředí plátna nese v rukou dokonce celý koš fialek. Fialka představuje lásku, mládí, sexuální plodnost. Ve vídeňské oblasti byla fialka snad nejvýraznějším symbolem jara. Probíhaly zde jarní slavnosti fialek. I Eduarda Veitha inspirovaly v jeho umělecké tvorbě. Jeden z jeho nejslavnějších obrazů *Slavnost fialek na Kahlenbergu v roce 1325* se inspiroval vídeňskou pověstí z období vlády rakouského vévody Otty III., v níž hrál hlavní roli mocnářův oblíbenec, rytíř a minesengr Neidhart von Reuenthal. Symbolika fialky byla ve Vídni rozšířena do té míry, že s ní jako se sexuálním symbolem pracoval ve svých psychologických úvahách i Sigmund Freud, který hledal souvislost mezi anglickými slovy *violet* a *violence*, tedy fialkou a násilím, ve svém pojetí tuto květinu ztotožnil se znásilněním.²⁴ Motiv smyslné lásky u ženy s košem fialek umocňuje skutečnost, že po jejím boku stojí ovčák hrající na píšťalu, a v rámci uspořádání celého obrazu tato dvojice vytváří

23 Marechal, Dominique: *Eternity Reflected Motionless in the Water, Fernand Khnopff. From Bruges to Fosset*. In: Ferdinand Khnopff. Ed. Frederik Leen. Brussel 2004, s. 35–43.

24 Freud, Sigmund: *The Interpretation of Dreams*. Ware 1997, s. 248.

jakousi dílčí kompozici v duchu tradičních bukolických výjevů, kdy motiv takové dvojice patřil mezi nejtýpčtější vyjádření dané alegorie.

Veithova tendence zaplnit obraz co největším množstvím významotvorných detailů odpovídá obecným malířským trendům doby, v níž obraz vznikl. Když v roce 1886 publikoval francouzský básník Jean Moreás v deníku *Le Figaro* manifest symbolismu, v němž jej definoval jako zachycení myšlenky smyslovou formou, vyslal tím jeden z klíčových impulsů pro vývoj umění konce 19. století.²⁵ Symbolistní myšlenky ovládly po roce 1890 malířství i ve vídeňské oblasti. Na rozdíl od alegorie, která divákovi sdělovala obraznou formou konkrétní myšlenku a byla známá milovníkům umění už z předešlých výtvarných epoch, vnášel symbolismus do obrazů složité předivo mnohdy skrytých významů. Symbolismus už nechtěl sdělovat jasné myšlenkové poselství, ale snažil se rozehrávat složitou hru mnohvrstevných významů, v níž diváka vyzýval ke hledání zastřených náznaků a interpretací, a místo potřeby sdělit jasnou zprávu posunoval myšlenku do sféry estetického fenoménu.

Ve středoevropském prostředí pracoval malířský symbolismus v 90. letech 19. století s naturalistickou formou. Naturalistické pojetí představovalo mainstream tehdejšího symbolismu i v celoevropském kontextu. V hlavním centru soudobého světového malířství, Francii, sice už působili Paul Gauguin a nabisté, kteří kladli důraz na barevnou symboliku a plošnou stylizaci obrazu, ale ti stále ještě hráli i na pařížské scéně roli avantgardy. Tím, že symbolistické obrazy rozvíjely naturalistickou formu, která se prosadila už v předešlé dekádě, nešokovaly publikum náhlou radikální změnou, ale postupně se dostávaly do povědomí veřejnosti. Na přelomu 19. a 20. století tak Veith *Útěkem zimy* prezentoval po stránce obsahové i formální kvalitně provedený vzorek hlavního proudu soudobé vídeňské malby.

Nejde sice o určující jev, který by pokrýval celé umělecké spektrum doby, ale při sledování dílčích aspektů lze o 90. letech 19. století ve vídeňské figurální malbě konstatovat, že přinesla pozvolné štěpení na umělce primárně sledující tradice domácí výtvarné tvorby a umělce intenzivně a systematicky reagující na soudobé zahraniční podněty. Toto štěpení se odrazilo v už zmíněném pozvolném odcizování tvorby někdejších kolegů z Umělecké kompanie Franze Matsche a Gustava Klimta. Při takto definované kategorizaci patřil Eduard Veith k první, na domácí tradice orientované skupině malířů. Je to možné dobře sledovat i na obraze *Útěk zimy*. V duchu renesančně-barokních tradic koncipuje celou kompozici jako souhrn dílčích figurálních skupinek a ohnisek, které lze navzájem opticky propojit myšlenými hloubkovými diagonálami. Od mileneckého páru sedícího v horním levém rohu plátna vede diagonála přes centrální figurální skupinu až k odcházejícímu starci. Obdobně je možné sledovat hloubkovou diagonálu od pastýřské dvojice v levém dolním rohu přes centrální figurální skupinu až k mohutné pravé větvi buku. Centrální figurální skupina se dostává do průsečíku diagonál a ještě je akcentována

25 Michaud, Guy: *Message poétique du Symbolisme*. Paris 1947, s. 723–726.

rozložitým kmenem stromu. Čtyři postavy v tomto průsečíku komponuje Veith do klasické renesančně-barokní pyramidální kompozice, jejíž inspiraci barokní malbou potvrzují i šroubovicové pohyby figur sloužící ke zdůraznění myšlených přímk a diagonál. Daný způsob kompozice oživila v rakouské metropoli 70. a první poloviny 80. let 19. století éra Hanse Makarta, již byla ovlivněna i raná tvorba Gustava Klimta. Na konci 90. let už Veithův přístup působil poněkud konzervativně. Také v barevné škále, která místo hledání tlumených tónů a jemných přechodů mezi valéry sledovala intenzitu lokálních barev, se Veith přimkl spíše k neobarokní tradici. V souvislosti s dobovou tendencí k decentnímu koloritu přeměnil ve svém pojetí makartovské zářivé drahokamové tóny do sladké barevné tonality. Veithova kypřá umírněně pastózní malba také korespondovala s tradicemi předsecesní Vídně.

Typika ženských postav řadí Veitha do matschovského proudu figurální malby. I když se jeho osobní malířský styl od Matsche zřetelně liší, zachycoval Veith obdobně jako bývalý člen Umělecké kompanie idealizované zdravě a vitálně působící ženy. Jejich krása působí s přímočarou něhou a neskrývá se v nich záludnost Klimtových femmes fatale. Obdobně jako Matsch zachycoval blondaté a světlolásé ženy, jejichž barva vlasů korespondovala s inkarnátem a nesnažila se vytvářet rafinované kontrasty temné a bledé. Veithovy ženské postavy působí jako ztělesnění jara s jeho plnokrevnou radostí a až naivně nezáludnou bezprostředností.

Devadesátá léta 19. století jsou dnes vnímána jako doba nástupu Vídeňské secese a myšlenek, které prosazovala, včetně její orientace na soudobé mezinárodní výtvarné proudy. Ve skutečnosti šlo ovšem o postupný proces a především proměna vkusu publika byla pozvolná. Příznačně působí i osudy obou zbylých protagonistů Umělecké kompanie po jejím rozpadu v roce 1893. Franz Matsch získal post profesora na Uměleckoprůmyslové škole. Kromě toho se stal mimořádně vyhledávaným malířem v nejvyšších společenských kruzích. Získal zakázku na malířskou výzdobu letního paláce Achilleon na řeckém ostrově Korfu pro rakouskou císařovnu Alžbětu. Pod patronací věhlasné herečky Charlotte Wolter se nastěhoval do prestižní vídeňské čtvrti Hietzing, kde maloval obrazy pro zákazníky vídeňské smetánky. Proti tomu Gustav Klimt prožíval těsně po rozpadu Umělecké kompanie osobní a tvůrčí krizi.²⁶ V polovině 90. let byl Matsch úspěšnějším malířem než Klimt. Byl mladým umělcem, který přinášel na výtvarnou scénu rakouské metropole umění, které bylo nové a svěží, a přitom ne příliš radikální. Situace se postupně změnila až na samotném přelomu století, kdy stále se radikalizující a k dekorativní secesi směřující Klimt dosáhl pozice v široké veřejnosti respektovaného vůdce nejprogresivnějšího výtvarného směru. Naopak Matschův umělecký význam každým dalším desetiletím klesal.

V podobné situaci se ocitl také Eduard Veith. Patřil k představitelům domácích malířských tradic, kteří v době, kdy historismus dospěl ke konci svého vývoje, vstřebávali do své tvorby podněty moderních symbolistních proudů. V 90. letech

26 Weidinger, A.: *Resignation und Aufbruch*, s. 122–133.

19. století působila jeho tvorba jako progresivní vymanění se z konvenčních pout historismu. Veith přinášel nová témata i malířské postupy, které přitom byly pro většinové publikum dobře stravitelné. Malíř zažíval dekádu největších uměleckých úspěchů a uznání ze strany kritiky i veřejnosti. Na hlavní výstavní platformě metropole Rakousko-Uherska, ve vídeňském Künstlerhausu získal v roce 1893 Reichelovu cenu, v roce 1896 zlatou medaili a v roce 1901 Císařskou cenu, nejvyšší možné umělecké ocenění, které dostával pouze jeden výtvarník ročně a mohl je získat pouze jednou v životě.²⁷

V roce 1903 byla Veithova výstava v Brně magnetem, který přitáhl zájem laického obecnstva i kritiky. Rozsáhlá recenze v brněnském deníku Tagesbote vyšla na pokračování ve dvou číslech a recenzent zasazoval Veithovo dílo do kontextu vývoje dějin umění od renesance po tehdejší současnost. Bylo pro něj dostatečně významným příkladem na to, aby na něm demonstroval proměny hlavního vývojového proudu v evropských dějinách malířství. Celou recenzi pak završil slovy: „Když uvážíme, že výstava obsahuje jen zlomek z Veithovy tvorby posledních let a mnohá velká díla tohoto období chybí, oceníme teprve pracovní a tvůrčí schopnosti umělce, a potěší nás, že Zemský výbor po posledních akvizicích částečně pochybně úrovně tentokrát pro Františkovo muzeum koupil ‚Útěk zimy‘.“²⁸

V březnu 1911 otevřel Mährischer Kunstverein v Brně Dům umělců, a to výstavou hlavního sdružení moravsko-německých umělců Vereinigung deutschmährischer bildender Künstler.²⁹ Výstavy se účastnil i Eduard Veith. I když od jeho oslavované samostatné brněnské výstavy uplynulo jen něco málo přes sedm let, recenzent deníku Tagesbote se k jeho dílu stavěl už zcela odlišně: „Důvody někdejší vzpoury proti ‚staré škole‘ totiž ještě v žádném případě nebyly odstraněny a věčný mír ani v umění ještě není zajištěn. Do té doby, dokud tu jsou malíři jako Veith, jejichž nasládlé pózy doslova popuzují. Jeho ‚Přítelkyně‘ (č. 32) jsou snad ve skutečnosti opravdu inspirativní, ale na obraze působí tento destilovaný půvab prázdně a nevkusně. Ani směšností pana Kokoschky se nebojím tak moc jako tohoto namalovaného Redwitz [?]. Kokoschkovy mazanice totiž lechtají jen naši bránci, a jsou tedy vcelku zdravé, ale Veithovy obrazy jsou nebezpečné, protože jsou stále ještě lidé, kterým se to líbí. Vedle tohoto silně rozředěného F. A. Kaulbacha poslal [Veith] ještě dva neobvykle

27 Czeike, Felix: *Historisches Lexikon Wien*. Band 2. Wien 1993, s. 641–642.

28 (h): *Eduard Veith-Ausstellung*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, Jhrg. 53, Nr. 527, 11. 11. 1903, Abendblatt, s. 2: „Wenn man bedenkt, daß die Ausstellung kaum das oeuvre Veiths aus den letzten Jahren enthält und sehr viele umfangreiche Schöpfungen dieses Zeitraumes fehlen, wird die Arbeits- und Gestaltungskraft des Künstlers erst die richtige Würdigung erfahren und es erfreulich, daß der Landesausschuß seinen letzten Erwerbungen von teilweise zweifelhaftem Werke nunmehr den Ankauf der ‚Winterflucht‘ für das Franzensmuseum folgen ließ.“ (přel. Robert Janás)

29 Janás, R.: *Výstavy spolku Mährischer Kunstverein v letech 1882–1918*. In: 90 let Domu umění města Brna. Historie jednoho domu. Eds. Jana Vránová, Lubomír Slaviček. Brno 2000, s. 26–27; Sedlářová, J.: *Vereinigung deutscher bildender Künstler Mährens und Schlesiens: „Scholle“ – dějiny spolku německomoravských výtvarných umělců v letech 1909–1945*. In: 90 let Domu umění města Brna. Historie jednoho domu. Eds. Jana Vránová, Lubomír Slaviček. Brno 2000, s. 47–49.

nakreslené obrazy. ‚Táhli tři myslivci‘ (č. 25) a ‚Slavnost fialek na Kahlenbergu‘ (č. 26), o níž se můžeme domnívat, že by ji tam v roce 1350 přijali lépe. Myslíme přitom na Schwinda, který takovou lidovou poezii uměl věrohodně oživit, a musíme dát Veithovi dobře míněnou radu, aby se zaměřil na zdravější stravu.³⁰

Je téměř neuvěřitelné, že vznik obou recenzí dělí jen sedm let. Obě vyšly v nejčtenějších brněnských novinách, které se neorientovaly na žádné radikální publikum. Autorem druhé z nich byl sice Julius Leisching, ředitel Uměleckoprůmyslového muzea v Brně, který do moravské metropole přinesl poněkud vyšší nároky na výtvarnou kritiku a patřil mezi propagátory aktuálních trendů na poli umění a uměleckého řemesla, nicméně ani on nebyl zastáncem nejmodernějších proudů v malířství, jak dokládá skutečnost, že tvorbu čelného představitele rakouské avantgardy Oskara Kokoschky odmítal brát v potaz jako plnohodnotné umění. Svými recenzemi pro největší brněnský deník Tagesbote oslovoval masové publikum, které jeho názory nepovažovalo za projev radikalismu, ale přijímalo je jako odborné stanovisko, obdobně jako to činilo u předešlých recenzentů těchto novin. Recenze ukazuje, jak překotným vývojem prošlo výtvarné umění v Rakousko-Uhersku během krátké doby, která uplynula od samostatné brněnské Veithovy výstavy v roce 1903. V roce 1905 se od Vídeňské secese odštěpila tzv. *Klimtova skupina*, v čele s Gustavem Klimtem a Carlem Mollem.³¹ Skupina zřetelně směřovala k dekorativní secesi a přinesla výrazný posun od v zásadě stále ještě naturalisticko-impresionistického pojetí malby, jemuž se do té doby věnovali i nejprogresivnější vídeňští umělci. Tento posun znamenal odklon od pojetí obrazu jako okna do okolní skutečnosti, které evropské umění charakterizovalo už od pozdní gotiky a rané renesance. Klimt a jeho sousputníci začali, v souvislosti s vývojem evropské avantgardy, chápat obraz jako autonomní plochu, která se malířským zpracováním stává výtvarnou hodnotou sama o sobě bez toho, že by byla pouhým nositelem zobrazení po formální stránce napodobujícího at již reálnou nebo myšlenou skutečnost. Další zlom na vídeňské výtvarné scéně pak přinesl rok 1908, kdy Klimtova skupina zorganizovala ve Vídni

30 Leisching, Julius: *Die erste Ausstellung im neuen Künstlerhause*. Tagesbote aus Mähren und Schlesien, Jhrg. 61, Nr. 159, 5. 4. 1911, Abendblatt, s. 3. „Die Gründe einstiger Auflehnung gegen die ‚alte‘ Schule sind nämlich noch keineswegs beseitigt, und der ewige Friede ist auch in der Kunst noch nicht gesichert. So lange nicht, als es Maler wie Veith gibt, deren süßliche Pose geradezu aufreizend wirkt. Seine ‚Freundinnen‘ (Nr. 32) sind vielleicht in Natur recht anregend, aber diese destillierte Anmut wirkt im Bilde schal und abgeschmackt. Selbst die Lächerlichkeiten des Herrn Kokoschka fürchte ich nicht so sehr, wie diesen gemalten Redwitz. Denn jene Pinseleien kitzeln nur unser Zwerchfell, sind also ganz gesund, die aber von Veith sind gefährlich, weil es noch immer Leute gibt, denen das gefällt. Neben diesem stark verwässerten F. A. Kaulbach hat er unglücklicherweise noch zwei ungewöhnlich verzeichnete Bilder geschickt. — ‚Es zogen drei Jäger‘ (Nr. 25) und ‚Das Veilchenfest am Kahlenberg‘ (Nr. 26) —, von dem sich vermuten läßt, daß es dort im Jahre 1350 kraftvoller zugegangen ist. Man denke dabei an Schwind, wie der solche Volkspoesie glaubwürdig zu beleben wußte, und man wird Veith den wohlgemeinten Rat geben müssen, sich an gesündere Kost zu gewöhnen.“ (přel. Robert Janás)

31 Waissenberger, Robert: *Die Wiener Secession*. Wien — München 1971, s. 114; Bisanz-Prakken, Marian: *Heiliger Frühling. Gustav Klimt und die Anfänge der Wiener Secession 1895–1915*. Wien — München 1999, s. 11–34.

výtvarnou přehlídku *Kunstschau*. Vedle členů Klimtova okruhu získali příležitost na ní vystavovat i mladí avantgardní umělci, mezi nimiž nechyběl ani už zmíněný Oskar Kokoschka.³² Oskar Kokoschka se společně s Egonem Schielem stali hlavními představiteli vídeňské moderny kolem roku 1910. Přinesli na malířskou scénu rakouské metropole expresionismus, který svým malířským pojetím daleko překonával hranice sporu naturalistů a stylistů představujícího do té doby vrchol tamního zápasu o progresivní umění.

Expresionismus byl natolik radikální, že ho mainstream soudobé výtvarné kritiky považoval spíše za žert než za seriózně myšlené umění. Nicméně už jeho existence posunula těžiště toho, co veřejnost vnímala jako střední proud soudobé malby, jednoznačně ve Veithův neprospěch. To, co bylo ve Veithových dílech v době jeho vrcholné slávy vnímáno jako senzitivní, se postupným nástupem racionalistické moderny stávalo přeslazeným a kýčovitým. V rámci společenské hierarchie se mu ještě dostávalo uznání, v podobě jmenování řádným profesorem Uměleckoprůmyslové školy ve Vídni v roce 1920, ale jeho umělecká prestiž upadala.³³ S trochou zjednodušení se dá konstatovat, že v 80. letech 19. století byl Veith vnímán jako nadějný začínající malíř, v 90. letech se stal hvězdou středoevropské velikosti, v první dekádě 20. století ztrácel kontakt se špičkou vídeňské výtvarné scény a po roce 1910 se dostal do pozice zkostnatělého představitele dávno překonaného výtvarného směru.

Veith bezesporu představoval významného protagonistu moravského malířství 19. století. Zřetelně se mu podařilo prosadit se i za hranicemi rodné vlasti, úspěšně působil v důležitém centru evropské malby Vídni a na vrcholu své slávy nebyl neznámý ani v širším celoevropském kontextu. Z globálnějšího hlediska obecných dějin umění může sloužit jako modelový příklad umělce, který si důkladně osvojil soudobý výtvarný jazyk a jako jeho kvalitní protagonista se aktivně účastnil formování malířských proudů, které v jisté době určovaly směr vývoje umění. Jako modelový příklad umělce, který zároveň zůstal spjat s výtvarným proudem, jenž se v průběhu dalšího vývoje umění stal proudem vedlejším, a on sám se tak dostal na periferii zájmu historie umění.

32 Otten, Dietrun: *Die Klimt-Gruppe. Malerei auf der Kunstschau 1908*. In: Gustav Klimt und die Kunstschau 1908. Eds. Agnes Husslein-Arco, Alfred Weidinger, München — Berlin — London — New York 2008, s. 156–175.

33 Freimann, S.: *Eduard Veith*, s. 12.

SEZNAM BAREVNÝCH PŘÍLOH

- B26** Eduard Veith, *Útěk zimy*, 1899. Olej, plátno, 194 × 266 cm.
Uloženo v Moravské galerii v Brně, inv. č. A 262.

MARCELA MACHARÁČKOVÁ

**SKUPINA VÝTVARNÝCH UMĚLCŮ
V BRNĚ POHLEDEM SOUDOBÉ KRITIKY.
Z KNIHY ZÁPISŮ ČLENSKÝCH SCHŮZÍ
SVU BRNO V LETECH 1922–1930**

Summary: The Group of Visual Artists in Brno (GVA), established on 10th December 1922 singled itself out from the original Brno association Klub výtvarných umělců Aleš (Aleš Visual Artists' Club). Its members, dissatisfied with the contemporary cultural situation in Brno, tried to draw on the visual artistic trends of pre-war cubism, the works of the Tvrdošíjní (Stubborn Ones) group and the Devětsil generation in Prague. The article deals with the activities of Visual Artists' Group in Brno between 1922 and 1930, gaining information from the Book of Member Meeting Minutes (Kniha zápisů členských schůzí) stored in Brno City Archive. The activities of the Group are confronted with quotations of contemporary reviews of exhibitions by Brno and Prague theoreticians and visual arts critics (J. Čapek, J. B. Svrček, E. Dostál, J. Pečírka, V. Nebeský, K. Kodíček, V. Nikodem, V. Richter, etc.) After the initial acclaim, in the following years the activity of the Group was criticized, mainly from the pen of Brno left-wing man of letters J. B. Svrček and its former member, painter Josef Zamazal. The opinions of Prague critics about the exhibitions of VAG Brno were not always positive either. The artists were criticized for little progressiveness and for dependence on foreign models. The works of Jaroslav Král and Antonín Procházka, or Emil Filla gained most attention from the start; Filla as a member of the Group sent his work to member exhibitions of the Group. Immediately after its foundation, the Group started to cooperate and exchange exhibitions with the Mánes Association of Fine Artists and Umělecká beseda association of artists in Prague. Despite various unfavourable circumstances, such as lack of finance or inexistence of own group or exhibition rooms, the Group held onto its existence in the course of the years. In 1930, a turning point in the existence of the association, the Group finally attracted more attention of the public due to a member exhibition in the rented premises of Brno Künstlerhaus. Contemporary

reviews acknowledged its leading position in the cultural life in Moravia. The most prominent personalities which contributed to the existence of the GVA in Brno not only by their works but also by their selfless activities included in the first years: architects Emil Králík, Stanislav Sochor, Vladimír Škára, painters Jaroslav Král, Antonín Procházka, Linka Procházková, Eduard Milén, František Srp, František Süsler, later Petr Dillinger, from the north of Moravia Vladimír Kristin, Eduard Stavinoha, sculptors Josef Kubíček, Václav Vokálek, Vincenc Makovský, architects Ladislav Žák, Bohuslav Fuchs, etc.

Keywords: Brno, 1920s, Visual Artists Group in Brno, Aleš Visual Artists club, exhibitions reviews, VGA Brno Member Meetings Minutes, Emil Králík, Stanislav Sochor, Jaroslav Král, Eduard Milén, Josef Čapek, Antonín Procházka, Emil Filla, Josef Kubíček, Josef Zamazal, Vladimír Škára, Jaroslav B. Svrček, Václav Vokálek, Petr Dillinger, Bohuslav Fuchs, Václav Richter, Zdeněk Rossmann, Jan Vaněk.

Dějínám brněnského spolku *Skupině výtvarných umělců v Brně* (dále SVU Brno) se dostalo solidního historického zpracování teprve v roce 1993 z pera Hany Karkanové a Kateřiny Svobodové ve 49. Bulletinu Moravské galerie v Brně, věnovaném výtvarnému a společenskému dění v Brně v období první republiky.¹ SVU Brno, která vznikla koncem roku 1922, se vyčlenila jako progresivní jádro moderně smýšlejících malířů, sochařů a architektů z *Klubu výtvarných umělců Aleš* (dále KVV Aleš). Tento brněnský spolek byl založen v únoru 1919 jako nástupnický spolek Klubu přátel umění, činného v Brně před první světovou válkou. KVV Aleš pod vedením architekta Valentina Hrdličky (1880–1961) vytvořil platformu pro širokou výtvarnickou obec v Brně. Bez konkrétních nároků a bez specifikace výtvarného programu soustředil spolek velké množství umělců, kvalita jejich tvorby měla však kolísavou úroveň.

Kdo byli ti, kteří vystoupili koncem roku 1922 z KVV Aleš a přihlásili se svým programem ke kvalitě a modernímu pojetí tvorby, kteří v Brně projeví snahu jít po nových cestách proti průměrnosti a zavedeným manýrám? Osmnáctého prosince 1922 se konala ustavující valná hromada SVU Brno za přítomnosti architektů Emila Králíka (1880–1946) a Stanislava Sochora (1882–1959), malíře Jaroslava Krále (1883–1942), sochaře Josefa Kubíčka (1890–1972), grafika a malíře Ferdiše Duši (1888–1958), malířů Františka Foltýna (1891–1976) a Josefa Zamazala (1899–1971), architektů Vladimíra Dufky (1892–1969), Karla Kotase a Jaroslava Oplta a sběratelů moderního umění fotografa Františka Pekárka a učitele v Uherském Hradišti Jiřího H. Štěrby (1888–1971).² Ke členům spolku od počátku patřili architekti, vůdčí postavou byl mezi nimi Emil Králík, od roku 1920 profesor na České vysoké škole technické v Brně a posléze i první předseda SVU Brno. Druhou významnou osobností, která stála u zrodu nového spolku, byl architekt Stanislav Sochor, v té době zastávající funkci ředitele Uměleckoprůmyslového muzea, od roku 1924 i ředitele Uměleckoprůmyslové školy v Brně. K nejstarším z výtvarných umělců patřil malíř Jaroslav Král, který právě dovršil třicátý devátý rok svého života. Rodina Králova se po smrti otce Františka Krále v roce 1916 přestěhovala do Brna, aby mohla být na blízkou příbuzným z matčiny strany obhospodařujícím statek na Svolšině nedaleko Stříleka. Ostatní zakládající umělci SVU Brno v tomto městě nežili a k Brnu je poutaly pouze přátelské svazky a kulturní aktivity. Ferdiš Duša pocházel ze severní Moravy, působil ve Frýdlantě. Jeho přítel sochař Josef Kubíček pracoval ve svém rodném kraji v Orlických horách ve vesničce Slatině nad Zdobnicí a více se pohyboval v Praze

1 Karkanová, Hana — Svobodová, Kateřina: *Skupina výtvarných umělců v Brně*. 49. Bulletin Moravské galerie v Brně 1993, s. 57–72.

2 Protokol z ustavující první valné hromady SVU Brno uvádí tyto řádné členy: F. Duša, F. Foltýn, E. Milén, J. Král, J. Šíma, J. Zamazal, J. Kubíček, V. Dufka, K. Kotas, E. Králík, S. Sochor a V. Škára; jako mimořádní členové jsou uvedeni F. Süsler, F. Gahura a J. Oplt, jako hosté F. Pekárek a J. H. Štěrba. Architekt Emil Králík byl zvolen prvním předsedou SVU, pokladníkem Vladimír Škára, jednatelem Jaroslav Král, místopředsedou Stanislav Sochor. Srov. Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond B 26 Policejní ředitelství, Brno (1766) 1785–1945 (1966) (dále jen fond B 26), inv. č. 2585, sign. 75954, f. 57, 58, Hlášení z valné hromady SVU Brno z 18. 12. 1922.

než v Brně.³ František Foltýn se v Brně koncem roku 1922 ocitl zřejmě na pozvání některého ze svých přátel. Působil v té době v Košicích, kde se na výzvu tehdejšího ředitele Východoslovenského muzea Dr. Josefa Poláka stal členem mezinárodní malířské kolonie. Nejmladší z výtvarníků Josef Zamazal pocházel sice z Brna, v té době však byl ještě studentem Akademie výtvarných umění v Praze. Významnou osobností brněnské meziválečné kultury byl také Eduard Milén (1891–1976),⁴ jehož význam tkvěl zejména v organizační zdatnosti a grafických pracích pro Skupinu. Zdá se, že s brněnskými poměry ve výtvarném umění byli nespokojeni zejména outsideri, lidé, kteří přišli zvenku a dívali se kriticky na dění ve stávajícím spolku KVV Aleš.

Snahy zakládajících členů SVU Brno vyjádřil pak Stanislav Sochor v článku Moderní umění na Moravě / Skupina výtvarných umělců v Brně: *„Klub Aleš záhy je opuštěn těmi, kteří se postavili na stanovisko přímočarého pokroku ve výtvarné tvorbě. Vznikne takto Skupina výtvarných umělců, jež se staví do řady s programem, který se kryje s pražským Mánesem: Zachovávatí krok s evropským uměním. Nenapodobovatí, ale ze svého tvořití. Nehonositi se cizím peřím, ale vlastní, byť i skromnější výtvarnou mluvou, osvěžovatí a obohacovatí domácí tvorbu. Oddanou a nehonosnou láskou ke krásnu ušlechťovatí a naplňovatí život. Nikoli umění pro umění a pro úzký kruh, ale umění, které volá a klade základy pro krásný zítřek, bez ústupků pro konvenci a nevkus velké většiny, zpravidla lhostejné pro nový a stálý vývoj. Ne to, co bylo, ale to, co má býti, je tichým heslem.“*⁵ Odborná a kulturní veřejnost přijala založení Skupiny kladně. Jako první reagoval na výstavu nového spolku v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Brně Josef Čapek, který o ní už 14. prosince 1922 referoval v *Lidových novinách*.⁶ Čapka zaujalo vystoupení mladých v Brně zejména tím, že popřeli tradiční představu o moravských umělcích, spojenou s opožděným impresionismem s lidovými prvky, typickými pro tvorbu členů sdružených v hodonínském spolku (Sdružení výtvarných umělců moravských) pod vedením Joži Úprky. Článek také prozrazuje, jak se dívala moderně orientovaná výtvarná a teoretická obec pražská (která vyznávala a navazovala na francouzské tradice předválečného výtvarného dění) na „zapadlé vlastence“, malíře a sochaře působící na jižní Moravě: *„Když bylo nejsilnějšími moravskými malíři dojmově impresionistickou malbou dostatečně řečeno vše, co na charakterech domácího prostředí dalo se vysloviti, utkvělo moravské umění poněkud příliš na těchto výtěžcích, jež nebylo už možno obohatiti a rozšířiti. Ba, je možno proti průměru domácí moravské produkce postaviti i přímou výčitku, že tato malba z pohodlně v pouhé malebné popisnosti, co do techniky dost mnichovsky podložené,*

3 Josef Kubíček byl od roku 1919 členem SVU Mánes, také členem Koliby, v roce 1924 na podzim se přestěhoval i s rodinou své manželky natrvalo do brněnského předměstí Králova Pole. Srov. Hlušíčka, Jiří: *Sochař Josef Kubíček*. Praha 2000.

4 Eduard Milén přišel do Brna v roce 1917 jako malíř vojenské kadetky v Králově Poli. V letech 1921–1940 působil jako kreslív a redaktor kulturní rubriky *Lidových novin* v Brně.

5 Sochor, Stanislav: *Moderní umění na Moravě. Skupina výtvarných umělců v Brně*. *Umění Slovanů* 2, 1924, č. 1, s. 3–8.

6 Čapek, Josef: *Nejmladší umělecká Morava*. *Lidové noviny*, roč. 30, č. 625, 14. 12. 1922, s. 7.

a že produkována přemíra náčrtů, jejichž význam byl mnohem lidopisný a anekdotický, než čistě výtvarný. Ve srovnání s mnohotvárnými tendencemi českého umění jevil se zde jistý lokalismus, založený sice temperamentně, nikoliv však vývojově. Obsahem náležela vývojová Morava sice sobě, výtvarným výrazem však nejbliže Mnichovu.⁷ V krátkém citátu Josefa Čapka je vyjádřena ve zkratce charakteristika výtvarné tvorby na Moravě z počátku 20. století i pohled pražské výtvarné kritiky na ni. Tento „popisný mnichovský impresionismus“, který byl vlastní uměleckému vyjádření většiny umělců sdružených v KVV Aleš, byl také důvodem secese několika výtvarníků a architektů a založení nového spolku v Brně. Většina vystavujících na první výstavě SVU Brno⁸ čerpala poučení z kubismu a Cézanna, určitým vzorem jejich tvorby byly i výstavy *Tordošijných* a Bohumila Kubišty, uspořádané KVV Aleš v březnu 1921 a počátkem roku 1922 v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Brně. Čapek také oceňuje osobitý a vlastní přístup umělců, zejména Ferdiše Duši a Josefa Kubička a jejich tzv. živé umění. „*Tak třeba robustní schopnost Dušova, který ryje ve Frýdlantě své desky z Ostravska [...], neboť jeho individualitě není třeba jistot vnitřních osobnostních, nýbrž jistot výtvarných, za nimiž se bere tak bouřně a zarputile, jako za vyslovením svého osobního cítění a vidění.*“⁹ Jadrné vyjádření Kubičkovo se silným sociálním cítěním navazovalo na poválečné primitivizující tendence, se kterými se setkáváme i v raných pracích malířů a sochařů *Devětsilu*. U vystavujících malířů, Zamazala, Foltýna a Krále, vyzdvihuje Čapek prostorotvorné hodnoty barvy. K první výstavě Skupiny se přidal také Josef Šíma působící v té době v Paříži,¹⁰ který tak podpořil úsilí členů nového spolku na dálku. Čapek to glosuje slovy: „*Josef Šíma, který sem z Paříže přináší nejvíce francouzského vzduchu, uložil zde své nejlepší do dřevorytů, ilustrací ke knize Au tempts de Jesus Christ, které jímají půvabnými postřehy a nápady, svěžestí, jež si hledá cestu přes některé drobné manýrovitosti a zběžnosti.*“¹¹

Významným kritikem výtvarné a divadelní brněnské scény byl také Jaroslav B. Svrček (1887–1978),¹² levicově orientovaný intelektuál, v letech 1925–1927 předseda *Brněnského Devětsilu*.¹³ Svrček spolupracoval s brněnskou *Rovností*, jeho kritiky tvoří

7 Tamtéž.

8 První členská výstava SVU Brno byla otevřena 10. 12. 1922 v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Brně. Vystavovali: F. Dušek, F. Foltýn, F. L. Gahura, J. Král, J. Kubiček, E. Milén, F. Süsser, J. Šíma, J. Zamazal, V. Dufka, K. Kotas, K. Králík, J. Oplt, S. Sochor, V. Škára.

9 Čapek, J.: *Nejmłodší umělecká Morava*, s. 7.

10 Josef Šíma byl zakládajícím členem KVV Aleš, v roce 1920 přijal místo kresličce oken v Hendayi, od roku 1921 žil v Paříži. Členské výstavy SVU Brno obesílal do roku 1924.

11 Čapek, J.: *Nejmłodší umělecká Morava*, s. 7.

12 K činnosti J. B. Svrčka v Brně srov.: Macharáčková, Marcela: *Jaroslav Bohumil Svrček. K činnosti brněnského teoretika a kritika výtvarného umění v letech 1920–1933*. In: A vůbec... Utajený sborník Milény Flodrové k 75. narozeninám. Eds. Jana Čermáková, Radana Červená, Hana Jordánková, Irena Loskotová, Jitka Šibičková. Brno 2010, s. 428–447.

13 K dějinám Brněnského Devětsilu srov.: Knozová, Helena: *Několik poznámek k dějinám Brněnského Devětsilu*. 49. Bulletin Moravské galerie v Brně, 1993, s. 54–56; Macharáčková, M.: *Ž dějin Brněnského Devětsilu*. In: Forum Brunense 2009. Brno 2009, s. 79–101.

významnou kroniku brněnského kulturního života 20. let 20. století. Podává nám jakési první svědectví a vysvětlení ke vzniku SVU Brno: „*Bezprostředním popudem k založení nového spolku byla jarní umělecká revoluce v Alši, když tam následkem nešikovných stanov bývalého Klubu přátel umění nabyli převahu umělečtí diletanti, „kunstfreundři“, a živly umělecky reakční. Vystoupili členové z Alše spolu s několika výtvarníky Moravy (Duša, Kubíček, Foltýn) založili nový umělecký spolek „Skupinu výtvarných umělců“ a v této první členské výstavě předstupují před uměleckou veřejnost.*“¹⁴ Svrček, podobně jako Čapek a další soudobí, zejména pražští kritici, vítá počín brněnských výtvarníků jako překonání „vyčichlého“ impresionismu, který se na Moravě projevoval jako lokální folklorismus s prvky separatismu. Podle Svrčka: „*Obraz není více pojat jako suchý fotografický přepis oka, barva není tu jen koloritem, ale tvárnou, výrazovou funkcí. Obraz není náhodný výsek, náladový dojem, ale svět sám o sobě, soběstačný, kde vládne ne náhoda, ale řád, ne výsek, zlomek, ale kompozice.*“¹⁵ Novými uměleckými vzory už nejsou předválečný kubismus Picassův a Braqueův, ale dle Svrčka lze předobrazy nového proletářského umění vidět v primitivizujících a klasicky harmonických dílech Celníka Rousseaua, Carla Carra, Andrého Lhote, Marca Chagalla, Rogera Bissiera, Ossipa Zadkina, Amédée Ozenfanta, Amedea Modiglianiho a dalších. Byl to trend, který v Praze sledovali umělci Devětsilu a který také ve svých statích nastínil přední teoretik tohoto spolku Karel Teige.¹⁶ Této charakteristice nejvíce odpovídalo výtvarné pojetí Jaroslava Krále.¹⁷ Nelze se proto divit, že malíř zaujal recenzenta Svrčka jako nejvýraznější osobnost členů SVU Brno. Král svými obrazy se sociálními náměty, čistým stylem vycházejícím z klasické inspirace nejvíce odpovídal dobovému požadavku levicových intelektuálů na proletářské umění. „*Nelze přehlédnout sociální obsaženost jeho obrazů, výběr sujetů z řad nejobožejších. Così teskného, smutného, nešťastného leží na těchto lidech [...]. Tak například Setkání,*¹⁸ *obraz úžasně sugestivní, kde takový vnitřní obraz bolesti lze najít jen v obrazech starých primitivů.*“¹⁹

Nástup Skupiny byl uměleckou veřejností přijat příznivě jako počín přinášející nové impulzy do stojacích vod brněnských výtvarných spolků. Z knihy zápisů členských schůzí SVU Brno²⁰ vyplývá, že měl nastíněný program spolku navázat na aktivity Devětsilu a skupiny Tvrdošíjných v Praze. Jednatel Jaroslav Král žádal

14 Svrček, J. B.: *Výstava Skupiny výtvarných umělců*. Rovnost, roč. 38, č. 347, 17. 12. 1922, s. 4.

15 Tamtéž.

16 Srov. Šmejkal, František — Švácha, Rostislav — Rous, Jan: *Devětsil, česká výtvarná avantgarda dvacátých let*. Katalog výstavy. Praha — Brno 1986.

17 Jaroslav Král se představil na první výstavě SVU Brno třinácti obrazy, mezi nimi i svými nejvýznamnějšími díly raného období z roku 1922 (*V lázni, Piják, Kuřák, Černá madona, Setkání a Tři ženy*).

18 Obraz *Setkání* byl zakoupen Moravským zemským výborem pro galerii Zemského muzea už v roce 1923 přímo od Jaroslava Krále. Nachází se dnes ve sbírkách Moravské galerie v Brně.

19 Svrček, J. B.: *Výstava Skupiny výtvarných umělců*.

20 Archiv města Brna (dále jen AMB), fond R 39 Brněnské umělecké spolky, neinventarizováno, Skupina výtvarných umělců v Brně (dále jen Skupina, zápisy schůzí od 10. 2. 1922 do 15. 2. 1936). Za zpřístupnění fondu děkuji PhDr. Haně Jordánkové. Veškeré údaje k členským schůzím SVU Brno jsem čerpal z tohoto pramene.

dopisem Josefa Čapka o výstavu Tvrdošíjných v Brně.²¹ Král také psal Karlu Teigemu o reprízu výstavy Alexandra Archipenka organizovanou Devětsilem.²² I když ani jedna z těchto výstav se v Brně neuskutečnila, jejich výběr svědčí o náročném programu, který si SVU ve svých začátcích stanovila. Větší štěstí měla Skupina při výběru další výstavy. Ze zápisu 17. 3. 1923 je patrné, že Král psal také malíři Antonínu Procházkovi (1882–1945) o reprízu jeho výstavy, která v té době probíhala ve výstavních prostorách Mánesa ve Vodičkově ulici v Praze. V tomto směru bylo jednání s autorem úspěšné a Procházzkova souborná výstava zahrnující jeho tvorbu z let 1907–1922 měla vernisáž v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Brně 2. dubna 1923.²³ Uspořádání Procházzkovy výstavy v Brně mělo určitě vliv na další příznivé jednání a navázání spolupráce SVU Brno se *Spolkem výtvarných umělců Mánes* v Praze (dále SVU Mánes).²⁴ První výstava SVU Brno se konala na pozvání pražského Mánesa od 4. listopadu do 2. prosince 1923 v Síni Mánesa ve Vodičkově ulici v Praze. K výstavě bylo vytištěno 300 katalogů a 250 plakátů,²⁵ se Skupinou vystavoval jako nový člen také Antonín Procházka. Na pražskou výstavu SVU Brno v Síni Mánesa reagoval recenzí Václav Nebeský.²⁶ Předního českého historika umění zaujalo na tvorbě moravských umělců způsob, jak se vyrovnávají s provincialismem, i jejich úsilí o jeho překonání. „Nuže: výstava našich moravských hostů je především zajímavou tím, že prozrazuje velmi oddanou vůli k poctivé a čilé soutěži s pokrokovějším uměleckým úsilím, jež se navazuje a vyhraňuje v Praze, a že současně nezapírá duchovního prostředí, ve kterém vzniká. Je to prostředí, v němž souvislost s venkovem a jeho aspiracemi nebyla dosud přerušena. Vplynou tak do obrazů brněnských malířů živly, v jádře protivné, jež zhusta vyrovnávají se navzájem způsobem nemálo zajímavým.“²⁷ Tak jako i v budoucnu kritiky zaujme hlavně dílo Antonína Procházky a jako objev a příslib do budoucna obrazy Jaroslava Krále, „jenž vzbuzuje nejvíce naději. Vykazuje krásný vzlet a rozmach v koncepci, značnou přesnost i čistotu ve výrazu a vzácnou jistotu ve výstavbě plátna.“²⁸

-
- 21 Reprízu výstavy *Tvrdošíjní a hosté* uspořádal KVV Aleš v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Brně v březnu a dubnu 1921.
- 22 O těchto aktivitách se dozvídáme pouze ze zápisů členských schůzí SVU Brno, korespondence Skupiny se zachovala až od roku 1932, kdy se začaly pořizovat kopie odeslané pošty.
- 23 Antonín Procházka vystavil v Brně sedmdesát čtyři obrazů a dvacet čtyři kreseb z let 1907–1922. Srov. Slavíček, Lubomír: *Životní a umělecká cesta malíře Antonína Procházky*. In: Antonín Procházka 1882–1945. Eds. Marcela Macharáčková, Lubomír Slavíček. Brno — Praha 2002, s. 213.
- 24 Antonín Procházka byl členem SVU Mánes od roku 1910, byl také členem Osmy a Skupiny výtvarných umělců v Praze. Jako blízký přítel Emila Filly z období studií na Akademii výtvarných umění v Praze měl k vystavování v české metropoli „dveře otevřeny“. Filla v období první republiky průběžně zastával různé funkce ve výboru SVU Mánes, určitě i jeho přičiněním se rozvinula dlouholetá spolupráce a výměna členských výstav mezi SVU Brno a SVU Mánes.
- 25 Zápis z členské schůze SVU Brno z 27. 9. 1923, podle dohody mezi spolky dopravu děl do Prahy hradila SVU Brno, tisk katalogů SVU Mánes.
- 26 V.N. [= Nebeský, Václav]: *Výstava Skupiny výtvarných umělců v Brně. Síň Mánesa*. Tribuna 5, 1923, č. 280, s. 1.
- 27 Tamtéž.
- 28 Tamtéž.

Po celkem úspěšném nástupu i kladném hodnocení ze strany kritiky vstoupila SVU Brno do roku 1924 s novým výborem. Předsedou byl zvolen sochař Josef Kubíček, který na valné hromadě 21. ledna 1924 nabádal členy spolku ke větší srdečnosti a spolupráci. Spolek v tomto roce uspořádal dvě výstavy, členům výtvarného odboru Umělecké besedy v Praze a vlastní členskou výstavu v květnu, obě se tradičně konaly v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Brně. Ze zápisů SVU Brno vyplývá, že se její členové scházeli dva- až třikrát do měsíce. Řešily se většinou organizační úkoly, počátkem roku plán výstav a roční prémie pro členy SVU.²⁹ Protože jedinými výstavními prostory, které měl spolek k dispozici, byly sály Uměleckoprůmyslového muzea,³⁰ byla jeho vedení pravidelně začátkem roku podávána žádost o propůjčení těchto místností. Každoročně byly také psány žádosti o podporu Moravskému zemskému výboru, Ministerstvu školství a národní osvěty a radě města Brna. Z těchto institucí SVU Brno v prvních letech své činnosti pravidelně získávala peněžní zdroje.

Druhá členská výstava SVU Brno se ovšem už nesetkala s tak příznivou kritikou. Svrček tentokrát při psaní recenze nebral ohledy: „*Skupina výtvarných umělců vystavuje v Brně po druhé. Někteří členové, kteří se účastnili první výstavy, tentokrát nevystavují — jako např. malíři Foltýn a Duša, architekti Dufka, Kotas. Přibyli malíř Procházka, architekt Syříště a v uměleckoprůmyslovém odboru Kolařík a profesor Šebor. Rovnováha nezdá se nikterak tím nějak porušena, neboť Skupina zůstala v umělecké bezprogramovosti, ve které byla založena. Kdybychom chtěli Skupinu obecně nějak charakterizovati, mohli bychom o ní říci, že je mírně moderní. Snaží se držeti krok s vývojem nového umění. Ne ovšem u všech členů stejně. Je příznačné pro tuto skupinu, že nejsou to právě nejmladší, kteří by byli umělecky nejprůbojnější. I tentokrát předního místa mezi výtvarníky si dobývá Jaroslav Král. Vývoj jeho organicky jde od kubismu k vyrovnané, čisté kráse formy.*“³¹ Svrček není spokojen ani s vývojem tvorby Antonína Procházky, v němž shledává násilné prolínání kubismu a naturalismu. Zamazal se jen těžko „*vymaňuje ze zajeří své falešné ideologie malířské. Süsserovy oleje nebyly by špatné [...], kdyby na nich nebylo cítit tak čerstvé a přímé vlivy cizí*“.³² V podobném duchu se nesla i další kritika brněnské výstavy SVU, kterou Svrček uveřejnil v Národním osvobození.³³ „*Jen kritika zaslepena místním patriotismem může tuto výstavu hodnotiti vzhledem k tristní úrovni většiny ostatního místního umění jako čin prvotřídního uměleckého dosahu. A přece nic nemůže výstavě*

29 Jako první premii SVU Brno vytvořil Ferdiš Duša, dřevoryt *Svatý Jiří*, autorem druhé premie na rok 1924 byl Josef Kubíček, který vytvořil drobnou plastiku *Šárka*.

30 SVU Brno po celou dobu své existence zápasila s nedostatkem výstavních prostor. Přes mnoholeté úsilí se v Brně v meziválečném období nepodařilo vybudovat kulturní dům s výstavními sály pro spolkovou činnost. Naproti tomu KVV Aleš si postavil v roce 1923 svůj výstavní pavilon na Žerotínově náměstí v Brně, který po válce krátce sloužil jako kaple řecko-katolické církve a poté žalostně chátral. Byl zbořen koncem ledna 1957. Za tuto informaci děkuji Mgr. Jindřichu Chatrnému.

31 js [= Svrček, J. B.]: *Členská výstava Skupiny výtvarných umělců v Brně*. Rovnost, roč. 40, č. 149, 31. 5. 1924, s. 4.

32 Tamtéž.

33 Svrček, J. B.: *Výstava Skupiny výtvarných umělců v Brně*. Národní osvobození, roč. 1, č. 111, 23. 5. 1924, s. 4.

*i jednotlivým výtvarníkům více uškoditi, než nezdůvodněné nadnášení, nadsazování a pře-ceňování tam, kde jde o výtvarné hodnoty, které nikterak nepřevyšují obecný průměr [...]. Žádné umění není nebezpečnější nad tuto cnost opatrnickosti, kde jde o vytvoření přece nových hodnot, o množení a znásobení života. Možno-li to nazvati programem, že jde každý svou cestou, že je tu v bastardním seskupení orientace západnická s východnictvím, potom je toto umělecký program Skupiny.*³⁴ Svrček ve své kritice patrně narážel na recenzi výstavy SVU od prof. Eugena Dostála (1889–1943) v Lidových novinách,³⁵ v níž recenzent nešetřil chválou na všechny vystavující umělce. „*Nová výstava Skupiny opravňuje k nejlepší nadějí pro budoucnost [...], dokazuje, že i při nepřiznivých poměrech lze vytvořit hodnotná díla, která mají význam v celkovém vývoji českého umění [...]. Jsou na výstavě i slabší věci, avšak celková úroveň nás úplně uspokojuje a dává záruku, že výtvarnické Brno nezhahá.*“³⁶ Svrček, který založil s Bedřichem Václavkem, Artušem Černíkem a Karlem Teigem koncem roku 1923 brněnský Devětsil, znal nejnovější pražské výboje ve výtvarném umění a během cest po Evropě také poznal moderní francouzské umění. Proto nemohl být s nesmělými výboji brněnských umělců na cestě k modernímu umění spokojen. Naproti tomu Eugen Dostál, profesor dějin umění na Masarykově univerzitě, ocenil kvalitu malířské, sochařské, architektonické a uměleckořemeslné tvorby vystavujících autorů, i když nepřinášela nové revoluční podněty.

Dne 29. září 1924 se výborové schůze SVU Brno poprvé zúčastnil i Antonín Procházka.³⁷ Bylo štěstím pro brněnskou kulturní obec, že Procházka dostal umístěnku do Brna, a ne do Prahy, o což celá léta usiloval. Malíř v té době dovršil čtyřicet let a avantgardní výboje v tvorbě měl za sebou. Ještě v období působení v Novém Městě na Moravě (1921–1924) vytvořil osobitou verzi „českého kubi-smu“. Po příchodu do Brna začínají v jeho zobrazení převládat pevné objemy, figurální kompozice v jakémsi archaickém slohu, se zdeformovanými postavami i tvářemi, často až s teatrální či groteskní grimasou. Mnozí čeští teoretici i historici umění (například J. B. Svrček, Vincenc Kramář) dlouho nemohli této Procházkově proměně v tvorbě přijít dlouho na chuť. Manželé Procházkovi kolem sebe brzy soustředili přátele z okruhu brněnské inteligence — lékaře, advokáty, umělce, literáty a herce. Procházka po svém příchodu do Brna navázal také kontakty se sběrateli moderního umění: byli to zejména mladý účetní František Venera (1901–1979), právníci JUDr. Josef Slezák a JUDr. Karel Růžička, ředitel elektro-technické továrny František Dvořáček (1891–1967), později RNDr. Jaroslav Císař (1894–1983), ředitel Lidových novin v letech 1927–1936, lékař-pediatr prof. Otakar

34 Tamtéž.

35 E. D. [= Dostál, Eugen]: *Skupina výtvarných umělců v Brně*. Lidové noviny, roč. 32, č. 246, 16. 5. 1924, s. 7.

36 Tamtéž.

37 A. Procházka byl s platností od 1. září 1924 jmenován profesorem na Státním československém dívčím reálném gymnáziu na Starém Brně na Mendlově náměstí. Manželé Procházkovi se tak po čtyřletém pobytu v Novém Městě na Moravě odstěhovali do Brna, které se stalo jejich poslední životní stanicí a domovem.

Teyschl (1891–1968), Ing. Antonín Podrábský (1901?–1942), stavitel Václav Dvořák (1900–1984) a další.³⁸

Rok 1925 nezačal pro SVU Brno nejlépe, když první vážnější roztržku ve spolku způsobily články Josefa Zamazala v Kurýru.³⁹ Zamazal v nich konstatuje, že ani jeden z brněnských spolků KVV Aleš a SVU Brno nenaplní svůj programem roli kulturního lídra ve městě. V roce 1924 převzaly v Brně tuto iniciativu Brněnský Devětsil a Klub architektů.⁴⁰ „Nehledíc k významné výstavě Čapkové a Zrzavého,⁴¹ vyvíjel se tedy veškerý umělecký a kulturní ruch mimo oblast obou spolků, docela stranou jejich zájmového okruhu [...]. A nutno také přiznati, že Skupina očekávání do ní kladené docela zklamala, neboť její spolková činnost v ničem a nijak se neliší od pracovního systému Aleše. Její práce je nyní zas stejně náhodná, nesoustavná a bezradná.“⁴² Zamazal doporučuje rozpuštění obou spolků a založení jednoho výtvarného spolku, jehož výbor by mohl disponovat novým výstavním pavilonem Aleš, který podle autora není dostatečně využitý. Považuje členské spolkové výstavy za přežitky a jurování děl (tzn. výběr děl podle názoru poroty) za nedůstojné pro umělce. Navrhuje pořádání výstav dvou až tří výtvarníků, jejichž tvorba má příbuzný charakter. I když mladému malíři můžeme dnes dát v jeho názorech v mnohém za pravdu, nesetkal se jeho kritický článek mezi členy SVU Brno s kladným přijetím. Na členské schůzi 9. ledna 1925⁴³ mu za něj Josef Kubíček navrhl důtku, protože jako člen SVU neinformoval o svém záměru ostatní členy spolku. Milén uvedl, že „Zamazal jako člen spolku neměl práva činnost spolku veřejně podceňovat, špinit a házet přes palubu záslužnou činnost jednotlivců, jako by stál mimo spolek.“⁴⁴ Třetí valná hromada SVU Brno se konala 31. ledna. Protože Zamazal odmítl podepsat omluvné prohlášení, byl ze spolku vyloučen.⁴⁵

38 Ke sběratelství moderního umění v Brně viz Slaviček, L.: *Zdroj radosti a přemýšlení. Antonín Procházka & jeho sběratelé v Brně a jinde*. In: Antonín Procházka 1882–1945. Eds. Marcela Macharáčková, Lubomír Slaviček. Brno – Praha 2002, s. 183–199; Slaviček, L.: *Smí být v moderním bytě nějaký obraz?* In: Slaviček, L.: *Sobě, umění, přátelům. Kapitoly z dějin sběratelství v Čechách a na Moravě*. Brno 2007, s. 221–232.

39 Zamazal, Josef: *O soustředění brněnských výtvarníků I a II*. Kurýr, 1925, 7. 1., s. 6; 8. 1., s. 6.

40 V letech 1924–1925 uspořádal Klub architektů, odbočka v Brně, a UP závody souběžně s Prahou cyklus přednášek o moderní architektuře. Přednášeli: J. P. Oud, W. Gropius, Le Corbusier, A. Ozentant, A. Loos, T. van Doesburg, L. Moholy-Nagy a H. Richter. Brněnský Devětsil začal vydávat Pásmo – uměleckou revue Devětsilu, v Brně byla uspořádána repríza pražské výstavy Devětsilu – Bazar moderního umění v salonku knihkupectví Barvič a Novotný. Srov. Macharáčková, M.: *Kronika*. In: *Od renesance po modernu 1900–1945*. Katalog stálé expozice výtvarného umění. Ed. Marcela Macharáčková. Brno 1997, s. 139.

41 Obě výstavy uspořádal v roce 1924 KVV Aleš ve svém novém pavilonu na Žerotínově náměstí v Brně.

42 Zamazal, J.: *O soustředění brněnských výtvarníků*, s. 6.

43 Podle zápisu 9. členské schůze z 9. 1. 1925 se účastnili: J. Kubíček, V. Dufka, E. Králík, E. Milén, J. Král, S. Sochor, A. Procházka, L. Procházková, F. Süsler, O. Šebor, V. Škára, J. Zamazal.

44 Tamtéž.

45 Antonín Procházka byl zvolen na 3. valné hromadě (31. 1. 1925) předsedou SVU Brno, pokladníkem byl prof. Oldřich Šebor (v květnu jej nahradil J. Král), členy výboru E. Milén, J. Král, E. Králík. Spolek měl 220 přispívajících a šestnáct řádných členů. Prémii SVU na rok 1925 byla váza podle návrhu A. Procházky z roku 1924, která se vyráběla v a. s. Bechyni za 22 Kč za kus.

Už koncem roku 1924 požádala SVU Brno dopisem Emila Filly (1882–1953) o uspořádání jeho souborné výstavy v Brně. Soudě podle zápisu z 20. února 1925 se instalaci výstavy věnovala velká pozornost. Úpravu výstavních sálů v Uměleckoprůmyslovém muzeu provedly UP závody, Skupina zakoupila k výzdobě sálů devět květin, grafickou úpravu plakátu a katalogu s jednou Fillovou grafikou provedl Eduard Milén. Výstavu 28. února zahájil proslavem Antonín Procházka, Filla se pro nemoc zahájení nezúčastnil. Procházka jako předseda SVU Brno se angažoval v jednáních s ředitelem Dr. Jaroslavem Helfertem o nákupu Fillových obrazů pro obrazárnu Zemského muzea. V Brně nakonec zůstaly tři Fillovy obrazy: *Dvě ženy*, *Portrét spisovatele Uhra* a *Žátiší s cukřenkou*.⁴⁶ Na návrh Procházky se Filla v březnu stal členem Skupiny.⁴⁷ Kredit SVU Brno členstvím jednoho z předních českých malířů moderny stoupl v očích kulturní veřejnosti tím spíš, že Filla pravidelně obesílal členské výstavy spolku a také navázal kontakty s brněnskými sběrateli, kteří od něj v průběhu 20. a 30. let 20. století pravidelně nakupovali obrazy i kresby.⁴⁸

Členská výstava SVU Brno, která se konala od 5. dubna do 10. května 1925 v Uměleckoprůmyslovém muzeu, se opět nesetkala s příznivou kritikou. Svrček nastiňuje v Rovnosti černé perspektivy spolku, když píše: „*Skupinu výtvarných umělců v Brně čeká neodvratně osud Koliby, osud spolku Alše. Z původního seskupení zůstali tři poslední mohykáni: Král, Duša, Kubíček. Spolek neměl nikdy uměleckého programu, nevěděl nikdy jasně, co chce, a proto nemohlo to s ním ani jinak skončiti. Nenajdete také tak hned seskupeno tolik krajních protiv jako zde. V posledním okamžiku zachraňují se, když vlastní členové jednak vystupují, jednak odmítají vystavovati, přibráním nových členů: Procházkové, Srpa, Vokálka. Než s těmi lze to už sotva vyhrát. A tak množí se zmatek a snižují uměleckou úroveň výstavy, beztoho nízkou samo sebou.*“⁴⁹ Ani Jaroslav Král, kterého Svrček dříve mezi umělci SVU vyzdvihoval, nenaplnil jeho očekávání. „*Proletářské motivy nejsou zápasem o nový výtvarný problém*“, Král se opakuje, je schematický, jeho barevnost je bezkrevná, „[...] *formové expresionistické předimenzování, nerozhodnost mezi kubismem a naturalismem má v sobě cosi až osudového*“.⁵⁰ Pokud by jasně nešlo o negativní

46 Obrazy E. Filly *Dvě ženy*, 1912, *Podobizna spisovatele Uhra*, 1908, *Žátiší s cukřenkou*, 1924, jsou dnes ve sbírkách Moravské galerie v Brně. Srov. Lahoda, Vojtěch: *Emil Filla*. Praha 2007, s. 673; Karkanová, H. — Svobodová, K.: *Skupina výtvarných umělců*, s. 59.

47 Emil Filla měl k Brnu blízký vztah. Jeho rodiče se přestěhovali do Brna v roce 1883, když měl malíř jeden rok, v studentských letech navázal přátelství s A. Procházkou, Moravánem z Vázan u Vyškova, které vydrželo oběma umělcům do konce jejich životů. V roce 1934 zapůjčila matka E. Filly, Žofie Fillová, obrazy na výstavu SVU Brno Český poimpresionismus do války, jejímž autorem byl Albert Kotal.

48 Dalšími novými členy SVU Brno v roce 1925 se stali malíř František Srp (1895–1943), profesor kreslení na reálném gymnáziu v Bučovicích, sochař Václav Vokálek (1891–1970), vedoucí speciálky plastiky na Škole uměleckých řemesel (dále jen ŠUR) v Brně v letech 1924–1928, a Linka Procházková (1884–1960), manželka A. Procházky. V říjnu naopak patrně pro další neshody vystoupili ze spolku F. Duša a J. Kubíček. Architekt K. Kotas se odstěhoval do Ostravy. Vokálek vytvořil přemii SVU na rok 1926 — posmrtnou masku spisovatele Aloise Mrštíka.

49 jbs. [= Svrček, J. B.]: *Skupina výtvarných umělců v Brně*. Rovnost, roč. 41, č. 114, 26. 4. 1925, s. 3.

50 Tamtéž.

kritiku, až by se žádalo říct, že recenzent celkem výstižně charakterizoval osobitost Královy tvorby. Při negativním hodnocení výstavy nás překvapí Svrčková chvála Procházzkova obrazu *Zátiší se zlatou mísou* z roku 1925,⁵¹ kdy je snad poprvé uchvácen poslední malířovou tvorbou a zaníceně píše: „*Obraz není už úzkým náhodným úsekem skutečnosti, ale velikou syntesou její. Tady Procházka vývojově i umělecky překonává i Fillu.*“⁵² (sic!) Koncem roku Skupina uspořádala výstavu obrazů Rudolfa Kremličky z let 1924–1925. Malíř byl začátkem roku 1926 přijat za člena SVU Brno. Přes různé nepříznivé okolnosti, jimiž byly spory mezi umělci samotnými a odchody členů ze Skupiny, nedostatek financí a neexistence vlastních výstavních prostor, pokračovala SVU Brno v poměrně čilé výstavní činnosti. Schůzky výboru se konaly podle potřeby dva- až čtyřikrát do měsíce. Schůze výboru 16. března 1926 se účastnil jako host historik umění Dr. Kamil Novotný z Prahy, aby vybral díla členů SVU pro mezinárodní výstavu v Benátkách. Členem poroty za Skupinu se stal Eduard Milén. Porota nakonec vybrala pro expozici od Procházky dvě zátiší, od Krále obraz *Ráno* a od sochaře Vokálka *Portrét H. V. Brunnera*.

Z iniciativy Procházky usilovala SVU po smrti Jana Štursy o výstavu jeho děl v Brně. V zápisu z 9. června 1926 je uvedeno, že Václav Vokálek s Jaroslavem Králem vybrali v Praze 145 plastik na plánovanou výstavu sochaře v Brně, dvě třetiny z pozůstalosti umělce a jednu třetinu ze soukromých sbírek. SVU Brno požádala o pronájem prostor pro Štursovou výstavu brněnský Künstlerhaus.⁵³ V průběhu roku se však ukázalo, že tato výstava by byla pro Skupinu příliš finančně náročná, a tak nakonec od jejího uspořádání upustila. V roce 1926 však Skupina uspořádala několik zajímavých výstav, které musely obstát i před tou nejnáročnější kritikou.⁵⁴ Většinu výstav z Prahy přebírala Skupina od SVU Mánes nebo od Umělecké besedy. Ale v případě výstavy Československých umělců z Paříže spolek organizoval výstavu sám, ze zápisu schůze z 23. dubna 1926 vyplývá, že tento nápad vzešel od Miléna.⁵⁵ Při organizaci výstavy se poprvé objevuje jméno Františka Venery, který

51 Reprodukce jednoho z nejkrásnějších Procházkových zátiší *Zlatá mísa* ve stylu tzv. magického realismu viz Antonín Procházka 1882–1945. Eds. Marcela Macharáčková, Lubomír Slaviček. Brno – Praha 2002, s. 102.

52 jbs. [= Svrček, J. B.]: *Skupina výtvarných umělců*, s. 3.

53 Mährischer Kunstverein žádal za pronájem místnosti 1 700 Kč a 3 000 Kč jako úhradu za židovské slavnosti, které se konaly každoročně v požadovaném termínu v Künstlerhausu.

54 V březnu 1926 uspořádala SVU Brno v Uměleckoprůmyslovém muzeu výstavu malířů Umělecké besedy Vladimíra Holana, Miloslava Holého a Pravoslava Kotíka, (tisk 300 kusů katalogů k výstavě zařídil v Polygrafii Milén). SVU Brno měla svou samostatnou instalaci na *Průmyslové, kulturní a hospodářské výstavě Těšínska a Ostravska* v měšťanské škole v Orlové. Od 1. 8.–19. 9. proběhla částečně na brněnských výstavních trzích, částečně v pavilonu Aleš výstava *Českoslovenští malíři z Paříže* – George Kars, S. Guerzoni, Věra Jičínská, Zdeněk (?) Eberl. V září a říjnu vystavoval A. Procházka v Uměleckoprůmyslovém muzeu svou poslední tvorbu z let 1924 až 1926, která měla následně svou reprízu v Síni Mánesa v Praze. Současně s Procházzkovou výstavou v UPM probíhala i výstava Kresby moderních francouzských malířů ze Sagotovy sbírky, převzata z SVU Mánes. Od 5. do 30. 11. uspořádala SVU ještě výstavu karikatur V. H. Brunnera v Salonku Barvič a Novotný.

55 SVU Brno oslovila Wenera, aby zprostředkoval kontakty na české výtvarníky v Paříži. Zápis schůze SVU z 9. 6. 1926 dokládá Wernerův dopis, v kterém oznamuje, že na jeho výzvu kladně odpověděli O. Kubín,

také zprostředkoval prodej obrazů některých malířů (Eberle a Guerzoni). V průběhu roku 1926 SVU Brno organizovala velkou výstavu Felixe Jeneweina (1857–1905), někdejšího profesora na brněnské technice.⁵⁶ Kromě vdovy po umělci, žijící v Kutné Hoře, vlastnili Jeneweinovy obrazy v Praze továrník Waldes, Mádl, Jurečkova galerie v Ostravě a další instituce a soukromníci.⁵⁷

Valná hromada SVU Brno se konala 12. února 1927 pouze za účasti jedenácti členů spolku.⁵⁸ Skupina pro nedostatek financí zrušila funkci tajemníka a zapisovatele, kterou od roku 1922 vykonával fotograf František Pekárek. Novým zapisovatelem schůzí SVU Brno se stal od 19. února Antonín Procházka. Skupina svou činnost v novém roce zahájila začátkem února výstavou souborného díla Felixe Jeneweina v Uměleckoprůmyslovém muzeu, kterou uvedl J. Novák, rektor České vysoké školy technické v Brně.⁵⁹ Bezprostředně po Jeneweinově výstavě hostilo Uměleckoprůmyslové muzeum jubilejní 40. výstavu SVU Mánes.

Na členských schůzích 29. března 1927 navrhl Eduard Milén, „aby SVU zasáhla ve věci jmenování profesora kreslení na zdejší technice ve prospěch Jaroslava Krále. Protože ale sbor profesorský je autonomní a zasahování zvenčí nemá naděje na úspěch, tedy Skupina od oficiálního zakročení upouští.“⁶⁰ Jaroslav Král působil jako asistent kreslení u prof. Herčíka na České vysoké škole technické v Brně od roku 1921. Po smrti profesora Herčíka v roce 1923 doufal, že své místo na technice obhájí. V tajném hlasování však profesorský sbor dal přednost o jeden hlas malíři Františku Hlavicovi (1885–1952). Královi bylo následně nabídnuto místo pomocného asistenta, což malíř s hrdoostí odmítl.⁶¹ Členskou výstavu uspořádala SVU Brno recipročně v Síni SVU Mánes v Praze od 7. do 29. května 1927. Členská základna SVU se rozšířila o malíře Ludvíka Dvořáčka (1895–1972) z Brna, Jiřího Krejčího (1899–1977) z Prahy, Vladimíra

J. Zrzavý a paní Guerzoni. Výstava Českoslovenští malíři v Paříži byla otevřena od 1. srpna 1926 na brněnském výstavišti. Vystavovali George Kars, S. Guerzoni a Zdeněk Eberle, od 22. srpna byla přenesena do pavilonu Aleš na Žerotínově náměstí doplněna o obrazy Otakara Kubína a Věry Jičínské.

- 56 Felix Jenewein nastoupil po Hanuši Schwaigroví na Českou vysokou školu technickou v Brně v roce 1902 jako řádný profesor dekorativního a technického kreslení.
- 57 Na výstavu Felixe Jeneweina získala SVU Brno od České vysoké školy technické v Brně podporu 2 000 Kč. Dalšími vlastníky Jeneweinova díla byly Moderní galerie v Praze, Zemské muzeum v Brně, Uměleckoprůmyslová škola a Umělecká beseda v Praze a další soukromí majitelé.
- 58 Dle zápisu valné hromady 12. 2. 1927 byli přítomní: E. Králík, J. Král, S. Sochor, F. Süsser, E. Milén, F. Srp, V. Dufka, L. Procházková, A. Procházka, V. Škára, V. Vokálek. Předsedou byl zvolen Václav Vokálek, jednatelem spolku V. Dufka, v březnu jej vystřídal Jaroslav Král.
- 59 Jeneweinovu výstavu převzala po Brně Umělecká beseda v Praze. Příjem z výstavy v Brně činil Kč 4 700,50 a výdaje Kč 5 098,87.
- 60 Zápis členské schůze SVU Brno z 29. 3. 1927. Přítomní: V. Vokálek (předseda), V. Dufka, E. Králík, J. Král, V. Škára, E. Milén, F. Srp, L. Procházková, A. Procházka.
- 61 Po odchodu z České vysoké školy technické se Král věnoval malířství jako svobodný umělec. Jeho výrazné sociální citění se ještě více prohloubilo. Malíř se stal členem všech levicových spolků v Brně a v některých v průběhu let zastával funkci předsedu (Levá fronta, Společnost pro hospodářské a kulturní sblížení s Novým Ruskem, ARS – Klub pro moderní umění a vědu v Brně a další).

Kristina (1984–1970) z Ostravy-Přívozu a architektka Ladislava Žáka (1900–1973) z Brna.⁶² Skupina vydala k výstavě v Síni Mánesa v Praze dvojlist se seznamem vystavujících a děl, na jeho přední straně byla fotografie obrazu Jaroslava Krále *Kuřák* z roku 1922. Se zájmem lze opět v kritikách sledovat, jak pražská kulturní veřejnost přijala vystoupení Skupiny v Praze po čtyřech letech. V Tribuně reagoval na práce brněnských výtvarníků zcela negativně Karel Kodíček: „Člověk by byl rád galantní, jde-li o mladé lidi, ale nesmí to být zamlčeno: tato výstava je z nejsmutnějších.“⁶³ Kodíček nachází u vystavujících malířů „celé dějiny moderní malby“, ale nic původního. Procházka přináší nesvobodný naivismus voskovaných pláten. „Člověk by řekl, že mladé Brno je jedním z nejsmutnějších měst — ale ono není. Proč je na světě tolik malířů? A tak z celé výstavy jedině Fillaův obraz, skvělého barevného kouzla, má kus osobitého života.“⁶⁴ S větším uznáním se tvorba Skupiny setkala u recenzenta Viktora Nikodéma v Národním osvobození. „Mohutné a skvělé formální a barevné stavby práce členů skupiny jsou sympatické vážným výtvarným úsilím. Nejkonstruktivnějším z jejich mladých členů je J. Král. Jeho figurální kompozice, podobně jako práce ostatních mladších malířů, ukazují sice značný zájem o obsahovou poetičnost a životní realitu námětu. Jsou však nesené rozhodnou vůlí k pevné formální stavbě. [...] Dvořáček, Kristin, Krejčí a Srp jsou zaujati víc barevně malířsky a realisticky. [...] Antonín a Linka Procházkoví zakotvili, zdá se, trvale v archaizujícím naivismu. Užití toho pojetí při moderních námětech působí dosti groteskně. Procházkoví volí s oblibou většinou náměty jaksi nečasově idylické a jakoby starodávné [!]. Chtění a rafinovaně naivní pojetí a zdůrazňování formy, naznačování struktury zobrazených předmětů malbou, voskem, užíváním pozlátek, enkaustikou, dekorativně hravé a hmotné techniky dávají těmto pracím ráz archaizující kuriozity.“⁶⁵

Ať byly prognózy vývoje Skupiny jakkoliv nepříznivé, spolek si za pět let vybudoval solidní, i když menší členskou základnu, k jejímž členům patřili jak výtvarníci z Prahy, tak z Brna. Členství ve Skupině začínali vyhledávat také umělci z Ostravy a Olomouce. Kolem Skupiny se sdružovali intelektuálové a milovníci či sběratelé moderního umění. Antonín Procházka od počátku svého působení usiloval o to, aby Skupina mohla přijmout za řádné členy i tzv. literáty, to znamenalo teoretiky a kritiky výtvarného umění.⁶⁶ Potřeba spolupráce s erudovaným

62 Kromě nových členů SVU Brno vystavovali v pražském Mánesu Emil Filla, Jaroslav Král, Antonín Procházka, Linka Procházková a František Srp.

63 K-k. [= Kodíček, Karel]: *Brněnští (Výstava v síni Mánesa)*. Tribuna 9, 1927, č. 111, s. 4.

64 Tamtéž.

65 N. [= Nikodem, Viktor]: *Výtvarní umělci z Brna v Síni Mánesa*. Národní osvobození, roč. 4, č. 140, 21. 5. 1927, s. 3. Srov. také: Pečírka, Jaromír: *Drei Ausstellungen*. Prager Presse, roč. 7, 22. 5. 1927, s. 10.

66 Na valné hromadě SVU Brno konané v Akademické kavárně v Brně 23. ledna 1926 došlo na Procházkův návrh ke změnám stanov spolku, „aby do spolku mohli být přibráni i literáti, jako v Mánesu, a mohli informovat o dění v SVU“. Žádost o změnu stanov pak poslalo SVU Brno Zemské správě politické na Moravě 23. února. Viz MZA, fond B 26, inv. č. 2585, sign. 75954, Formulář Zemské politické správy na Moravě adresovaný Politickému ředitelství v Brně o změně stanov SVU Brno.

teoretikem se ukázala opět po členské výstavě SVU, která následovala v rozšířené verzi po výstavě v pražském Mánesu.⁶⁷ Kritickou recenzi napsal Josef Zamazal, který po svém vyloučení ze Skupiny vstoupil zpět do KVV Aleš a stal se referentem kulturní rubriky Lidových novin. „*V počátcích se zdálo, že Skupina rozvine v Brně čilý umělecký ruch, že bude moci v moravských poměrech začasťe rázně vystoupiti na obranu novodobého výtvarnictví a že bude důsledně uplatňovati své slovo v různých veřejných uměleckých otázkách, které vyžadují nekompromisního a energického řešení [...]. Za pět let není ovšem také možno několika lidem v tomto prostředí, po desetiletí v ohledu umělecko-výtvarném tak žalostně zanedbaném, vykonati zázraků; je však možno drobnou a vytrvalou prací důsledně hájiti poctivou ideu programového chcení a ukázati tím jasně smysl, význam a cíl spolkové organizace, aby ji nemohlo být vytýkáno, že byla uměle vyvolána jen z jakýchsi malicherných příčin neb z osobních nesrovnalostí a že postrádá vůbec existenčního oprávnění. Spolková (veřejná) činnost Skupiny je však, zejména v poslední době, dosti chabá.*“⁶⁸ Článek v řadách SVU vzbudil pobouření. Na poslední členské schůzi před letními prázdninami 14. června 1927 se opětovně protestovalo proti kritikám v Lidových novinách. Tentokrát Skupina reagovala článkem v Lidových novinách 19. června. Autor (og) zdůvodňoval, že pokud Skupina nedělá každoročně členské výstavy, je to jenom z důvodů nedostatku výstavních prostor. Bilance jedenácti výstav za posledních šestnáct měsíců se jeví jako dostačující. „*Tím také dotýkáme se zahanbujícího fakta, že druhé hlavní město našeho státu Brno a tím i země Morava nemají českého uměleckého domu a nebudou ho mít ani v době, kdy se tu má zvláštní výstavou dokumentovati současná naše kultura.*“⁶⁹ V článku se dále konstatuje, že stopadesátitisícové Brno má jenom 500 až 600 kulturních lidí, počítajíc v to i hromadné návštěvy škol. Patrně šlo o průměrnou návštěvnost výstav, kterou se přes veškeré úsilí nedařilo zvyšovat. „*Skupina vědoma svého poslání přičinila se ze svých sil, aby seznámila Brno s dobrým a tím i moderním uměním a přála si, aby v Brně, kde výtvarná kultura je stále v počátcích, byla podporována její snaha toto kulturní prostředí vytvořiti.*“⁷⁰ Výbor SVU Brno vyvodil ze Zamazalova článku konsekvence a na podzimní schůzi 13. října 1927 se v zápisu objevují nové úkoly: napsat prof. Eugenu Dostálovi s nabídkou členství a spolupráce se Skupinou. Ustanovil se také pracovní výbor (V. Vokálek, E. Králík, J. Král a A. Procházka), který měl usilovat o získání nových výstavních místností v Brně. Ze zápisu z 3. listopadu se dovídáme o přípravách na Výstavu soudobé kultury v Brně (dále jen VSK). Oslovené české a slovenské výtvarné

67 Členská výstava SVU Brno se konala 5.–25. 6. 1927 v UPM v Brně. Zatímco v Mánesu bylo vystaveno čtyřicet osm obrazů, jeden model architektury a čtyři architektonické návrhy, v Brně vystavovala Skupina devadesát osm děl, výstava byla rozšířena o práce dalších nových členů F. Gahury a A. Handzela.

68 jz [= Zamazal, Josef]: *Brněnské výstavy*. Lidové noviny, roč. 33, č. 294, 11. 6. 1927, s. 7.

69 og: *Skupina výtvarných umělců v Brně píše nám k referátu o výstavě, uveřejněném v Lidových novinách 11. června*. Lidové noviny, roč. 33, č. 308, 19. 6. 1927, s. 9.

70 Tamtéž.

spolky⁷¹ měly na brněnském výstavišti schůzku se sekčním šéfem Zdeňkem Wirthem z Ministerstva školství a národní osvěty k organizaci československých výtvarných umělců na VSK. Za SVU Brno byli delegováni na jednání Vokálek a Král. V listopadu přicházejí na schůzi výboru Skupiny architekt Václav Roštlapil, vydavatel časopisu *Horizont*, a redaktor Jaroslav B. Svrček. Navrhli spolku čtyřstránkovou inzerci v časopise podobně jako UP závodům. Na Milénův návrh měla mít Skupina v *Horizontu* osmistránkovou přílohu a zajištěnou dvou- a třístránkovou inzerci. Přes vstřícnost ze strany Skupiny ke spolupráci s *Horizontem* nedošlo. Naproti tomu spolupráce s architektem Gahurou ze Zlína se ukázala být pro SVU prospěšnou. Gahura koncem roku v dopise nabídl za výhodných podmínek Skupině výstavu ve Zlíně, na výstavní ploše o rozloze 1 600 m². Pořadatelem výstavy, která se uskutečnila od 11. prosince 1927, byl Tomáš Baťa, který hradil dopravu i instalaci.

Šestá valná hromada SVU Brno proběhla 11. února 1928. V jednatelské zprávě se uvádí, že SVU uskutečnila v roce 1927 sedm výstav, včetně poslední výstavy kreseb členů SVU spojené se slosováním kreseb pro přispívající členy (od 22. 1. do 5. 2. 1928). Členskou prémii SVU na rok 1927–1928 vytvořil Jaroslav Král (lithografie *Česání ovoce*). Na výstavách Skupiny se neprodal ani jediný obraz a spolek skončil opět v mírném deficitu.⁷² V prvních měsících nového roku řešila Skupina možnosti vystavování na VSK. Spolek patrně usiloval také o získání prostor k samostatné prezentaci svých členů v rámci výstaviště.⁷³ Do výboru VSK pro výstavu *Československé výtvarné umění 1918–1928* byly vybráni zástupci pražských spolků Josef Gočár, Emil Filla a Václav Rabas. Komise pak vybírala díla na výstavu, která jim dodali zástupci jednotlivých spolků. SVU si na schůzi 8. března zvolila tříčlenné komitě (Procházka, Král, Süsser), které vybralo patnáct děl, dodatečně doplněných o obrazy Kristina, Krejčího, dva portréty od Vokálka a dvě sochy od Handzela. Z dalších zápisů je patrné, že členové SVU protestovali proti jednání komise VSK, která bez posouzení (jurování) nepřijala mnoho vybraných děl na proponovanou expozici.⁷⁴ V roce 1928 uspořádala Skupina pouze dvě členské výstavy. Výstavu kre-

71 Zápis z 10. 11. 1927 uvádí tyto spolky: SVU Brno, KVV Aleš, SVUM Hodonín, Vereinigung bildender Künstler Mährens, Klub výtvarných umělkyně v Praze, Sdružení západočeských umělců v Plzni, Jednota výtvarných umělců v Praze, Mährischer Kunstverein in Brünn, Gemeinschaft deutschen Architekten in Prag, Gemeinschaft deutschen Architekten in Brünn, Vereinigung deutschen Künstler Schlesien, Slovenská Beseda v Bratislavě, Klub architektů v Praze.

72 Předsedou SVU Brno pro rok 1928 byl zvolen Václav Vokálek, pokladníkem Vladimír Škára a jednatelem Jaroslav Král.

73 Na schůzi výboru SVU 20. 4. 1928 architekt Škára navrhl, aby Skupina vystavovala společně v blíže neurčených restauracích na brněnském výstavišti. Protože šlo o novostavby, nebylo možné všesť obrazy na nové zdi a z návrhu sešlo.

74 Z členů SVU Brno vystavovali: A. Procházka, J. Král, F. Srp, L. Procházková, P. Dillinger, V. Vokálek. Výstava se konala na brněnském výstavišti jako součást VSK, oddíl Čsl. výtvarné umění 1918–1928, od 25. května do 1. října 1928.

seb v lednu a členskou výstavu SVU na pozvání ředitele Domu umění v Moravské Ostravě od 19. prosince 1928 do 15. ledna 1929. Účastnili se jí téměř všichni členové spolku se 156 díly. Skupina získala do svých řad další významné členy, architekta Bohuslava Fuchse (1895–1972), malíře a grafika Petra Dillingera (1899–1954)⁷⁵ a Dr. Václava Richtera (1900–1970),⁷⁶ pozdějšího profesora semináře dějin umění Masarykovy univerzity. Výstavě v Ostravě věnovala Skupina velkou péči, pořadatelé k ní nechali vytisknout katalog se seznamem vystavujících, prací a cenami.⁷⁷ Instalaci provedli Bohuslav Fuchs, Jaroslav Král a Vladimír Kristin. Výstavu zahájil ředitel Domu umění v Moravské Ostravě Sprušil přednáškou o moderním umění. Po vernisáži pokračoval večer volnou zábavou při hudbě jazzbandu. Největší kolekci vystavoval Jaroslav Král (dvacet obrazů), většinou tvorbu z posledních dvou let. V námětech Král opouštěl sociální témata, jeho klasicistní cítění a určitý cit pro krásu a ideál mu ztělesňovala žena, která ovládla jeho další tvorbu s klasickými náměty jako koupání, toaleta apod. Velkou kolekci (patnáct obrazů) prezentoval Antonín Procházka, zátiší a velké enkaustiky z let 1927 a 1928. Linka Procházková ve své tvorbě následovala svého manžela. Malovala zátiší a malebné pohledy na francouzská a italská městečka, která s Procházkou na svých cestách pravidelně navštěvovali.⁷⁸ Ostatní malíři SVU Brno nepřekročili hranice jakési realistické a poetické stylizace skutečnosti. Přínos Petra Dillingera můžeme spatřovat v grafické tvorbě, byl také dobrým ilustrátorem v novoklasicistním stylu. Bohuslav Fuchs vystavoval v Ostravě fotografie svých posledních staveb z let 1927 a 1928. To, že se Fuchs stal členem SVU Brno, ztotožnil se s ní a dával svůj organizační talent do jejich služeb, velmi pozitivně ovlivnilo činnost Skupiny v dalších letech. V roce 1929 uspořádal spolek pouze jednu, vlastní členskou výstavu v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Brně. Milén a Král z pověření výboru Skupiny pozvali na členskou výstavu starostu Karla Tomeše, předsedícího Zemského výboru p. Kopečka a ředitele Zemského muzea Jaroslava Helferta. Na základě této iniciativy zakoupilo Zemské muzeum pro obrazárnu po jednom obraze od J. Krále, L. Procházkové a grafiku P. Dillingera.⁷⁹

75 Petr Dillinger vedl v letech 1927–1946 oddělení užitě grafiky na Škole uměleckých řemesel v Brně.

76 Václav Richter pracoval v letech 1928–1938 jako knihovník v Uměleckoprůmyslovém muzeu v Brně.

77 Členské výstavy SVU Brno v Domě umění v Moravské Ostravě se účastnili: Petr Dillinger, Ludvík Dvořáček, Emil Filla, Bohuslav Fuchs, František L. Gahura, Augustin Handzel, Jaroslav Král, Vladimír Kristin, Karel Kotas, Eduard Milén, Antonín Procházka, Linka Procházková, František Srp, František Süsler, Ladislav Žák. Navštívilo ji pouze 681 návštěvníků, z toho 109 studentů. Z výstavy se prodala jedna litografie E. Miléna.

78 Ceny obrazů J. Krále, A. Procházký, E. Filly a L. Procházkové jsou většinou uvedeny od dvou do sedmi tisíc. Procházka si nejlépe cenil obraz *Promenáda v Mentoně* z roku 1928 (12 000 Kč), který je dnes ve sbírkách Muzea města Brna.

79 Zemský výbor zakoupil do sbírek zemské obrazárny Králův obraz z roku 1928 *Nedělní odpoledne* za 6 000 Kč, obraz L. Procházkové za 7 000 Kč a grafiku P. Dillingera za 600 Kč.

V roce 1929 začíná v Brně vycházet levicový časopis *Index — leták kulturní informace*.⁸⁰ Jaroslav Král spolupracoval od počátku s Indexem jako jeho dvorní karikaturista. Také jeho přičiněním došlo v dalších letech k většímu propojení mezi spolkem a redakcí časopisu, čímž se Skupině otevřely další možnosti propagace jak jejich autorů, tak i výstav. „Od roku 1928 každý pátek scházela se redakce brněnského Indexu v Městské knihovně — u Jiřího Mahena. Co tu bylo plánů, debat a hlavně pokusů, jak probudit Brno z kulturní letargie, jak bojovat s reakcí. Jednoho pátku přišel, nikým nečekán, nikým nezván, Jaroslav Král s domyšleným programem Kulturního domu a od toho dne zůstal věrným členem redakce. Mnoho schůzí proseděl beze slova, ale kdykoli zvedl svůj tichý hlas, nebylo k jeho návrhu dalších poznámek, byl přijat bez debaty.“⁸¹ První recenze výstavy SVU Brno v Indexu je od Zdeňka Rossmanna, který opět vyzdvihuje kvalitu tvorby svého bývalého profesora na brněnské technice Jaroslava Krále. „Brno, chudé na aktivní výtvarné umělce, má dvě střediska: ‚Aleš‘, křídlo pravé, jehož členové nemají daleko k artistickému diletantismu, a ‚Skupinu výtvarných umělců‘, moderně orientovanou, jež se nebojí ani výtvarnických experimentů. Skupina uspořádala nyní v Umělecko-průmyslovém muzeu 25. členskou výstavku děl svých členů. Dobrý průměr výstavy a poměrná početnost vystavených děl svědčí o kvalitě a tvůrčí pohotovosti členů Skupiny, z níž nejpozitivnějším zjevem je J. Král, výtvarník neobvyklé umělecké poctivosti a expansivnosti. Od impresie dospěl logickou vývojovou cestou ke kubizující formovosti. Jeho poslední práce (Krajina a Žátiši s květinami) opravňují nás k největšímu optimismu. Protože zde projevuje odklon od dějovosti a literární náplně díla a dospívá k základním elementům malířským, tj. barvě a formě, jež svou malířskou podstatou vzbuzují čisté emoce výtvarné.“⁸² Prémii SVU Brno za léta 1928–1929 vytvořil Eduard Milén jako bibliofilské vydání *Balad* Jiřího Mahena s vlastními ilustracemi a předmluvou Karla Titze.⁸³

Rok 1930 znamená v existenci spolku jakési dovršení osmiletého úsilí, uhájení pozic v rámci kulturní Moravy, kdy i ti největší „rejpalové“ nemohou Skupině nepřiznat její pozitivní roli, kterou sehrála v spolkových a výtvarných dějinách země. Už 15. ledna zahajuje Skupina členskou výstavu v Alšově síni Umělecké besedy v Praze.⁸⁴ Na valné hromadě SVU Brno 15. února 1930 v hotelu Passage se konstatovalo, že největší potíže činnosti spolku způsobuje neexistence vlastních výstavních prostor. SVU vyjádřila poděkování architektu S. Sochorovi za propůjčování výstavních prostor v Umělecko-průmyslovém muzeu v Brně.⁸⁵ Předsedou na rok 1930 byl zvolen Eduard Milén, místopředsedou B. Fuchs, pokladníkem V. Škára

80 V redakci Indexu v průběhu let jeho existence (1929–1939) pracovali B. Václavek, J. L. Fischer, J. Mahen, B. Fuchs, J. Král, J. Vaněk, Z. Rossmann, V. Helfert, F. Kaláb, F. Fajtr, O. Blažek, A. Pergler.

81 Rossmann, Zdeněk: *Mistr Jaroslav Král*. Svobodné noviny, roč. 1, č. 104, 23. 9. 1945, s. 4.

82 Rossmann, Z.: *Brněnské výstavy*. Index 1, 1929, č. 4, s. 5.

83 Titzova úvodní stať obsahuje hodnocení a rozbor Mahenových *Balad*. Kniha vyšla v nákladu 400 kusů, z toho 250 bylo použito jako členská prémie, část nákladu se prodávala také v Družstevní práci v Praze.

84 Vystavovali P. Dillinger, B. Fuchs, J. Král, A. Procházka, L. Procházková, F. Srp, F. Süsner, V. Vokálek, L. Žák a E. Stavinoha jako host. Vystaveno bylo celkem třicet devět prací.

85 Za pronájem výstavních místností se platilo. Ze zápisů z počátku 20. let 20. století vyplývá, že cena za pronájem Umělecko-průmyslového muzea v Brně cca na jeden měsíc byla 900 až 1 200 Kč. Pokud SVU neměla na zaplacení,

a jednatelkou L. Procházková. Milén se už v roce 1929 účastnil debatního večera „O poměrech výtvarného umění v Brně a vybudování kulturního domu“, který uspořádala redakce Indexu a Osvětový sbor.⁸⁶

Výstava SVU Brno v pražské Alšově síni byla ohodnocena pražskými kritiky kladně. Jaromír Pečířka byl velkým ctitelům umění Antonína Procházky, takže jeho recenze je zaměřena zejména na jeho obrazy: „*In der Aleš-Halle stellt die Skupina výtvarných umělců aus Brünn aus. Die Ausstellung ist recht interessant. Man trifft fast lauter gute Bekannte an. So den Enkaustiker Antonín Procházka. Seine vier enkaustischen Bilder, manchmal mehr ein Relief als ein Bild, sind typische Erzeugnisse seiner spröden Eigenart, zu deren Abhängern ich mich an diesem Orte unlängst bekannt habe. Ich schätze eben den Mut des Malers, mit welchem er diese seine Weise und eigenartige Technik immer mehr vervollkommen, veredelt und verfeinert. Die Bilder ‚Fischer‘ oder ‚Baden‘ sind ja Stücke eines Virtuosen.*“⁸⁷ Pečířka oceňuje také cílevědomou a konstruktivní tvorbu Jaroslava Krále, jemuž vyčítá pouze barevnost, jejíž monotónnost dle kritika ničí napětí malířovy formy. Zcela jinak vidí Královu tvorbu B. S. Urban ve své recenzi výstavy SVU v Praze. „*Výstava vyznačovala se slušnou úrovní provinciálního malířství, dosti chudého na nové podněty a příliš skrovného ve své nenáročnosti. Antonín Procházka je i v Praze dosti znám a v celku nepřináší nic, co by nás opravňovalo ke konstatování nových hodnot. Jeho vývoj se ustálil, oblíbil si svou intimní techniku, která jej zaměstnává na tolik, že nezbyvá času na experiment. Jeho dílo je stejně kuriózní jako sentimentální a při vši své plastické deformaci působí dojem tlačených obrázků starých kalendářů. [...] Jaroslav Král se svým opožděným kubismem neznamená mnoho kladného, ale přes to přináší citové věci, které se vymykají všednímu pojetí. Jejich barevný sklad má mnohé přednosti, kterými jeho obrazy rázem zaujímají čestné místo na této výstavě. Barevný souzvuk šedých a růžových, vysoko doznívající ve světle zelených a šedomodrých, je do jisté míry objevem.*“⁸⁸ Dílo Františka Srpa považuje za technicky zručně namalované a barevně syté, avšak ulpívá podle něj pouze na povrchu. František Süsser je dle Urbana malíř značného talentu, ale vyžívá se v podřadných detailech. Za největší talent výstavy považuje Eduarda Stavinohu (1903–1973), jehož obrazy jsou malířsky bezprostřední a zajímavé.⁸⁹

platilo se dílem některého z umělců. Tak například pronájem z výstavy A. Procházky v roce 1923 se zaplatil souborem grafik F. Duší *Peklo práce*. Za pronájem Alšovy síně Umělecké besedy v Praze Skupina zaplatila 1500 Kč.

- 86 B. Fuchs informoval na valné hromadě SVU Brno 15. 2. 1930, že bylo vytvořeno kuratorium pro postavení Osvětového domu, které jedná o stavebním místě v Brně. Ke stavbě Osvětového domu v Brně srov. S.: *Osvětový dům v Brně*. Index — leták kulturní informace 2, 1930, s. 11, 66–67. Patrně už v roce 1929 bylo ustaveno kuratorium v čele s předsedou prof. V. Grohem, ve kterém zasedali zástupci města, země a státu. V září 1930 měl spolek 250 členů a k dispozici 170 000 Kč. S městem Brnem jednal o stavebním pozemku.
- 87 Pečířka, Jaromír: *Prager Kunstausstellungen*. Prager Presse, roč. 10, 26. 1. 1930, s. 10.
- 88 Urban, B. S.: *Výstavní mosaika*. Cesta — čtení zábavné a poučné, týdeník pro literaturu, život a umění 12, 1929–1930, č. 201, s. 310.
- 89 K výstavě SVU v pražské síni Alše viz též: N. [= Nikodem, V.]: *Ž pražských výstav*. Národní osvobození, roč. 7, č. 26, 26. 1. 1930, s. 4. Nikodem sice konstatuje, že Brno má lepší architekturu než malbu a sochařství, neupírá však Skupině vůdčí postavení co do kvality tvorby a organizaci kulturního života na Moravě.

Bezprostředně po pražské výstavě v Alšově síni uspořádala Skupina výstavu v městském muzeu v Hradci Králové.⁹⁰ Ovšem největší událostí v roce 1930 se stala členská výstava SVU Brno v brněnském Künstlerhausu. Návrh instalace výstavy vytvořil architekt Fuchs. Zápis SVU z 12. března informuje, že Fuchs navrhl jednotkové stěny, napjaté na dřevěných rámech v šedé, bílé a červené barvě. Instalaci měly doplnit moderní židle společnosti S.B.S. K účasti na výstavě byli také vyzváni sochaři Břetislav Benda, Jan Lauda, Josef Jiříkovský, Karel Dvořák, Vincenc Makovský, Josef Kubíček, Bedřich Stefan a Jan Bauch. Organizačně se podílel na výstavě rovněž František Venera. Výstava SVU v Künstlerhausu byla zahájena 6. dubna projevem Bohuslava Fuchse.⁹¹ Do 1. května, kdy končila, ji navštívilo 1100 osob, což byl největší návštěvnícký úspěch členské výstavy SVU Brno do roku 1930. Členové spolku věnovali propagaci výstavy velkou péči. Antonín Procházka vedl dvě debaty na výstavě s návštěvníky Etnického hnutí studentského a Dělnické akademie. Výstava se také dočkala kvalitního kritického hodnocení z pera Václava Richtera v Lidových novinách.⁹² Richter výstižně charakterizoval význam Skupiny pro moravské kulturní dění a také (již v roce 1930!) poukázal na umělecký přínos tzv. periferií hlavním proudům evropského umění. „Nemůže býti pochybnosti o tom, že umělci, sdružení v brněnské SVU, zaujímají přední postavení v soudobém moravském výtvarném umění. To proto, že většinou navazují na výtěžky umění západoevropského, překonávajíc tak konservativní vývojová stadia i snahy špatně chápaného regionalismu. Přizpůsobení vlivům vedoucím uměním cizím je odedávna osudem okrajových území západoevropské kulturní oblasti a není třeba se za to stydět. Záleží na tom, jak cizí nové proudy spojí se s tradicí a přepracují po svém. Nynější jarní výstava skupiny, pořádaná v brněnském Künstlerhausu, předstihuje sice počtem vystavených prací a důstojnou instalací výstavy minulé, nepřináší však celkem nových poznatků o uměleckých profilech jednotlivých členů. Jádrem výstavy tvoří tři vyhraněné individuality.“⁹³ Jako všichni recenzenti výstav SVU Brno i Richter vyzdvihl díla Emila Filly, Jaroslava Krále a Antonína Procházky.

V roce 1930 začala také velmi významná spolupráce architekta Jana Vaňka (1891–1962) se Skupinou. Vaněk po odchodu z UP závodů založil společnost *Standard bytová společnost* (dále jen S.B.S.), která sídlila na Dominikánském náměstí

90 Výstava SVU Brno v Hradci Králové trvala od 23. 2. do 16. 3. 1930. Vystavovali: P. Dillinger, L. Dvořáček, B. Fuchs, A. Handzel, J. Král, V. Kristin, A. Procházka, L. Procházková, F. Srp, F. Süsler, V. Vokálek, L. Žák, jako host E. Stavinoha, celkem devadesát šest prací.

91 Výstavy SVU Brno v Künstlerhausu se účastnili: P. Dillinger, L. Dvořáček, E. Filla, B. Fuchs, A. Handzel, J. Král, V. Kristin, A. Procházka, L. Procházková, Rosová, F. Srp, E. Stavinoha, F. Süsler, L. Žák, jako hosté B. Benda, J. Jiříkovský, J. Kubíček, V. Makovský. Celkem šedesát kreseb vystavili E. Filla, J. Král a A. Procházka. Vystaveno bylo 112 uměleckých děl. Návrh plakátu a grafickou úpravu katalogu provedl Petr Dillinger. Lidové noviny neoznámily zahájení výstavy, i když recenzent kulturní rubriky J. Zamazal byl přítomen na vernisáži.

92 r. v. [= Richter, Václav]: *Členská výstava Skupiny výtvarných umělců*. Lidové noviny, roč. 38, č. 200, 19. 4. 1930, s. 7.

93 Tamtéž.

v Brně.⁹⁴ Dle zápisů SVU Brno od května probíhalo jednání Petra Dillingera s architektem Vaňkem o pronájmu místnosti v S.B.S. na Dominikánském náměstí za účelem výstav Skupiny. Po dlouhých jednáních Vaněk nabídl v listopadu Skupině dva pokoje a halu v prostorách S.B.S.⁹⁵ Jako první výstava ve Vaňkově galerii se uskutečnila prezentace díla Alfreda Justitze, byla zahájena 30. listopadu 1930.

Jak vyplývá ze zápisu 9. řádné valné hromady SVU Brno ze 14. února 1931, byli členové spolku s činností v roce 1930 spokojeni.⁹⁶ Největší úspěch sklídila členská výstava v Künstlerhausu, jejíž kritiky Skupině přiznaly vedoucí postavení na Moravě. Na základě této výstavy byli do SVU Brno přijati Vincenc Makovský (1900–1966) a Eduard Stavinoha. Sošku ženy — premii SVU na rok 1930 — vytvořil Vincenc Makovský a vyráběla se v keramických závodech v Bechyni. SVU zahájila spolupráci s časopisem Index, zprávy SVU Brno redigoval Jaroslav Král. Malíř také navrhl Alberta Kutala jako recenzenta výtvarného umění pro Index.

Můžeme právem konstatovat, že rok 1930 byl v existenci SVU Brno rokem přelomovým. Členové spolku dokázali široké kulturní veřejnosti, že jejich činnost si zaslouhuje pozornost a uznání. Černé předpovědi o zániku a malé aktivitě umělců se nevyplnily a Skupina nadále lákala umělce zejména ze severní Moravy, kteří v její výstavní činnosti nacházeli možnosti vlastního uplatnění. Tak jako v každém společenství i úspěch Skupiny závisel na aktivitách a obětavé práci jednotlivců. Při založení Skupiny to byli zejména architekti Stanislav Sochor a Emil Králík. U zrodu Skupiny stál také Eduard Milén a svým organizačním talentem a grafickým uměním pomáhal budovat image spolku. Ze zápisů z členských schůzí vyplývá, jak aktivním a věrným členem byl Jaroslav Král. I když pamětníci Krále považovali za nesmělého a málo průbojného člověka, pracoval obětavě pro spolkovou činnost, byl u výběru prací a instalací snad všech výstav SVU, a protože se stal v roce 1927 svobodným umělcem, patřil k „vyslancům“ Skupiny na různá společenská jednání a vernisáže výstav, zejména SVU Mánes v Praze. Podobně Antonín a Linka Procházce sehráli pro Skupinu i kulturní život Brna 20. let 20. století nezastupitelnou roli. Jejich přátelé z řad právníků, lékařů, literátů a sběratelů záhy vytvořili kolem Skupiny jakýsi ochranný val podporovatelů a obdivovatelů, který také pomáhal propagovat výstavy Skupiny v dalších městech v Čechách a na Moravě.⁹⁷ Z mladších členů

94 K činnosti architekta J. Vaňka srov.: Chatrný, Jindřich: *Jan Vaněk 1891–1962. Civilizované bydlení pro každého*. Muzeum města Brna 2008; Týž: *Brněnská umělecká Galerie Vaněk a Skupina výtvarných umělců v Brně*. Brno v minulosti a dnes 22, 2009, s. 297–320. Jan Vaněk otevřel prodejní a informační centrum společnosti S.B.S. v roce 1929 v pronajatých místnostech na Dominikánském náměstí 2 v Brně.

95 Vaněk nepožadoval od SVU peníze za pronájem výstav, chtěl si ponechat vstupné a procenta z prodaných obrazů.

96 SVU Brno od roku 1922 uspořádala třicet dva výstav, z toho šest v roce 1930. SVU měla koncem roku 1930 dvacet pět řádných členů a 230 přispívajících.

97 V Hradci Králové byl přítelem SVU Brno František Tichý, v Opavě a Ostravě Ing. Karel Vavřík, v Uherském Hradišti ředitel školy J. H. Štěrba, v Bratislavě ředitel školy Josef Pospíšil a další. Tito přátelé SVU byli také sběrateli děl, zejména A. Procházky, J. Krále a E. Filly, ale také řady dalších umělců.

se o činnost Skupiny zasloužil Petr Dillinger, jehož význam spočívá v propagační a grafické tvorbě. Svým organizačním talentem přispěl k dalším úspěšným výstavám Skupiny. V roce 1928 podpořil svým členstvím Skupinu Bohuslav Fuchs, jeden z nejvýznamnějších brněnských meziválečných architektů, který se s činností Skupiny ztotožnil natolik, že věnoval své nevšední schopnosti do jejich služeb. V roce 1928 se stal členem SVU Brno také první literát spolku – historik umění Václav Richter. Ze shora citovaných recenzí vyplývá, že páteří výstav Skupiny se stala díla Antonína Procházky, Jaroslava Krále a, pokud se výstav účastnil, Emila Filly. To byly nejdůležitější osobnosti, kolem jejichž tvorby se soustředily kritiky recenzentů. Tvorba ostatních umělců většinou často znamenala lepší průměr. Skupina tak představovala v Československu 20. let 20. století jakýsi střední proud, bez avantgardních aspirací, avšak splňující požadavky na modernitu a kvalitu v rámci jakési středostavovské poptávky po konzervativním, ale přesto moderním umění. Naděje a předpoklady další činnosti SVU Brno naznačené v přelomovém roce 1930 se naplnily v následujících letech její existence, které ještě zbývaly do zrušení spolku v roce 1939.⁹⁸

98 SVU Brno zanikla či byla rozpuštěna z vlastní vůle členů na valné hromadě spolku v únoru 1939.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

- P1** Protokol z 1. valné hromady Skupiny výtvarných umělců v Brně, 18. 12. 1922.
Uloženo v Moravském zemském archivu v Brně, fondu B 26, Policejní ředitelství Brno (1766) 1785–1945 (1966), inv. č. 2586.
- P2** Jaroslav Král, *Karikatura Stanislava Sochora*, kolem roku 1925.
Uloženo v Muzeu města Brna, inv. č. 57262.
- P3** Prémie Skupiny výtvarných umělců v Brně.
Převzato z: *Umění Slovanů 2*, 1924, č. 1, s. 24.
- P4** Přípis Policejního ředitelství v Brně k povolení výstavy Československých malířů z Francie z 26. 8. 1926.
Uloženo v Moravském zemském archivu v Brně, fondu B 26, Policejní ředitelství Brno (1766) 1785–1945 (1966), inv. č. 2586.
- P5** Jaroslav Král, *Karikatura Eduarda Miléna*, kolem roku 1923.
Uloženo v Muzeu města Brna, inv. č. 57261.
- P6** Katalog výstavy Skupiny výtvarných umělců v Brně v Síni Mánesa v Praze, 1927.
Uloženo v soukromém archivu rodiny Jaroslava Krále.
- P7** Jaroslav Král v zahradě u Josefa Kubíčka, 20. léta 20. století.
Uloženo v soukromém archivu rodiny Jaroslava Krále.
- P8** Jaroslav Král, *Česání ovoce*, 1928, litografie, prémie Skupiny výtvarných umělců v Brně na rok 1928.
Uloženo v soukromém archivu rodiny Jaroslava Krále.
- P9** Jaroslav Král, *Karikatura Antonína Procházky*, 1930.
Uloženo v Muzeu města Brna, inv. č. 57253.
- P10** Jaroslav Král, *Karikatura architektů Emila Králíka a Vladimíra Škály*, kolem roku 1925.
Uloženo v Muzeu města Brna, inv. č. 57252.
- P11** Leták Skupiny výtvarných umělců v Brně, 1930, avers.
Uloženo v soukromém archivu rodiny Jaroslava Krále.
- P12** Leták Skupiny výtvarných umělců v Brně, 1930, revers.
Uloženo v soukromém archivu rodiny Jaroslava Krále.
- P13** Pohled do výstavy Skupiny výtvarných umělců v Brně v Hradci Králové, únor 1930, (na pozadí obrazy A. Procházky a J. Krále, vpravo sedící J. Král).
Uloženo v soukromém archivu rodiny Jaroslava Krále.
- P14** Pohled do výstavy Skupiny výtvarných umělců v Brně v Künstlerhausu, duben 1930 (na pozadí obrazy J. Krále a P. Dillingera).
Uloženo v soukromém archivu rodiny Jaroslava Krále.

(Protokol)

1. ustanovitel' řádná valná hromada
Skupiny výtvarných umělců
v Brně
konaná dne 18. prosince 1922. Přítomni
byli pp. Král, Králík, Tchoer, Kubíček, Duša,
Poltýn, Zamazal, Sufka, Kotas, Optl, jako
hosti Pokárek a Škára. Schůzi vede ustanovitel'
předseda ustanovitel'ského výboru Králík. Uvádí
o přehledu stanovadní činnosti Skupiny
až do první členské výstavy zahájené 10.
prosince 1922. Valná hromada rozhoduje o
členství řádných a mimořádných. Za členy
řádno s usnesení valné hromady přijímají
se pp. Duša, Poltýn, Miler, Král, Líma, Zama-
zal, Kubíček, Sufka, Kotas, Králík, Tchoer
a Škára. Za mimořádné: Líma, Kahura
a Optl. Předseda čtekný výboru pánim ustanovitel'
ho výboru, skládá se z předsednictví a vyjádřil
přítomně by si zvolili nový výbor. Tento se
ustavuje takto: Zvolen: Předsedou E. Králík
pořadatelem a čestným předsedou H. Tchoer
členy výboru a náhradníky F. Duša, K. Kotas a
J. Zamazal. Pojmem úřadem, který by admini-
strativu spolku vedl zvolen příspívající člen
Fr. Pokárek. Zvolení volben přijímají. Příspěvky
členů hlášením v stani se takto: Řádný a
mimořádný člen platí Kč 10. příspívající Kč 20.

Harknab
jednatel

Emil Králík
moderátor

58

P2 Jaroslav Král, *Karikatura Stanislava Sochora*, kolem roku 1925.

PREMIE SKUPINY VÝTVARNÝCH UMĚLCŮ V BRNĚ

Ateliers de sculpture des artistes de Brno
Société des Peintres, Brno, Foscari 9.

Na rok 1920

Pouze Pro 1920

Na rok 1921

Pouze Pro 1924

*František Dvořák, rok 1920, Rok 1920
 Dřevoryt (38/58 cm)*

*Josef Kubišček, Žena
 Pánev bílá upravená (výška 31 cm)*

Na rok 1925

Pouze Pro 1925

*Alžběta Fiedlerová, Pánev, Posa.
 Pánev bílá polírovaná (výška 21 cm)*

85 Jaroslav Král, *Karikatura Eduarda Miléna*, kolem roku 1923.

Jaroslav Král

„SÍŇ MÁNEŠA“

CXXVII. VÝSTAVA S. V. U. MÁNES
SKUPINA VÝTVARNÝCH
UMĚLCŮ Z BRNA

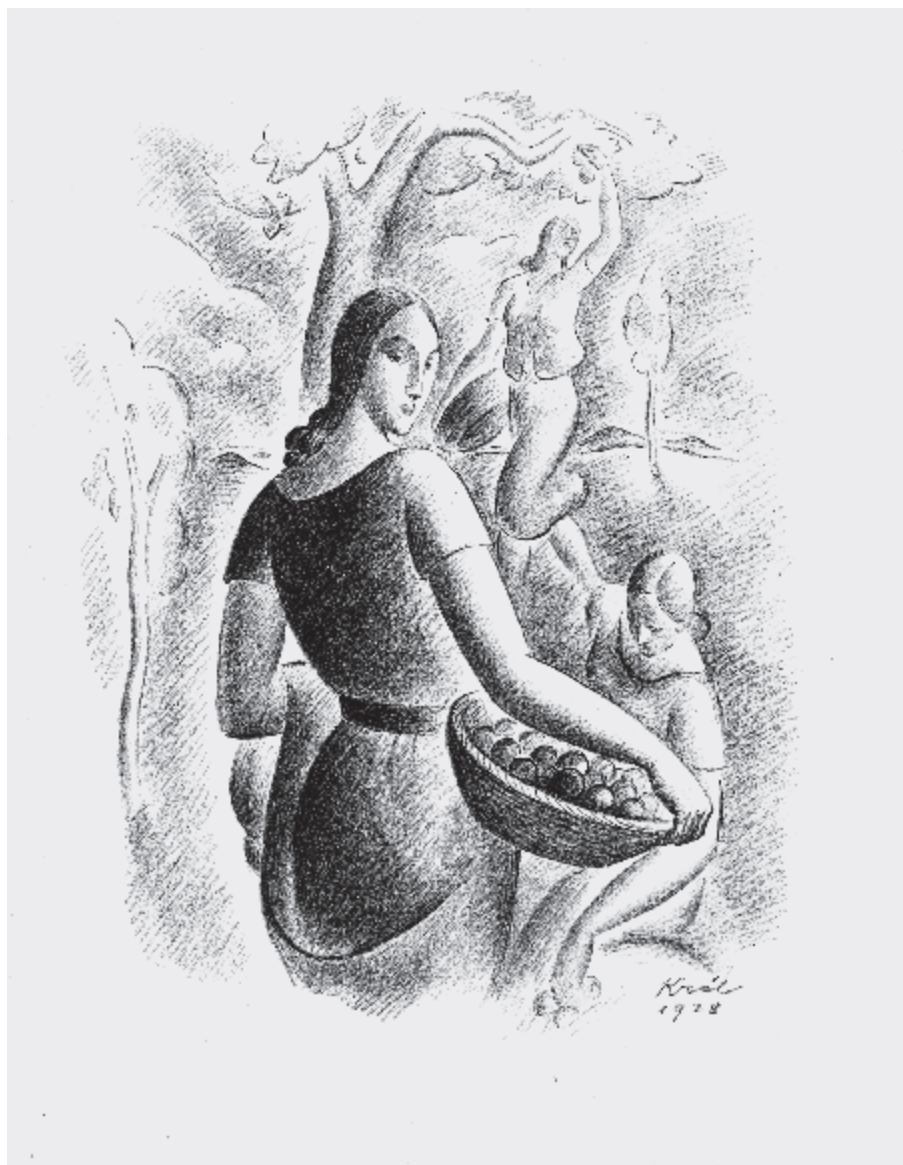
(V. ČLENSKÁ VÝSTAVA SKUPINY V. U.)

7. KVĚTEN 1927 — 29. KVĚTEN 1927

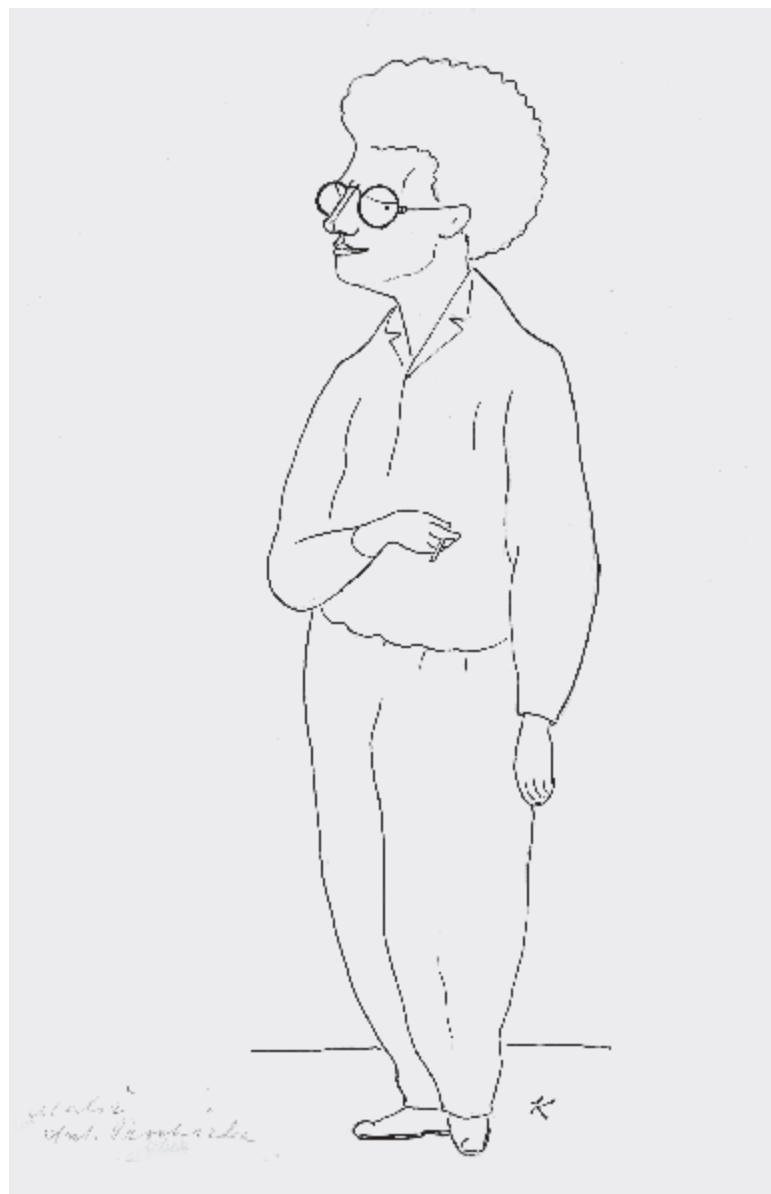
PRAHA

17 Jaroslav Král v zahradě u Josefa Kubíčka, 20. léta 20. století.

▣ Jaroslav Král, *Česání ovoce*, 1928, litografie, prémié Skupiny výtvarných umělců v Brně na rok 1928.

99 Jaroslav Král, *Karikatura Antonína Procházky*, 1930.

P10 Jaroslav Král, *Karikatura architektů Emila Králíka a Vladimíra Škály*, kolem roku 1925.

P13 Pohled do výstavy Skupiny výtvarných umělců v Brně v Hradci Králové, únor 1930
(na pozadí obrazy A. Procházky a J. Krále, vpravo sedící J. Král).

P14 Pohled do výstavy Skupiny výtvarných umělců v Brně v Künstlerhausu, duben 1930
(na pozadí obrazy J. Krále a P. Dillingera).

FRANTIŠEK ČAPKA

**OD FOTBALOVÉHO AMATÉRISMU
K PROFESIONALISMU V SK ŽIDENICE.
K 100. VÝROČÍ ZALOŽENÍ KOPANÉ
V FC ZBROJOVKA BRNO**

Abstract: The study follows the first two decades of sporting activities of a newly established football club SK Židenice (1913) in one of the suburbs of Brno, from which gradually a good quality Czechoslovak professional team developed (1932). The first “steps” of football enthusiasts from the ranks of local youths, which gained response among fans, are described in detail. Strictly amateur environment laid the foundations for the formation of many great players who then played in the first Czech professional football teams. The enthusiasm was gradually accompanied by expert qualities of the players and functionaries. The Židenice team became the most successful team in Brno, and fought for the primacy in Moravia. These achievements led to the transformation of the amateur team into a professional one in the end.

Keywords: football, amateurism, professionalism, pitch, player, referee, match, championship.

„Prehistorii“ dnešní nejoblíbenější míčové kolektivní hry bychom mohli sledovat od staré Číny, Japonska, Egypta, Théb, střední Ameriky, antického Řecka a Říma, přes středověkou Francii, Itálii až ke kolébce *the great foot-ball* – k ostrovní Anglii. Fotbal je tedy velice stará hra, odhadem přes více než dva a půl tisíce let. Jeho podstatou bylo dopravit kopáním nebo zpočátku i jiným způsobem míč (šlo o měchyř z vepře anebo vycpanou kůži z jiného zvířete) do branky.¹

Počátky moderního fotbalu se zrodily v „Albionu“. Od druhé poloviny 19. století zde při místních univerzitách vznikaly studentské fotbalové kluby; prvním z nich byl *Sheffield Football Club* z roku 1857.² Rodily se další a s nimi přišlo i založení nejstarší fotbalové soutěže na světě – Anglického poháru (*F. A. Cup*, 1871). O rok později bylo na ostrovní půdě sehráno první mezistátní fotbalové utkání mezi Anglií a Skotskem. V průběhu deseti let se k F. A. Cup připojily fotbalové asociace Walesu, Skotska a Irsku a v roce 1882 došlo k vytvoření Mezinárodní fotbalové asociace (*IFAB*).

„Hlad“ po nové hře narůstal. Aby se z fotbalu stala světová hra, musela se stát zábavou prostého lidu. Bylo potřeba ji rozšířit mezi mladými. Od druhé poloviny 70. do 90. let vznikala „za kanálem“ dodnes existující mužstva jako *Manchester United*, *Arsenal*, *Aston Villa* nebo *Blackburn*. Začalo se s budováním hřišť. Fotbal se stával oblastí volného podnikání, v němž napevno zakotvil profesionalismus.³ Po založení anglické ligy (*The League*) v roce 1888 se převalila nová „módní vlna“ přes kanál La Manche do kontinentální Evropy, takže v roce 1904 došlo v Paříži k založení *Fédération Internationale de Football Association (FIFA)*, jež se stala v celosvětovém měřítku řídicí organizací fotbalu.⁴

Do českých zemí doputovaly zárodky moderního fotbalu koncem 19. století, a to přirozeně z Anglie.⁵ Propagátory nové hry byli povětšinou studenti, především

1 V zachovalých starověkých rukopisech najdeme text, v němž se mimo jiné uvádělo: „*Kulatý je míč, čtverhraně je hřiště, podobá se obrazu země a nebe. Míč nad námi létá jako měsíc podle neměnných pravidel.*“ Blíže Gifford, Clive: *Fotbal. Obrazový průvodce nejkrásnější hrou*. Praha 2009, s. 6–9.

2 Bedřich, Ladislav: *Fotbal. Rituální hra moderní doby*. Brno 2006, s. 15.

3 Připomeňme si několik dat postupného zavádění dnes naprosto základních prvků fotbalových pravidel: 1872 – zavedení rohového a trestního kopu, určení velikosti koženého míče; 1875 – stanovení velikosti branky; 1877 – zavedení vzhazování míče „jednoruč“ ze zázemí libovolným směrem (dosud musel míč směřovat do středu hřiště); 1878 – užití píšťalky rozhodčím, první osvětlení elektrickými lampami; 1880 – zavedení ženského fotbalu; 1884 – vzhazování míče ze zázemí „obouruč“; 1885 – legalizace profesionalismu; 1891 – zavedení pokutového kopu a brankových sítí; 1905 – omezení chytání míče brankářem na prostor pokutového území (dosud bylo neomezeno na celé hřiště); 1913 – barva dresu brankáře se musela odlišovat od barvy spoluhráčů.

4 Sídlo FIFA se nachází ve švýcarském Curychu a jejím současným prezidentem je (od roku 1998) Švýcar Sepp Blatter. Hlavní náplní FIFA je pořádání mistrovství světa (první ročník se konal v roce 1930). FIFA sdružuje 208 členských asociací.

5 Přesto však můžeme s jistotou nadsázkou tvrdit, že i dějiny české kopané v teoretické poloze jsou psány již několik století. Už v roce 1535 vyšel v Praze spisek rad středověkého kronikáře Hynka Krabice z Veitmile jako překlad německého originálu, v němž se mezi cviky doporučenými pro lidské zdraví uváděly i „hry v míč“. Následně pak mistr Univerzity Karlovy Daniel Adam z Velešlavína vydal v roce 1587 v českém překladu

v Praze; kde byl do roku 1885 klubový fotbal výhradně německou záležitostí. Zpočátku byl fotbal vnímán jako součást zábavy a povyražení v cyklistických a veslařských klubech a na pražských gymnáziích. První veřejné fotbalové utkání v českých zemích bylo však sehráno v nedaleké Roudnici nad Labem, kde se 15. srpna 1892 střetlo mužstvo ČAC (*Český Athletic Club*) Roudnice s místním Sokolem. V témže roce se zrodila *SK Slavia Praha* a následujícího roku pak *AC Sparta Praha*. Odtud pak již vedla cesta k zakládání desítek fotbalových klubů „po vlastech českých“, takže se nelze divit, že v roce 1901 se zrodil *Český svaz footballový*, který byl o pět let později (1906) přijat za člena FIFA.

Rozvoj fotbalu na Moravě byl o něco pomalejší než v Čechách. I zde bychom našli „u kolébky“ fotbalového klání německy mluvící mladíky. Jako nejstarší moravský fotbalový klub je označován německý *Brünner Ruder-Club* (Veslařský klub) v Brně z roku 1896; předsedou klubu byl známý „sportsman“ Georg Karafiat. Od počátku 20. století postupně vznikaly první fotbalové kluby v dalších moravských městech, v Prostějově, Kroměříži, Uherském Hradišti, Přerově, ve Vsetíně, v Moravské Ostravě, ve Valašském Meziříčí a také ve slezské Opavě.⁶

Za průkopníka kopané v Brně je označován profesor I. českého státního gymnázia na dnešní tř. Kpt. Jaroše Jaroslav Karásek.⁷ Proti názorům tehdejších profesorských sborů vedl své studenty k různým sportovním hrám, mezi nimi i ke kopané, a to přesto, že dosud se na školách provozoval jen tzv. nářadový tělocvik;

knihu dánského lékaře Ranzovia *Regiment zdraví*, v níž se mimo jiné uváděla prospěšnost „*hry na malý míč, protože se v ní pohybuje rukama, krkem, hlavou a vůbec vším tělem zároveň*“. I v Komenského didaktických dílech se můžeme dočíst následující myšlenky: „*Když duše a její vzdělání je tak důležitě, nesmíme zapomínati na pěstění těla, poněvadž tělo je nádobou duše*.“ Škola má být pro žáky „líbezníci“, a tedy má mít své „hřiště“. Ve svém díle *Orbis pictus* (1650–1654) zmiňuje Komenský také vedle zápasu, šermu, běhu i „*hru balonem nadutým větrem*“. Srov. Jenšík, Miloslav: *Kronika českého fotbalu*. Praha 1997, s. 9.

6 Jelínek, Radovan: *Atlas českého fotbalu od roku 1880*. Praha 2005, s. 6–7.

7 Prof. Jaroslav Karásek (1862–1930) nastoupil na I. české státní gymnázium v roce 1898 a působil zde do roku 1923. Lze ho charakterizovat jako velkého nadšence a organizátora brněnské tělovýchovy, spoluzakladatele a předsedy SK Moravská Slavia (1904), vydavatele časopisu *Výchova tělesná*, po první světové válce prvního moravského inspektora tělesné výchovy na středních školách. Se svými studenty provozoval tělocvik na vojenském cvičišti v místech dnešní městské části Tábor, kde se vedle hodu diskem a oštěpem konaly závody v „krátkém a dlouhém běhu“, hrál se tzv. velký pasák, odbíjená, italská hra boccia (blízká dnešní hře petang), košíková a zejména fotbal. Karásek organizoval i oficiálně řízené studentské soutěže. Tyto tělesné aktivity se však musely většinou před školou krýt. Prof. Karásek často své studenty odvázel tramvají ze zápasů domů a ujišťoval je, že na nikoho nic neprozradí. Traduje se epizodka, kdy jednomu zápasu studentských jedenáctek přihlíželi kanovníci z Petrova, silně zaujatí proti této hře. Prof. Karásek využil jejich přítomnosti a pádnou argumentací „*o účelnosti a zdraví prospívající hře míčové*“ je dokázal přesvědčit o tom, že pohyb na zdravém vzduchu je daleko prospěšnější, než aby v tělocvičnách „*lokali vzduch plný bacilů aneb po hospodách hráli v karty*“. Na tento rozpor upozornil již v září 1846 v *Pražských novinách* Karel Havlíček Borovský, když napsal, že „*taková cvičení by duchovenstvo a učitelstvo venku v mládeži zaváděti mělo, aby mládež, majíc užitečnou a nevinnou zábavu, jiných škodlivých nevyhledávala a tělesně nezakrměla. Avšak bohužel v tomto pohledu pedagogové naši ještě jsou pozadu, že dítě, kdyby si poskočilo nebo na strom lezlo, ještě pro skotáctví potrestají*.“

nepovinné vyučování tělocviku bylo zavedeno na gymnáziích tehdejšího Rakouska až po vydání tzv. Gautschova zákona o tělesné výchově ve školním roce 1889/1890. Obliba nové hry se rychle rozšiřovala. Vznikala první studentská mužstva. Podle prof. Karáska samého, který tento zápas také řídil, došlo k prvnímu fotbalovému utkání v Brně mezi jeho studentskou jedenáctkou a obchodní akademií. Oficiálně byl však fotbal na školách stále zakázán.

Kopaná v Brně se hraje přes sto let. První branky „kopálistů“ v českých zemích najdeme převážně coby součást „pražských letopisů“ fotbalu. Moravská metropole Brno dlouho připomínala spíše „šípkové království“. Její počátky jsou spojeny s předměstími — Husovicemi, Juliánovem, Královým Polem, Žabovřeskami, Židenicemi. K utkáním se chodívalo pěšky, později na kolech. Základem mužstev vždy bývali studenti nebo mladí dělníci. První vyznavači „kopaného míče“ neměli „na různých ustláno“, museli si nejnnutnější rekvizity a často i míč sami obstarat. Zpočátku se hrávalo s „puckou“, hadrákem, a teprve později se skutečným míčem. Zatímco movitější studenti proháněli míč, proletářští kluci se honili za hadrákem. Jeho základem byla punčocha, odložená, nalezená nebo i „čmajznutá“. Plnila se vším možným, i když nejčastěji stočenými kousky hadrů, ústřížky motouzu, případně i kousky papíru nebo hoblinami či senem. Velikost podomácku takto vyrobeného míče byla různá, většinou připomínal pomeranč, nejvýše kokosový ořech. Neodskakoval, takže se s ním nemohla dělat žádná kouzla. Na druhé straně držel takový hadrák při noze jako přilepený a umožňoval jemné technické kousky, přízemní kombinaci plnou narážek, jež končily přesnou přihrávkou.⁸

V prvních letech byla charakteristika fotbalu skryta v těchto slovech: „*Dvě čety, nejlépe po 11 mužích, volí sobě svého velitele, kterýžto pak rozdělí další úřady a rozestaví je, jak nejlépe uzná, celou četu [...]. V brance samotné pak stojí poměrně nejslabší cvičenec, kterého prostě nazveme vrátným.*“ Krátce nato se dovídáme, že hra se uskutečňuje na „míčišti“, kapitáni jsou po „sokolsku“ nazýváni „náčelníky“, hráči jsou pak obecně označováni jako „kopáči“. Pro útočníka se užívá výrazu „borec“ — forward, center-forward je „prostřední borec“ a křídla „krajní borci“. Obránci (backs) jsou nazýváni „záložníky“, zatímco záložník byl osloven „krýč“. Do autu se míč dostal, překročil-li „meznou čáru“. Pokutový kop byl vnímán jako „kop na pokutu“, naopak volný přímý kop (free-kick) byl „kopem svobodným“. Jindy první odborný terminologický slovník spíše připomínal časy husitských válek, když fotbal uváděl slovy: „*Každé mužstvo sestává se z pěti pěšáků, kteří tvoří řadu útočnou, ze tří středních, jízdy, která podporuje předáky v útoku, a zálohy v obraně, ze dvou mužů zálohy, dělostřelectva, a ze strážce branky.*“ Takto byla sestavena „četa kopaný míč cvičící“.⁹

8 Blíže: Kratochvíl, Miloš: *70 let kopané v Brně. Z archivů a také vzpomínek starší i mladší fotbalové generace sestavil s redakčním kruhem.* Brno 1971, s. 6–10. V uvedené monografii jsou rovněž popsány počátky fotbalové historie v jednotlivých městských částech Brna.

9 Z tehdejšího popisu hráčských aktivit si připomeňme ještě tato slova: „*Nařízení pokutového kopu ze strany „soudce čili umpira“, jemuž pomáhali na pomezí „zástupci pro hranici“*“, se řídilo pravidlem: „*Když některý hráč*

Kopaná si od počátku získávala stále nové zájemce i proto, že to byl sport laciný, bez nároků na drahé rekvizity nezbytné třeba pro pěstování již zavedené cyklistiky, šermu, tenisu nebo lyžování. Mohli si ho dovolit chudí studenti, učni i dělníci. Nemuseli mít hned kopačky, stačily „komisňáky“, ale mnohdy se hrálo i bez bot. Chrániče téměř dokonale nahradil kus papírové lepenky. Postupně se fotbal přezouval do šitých kopaček s chráničem kotníků, s pásky a špunty. Chrániče holení se již ukrývaly pod stulpnami, jež byly původně výhradně černé.

Nejobtížnější bývalo získání pozemku na vybudování alespoň primitivního hřiště, které se budovalo povětšinou tam, kde se nacházely úhory, pastviska, zmoly, smetiště, proluky nebo obecní louky, takže urputná hra často končila útěkem před obecním hlídačem. Na takových pláccích se „čutávalo“, ať to bylo například v Husovicích na Vranovské ulici (tam byly dokonce dva), v Maloměřicích Pod drakaly nebo v Cacovicích Pod ořechy. Rájem všech kluků, ale i dospívající mládeže bývaly plácky Na planýrce (na místě pozdějšího stadionu Za Lužánkami).¹⁰

Zde se hrávalo od časného rána až do pozdního večera, mnohdy bychom tam našli i studenty „za školou“. Podobně bylo možné narazit na dva takové plácky na Kraví hoře. I na koňském trhu na Olomoucké ulici se objevovala kouzla kulatého míče. Dnes po nich není ani památky, postupně zmizely v základech bloků činžáček, tak jak se Brno rozrůstalo. Později si musely kluby tyto pozemky za vysoké nájemné od soukromníků pronajímat, upravovat si je „svépomocí“, když veškerou mechanizaci představovaly krompáč, lopata, kolečka a ochotné ruce. To však stálo mnoho peněz, a ty povětšinou chyběly všem začínajícím klubům. Proto řada z nich po krátké činnosti končila likvidací, případně fúzovala s jinými kluby.

Někdy si kluby zaopatřovaly peníze rozličnými kulturně společenskými aktivitami, hrávaly divadlo, pořádaly zábavy, kabarety a různé další atrakce. Na hřištích se prodávalo občerstvení, pivo, limonády, párky a cukrovinky, vyhrávaly harmoniky s doprovodem houslí a bubínku. Vstupné bylo zpočátku většinou dobrovolné a vybíralo se „do klobouku“.

Fotbalisté chodívali na hřiště společně, někdy i v dresech, za doprovodu kytar nebo harmoniky. Mnohdy vezli uprostřed tohoto průvodu i bečku piva, aby nalákali piva chtivé fanoušky. V těchto idylických dobách hráči neznali pravidla kopané, neměli k dispozici kvalifikované rozhodčí a veškeré „bitvy“ se nevedly o mistrovské body, vše se odehrávalo mimo registraci. Nebyl potřebný disciplinární řád, ani organizované ústředí; to bylo v Brně ustanoveno až v roce 1919.

úmyslně podrazí nebo zadrží soupeře, když úmyslně ručmo hraje v území 12 yardů od své brankové čáry, může rozhodčí k žádosti strany poškozené povolit jí volný kop na pokutu strany druhé.“ Ve slovníku fotbalového slangu se v této souvislosti objevil i pojem „robinzonáda“. Robinsonův způsob chytání desítek byl definován takto: „*Pokutové kopy 12 y se chytá tím způsobem, že vyjde circa 6 yardů z branky do středu a zamezí tím rozhled a místo shozu do branky*“; tento způsob chytání byl později zakázán, brankář se nesměl pohnout až do okamžiku, dokud míč neopsal dráhu rovnou jeho obvodu.

10 Kříž, Jaroslav: *Brněnská kopaná na pásu vzpomínek*. Večerní Moravské Slovo, prosinec 1940, s. 6.

Jeden z největších plácků se také nacházel v Loukách (na dnešním Karáskově náměstí) v Židenicích, další bychom mohli najít v písečném amfiteátru naproti dnešnímu hřišti ČAFC Brno či u židovského hřbitova. Proto se nelze divit, že v uličkách židenického předměstí vznikaly fotbalové jedenáctky nebo sedmičky, hrdě nesoucí názvy ulic: u Lacinova mlýna to byli slavní „Mléňáci“, v okolí Táborské ulice to byli „Tábendáci“, „Juliáňáci“ patřili na Potácelovu ulici; v té souvislosti si připomeňme jeden takový výsledek z té doby: „Mléňáci“ rozdrtili „Juliáňáky“ poměrem 32:0.

Z pamětních knih se dozvídáme, že základy, z nichž vyrostl SK Židenice, byly velice skromné. V roce 1907 se usadil v hostinci U Novotných u židenického nádraží oddíl brněnského *SK Achilles*. Skupinka mladíků okolo učitele Jana Vacla (jeho bratr František, bratři František a Josef Švábenští, Jan a Rumík Lorencové nebo Lorenzové, Bohdan Hladík a další) si zakoupila od Eduarda Dvořáčka st. první skutečný kopací míč. Jako hřiště si vybrala hrbolaté pastvisko maloměřické obce Pod borky, které si vlastními silami upravila, a to přesto, že bylo jednak nerovné, jednak daleko od Židenic. Zde skoro každý den trénovali. Začalo se s vybíráním členských příspěvků na lepidla, duše apod. Jedenáctka jich nebyla, proto hráli jen na jednu branku nebo čtyři proti čtyřem. Prvním „trenérem“ jim byl Rumík Lorenc, jenž hrával kopanou již na středoškolských (gymnazijních) hrách na bývalém vojenském cvičišti; oba Lorencové předtím působili v *SK Moravská Slavia*.¹¹

Dokladem vzrůstajícího zájmu „kopálistů“ o novou hru bylo na jaře 1908 ustavení *Studentského teamu Židenice* v „idylickém“ prostředí světnice rodiny Švábenských. Tým si zvolil barvu svých dresů bílou, a dokonce se mu podařilo zaopatřit si i kopáčky. Chrániče holení byly zhotoveny z lepenky. Kapitánem prvního mužstva se stal Jan Lorenc, zbytek zájemců tvořilo druhé mužstvo, které si oblékalo červené košile a bílé kalhoty (snad byly dlouhé?); předsednickou funkci vykonával František Švábenský. Za 22 korun rakouských si pronajali část louky u husovického splavu. Za branky sloužily tyče s nataženým provazem, později byly pořízeny přenosné branky, které se odnášely do „klubovny“ (dřevníku) ke Švábenským.

První „mače“ se odehrály s místním mužstvem *Horymír*, usídleným na druhém konci Židenic, hrajícím v místech pozdějšího hřiště *SK Židenice* (zábrdovických lázní), do jehož mužstva patřil i B. Kilian¹² (dědeček známého spisovatele Bohumila Hrabala), s rezervou Moravské Slavie, starobrněnskou *Olympií*, královopolskou

11 SK Moravská Slavia („Morenda“) představoval první český sportovní klub v Brně, založený v roce 1904 v místnostech Českého čtenářského spolku, přičemž prvními sporty v klubu byly šerm, bruslení a tenis. Teprve 25. dubna 1906 přišel ke slovu fotbal jako samostatný odbor klubu. V listopadu téhož roku došlo k prvním oficiálním čtyřem utkáním. Kádr mužstva tvořili studenti, kteří získali první hřiště v Žabovřeskách. Již v letech 1912 a 1913 se „Morenda“ stala mistrem Moravy, a tedy i nejúspěšnější jedenáctkou, příkladem a vzorem pro ostatní tvořící se fotbalové kluby v Brně. Tým „Morendy“ byl finančně sponzorován příznivci z řad brněnských obchodníků a úředníků. Blíže viz Ryšavý, Ferdinand V.: *Bradova Žápado-moravská župa footballová v odboji a historii*. Brno 1946, s. 145–148. Uvedená publikace představuje základní literaturu pro „pionýrské“ období kopané v uvedeném regionu.

12 Švéda, Jiří: *Městská část Brno-Židenice*. Brno 2001, s. 156.

SK Spartou, SK Blesk ze Žabovřesk a také s mužstvem Třebíče. Německá kopaná v Brně měla tehdy velmi dobrý a dobře vybavený klub v Pisárkách; byl jím *DFC Brünn*. V roce 1910 začal klub Horymír upadat, někteří hráči přešli do Moravské Slavie, předseda Švábenský narukoval na vojnu, učitel J. Vacl byl přeložen na venkov. Když se k tomu přidaly finanční nesnáze, koncem roku 1911 se Studentský team rozpadl. „Prehistorická doba“ SK Židenice končila.

Mladíci však bez fotbalu dlouho nevydrželi. Již v létě 1912 se František Vacl sešel s hráči juniorky Achilles Cyrilem Lacinou a Bohumilem Šaškem a dohodli se, že z rozpadlého Studentského teamu sestaví společně s několika členy juniorky Achilles nové mužstvo. Hrát se mělo na bývalém hřišti SK Achilles pronajatém od pana Novotného, v jehož hostinci byla také zřízena první klubovna SK Židenice. Tehdy osmnáctiletý Cyril Lacina ze zdravotních důvodů odstoupil jako hráč a začal se věnovat přípravě k založení klubu. Po vypracování stanov přišel pro židenický klub den s velkým „D“.

Při určování přesné datace založení SK Židenice se v některých pramenech setkáváme s údajem, že k tomu došlo začátkem roku 1913, nejčastěji se pak uvádí datum 14. ledna 1913. Toho dne proběhla (snad) zakládající schůze v restauraci U Machů (dnes dům Kosmákova 49), na níž se sešli zástupci rozpadlého Studentského teamu s hráči juniorky SK Achilles. Na ní byly předloženy stanovы nově vznikajícího klubu (podle dobové terminologie „sportovního kroužku“).

Vyskytuje se i datum 22. února 1914, to se však vztahuje k přijetí oficiálního názvu *SK Židenice* a jeho stanov, včetně předložení souhlasu c. k. místodržitelství se vznikem tohoto „nepolitického spolku“. Ustavující schůzi (rovněž U Machů) řídil učitel Jan Vacl, hlavním řečníkem byl Jan Lorenc. Přítomnými čtyřiceti zakládajícími členy byl předsedou klubu zvolen židenický zámožný mlynář Cyril Lacina st., kapitánem se stal Jan Lorenc. Post úřadujícího předsedy klubu zaujal oficiál brněnské Zemské hypoteční banky Viktor Ježek, místopředsedou se stal František Švábenský, jednatelem Emil Knauer, pokladníkem Jan Lorenc. Otec i syn Lacinovi představovali i do budoucna významné mecenáše klubu, proto se také mužstvu dlouho přezdívalo „Mléňáci“.¹³

13 O této ustavující schůzi se dochoval protokol ve znění: „*Protokol ustavující schůze „Sportovního klubu Židenice“ v Židenicích, konané dne 22. února 1914 v místnostech p. Ant. Macha v Židenicích. // Pořád: Schůze byla zahájena o 3. hod. odpoledne p. J. Václem, kterýž ji také až do konce řídil. Po obyčejném uvítání přítomných, předal slovo p. J. Lorencovi, který v delší řeči promluvil o významu sportu a jeho vzniku. Nato přikročeno k dalšímu bodu, totiž k přijímání členů; mezitím byly čteny stanovы, které byly jednohlasně schváleny. Členů přihlásilo se celkem 40. Z těchto konány byly volby předsedy a gčlenného výboru (i s předsedou). Předsedou navržen byl p. oficiál Viktor Ježek, bytem v Brně, Vranovská ul. 39, který byl také jednohlasně zvolen. Místopředsedou zvolen byl p. F. Švábenský, Židenice, Stará Osada 56. Dále členové výboru zvoleni byli: Jan Lorenc, Brno, Vranovská 39, Jan Vacl, Rapotice-Popovice, pošta Rapotice, Petr Kramář, Husovice, Purkyňova 11, Jan Pavlovec, Židenice, Stará Osada 17, Fr. Marvan, Kosmákova 23, Emil Knauer, Kosmákova 23; náhradníci zvoleni: Eduard Svoboda, Dobrovského ul., Fr. Kadlec, Stará Osada 86; revidoři úctů: R. Jahoda, Nazaretská ul. v Brně a Fr. Vacl, Poděbradova ulice. Dále stanovena byla výše příspěvků, a to 40 hal. měsíčně pro členy činné i přispívající. Zápisné činí 1 K. Nato skončena schůze o 4. hod. odpoledne. Viktor Ježek,*

S určitostí můžeme tvrdit, že židenický tým již v roce 1913 existoval, což jednoznačně dokládají drobné zprávičky v periodiku *Moravská Orlice* a také dochované kroniky a statistiky. Zpočátku byl někdy tým uváděn také jako *FT Židenice* nebo jako *FK Židenice*. Hned na jaře téhož roku bylo sestaveno první a druhé mužstvo. První mužstvo tvořili brankář Kadlec, obránci Šašek, Jahoda, záložníci J. Knauer, Bubla, J. Lorenc, útočníci Kern, E. Knauer, Pavlovec, R. Lorenc, Vacl.

První domácí hřiště SK Židenice bylo vklíněno mezi náhon Lacinova mlýna a vysoký násep železniční trati, na tzv. Bártově poli u židenického nádraží. Původní dresy byly červené a bíle pruhované, někdy se hovoří i o modrých dresech a černých trenýrkách s bílým pruhem. Každopádně je od roku 1918 vystřídalý rudé košile a bílé trenýrky.

K prvním utkání měli nastoupit Žideničtí (údajně) na svém hřišti 11. května 1913 proti *Footballovému Kroužku Studentskému Brno* (nešlo o Studentský team), které vyhráli 6:5, přičemž poločas skončil plichtou 3:3. Střelcem historicky první branky byl Emil Knauer, prvním kapitánem byl Jan Lorenc, zatímco jeho bratr Rumík mužstvo trénoval.¹⁴ Podle jiných pramenů se měl nový tým poprvé představit již 8. března 1913 v Kroměříži (málo pravděpodobné), odkud si přivezl „výprask“ 1:8; najdeme i údaj o tom, že toto utkání bylo sehráno až na podzim, ale spíše se odehrálo až o rok později.¹⁵

První řádný záznam o zápasech z premiérové sezony nesl velký nadpis s těmito údaji:

„*Jarní sezona: od 11. 5. — 24. 8. 1913. Sehráno 15 utkání, vyhraných zápasů 11, nerozhodných 1, prohraných 2, nedokončených 1, celkové scorum 70:29. Goaly dali: Pavlovec 22, Kern 6, Bubla 2, Knauer E. 16, Vacl 3, Lacina 2, Lorenc R. 16, Knauer J. 3.*“

oficiál Zemské hypoteční banky v Brně, Vranovská 39, t. č. předseda. Emil Knauer, soukromý úředník, t. č. jednatel.“ Ryšavý, F. V.: *Bradova Západomoravská župa*, s. 253. V uvedené publikaci je era amatérismu v SK Židenice přiblížena na s. 254–256.

- 14 Z odvety proti Footballovému Kroužku, k níž došlo 27. července téhož roku, se dochoval písemný záznam z pera židenického Jana Vacla tohoto znění: „*Hra neukončena, o které se vůbec žádný výsledek poznamenat nemůže. Hosté odstoupili v prvé půli, že jsme jim nechtěli uznat střelený goal z offsidu. Soudcoval dobře Jan Vacl. Potom hra se přerušuje a po úmluvě se nastupuje znovu. Fair hru přerušuje často špatný soudce Krátký, který nadržuje hostům. Vedení pro Židenice získává z rohu Lacina, což za chvíli hosté vyrovnávají nesprávnou jedenáctkou. Když však soudce odpískává dva offsidy co goaly, odstupují domácí z hřiště. Hráno od půl čtvrté do půl sedmé.*“ Utkání bylo ukončeno za stavu 1:3 pro Kroužek. Úsměvné bylo, že došlo k dvojímu odstoupení ze hry — to když zápas řídil domácí rozhodčí Vacl, a podruhé, když utkání rozhodoval rozhodčí hostů Krátký. Zápis do kroniky provedl právě Jan Vacl, který podle tohoto „objektivního“ hodnocení zápasu „soudcoval dobře“. Viz *Tricet pět let SK Židenice — Sokol Zbrojovka Brno-Židenice. Tricet pět let tělesné i mravní výchovy mládeže, tricet pět let radostného posláním sportu. 1913–1948*. Brno 1948, s. 11. V citované publikaci je era amatérismu SK Židenice přiblížena na s. 12–28. Písemných záznamů z počátků fotbalových aktivit SK Židenice existuje jen torzo, a to jen v osobním vlastnictví pamětníků a jejich rodinných příslušníků. Při osvořovací bojích koncem dubna 1945 totiž vyhořel sekretariát klubu, zcela byly zničeny jeho archiv, matrika a další klubový inventář.

15 *Příloha Moravské Orlice*, 6. 10. 1913, s. 3.

U prvních zápasů byl uveden jen stručný výsledek, počet rohů, sestavy mužstev a rozhodčí, u něhož byla vždy poznámka, zda byl „náš“ nebo „jejich“. Rozhodčí nebyli k zápasům delegováni, jak to známe dnes, nýbrž před zápasem se soupeři na rozhodčím dohodli. Hráči neznali pravidla, nebyly řády, a to ani soutěžní, ani disciplinární, a ani matriční. Podle toho to pak na hřištích někdy vypadalo.

V prvním roce svých aktivit SK Židenice sehrál jedenatřicet přátelských utkání s bilancí osmnáct výher, čtyři remízy a devět porážek, s aktivním skórem 114:64, přičemž nejvyšší výhry dosáhl proti Slovanu Rosice, který porazil 15:0. Za zmínku jistě stojí, že židenický klub se také v tomto roce ve dnech 7.–8. září zúčastnil turnaje *O pohár dobročinnosti*, jehož pořadatelem byla Moravská Slavia. V turnaji se mezi sebou utkalo pět brněnských mužstev (SK Moravská Slavia, SK Achilles, *Olympia Husovice*, *Viktoria Brno* a SK Židenice). Ze čtyř utkání se SK Židenice jednou radoval z vítězství, jednou remizoval a dvakrát odcházel jako poražený, takže nakonec obsadil třetí místo. Pohár vyhrála Moravská Slavia. Jistě stojí za povšimnutí, že už tehdy, prakticky po několika měsících existence klubu, bývá citována vizionářská věta brněnského sportovního redaktora Štursy: „*Židenice necht' pilně cvičí. Moravská Slavia bude mít zanedlouho nebezpečného soupeře.*“

V této premiérové sezoně byla také započata tradice městských derby s Moravskou Slavií, která v těchto letech disponovala jednoznačně nejsilnějším mužstvem na Moravě. První vzájemný duel s hrací dobou 2 × 20 minut se odehrál v rámci zmíněného turnaje a Židenice odešly s porážkou 0:5.¹⁶ Premiérové oficiální utkání bylo sehráno až 14. září a favorit tentokrát vyhrál 4:0. Postupně se vzájemné zápasy stávaly vyrovnanějšími. V prosincovém derby s „Morendou“ klub poprvé vybíral dobrovolné vstupné; do pokladny tak přibýlo 57 K a 55 hal. Tento zápas je také památný tím, že v něm Židenice vstřelily Moravské Slavii poprvé gól a upravily tak utkání na konečných 1:5 — střelcem byl Rumík Lorenc (jindy je uváděn křídelní útočník Vacl).

SK Židenice si na Moravě postupně získával dobrý zvuk, začal být zván do všech větších měst, do Přerova, Olomouce, Přerova, Velkého Meziříčí, Třebíče. Jeho hráči (Pavlovec, Vacl, R. Lorenc a Jahoda) se dostali i do reprezentace Moravy, která 26. dubna 1914 porazila výběr Vídně 7:0. Vedle přátelských utkání přišly s jarem 1914 první mistrovské zápasy v I. B třídě Západosmoravské župy.¹⁷ A byla to opět Moravská Slavia, avšak její druhé (rezervní) B mužstvo, s nímž se Žideničtí utkali o první mistrovské body; utkání po tuhém boji skončilo jejich vítězstvím 2:1. Následovala další vítězná utkání se Slovanem Rosice (7:0) a s mužstvem Třebíče (5:1). Židenické mužstvo pod vedením Cyrila Laciny směřovalo k vítězství v I. B soutěži a k postupu do I. A.

Přišlo však ráno 28. července 1914 a s ním manifest rakousko-uherského císaře Františka Josefa I. *Mým národům*, který znamenal vypuknutí první světové války.

16 *Příloha Moravské Orlice*, 11. 12. 1913, s. 3.

17 Do prvního ročníku Západosmoravského mistrovství I. B třídy se přihlásili SK Jihlava, SK Olympia Brno, SK Slovan Rosice, SK Třebíč, SK Viktoria Brno, B-tým SK Moravská Slavia a SK Židenice.

Většina hráčů musela vyměnit míč za pušku, dres za uniformu a hřiště za zákopy. Několik z nich se z války bohužel již nevrátilo, mezi nimi i vynikající útočník Rumík Lorenc, který padl u Lvova, nebo kapitán Moravské Slavie Bulva. Fotbal v Brně se do konce roku 1914 hrál jen sporadicky; v říjnu to byla jen tři přátelská utkání: s SK Haná Kroměříž (1:8), s Viktorií Brno (4:0) a s SK Moravská Slavia (2:2). K dalšímu „probuzení“ došlo až zápasem SK Židenice s Moravskou Slavií dne 20. března 1915, v němž „Morenda“ dobyla židenickou malou „tvrz u náhonu“ výsledkem 7:2.¹⁸

Na rozdíl od Čech, kde bylo v roce 1916 uspořádáno několik turnajů a pohárových utkání, na Moravě fotbal spíše stagnoval, v Brně pak úplně. Hrál se jen příležitostně. Lidé tehdy měli jiné starosti, především obstarat pro své rodiny základní potraviny, a proto kopaná ustoupila do pozadí všedního života. Tento neutěšený stav, plný zmatků, afér i sporů trval v klubu až do října 1917, kdy se zde fotbal přece jen probudil, a to zásluhou Cyrila Laciny. Zorganizoval hráče Židenic a Moravské Slavie do jednoho týmu, označeného jako „válečná XI“, pro niž sjednal zápas s Olomoucí. Došlo k němu začátkem listopadu 1917; „Lacinovi hoši“ podlehli hráčům hanácké metropole v poměru 1:2. O týden později se uskutečnil v Praze zápas Čechy × Morava, v němž byla Morava deklasována katastrofálním poměrem 14:1. V dresu Moravy nastoupili i čtyři hráči Židenic: Prokop, Kříž, Šlezinger a Vacl.¹⁹

O brněnské fotbalové „znovuvzkříšení“ se v roce 1918 opět postaraly dva nejaktivnější sportovní kluby té doby: SK Moravská Slavia a SK Židenice. Počátkem května se sešli zástupci obou klubů v restauraci Slavie, kde byla dohodnuta společná sestava Brna pro zápasy proti moravským klubům. Mimoto na jaře sehráli Žideničtí šest zápasů, z nichž bylo pět vítězných a jeden prohraný, s celkovým výsledkem 36:6. V podzimní sezoně byl 20. října sehrán další mezizemský zápas mezi mužstvy Čech a Moravy, v jejímž týmu nastoupilo již devět židenických hráčů. Utkání skončilo hubeným vítězstvím Moravy 1:0. Následující zápas se hrál v Pardubicích právě v den vyhlášení čs. samostatnosti — 28. října 1918, v něm SK Židenice porazil místní SK rovněž 1:0; to bylo jedno ze sedmi podzimních utkání klubu, z nichž šest vyhrál a jen jednou odešel z hřiště se skloněnou hlavou.

Fotbalový klub Židenic během uplynulých více než čtyř válečných let disponoval často se měnícím počtem hráčů, který v posledním roce války dosáhl čísla patnáct. Postupně bylo mužstvo doplňováno o nové kvalitní fotbalisty. Do klubu jim v těchto letech často otevírala cestu nedostatková mouka, pomocí níž mohl mlynář Lacina

18 *Moravská Orlice*, 24. 3. 1915, s. 4. Utkání bylo okomentováno slovy: „Obě mužstva značně zeslabena, nastoupila po více jak půl roce opět proti sobě. Na všech hráčích bylo patrné, že podzimní a zimní odpočinek jim na formě nepřídal, poněvadž ani míčová technika, ani běh neodpovídaly jejich dřívější formě. Zvláště to byla druhá půle, kdy většina hráčů už ‚nemohla‘ a hrála pěší football. Na obou stranách bylo dosti dobrých jednotlivců, ze kterých lze složit dobrou jedenáctku pro matche na venkově.“ Z článku je patrné, že se přestalo i trénovat. I v odvetě Židenice výsledkem 0:4 „padly“. *Moravská Orlice*, 22. 3. 1915, s. 3.

19 *Příloha Moravské Orlice*, 11. 11. 1917, nestr.

při přestupových jednáních patřičně lobovat. Proslulé se staly Lacinovy zvací dopisy soupeřům, které končivaly větou: „*Přijďte rychlíkem s pytlíkem!*“

Cyril Lacina měl také kontakty na posádkového chirurga v brněnské zábrdovické vojenské nemocnici MUDr. Karla Katolického, velkého fotbalového fanouška. U něj si mohli vojáci-fotbalisté zranění z války déle než jinde léčit svá zranění a přitom si odskočit na blízké židenické hřiště. To on dokázal zařídit, aby zůstali v Brně někteří hráči s vymyšlenou diagnózou a mohli pak trénovat a hrát v Židenicích. Lacinova mouka byla zaručeným „platidlem“. Touto cestou se v Brně nakrátko objevil například pozdější skvělý internacionál Josef Sedláček nebo i krátce „král komiků“ Vlasta Burian, v té době vytáhlý brankář pražské AC Sparta. Hrajícím trenérem byl v těchto těžkých letech předválečný rakouský reprezentant Franz Heinzl z *WAC Vídeň*, který se také zasloužil o založení hokejového oddílu v Židenicích.²⁰

Mezi další skvělé hráče, které se podařilo předsedovi SK Židenice C. Lacinovi získat v posledních měsících před rozpadem monarchie do Brna, patřili fotbalový i hokejový internacionál „Boby“ ing. Šroubek ze Slavie Praha, Leopold Hlaváček z Viktorie Žižkov, ing. Weyrauch z FC Floridsdorfer, Prokop-Nátaha z Hradce Králové, Skokánek, Vražina, Chlad, Skládaný a A. Kříž z Moravské Slavie, Svatoš z Jaroměře a R. Beneš z Plzně. Lacina tak využil vhodné příležitosti, aby naplňoval svůj sen: z málo známého periferního klubu vytvořit kvalitní a honosný klub se špičkovou výkonností.²¹ V mužstvu Židenic bylo možné pozorovat stálý vzestup výkonnosti.

20 Vídeňský profesionál, střední útočník Heinzl z klubu Stockerauer SV 07 našel v židenickém mlynáři Lacinovi obětavého chleboďárce. K Heinzlovým hráčským kvalitám se poji historiky, kterak dokázal hlasitým výkřikem avizovat, že bude střílet gól. Tak například při mistrovském utkání Židenic s rezervou „Morendy“ prošel Heinzl za stavu 2:2 středem hřiště a ze vzdálenosti asi 20 metrů od branky zvedl obě ruce, vykřikl: „*Gól!*“ a vystřelil! Přesně se trefil do pravého horního „*růžku*“ branky. Tehdy nejlepší brněnský brankář Skokánek jen stačil míč lovit ze sítě. Kříž, Jaroslav: *Brněnská kopaná*. Večerní Moravské slovo, únor 1941, s. 4.

21 Cyril Lacina (1895–1920), vedoucí mužstva a sekretář SK Židenice, hrající na levém křídle (s přezdívkou „*Carda*“ nebo „*Mléňák*“), byl předobrazem novodobého manažera, kterého už v mládí pronásledovaly vážné zdravotní potíže, a tak se na hřišti objevoval stále méně. Nakonec musel aktivního hraní úplně zanechat. O to více se pak angažoval jako funkcionář klubu. S pomocí svého otce, majetného mlynáře, z velké části financoval židenický klub. V té době mu bylo necelých osmnáct let. První šéf židenického klubu byl k hráčům štedrý. Po každém zápase tým hostil buď v hostinci U Follerů, nebo v restauraci U tří kohoutů. Během tohoto hodování jednal s potenciálními posilami o přestupu do Brna. V této době nebylo ještě „*lanáření*“ příliš běžnou záležitostí, a proto jeho schopnost vyfouknout pražským klubům nejednu „*velkou rybu*“ si zaslouží vysoké uznání. Proslulou se stala jeho výprava do Prahy, kdy se vracel v jednom vlakovém kupé dokonce se čtyřmi posilami; šlo o pozdější židenické hvězdy Mazala, Štápla, Křenka a Hlaváčka. Byl znám svým hlubokým smyslem pro fair play. Jako za dobrodincem chodily do Lacinova mlýna pro mouku manželky a matky snad všech brněnských sportovců. Přitom však Lacina vynikal obchodním duchem; na nově vybudovaném hřišti v Zábrdovicích v roce 1919 dokázal brněnským firmám mistrně prodat reklamní plochy na ohradě a z tohoto výtěžku pak uhradil náklady na oplocení, výstavbu šaten a montáž sedadel v hledišti. V srpnu 1920 zemřel Cyril Lacina ve věku pouhých pětadvaceti let na tuberkulózu. Z jeho smrti se klub nemohl dlouho vzpamatovat. Hráči mužstva se rozutekli, většinou do Prahy. Jeho popularitu dokládá skutečnost, že na pohřeb se dostavilo takové množství lidí, že je nemohl židenický hřbitov pojmout. Na jeho počest se později pořádal *Memoriál Cyrila Laciny*.

Vyhrálo *Pohár dobročinnosti* prostějovského továrníka Götze. Hrál skoro každou neděli, neboť představa „pytlíků s moukou“ z Lacinova mlýnu byla vábná. Do klubu se hlásili noví členové, vracějící se vojáci-hráči z front. Tvořila se jedenáctka dorostenců. Říjnový převrat v roce 1918 zastihl klub připravený k novému rozmachu.

Po vzniku samostatného československého státu v říjnu 1918 zaznívalo v domácím fotbalovém prostředí volání po založení vrcholné soutěže anglického typu. Počítalo se s tím, že ligu by hrála elitní pražská mužstva, z Čech ještě *SK Hradec Králové*, německý *DFC Teplitzer* a možná *Viktoria Plzeň*. Z Brna by to byly určitě české *SK Židenice* a *SK Moravská Slavia*, z německých klubů potom *Brünner SK* a židovský *Makkabi*.²² Slovensko měl zastupovat *ŠK Bratislava*. Proti této myšlence vehementně vystupovalo nejmocnější české fotbalové uskupení – Středočeská župa, která ovládala nově vytvořený *Český svaz footballový*. Celostátní liga nebyla ustavena pro trvalé rozpory uvnitř nového svazu, které měly kořeny v přetrvávajícím sporu mezi pražskou Slavií a Spartou. Místo ní bylo zavedeno mistrovství jednotlivých žup.²³

Už v roce 1919 vznikla v Brně z popudu *SK Židenice*, *SK Moravská Slavia*, *Čechie Zastávka*, *Slovan Rosice* a *SK Velké Meziříčí* župa, fungující jako samostatná korporace bez závislosti na pražském svazu. V roce 1921, kdy už bylo na západní Moravě zhruba padesát fotbalových klubů, přijala nově vytvořená župa rámcové stanovy, avšak v následujícím roce pro neshody v otázce amatérismu a profesionalismu zanikla. Místo ní vznikla nová župa s daleko menším počtem klubů, která na ustavující valné hromadě v brněnském Plzeňském dvoře dne 14. října 1923 položila základy *Bradově Žápadomoravské župě footballové*. Do ní se přihlásilo osmnáct moravských klubů, přirozeně mezi nimi nesměl chybět *SK Židenice*. Předsedou župy byl zvolen vrchní ředitel brněnské Zbrojovky ing. Mihala z židenického klubu. Počet členů župy v dalších letech narůstal: na konci prvního desetiletí své existence sdružovala župa už osmdesát klubů, těsně po druhé světové válce to bylo přes 370 klubů.

Mistrovská utkání *Žápadomoravské župy* se hrála zpočátku jednokolovým systémem „každý s každým“. Týmy bojující v tomto regionálním západomoravském mistrovství se rok od roku měnily. Největším konkurentem *SK Židenice* v boji o první místo byl městský rival *SK Moravská Slavia*. V této době nastupovaly *Židenice* ke svým zápasům v dresech rudé barvy.

V těžké a složité situaci po smrti Cyrila Laciny převzal vedení *Židenic* továrník Rudolf (někde uváděno jméno Antonín) Foller, energický muž a stejný nadšenec

22 *Brünner SK* měl své sídlo v Lužánkách (v místech dnešních tenisových kurtů). Byl financován německými podnikateli, v klubu působili i čeští fotbalisté, kteří se nechali zlákat lepšími finančními podmínkami. Klub se stal několikrát mistrem župy *Südostgau*. Brněnský fotbalový židovský klub *Makkabi Brno* hrál na hřišti v Pisárkách, při řece Svatce. V mužstvu převládali vrcholoví maďarští hráči, jejichž měsíční příjmy vysoko překračovaly honoráře v českých nebo německých klubech.

23 Dlouho se také vedly tahanice o rozdělení do žup; původně jich mělo být dvanáct, z toho osm v Čechách, po dvou na Moravě a na Slovensku. Nakonec bylo českých žup pouze šest. Každá župa měla své mistrovství, jehož vítěz získal právo postupu do závěrečných bojů o titul amatérského mistra republiky.

klubu, jakým byl jeho předchůdce. Podařilo se mu rychle získat náhradu za odešlé hráče a postavit novou jedenáctku, která se předchozí vyrovnala. Téměř každý týden přijížděla na židenické hřiště řada hráčů, hlavně z pražských klubů, aby zde nabídl své služby. Počínající slavná éra SK Židenice mohla pokračovat.

Začátek nové mistrovské sezony na jaře 1919 se Židenicím nesmírně vydařil. Svě soupeře snadno porážely, a to značně vysokými rozdíly; k těm skutečně rekordním patřilo dubnové vítězství nad Slovanem Rosice v poměru 21:2. Rozhodujícím utkáním však bylo derby s Moravskou Slavií, které skončilo pro Židenice prohrou 1:2 a odsoudilo je na druhé místo v tabulce.²⁴

Mimořádnou událostí roku 1919 bylo v klubovém životě Židenic otevření nového hřiště v Zábrdovicích na pozemku u železniční zastávky (na místě dnešních městských lázní), v blízkosti továrních objektů Zbrojovky a textilk. Zábrdovické hřiště nemělo příliš vábné okolí, projíždějící lokomotivy vrhaly do okolí mraky kouře. Hřiště bylo slavnostně otevřeno 25. května utkáním s populárním pražským *Slavojem Žižkov*, které skončilo remízou 3:3; střelcem první branky Židenic na tomto novém hřišti byl Šlezinger, pravé křídlo. Toto poměrně skromně vybavené hřiště, místními fanoušky posměšně nazývané „plivátko“, se pak stávalo místem mnoha atraktivních utkání nejlepších mužstev z Moravy, z Čech a také z celé střední Evropy. Namátkou můžeme uvést tehdy slavné vídeňské jedenáctky *Wacker*, *Slovan*, *FAC* či *Hakoach* nebo z maďarských celků *Hungarii*, *Szegedi*, *Somogy*, *Nemleti*, *Bockay*, případně i německé *SV Frankfurt*.

V tomto roce sehráli Žideničtí na svém hřišti 28. září svůj první mezinárodní zápas s jugoslávským mistrem *ŠK Gradjanski Zagreb*. Ke slavnostnímu rámci celého zápasu přispěla i čtyřtisícová návštěva. Židenický tým ve složení Beneš – Svatoš, Weyrauch – Pokorný, Hlaváček, Kern – Šlezinger, Štapl, Pavlovec, Mazal, Lelek (na střídání připraveni Laichmann a Křenek) porazil jihoslovanský celek 3:1.²⁵

Židenice disponovaly jedním z nejlepších mužstev Moravy, v němž se to hemžilo hráči, kteří se pak uplatnili i v nejlepších pražských a jiných československých klubech. Proto se nelze divit, že toto mužstvo porazilo 8. května 1920 pražskou Slavii vysoko 6:2 (4:0), což představovalo velkou senzaci, neboť v řadách Slavie nastoupili proslulí hráči jako Kummermann, Hajný, Kovařovic, Bělka, Janík, Prošek a jiní. Pět branek tehdy vsítil Mazal, jenž později hrál v pražské Slavii i Spartě.²⁶

SK Židenice začala vydatně podporovat nově vzniklá firma Zbrojovka Brno, což potvrdzovalo v roce 1921 zvolení jejího ředitele ing. Mihaly do funkce místopředsedy klubu. Po továrníkovi R. Follerovi se následně stal předsedou klubu. Mnozí ze židenických fotbalistů našli ve Zbrojovce trvalé zaměstnání. V tom byl rozdíl oproti přístupu jiných klubů ke svým hráčům, kteří v době, kdy v nich aktivně působili,

24 *Moravská Orlice*, 1. 4. 1919, s. 4.

25 *Třicet pět let*, s. 14.

26 *Moravská Orlice*, 11. 5. 1920, s. 4.

měli zajištěné dobře placené pracovní místo (například i v bankách), ale v okamžiku, kdy přestali za klub hrát, ocitli se rázem bez zaměstnání.²⁷

V těchto letech byly pro brněnské diváky pravým požítkem neúprosné souboje mužstev SK Židenice s SK Moravská Slavia o primát Brna. Za každou sezonu jich bylo nejméně pět a nikdy se fanouškům neomrzely. Až do roku 1930, a pak opět v době, než Moravská Slavia opustila ligu, utkávala se obě brněnská mužstva v přátelských i mistrovských zápasech, a i po nich se vzájemně vyzývala k odvetě. Kdykoliv měl jeden z těchto klubů nějaké jubileum či pořádal jinou klubovou oslavu, konal se vždycky jako hlavní magnet zápas mezi nimi. Dalo by se to označit jako brněnský důstojný protějšek derby dvou slavných pražských „S“.

I když to nebyla vždy hra technicky vytříbená a dokonalá, byl to boj na ostří nože, který dokázal náležitě nadchnout diváky. Proslulé bývaly například souboje židenického Laštovičky²⁸ se slavistickým obráncem Chladem. Bylo těžké dopředu určit vítěze, i když se zdálo být jedno z mužstev jistým favoritem. V celkovém součtu utkání vícekrát zvítězilo židenické mužstvo. Oba kluby se snažily ve výkonnosti vzájemně předstihovat, což přispívalo ke zvýšení úrovně brněnské kopané.

Podobně sváděly ve 20. letech SK Židenice dramatické duely i s brněnským židovským klubem Makkabi. Za tento klub, finančně bohatě dotovaný zámožnými židovskými příznivci, hráli nejznámější budapešťští profesionálové, kteří reprezentovali maďarskou kopanou v mezistátních utkáních. Jména jako dvoumetrový brankář Zsigmondi, Feldmann, Obitz, Hidžer, Nikolsburger, Schwarz a Weiss-Rázso byla známa po celé střední Evropě. Umění brněnských makkabejců pocítily na své kůži jak nejlepší naše kluby, včetně pražských Sparty a Slavie, tak i nejlepší vídeňské kluby, které si přijížděly pro porážku na Bauerovu rampu v Pisárkách. I bez Mazala, Štapla, Křenka a jiných „borců“ dokázaly později Židenice s tehdejšími hráči jako Kačerovským, Maškem, Petříkem, Janhuberem, Horkým, Plemeníkem vyhrávat nad Makkabi v celých sériích utkání, která dokázala přilákat na hřiště tisíce fanoušků.²⁹

27 Zbrojovka Brno byla založena v roce 1918. Původně se soustřeďovala na výrobu automobilů, pušek, telefonního a železničního zařízení a náradí. Také montovala německé a rakouské pušky zn. Mauser a Mannlicher, později pušky vlastní konstrukce. V letech 1924–1925 byla postavena nová továrna, kde se kromě pušek a kulometů montovaly i automobily, motory a jiné stroje. Ve 30. letech 20. století také vyráběla licenční psací stroje zn. Remington a traktory zn. Škoda. Těsné propojení židenického klubu s továrním prostředím vedlo také k jeho často uváděné orientaci „dělnického“ mužstva brněnského předměstí.

28 Židenický „ostroštelce“ Antonín Laštovička (1898–1973), jinak rodilý Kladeňák, představoval ve 20. letech 20. století asi největší hvězdu tohoto mužstva. Nejčastěji nastupoval v útoku na levé spojce, odkud nastřílel soupeřům přes tři stovky branek. Povahou byl tak trochu bohém, a to i na hřišti, takže byl často vylučován. Po hráčské kariéře působil v klubu jako trenér. Laštovičkovy věhlasné „kousky“ popsal zábavnou formou jeho kladenský spoluhráč Josef Mašek. Blíže viz Mašek, Josef: *Fotbalové hvězdičky*. Praha 1960, s. 5–12, 26–39. Uvedená publikace čtivou formou nabízí pohled do zákulisí SK Židenice, osobní portréty hráčů z počátku 20. let 20. století.

29 Brněnský deník *Rovnost* okomentoval vítězství Židenic nad Makkabi v březnu 1923 v poměru 7:3 následovně: „Několik takových zápasů jako včera na hřišti SK Židenice a lidé se naučí football milovat a hodnotit jako sport a ne jako pouhou vzrušující podívanou. Jen mužstvo, proniknuté opravdu sportovním duchem, s jeho ohromnou nevyčerpatelnou

Historicky první vítězství v oficiální soutěži hrané ligovým, ale jednokolovým způsobem regionálního charakteru, dosáhl SK Židenice v roce 1922, kdy se stal mistrem Západosmoravské župy. Cesta k tomuto úspěchu vedla přes duel s Moravskou Slavií. V zářijovém utkání sehrál ústřední postavu tohoto brněnského derby vzpomínutý A. Laštovička. Nejprve se postaral o dvě branky Židenic, ale po obdržení červené karty odmítl opustit hřiště. Rozhodčí za stavu 5:0 pro Židenice proto zápas ukončil. Ten se musel opakovat, ale pochopitelně bez Laštovičky, který si „odskočil“ k utkání do Prahy za Slavii se zdůvodněním, že zákaz nastoupit do soutěžního zápasu platí pro něj v brněnském dresu, ne tedy v případě hry za pražské mužstvo. Žideničtí nakonec i bez Laštovičky vyhráli 2:1.³⁰ A protože s dalšími soupeři v mistrovství župy (SK Hodonín, Achilles Brno, SK Královo Pole a Čechie Zastávka) neztratil ani bod, s přehledem opanovali celou soutěž.

Ke konci roku 1922 bylo Českým fotbalovým svazem rozhodnuto sehrát tzv. svažové mistrovství, do kterého postoupili vítězové jednotlivých žup; Židenice narazily na SK Hradec Králové, kterému podlehli poměrem 1:6.³¹ Tím pro ně v roce 1922 sice další účinkování v mistrovské soutěži skončilo debaklem, avšak do klubové kroniky si mohly zapsat první větší úspěch — župní mistr. SK Židenice zrál jako to „jihomoravské víno“. Rostla návštěvnost na domácích zápasech, která se pohybovala okolo čtyř až pěti tisíc diváků.

„Plivátko“ v Zábrdovicích bylo ve stále hráčské permanenci. Klub zapůjčoval hřiště mužstvům jiných tělovýchovných jednot, včetně sokolských oddílů a škol. Stávalo se, že během týdne se zde odehrálo i několik soutěžních utkání. Samotný SK Židenice disponoval vedle prvního mužstva tzv. rezervní neboli zájezdovou jedenáctkou. Na okolních mimobrněnských hřištích nastupovaly v nedělním odpoledni pod hlavičkou SK Židenice další manšafy, jako například juniorská „mladá

energií, nezlomnou, nekolísavou silou vůle, s vědomím družného souručenství nejen na hřišti, ale i těmi vzrušenými davy za bariérami, jen takové mužstvo mohlo a dovedlo vyhráti věřejší zápas. Jak úspěch roste na ceně takovým soupeřem, jakého měli večera žideničtí hoši!“ Lidové noviny o tomto zápase napsaly: „Byl to divoký, nelítostný boj, jaký se již v Brně dlouho nehrál. Přinesl vítězství Židenicím, jejichž síla roste jejich ohromným nadšením.“ Tehdejší Sportovní deník, vycházející v Praze, uvedl: „Židenice skvěle zolády všechny výpočty. Nedělní jejich hra zaslouží absolutní chvály, neboť takové dravosti celého mužstva Brno dosud nevidělo. Tým Makkabi byl proti tomuto elánu bezmocným, jsa odsouzen přihlížeti, kterak Židenice nelítostně knihují své goaly.“ Závěr tohoto utkání se plně nesl v režii fanoušků SK Židenice. Diváci se objímali, klobouky a čepice létaly do vzduchu, a když rozhodčí ukončil utkání, prolomili bariéry přeplněného hlediště a za nadšených ovací odnesli židenické hráče do kabin. Ani tramvají se do Židenic tehdy nejelo. Celé procesí se táhlo Francouzskou ulicí do centra města. V restauraci U Follerů bylo večer k umačkání. Jídla a pití bylo prý až hanba, jedlo se i vestoje na ulici.

30 *Moravská Orlice*, 17. 10. 1922, s. 4. Vítězná sestava „rudých“ byla následující: Machát, Slížek, Kučera, Škůrek, Petřík, Pavlovic, Švábenský, Janhuber (autor obou židenických branek), Rumler, Plemeník, Bauer. V brance Židenic se objevil Oldřich Machát (1903–1994), první z řady vynikajících židenických gólmánů; měl přezdívku „Culín“, protože podle spoluhráčů se po zákroku smotal s míčem do klubíčka. Byl oporou mužstva, které v roce 1926 vybojovalo titul amatérského mistra republiky. Dres SK Židenice oblékal plných čtrnáct let, jedenkrát nastoupil i za československou amatérskou reprezentaci.

31 *Moravská Orlice*, 7. 11. 1922, s. 4.

mašina“. Začala systematická péče o vlastní fotbalový dorost, takže v krátké době hrálo v klubových barvách okolo deseti mládežnických mužstev. V roce 1923 pak došlo k oficiálnímu založení dorostenecké jedenáctky pod vedením pozdějšího známého rozhodčího Jana Humpolíka.

Jistým přelomovým obdobím se staly pro klub následující dvě sezony – 1923/1924. Do klubu přišly nové hráčské posily, z nichž se mnohé objevily v sestavách reprezentačních mužstev. Naopak jiní hráči zase přestupovali ke konkurenci, zvláště do pražských mužstev.³² Nastávala slavná éra židenické kopané. Po vynikajících fotbalistech, jakými byli Mazal, Křenek, Štapl a další, přišla do SK Židenice nová mladší krev, Homolka, Holas, Mika, Carvan, Kuchař, bratři Novákové, Rohlíček. Mužstvo krácelo od vítězství k vítězství. Stalo se opět vítězem Západomoravské župy.

Židenice se stávaly jedním z nejlepších československých fotbalových mužstev. V sezoně 1924 sehrála mužstva „rudých“ 181 zápasů s celkovým skórem 748:263, když vyhrála 136 zápasů, dvacet sedm prohrála a osmnáct utkání skončilo remízou. Uvedený rok býval někdy nazýván „zlatým rokem“ počátků židenické kopané. O stoupající úrovni prvního mužstva SK Židenice svědčí také účast několika hráčů ve státní reprezentaci. Bratři Jan a Josef Novákov³³ byli nominováni do mužstva ČSR pro olympijské hry v Paříži v roce 1924, hráči Mika, Marvan, Kuchař, Rohlíček, Holas, Janhuber,³⁴ Homolka se dostali do mužstva Československé asociace Footballové proti maďarskému Svazu v Bratislavě, bratři Novákov³⁵ do téhož mužstva v přípravném utkání v Praze proti mužstvu *Cardiff City*, Laštovička, Carvan a Kuchař do národního mužstva ČSR proti Jugoslávii v Záhřebu.

- 32 K tomuto období se váže také jedna hráčská pikantnost. Do brněnského klubu byl v roce 1923 pozván na zkušební výkonnostní testy tehdy devatenáctiletý mladík František Plánička (1904–1996), pozdější nejslavnější český brankář. Gólman z tehdejšího SK Bubeneč přestoupil za 800 Kč do SK Slavia, kde však převážně „zahřívá“ lavičku, případně chytal jen za rezervu. Proto Plánička hledal uplatnění v jiném klubu. Přijel do Brna, avšak na židenickém „plivátku“ nepřesvědčil místní funkcionáře. Ti ho poslali zpět do Prahy a údajně mu neproplatili ani cestovní výlohy. Později jej přemlouval k další zkoušce předseda klubu Foller, ale po předchozí „zkušenosti“ Plánička už své služby Židenicím nenabízel. To si pak jistě museli v Brně vyčítat. Pláničkův talent však neodhadli ani spartanští bossové; jim vadilo jeho 178 cm výšky.
- 33 Jan Novák (1896–1968), robustní střední útočník s přezdívkou „tank“, byl jedním z řady „Kladeňáků“, kteří nastupovali v židenickém dresu. Během olympijského turnaje v Paříži odehrál utkání proti Turecku a Švýcarsku. Josef Novák (1900–1974) musel kariéru předčasně ukončit už v pětadvaceti letech z důvodů vážného zranění kolena. V roce 1924 byl nejlepším střelcem Židenic s třiceti šesti brankami v třiceti devíti zápasech.
- 34 Z pravého křídla nastřílel v židenickém dresu ve 20. letech 20. století Martin Janhuber přes dvě stovky gólů. S fotbalem začínal v Židenicích, krátce se představil v pražské Spartě, ale po čtyřech měsících se v roce 1923 vrátil zpět do Brna, kde opět hrával za Židenice; konec své kariéry strávil v SK Moravská Slavia.
- 35 Během dvouletého hráčského působení v SK Židenice si Antonín Carvan (1901–1959) vysloužil přezdívkou „malý Káda“, podle legendárního záložníka pražské Sparty a československé reprezentace Karla Peška-Kádi, který v osmatřiceti letech přestoupil v roce 1933 do židenického celku. Carvan se stal hlavní osobností vynikající židenické záložní řady, rovněž vykonával funkci kapitána mužstva. Charakteristický byl jeho „věčný“ úsměv. Od roku 1925 hrál v řadě mimobrněnských mužstev (Viktoria Žižkov, Sparta Praha, SK Náchod a také ve francouzském SC Nimes), v polovině 30. let 20. století se vrátil do Brna jako trenér.

Na sklonku roku 1924 se začal v Československu po vzoru jiných středoevropských a západoevropských států stále více ujímat fotbalový profesionalismus. Důsledkem toho bylo, že se československá kopaná rozdělila na profesionální a amatérský tábor. Také SK Židenice byl postaven před rozhodnutí, ke kterému z obou táborů se má přidat. Zvítězil amatérismus. Hlavním argumentem pro toto rozhodnutí byly finanční důvody, protože v prvních ročnících profesionální tzv. asociační ligy startovaly výhradně celky z Prahy, takže by se muselo počítat s náročným cestováním za každým zápasem do hlavního města. V mužstvu se to však odrazilo v odchodu mnoha výborných hráčů, přirozeně většinou do profesionálních pražských klubů.

Na jaře 1925 tedy odstartovala v Československu fotbalová profesionální soutěž, tzv. asociační liga s deseti pražskými kluby. Souběžně probíhala i druhá profesionální liga, kde vedle pražských klubů startovala i mužstva z Kladna, Teplic, Mostu a Karlových Varů. Hráči věrní Židenicím si ušlé „profesionální“ peníze dokázali vykompenzovat trvalým zaměstnáním ve Zbrojovce.³⁶ Tato skutečnost však nepřesvědčila některé klíčové hráče, jako Carvana (přestoupil do Viktorie Žižkov), Miku (přešel do Wiener Sportklubu), Kuchaře (objevil se v pražské Slavii) nebo Rohlíčka (stěhoval se do Amateure Wien).³⁷ Bylo nezbytné je nahradit novými posilami „zvenčí“, ale i vlastními odchovanci. Doslova neskutečně dnes zní slova již citovaného Josefa Maška: „*Hrajeme kopanou, protože ji máme rádi, ne proto, že za to něco bereme.*“³⁸ Většina mužstva však zůstávala: Laštovička, Mašek, bratři Novákové, Homolka, bratři Smolkové, Janhuber, Holas a Doležal.

Období „oficiálního“ amatérismu v SK Židenice přineslo jednu výraznou změnu v systému mistrovských utkání. Mistrovství Západoomoravské župy zůstalo zachováno s tím, že jeho vítěz postupoval do bojů o mistra Moravskoslezské země, kde na něj čekalo utkání s mistrem Hanácké a Slezské župy (vyjma prvního ročníku). Mistr Moravskoslezské země pak postupoval do prvního kola celorepublikového asociačního mistrovství amatérských mužstev. Šlo o oficiální soutěž Československé asociace Fotbalové (ČSAF), která se však nehrála podle mistrovského řádu („každý s každým“), ale formou vyřazovacího systému (pohárově), tedy pouze jednokolovým systémem, takže jeden z týmů měl výhodu domácího prostředí.³⁹ Stávalo se, že díky vylosování na sebe narazily dva velmi kvalitní celky, z nichž jeden musel další soutěž opustit.

36 Okolnosti spojené s vazbou židenických hráčů na zaměstnání ve firmě Zbrojovka Brna jsou populárnější formou přiblíženy v publikaci: Mašek, J.: *Fotbalové hvězdičky*, s. 40–47.

37 Tehdejší měsíční plat fotbalového profesionála se pohyboval v rozmezí 1 000 až 1 500 Kč. Pro porovnání si připomeňme průměrné měsíční platy v jiných profesích: dělník – 850 Kč, učitel – 1 100 Kč, lékárník – 1 300 Kč, vyšší státní úředník – 1 500 Kč, technik, konstruktér – 1 750 Kč, ministr vlády – 9 000 Kč. Průměrné ceny „spotřebního koše“ se v polovině 20. let 20. století pohybovaly takto: 1 kg brambor – 0,50 Kč, 1 litr mléka – 2 Kč, 1 kg husy – 15 Kč, 1 kg vepřového masa – 18 Kč, 1 kg másla – 25 Kč. Cena osobního automobilu byla v rozmezí 18–55 tisíc Kč.

38 Mašek, J.: *Fotbalové hvězdičky*, s. 132.

39 Členy ČSAF, založené v roce 1922 se sídlem v Praze, byly vedle Českého (Československého) svazu fotbalového dále německý Deutscher Fussball Verband (DFV) sídlící v Mostě, maďarský Magyar Labdarúgó

To právě postihlo SK Židenice v roce 1925, kdy po obhájení titulu nejlepšího mužstva Západosmoravské župy narazil brněnský klub na mistra Hanácké župy — SK Prostějov. Na domácí půdě Hanáci dosáhli hubeného vítězství 1:0 a postupovali dále.⁴⁰ Židenice svou cestu za fotbalovým hegemonem Moravy a poprvé také za amatérským mistrem republiky ukončily. Zajímavostí bylo, že v předchozích přátelských zápasech v roce 1925 proti prostějovskému rivalovi byli brněnští hráči úspěšnější. Do dalších let se rozhořela nová tradice vzájemné rivality těchto klubů v bojích o fotbalového mistra Moravy.

Od jara 1925, a to od 8. února, nastupovali Žideničtí poprvé ve své „nové“ amatérské éře v poněkud obměněné sestavě s hráči Lokosem, Holasem, Homolkou, Šádkem, Preisem, Zapletalem, Švábenským, Smolkou, Novákem I., Šimonem, Riedlem.

V květnu 1925 podnikl SK Židenice zájezd do Rumunska. Po úspěšném startu, kdy uhrálo mužstvo se silným *Törökves Oradea Mare* remízu 2:2 a porazilo reprezentační tým Temešváru 4:1, přišla pohroma v podobě kolosálního propadu — s *SC Temešvár* prohrálo 8:0. O této porážce pronikly „zprávičky“ o tom, že „*příčina porážek bohužel ležela jinde, než ve sportovních důvodech. V přílišné volnosti mužstva, z něhož ne každý má dost sebekázně tam, kde roste dobré víno a žhnou svůdné oči Maďarek a Rumunek*“.⁴¹

V těchto letech oblékalo židenický dres několik vynikajících fotbalistů z kladenských klubů *SK Kladno*, *Sparta Kladno* a *SK Kročehlavy*. Většinou šlo o hráče z chudých dělnických a hornických rodin, kteří byli nalákáni do Brna vidinou dobrých pracovních míst ve firmě Zbrojovka Brno. Do Brna postupně zamířili Laštovička, Carvan, Mazal, Mašek, Jan a Josef Novákové a ještě další, jako Mařík, Homolka, Kozel, Moser, Kratochvíl, Malý a bratři Hájkové.⁴²

Do bohaté historie SK Židenice byl „zlatým písmem“ zapsán rok 1926. Výrazně k tomu přispěl posun Bohumila Radešínského do funkce předsedy klubu, v níž prosadil tréninky v tělocvičně v zimních měsících a atleticky zaměřené tréninky na hřišti pod vedením vynikajícího atleta Václava Vohralíka a také fotbalisty slavného *MTK Budapešť*.⁴³ Po vítězství v Bradově Západosmoravské župě a po sérii vyhra-

Szóvvezegé (MLSz) v Bratislavě, polský Polski Związek Piłki nożnej (PZPN) v Třinci a židovský Kuwucas Meshakej Kadúr Regel Jehudith (KMKRJ) mající sídlo v Praze. V roce 1918 podal Český svaz fotbalový přihlášku do FIFA, přijat byl až v roce 1923.

40 Petrů, Karel: *Dějiny československé kopané I*. Praha 1946, s. 592.

41 *Třicet pět let*, s. 19–20.

42 Blíže: Mašek, J.: *Fotbalové hvězdičky*, s. 6 an.

43 Václav Vohralík představoval prvního skutečného trenéra, který zavedl nové tréninkové prvky. Jak vypadal takový jeho trénink? Nejdříve musel hráč absolvovat tři kolečka kolem hřiště, 100 metrů bez míče a pak padnout na zem, tělo „přísít“ do hlíny a prachu (trávník tehdy většinou nebyl). Praktikoval sedm základních zásad, z nichž vyzvedneme alespoň tři: Nestůj, běžej, buď neustále ve hře! Kdo umí běžat, vydá za dva hráče! Základem fotbalu je kondička (atletika)! Vleže se prováděly různé cviky nohama i pažemi, pak vztyk a cvičení techniky s míčem podle toho, co kdo hrál — obranu, zálohu nebo útok. A k tomu přidal trenér na cvičení tenisák. Pak následovala hra na dvě branky. Platila v ní taktická zásada: hráč nesmí opustit vykázané místo, takže například pravý obránce se musel držet pravé lajny, i kdyby se na levé straně dělo cokoli. Po tréninku dostávali hráči citrón nebo jablko. Opláchlí se pod sprchou, oblékli a spěchali na společnou večeři.

ných mezinárodních zápasů se dostal klub k boji o mistrovství Moravy s vítězem Hanácké župy SK Prostějov. Žideničtí tentokrát utkání zvládli, když vyhráli těsně 4:3. Následovalo jasné vítězství nad mistrem Slezské župy SK Moravská Ostrava v poměru 5:1.⁴⁴ SK Židenice se stal mistrem Moravskoslezské země a postoupil do prvního kola amatérského šampionátu, kde narazil na druhý tým německého svazu v Československu *DSV Witkowitz* (Vítkovice), který po tuhém boji porazil na hřišti Moravské Slavie v Pisárkách těsně 4:3.⁴⁵ Ve druhém kole čekal na SK Židenice další německý soupeř – *Sportbrüder Schreckstein* z Ústí nad Labem, který vyřadil v prvním kole překvapivě Viktorii Plzeň. Ale ani ten nestačil na „rudé“ z Brna, když utřzil porážku 0:2, a tak se Žideničtí rázem ocitli ve finále.⁴⁶

To bylo naplánováno na 14. listopad 1926 na stadion pražské *Viktorie Žižkov* „Na ohradě“; druhým finalistou byla *Sparta Košíře*. Utkání skončilo po devadesáti minutách vítězstvím mužstva „zpod Špilberka“ poměrem 6:5 (3:1). Na tomto dosud nejvýraznějším úspěchu brněnského týmu se „podepsala“ sestava Machát, Doležal, Holas, Šádek, Kačerovský, Vidlák, Janhuber, Jan Smolka, Novák, Josef Smolka, Lelek. Hatricku se podařilo dosáhnout Janu Novákovi, dvě branky vsítil Janhuber a o rozhodující gól se postaral Josef Smolka.⁴⁷

Z celkových pětácti utkání sehraňých ve dvanácti měsících roku 1926 jich první mužstvo třicet šest vyhrálo, jen v sedmi se muselo sklonit před soupeřem a dvě utkání skončila smírně, remízou. Na 204 brankách se podle očekávání nejvíce podíleli bratři Smolkové (šedesáti šesti trefami) a Jan Novák (třiceti čtyřmi brankami).

SK Židenice se tak stal pro rok 1926 amatérským mistrem Československa v kopané. Po tomto velkém sportovním úspěchu se někteří jeho hráči stali předmětem „lanaření“ pražských klubů. Jediný Jan Smolka neodolal lákavým nabídkám a v lednu 1928 nakrátko přestoupil do pražské Sparty. Titul získalo mužstvo hrající z opravdové lásky ke klubu, k jeho barvám, a to bez jakýchkoliv hmotných výhod.

Úřadující amatérský šampion sezony 1926 prošel vítězně i v následujícím roce mistrovstvím Západosmoravské župy, avšak v boji o post nejlepšího mužstva Moravy nezvládl roli favorita a podlehl tradičnímu rivalovi z Prostějova poměrem 1:2.⁴⁸ Po „tučném“ roku 1926 následovala „hubená“ léta SK Židenice v bojích o primát mistra Moravy: mistrem země se stal čtyřikrát SK Prostějov (1927, 1928, 1930, 1931) a jednou SK Moravská Slavia (1929).

44 *Moravská Orlice*, 12. 10. 1926, s. 3.

45 *Moravská Orlice*, 26. 10. 1926, s. 5.

46 *Moravská Orlice*, 9. 11. 1926, s. 4.

47 Atmosféru v Brně po skončení utkání přibližují následující řádky: „Před 18. hodinou byl již výsledek vyvěšen v redakcích novin a četní shromáždění diváci radostně přijímali zprávy o vítězství Brněnských. Na hřišti Židenic shromáždilo se rovněž mnoho příznivců klubu, kteří s potěšením přijali příznivý výsledek zápasu. Také na České ulici a na náměstí Svobody nalezlo vítězství moravského mužstva radostný ohlas... Vítězné mužstvo Židenic – novopečený mistr RČS – vrátilo se o 22 hod. 22 min. na brněnské nádraží, kde bylo uvítáno množstvím obecnstva i funkcionáři klubu.“ Blíže viz *Třicet pět let*, s. 21–22.

48 *Moravská Orlice*, 10. 10. 1927, s. 4.

Vedení klubu se snažilo mužstvo odměnit za úspěšnou sezonu zahraničním fotbalovým zájezdem. Z připravovaného turné po Francii na jaře 1927 nakonec sešlo, ale podařilo se zorganizovat delší výjezd do Pobaltí. Z osmi utkání v jeho třech hlavních městech — Rize, Vilniusu a Revalu (Tallinu) — bylo pět vítězných, ve dvou se rozešli smírně a jen jednou našli přemožitele, při aktivním skóre 47:15. Nejcennější z celého baltického turné bylo vítězství proti reprezentaci města Vilniusu, které zvládli poměrem 10:0.⁴⁹

Také počátek roku 1928 se nesl v duchu mezinárodních utkání. V únoru hrál SK Židenice ve Vídni, kde však vysoce prohrál s *Wiener Sportklubem* 2:9.⁵⁰ Následovala další utkání na domácích i cizích hřištích. K nim se přidala účast v *Poháru svobody*, tam se židenický klub probojoval až do finále, ale musel spolknout hořkou pilulku v utkáních s SK Pardubice, kdy doma „na plivátku“ uhráli ještě mírnou porážku (0:3), avšak v odvetě v „městě perníku“ dostali výprask 0:8.

Léto roku 1928 bylo vyplněno pětítýdenním fotbalovým putováním po Skandinávii, během něhož sehrály Židenice ve Švédsku a v Norsku třináct utkání, z nichž bylo šest vítězných, třikrát utrpěli porážku a čtyřikrát remizovali s celkovým aktivním skórem 34:28. Následovalo další srovnání výkonnosti se zahraničními soupeři — s tradičními vídeňskými rivaly a také s tureckou reprezentací, přičemž reprezentanti „půlměsíce“ vyhráli 4:2. Výkonnostní kolísavost mužstvo potvrdilo i v bojích o mistrovství Moravy, kdy na hřišti SK Prostějov bylo výsledkem 2:4 vyřazeno z dalších bojů. Nastalo období určitého poklesu výkonnosti SK Židenice. To bylo o to smutnější, že se na podzim roku 1928 připravovaly oslavy patnáctého výročí trvání klubu.

V sobotu 22. září odpoledne se utkaly na hřišti oslavence historické jedenáctky Židenic a „Morendy“ z roku 1920. Následný večer byl pak vyhrazen zábavnému pořadu a v neděli pak přišel vrchol oslav: zápas tradičních brněnských rivalů — SK Židenice s SK Moravská Slavia o *Stříbrný pohár* továrníka Krause. K překvapení zaplněných bariér se pohár stěhoval za vítězství 5:3 z „plivátka“ do Pisárek.

Rok 1929 znamenal pokračování v mezinárodních utkáních. Od jarního začátku sezony až do její podzimní části startovaly v Brně všechna slavná rakouská (vídeňská) mužstva (*SK Westmark*, *SC Wacker*, *Hertha*, *Hakoah*, *Admira*, *First FC*, *Sport-Club*, *Slovan*, *SC Nicholson*) a rovněž maďarské klubové jedenáctky (*Vasas Budapest*, *Bosckay FC Debrecen*, *Somogy FC Kaposvár*, *Ujpest Budapest*). Nad všemi uvedenými soupeři však vyčníval několikanásobný mistr jihozápadního Německa FSV Frankfurt, který se v Brně zastavil na své cestě do Turecka. Rychlost, technická vybavenost a technická zdatnost německých hráčů slavila úspěch: domácí dostali

49 *Moravská Slovo*, 22. 7. 1927, s. 6. Na toto utkání se přišlo podívat na deset tisíc fanoušků, mezi nimiž na tribuně usdli delegáti právě probíhajícího církevního sjezdu. Žideničtí předvedli dokonalou exhibici, které přihlíželi i dva nejvýznamnější političtí představitelé Polské republiky — prezident Mościcki a premiér Piłsudski.

50 *Moravské Slovo*, 13. 2. 1928, s. 5.

lekci v podobě porážky 2:5 a tři tisíce diváků byly nadšeny předvedenou hrou.⁵¹ Připomeneme-li si i jednorázový výjezd do polského Krakova k utkání s KS Garbana, dochované statistiky uvádějí, že v uvedeném roce sehrál fotbalový SK Židenice devatenáct mezinárodních utkání s pasivním skórem 55:61.

Pokles formy židenického mužstva byl znát i na soutěžních výsledcích v župním mistrovství, které se v tomto roce dostalo do držení SK Moravská Slavia; ta se nakonec stala i mistrem Moravskoslezské země. O konečném výsledku nerozhodovalo jako tradičně derby Židenice × „Morenda“, v němž „rudí“ zvítězili 4:2, ale jejich bodové ztráty s relativně slabšími soupeři.

Ke konci listopadu 1929 končila Židenickým smlouva o pronájmu zábrdovického hřiště, na jehož místě se měly stavět městské lázně. I když „plivátko“ nebylo zdaleka ideální ani svými rozměry, celkovou úpravou hlediště a hlavně rušivým životním prostředím, hráči i fanoušci odtud odcházeli neradi. Zvykli si na své „Zábrdky“, protože to byla „srdeční“ záležitost vázaná na nostalgické vzpomínky vážící se k počátkům židenického klubu. Poslední utkání bylo sehráno 24. listopadu s SK Žabovřesky s výsledkem 6:2 pro Židenice. K tomuto památnému utkání nastoupili Žideničtí v sestavě Plichta, Drtil, Doležal, Humpolák, Smolka, Chlup, Rohlíček, Klíma (vsítíl poslední branku na tomto hřišti), Vidlák, Suchánek, Friedl. Funkcionáři klubu museli hledat náhradní hrací plochu. V úvahu přicházelo hřiště v Pisárkách a také hřiště brněnské Sparty, na němž také Žideničtí krátce hráli.

Mužstvo se nakonec přestěhovalo na travnaté hřiště na Bauerovu rampu do Pisárek, na bývalé hřiště židovského Makkabi, jehož mužstvo značně ztratilo na výkonnosti, protože jej opustili maďarští profesionálové. První utkání na tomto novém hřišti sehráli Žideničtí v neděli 9. února 1930 s SK Královo Pole, který porazili 2:1. Smlouva o pronájmu byla podepsána na dva roky. Hřiště však bylo nutné upravit, bylo plné drnů a zmolin, takže hráčům hrozilo zranění. Mezi fanoušky bylo přirovnáváno k prérii. Kromě toho bylo třeba upravit pro diváky příchod do hlediště.

Dočasný pisárecký útulek nepřinesl SK Židenice mnoho výsledkového štěstí, a to jak v soubojích s celky z Moravy a z Čech, tak i v mezinárodním měření sil. Titul západomoravského mistra se jim sice vrátil do držení, avšak v postupu „výš“ ve střetnutí s SK Prostějov se klub neprosadil, když doma dosáhl remízy (1:1), ale v odvetě prohrál (1:2).⁵² Podle nového hracího systému se hrálo jednak dvoukolově (doma, venku), jednak i po prohře nastoupili ještě k utkání s druhým celkem z župní kvalifikace. Aby se „rudí“ dostali do dalšího předkola, museli by porazit *Slovan Moravská Ostrava*; následně dvě porážky 3:4 a 0:1 je však z dalších bojů vyřadily.⁵³

51 *Moravské Slovo*, 3. 4. 1929, s. 6. Na soupisce domácích figurovalo těchto jedenáct fotbalistů: Machát, Holmka, Doležal, Vidlák, Bero, Drtil, Rohlíček, Smolka, Laštovička, Kolouch, Friedl. Obě branky domácích vsítíl Antonín Laštovička.

52 *Přítel Lidu*, 24. 6. 1930, s. 3.

53 Petrů, K. *Dějiny československé kopané I*, s. 568.

I v přátelských utkáních se zahraničními kluby převažovaly porážky. První mezinárodní zápas na novém hřišti hráli „rudí“ s *KS Garbania Krakov* 3:3, druhý s First Wiennou rovněž 3:3, s dalšími dvěma vídeňskými kluby však prohráli — s WAC 3:5 a s Admirou dokonce 1:5. To už mužstvo hrálo s mnoha novými tvářemi v tomto složení: Machát, Cháb, Chlup, Ježek, Smolka, Orlet, Klíma, Vidlák, Boček, Suchánek, Friedl.

Po této sérii nepříliš lichotivých výsledků odjízďeli Žideničtí na zájezdové turné do Skandinávie. Ani zde nebyla pro ně celková bilance příliš lichotivá: ze sedmi utkání jich pět prohráli, jedno skončilo remízou a jen jediný zápas vyhráli s celkovým pasivním skórem 13:27. Po návratu se mužstvu nevedlo o mnoho lépe. Do sestavy se vrátil Laštovička a od září 1930 nastupoval za Židenice i pozdější známý čs. reprezentant Oldřich Rulc, který přišel z AC Sparta Praha.⁵⁴

Poslední mistrovský župní zápas s *DSK Třebíč*, který vyhráli 4:2, sehráli Žideničtí 28. října 1930 již na svém novém „stánku“ — „Na Horymíru“ v Lužánkách, jehož tribuny byly postavené ze dřeva a hrací plocha byla pokrytá škvárou. Brněnské derby mezi Židenicemi a „Morendou“ o dva týdny později vyznělo již jednoznačně pro domácí: výsledek 6:1 byl předzvěstí nových, kvalitnějších časů, které však přicházely pozvolna.

Rok 1931 zahájil klub zájezdem do Německa, opět však s nezdařením. Soupeř byl pro ně příliš silný; Brňané prohráli s Fussball Sportverein Frankfurt 1:7. Domácí fanoušky si pak částečně udobřili výsledky v přátelských utkáních se zahraničními mužstvy. Tradičně šlo o vídeňské rivaly. Osmého března porazili na svém novém hřišti rakouského amatérského mistra *Cricket Wien* 5:0 a následně 22. března i WAC Wien v čele se slavným brankářem Hidenem 5:3. O Velikonocích si zajeli Žideničtí do Polska ke dvěma utkáním s *KS Warta Poznaň*. První den skvěle vyhráli 8:2 po brilantní hře celého mužstva, druhého dne dosáhli nerozhodného výsledku 2:2.⁵⁵ Výsledky jako „na houpačce“ pokračovaly i po jejich návratu do Brna. V domácím mistrovství Západosmoravské župy sice soutěž SK Židenice vyhrál, a tak postoupil do celostátních kol, avšak po čtyřech vítězných utkáních narazil na tehdy velmi silné mužstvo *DFC Praha*, s nímž po výsledcích 1:2 a 0:6 neuspěl; DFC se stalo amatérským mistrem republiky.

Na sklonku 20. let 20. století se začaly v československé kopané vyvíjet poměry tak, že amatérské soutěže ztrácely na atraktivnosti a přestávaly konkurovat

54 Oldřich Rulc (1911–1969), zvaný „brněnský expres“, byl přes svou zavalitější postavu neskonale rychlý a přitom dostatečně důrazný. Menší výškový handicap (172 cm) nahrazoval brilantní technikou a výborným tahem na branku. Jeho úniky coby levého křídla k rohovému praporku a odtud přesné centry byly pastvou pro oči diváků. Za brněnský klub nastupoval ve více než 700 utkáních dlouhých devatenáct let, přičemž vstřelil šedesát sedm ligových branek. První ligu hrál až do svých sedmatřiceti let. Za československou reprezentaci nastoupil v sedmanácti utkáních, jednou hrál i na mistrovství světa (1938). V anketě roku 1937 o nejlepšího československého fotbalistu se umístil na druhém místě hned za legendárním brankářem F. Pláničkou.

55 *Třicet pět let*, s. 27–28.

profesionálním celkům jak co do zápasové kvality soupeřů, tak i v otázce získávání nových výkonnostně kvalitních hráčů, kteří by byli magnetem pro stále náročnější fanoušky. Za daných amatérských ráďů mohly kluby jen s velkými obtížemi konkurovat profesionálním mužstvům stejně kvalitními hráčskými kádry. A tak se nelze divit, že se i žideničtí funkcionáři rozhodli pro přestup k profesionalismu. Kvalitní výkony jejich mužstva jim umožňovaly vybojovat si účast v nejvyšší československé fotbalové soutěži, ve státní lize, a tím si otevřely cestu i k případné účasti ve stále populárnějším *Středoevropském poháru*. Jejich fanoušci si tuto změnu dozajista zasloužili. Byli již přesyceni jen přátelskými zápasy se zahraničními i českými týmy. Skutečně kvalitní fotbal hráli „profici“. Ze Židenic odcházelo stále více vysoce kvalitních hráčů do pražských profesionálních mužstev. Často se i stávalo, že brněnští fanoušci dávali přednost pohárovému utkání v nedaleké Vídni před domácím přátelským utkáním. A tak nebylo výjimkou, že do Vídně odjelo až šestnáct autobusů s brněnskou značkou na nedělní pohárové utkání, třebaže Žideničtí hráli doma „Na Horymíru“.

K samotnému rozhodnutí o novém směřování klubu došlo na valné hromadě 22. prosince 1931.⁵⁶ Začátkem roku 1932 dohrával SK Židenice několik posledních přátelských utkání z amatérské éry; vůbec posledním utkáním byl zápas „Na Horymíru“ 28. února 1932 s *Hanáckou Slavíí*, kterou Žideničtí porazili 3:2.⁵⁷

Poprvé jako profesionálové se SK Židenice představil „Na Horymíru“ dne 6. března 1932 v utkání proti pražskému, rovněž profesionálnímu mužstvu *SK Libeň*. Sestava Mimra, Škráloupka, Luger, Eremiáš, Smolka I., Suchánek, Šterc, Vidlák, Smolka II., Rulc, Bláha dosáhla remízového výsledku 2:2. Prvních profesionálních branek dosáhli za domácí Rulc a Šterc.⁵⁸

SK Židenice byl po svém vstupu k profesionálům zařazen do tzv. druhé ligy, odkud teprve byl možný přestup do tzv. státní ligy, nejvyšší československé fotbalové soutěže. Zhruba po dvou desetiletích po svém založení vstoupil periferní brněnský klub mezi československou fotbalovou „šlechtu“. Přání a vize Cyrila Laciny se naplnily.

56 Ryšavý, F. V.: *Bradova Žápadomoravská župa fotbalová*, s. 256.

57 V těchto posledních amatérských utkáních nastoupil na pravém křídle František Šterc (1912–1978), který přišel z SK Šlapanice s přezdívkou „šlapanický starosta“ a během dvou let vyrostl v reprezentanta. Dostal se i do kádru stříbrného mužstva na mistrovství světa v Itálii (1934), i když do žádného utkání nezasáhl.

58 *Moravské Slovo*, 8. 3. 1932, s. 5.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

- P1** Znak SK Židenice.
Archiv klubu FC Zbrojovka Brno.
- P2** Nejstarší fotografie tvořícího se celku SK Židenice, ještě před oficiálním založením klubu, 1912.
Archiv klubu FC Zbrojovka Brno.
- P3** Na jaře roku 1913 zaslalo vedení klubu žádost o schválení stanov spolku SK Židenice c. k. moravskému místodržitelství.
Archiv klubu FC Zbrojovka Brno.
- P4** Listina potvrzující zřízení nepolitického spolku SK Židenice, 1914.
Archiv klubu FC Zbrojovka Brno.
- P5** První fotografie mužstva po založení SK Židenice, 1913.
Archiv klubu FC Zbrojovka Brno.
- P6** Hřiště v Zábrdovicích, kde SK Židenice odehrál spoustu skvělých zápasů.
Archiv klubu FC Zbrojovka Brno.
- P7** Cyril Lacina (1895–1920), zakladatel klubu, vedoucí mužstva a sekretář SK Židenice.
Archiv klubu FC Zbrojovka Brno.
- P8** Antonín Laštovička (1898–1973), hvězda židenického útoku 20. let 20. století.
Archiv klubu FC Zbrojovka Brno.
- P9** V židenickém klubu se prosadilo také několik rodilých Kladeňáků, zleva Antonín Carvan, bratři Jan a Josef Novákové. Vpravo jejich kamarád Soukenka, bývalý spoluhráč z Unionu Žižkov.
Archiv klubu FC Zbrojovka Brno.
- P10** Mužstvo, které vybojovalo titul amatérských mistrů republiky v roce 1926.
Archiv klubu FC Zbrojovka Brno.
- P11** Stadion „Na Horymíru“ zažil řadu památných zápasů, včetně těch ve Středoevropském poháru.
Archiv klubu FC Zbrojovka Brno.

P1 Znak SK Židenice.

P2 Nejstarší fotografie tvořícího se celku SK Židenice, ještě před oficiálním založením klubu, 1912.

Slavně

c. k. moravské místopředsedství

v Brně!

V těchto podepsaných členové zakládajícího výboru spolku
 „Sportovní klub „Židenice““, se sídlem v Židenicích, před-
 kládají ku schválení stanovy zakládajícího se spolku těchto
 a prosí o laskavé brzké vyřízení těchto.

v hluboké úctě:

1913
 v Židenicích, dne ... 1913

František Svábanský
 (stará osada 65)

František Svábanský
 (stará osada 65)

M.B. Vyřízení těchto stanov buďte lask. zasláno na adresu:

František Svábanský, Židenice, stará osada 65.

5 příloh

- 93 Na jaře roku 1913 zaslalo vedení klubu žádost o schválení stanov spolku SK Židenice c. k. moravskému místopředsedství.

K. k. mährische Statthalterei.

Nr. <u>4902</u> <u>258</u> 1914. Z. ☒ langt von der Partei. Wohnhauptmannschaft _____	Dep. VIII. Angehörig bei der polit. Bezirksbehörde seit _____ Statthalterei seit _____ III Vorzahl: <u>8</u>
Off: Verein <u>Sportovní klub Židenice; mit</u> <u>Leue Sitze in Schmitz.</u> _____ Bildung.	
post expeditionem Herr Statthaltere-Offizial Hlavica wegen Vormerkung im Vereinskataster. <i>Hauptmann J. S.</i> <i>Schmitz</i>	V Brně, dne <u>20. ledna</u> 1914. Brunn, am <u>Primm</u>
accl. ad 1: ein Statutenpare und das Formulare.	I. (Ohne Betreff.) <u>Pann Františku Šol'beuskému</u> <u>Židenicích.</u> Zříditi nepolitický spolek s názvem: <u>"Sportovní klub Židenice"</u> se sídlem v <u>Židenicích</u> dle znění předložených stanov se nezakazuje. Pokud ku vykonávání jednotlivých odvětví statutární činnosti spolkové zvláštními zákony neb nařízeními jest předběžně povoleno předepsáno, zůstává správa spolku vázána, aby podmínku tuto v každém případě splnila, popřípadě povolení si vymohla. Výbor spolku jest dle § 12. zákona ze dne 15. listopadu 1867, ř. z. čis. 134, povinen oznámiti do 3 dnů po ustavení se členy výboru úřadu tamtéž označenému. Těmž úřadu dlužno dle § 13. uvedeného zákona předkládati ve třech exemplářích účetní a jednatelské zprávy nebo jiné podobné výkazy, které by se členům spolku rozdělily.
exped. am _____ 191 leden _____ 23/1/14 listr. am _____ 191 27	1914

P4 Listina potvrzující zřízení nepolitického spolku SK Židenice, 1914.

P5 První fotografie mužstva po založení SK Židenice, 1913.

P6 Hřiště v Zábrdovicích, kde SK Židenice odehrál spoustu skvělých zápasů.

77 Cyril Lacina (1895–1920), zakladatel klubu, vedoucí mužstva a sekretář SK Židenice.

78 Antonín Laštovička (1898–1973), hvězda židenického útoku 20. let 20. století.

79 V židenickém klubu se prosadilo také několik rodilých Kladeňáků, zleva Antonín Carvan, bratři Jan a Josef Novákové. Vpravo jejich kamarád Soukenka, bývalý spoluhráč z Unionu Žižkov.

P10 Mužstvo, které vybojovalo titul amatérských mistrů republiky v roce 1926.

P11 Stadion „Na Horymíru“ zažil řadu památných zápasů, včetně těch ve Středoevropském poháru.

LUCIE ZADRAŽILOVÁ

**BRNĚNSKÁ TAPIOLA.
SOCIOKULTURNÍ POHLED NA BRNĚNSKÉ
SÍDLIŠTĚ LESNÁ A JEHO VZTAH
K FINSKÉ TAPIOLE**

Summary: Brno panel housing estate Lesná has a special position in the context of post-war mass flat construction in Czechoslovakia. It is a unique project of the “Scandinavian type”, which was the answer to the shortage of flats and changes in the concept of living in the 1960s. Its authors were inspired by Finnish Tapiola and it is remarkable how many similarities there are between the two complexes. Almost fifty years have passed since they came into existence, yet they still remain one of the valid forms of living in the 21st century.

Keywords: Lesná, Tapiola, Finland, Brno, mass flat construction in Czechoslovakia, panel housing estate generation, 1960s, discussions about living, garden town, unique estates.

Brněnské sídliště Lesná autorů Františka Zounka, Viktora Rudiše, Miroslava Dufka a Ivana Veselého je našimi i zahraničními odborníky považováno za jeden z nejvydařenějších obytných celků východního bloku. Jejich názor sdílejí i místní obyvatelé, kteří jsou s bydlením na Lesné spokojeni a považují ji za svůj domov.¹ Panelových sídlišť s tak kvalitním obytným potenciálem není mnoho, dala by se spočítat na prstech jedné ruky.² Přestože se fenomén Lesná stal v poslední době námětem mnoha studií, které mapují jeho nejrůznější aspekty, některé zásadní otázky stále zůstávají nezodpovězeny.³ Jakou roli sehrála Lesná ve vývoji našich panelových sídlišť, kam ji můžeme zařadit? Čím se ode všech ostatních liší? Proč nevzniklo v Československu více takto unikátních celků? Jakou roli sehrály při jeho projektování diskuse o bydlení a jakou přiznaná inspirace finskou Tapiolou? Dá se tvrdit, že Lesná je „brněnská Tapiola“? Dají se najít styčné body mezi oběma celky, byť jeden vznikl v 50. letech 20. století ve Finsku a druhý o dekádu později v socialistickém Československu? Pokud ano, jak je to možné? A konečně, mohou být Lesná a Tapiola platnými formami bydlení v 21. století? Následující příspěvek, který sleduje sociokulturní linii problematiky a vychází z teze, že každý výtvar architektury a urbanismu je svědectvím o době svého vzniku i vztazích mezi lidmi, by měl na tyto otázky přinést odpovědi.

Pro zasazení Lesné do širšího kontextu je nutno přiblížit si nejprve jednotlivé generace panelových sídlišť v Československu.⁴ V rámci jejich výstavby lze rozlišit několik hlavních období, v nichž se odráží politická, ekonomická i kulturní situace ve společnosti. Od konce druhé světové války do sklonku 50. let 20. století se formovaly nutné podmínky a předpoklady k uskutečnění koncepce hromadné

- 1 Podle sociologického průzkumu hodnotí velmi pozitivně pověst svého sídliště celých 92,2 % obyvatel. Viz *Závěrečná zpráva. Dlouhodobý výzkum brněnských sídlišť 2011*. Brno 2011, s. 50.
- 2 Teoretik architektury Rostislav Švácha, který jako jeden z mála dokáže výstižně zhodnotit nejen urbanistickou a architektonickou stránku sídlišť, ale i jejich obytné kvality, uvádí, že mezi srovnatelně vydařené celky, v nichž se dobře bydlí, patří ještě Novodvorská v Praze a Sítná v Kladně; všechna tato sídliště pocházejí z 60. let 20. století. Srov. Švácha, R.: *Architekt Viktor Rudiš*. Literární noviny 9, č. 35, září 1998, s. 10.
- 3 Literaturu o sídlišti Lesná ve svém příspěvku zmapovala historička umění Jana Kořínková. Kořínková, Jana: *Poznámky k literatuře týkající se architektury a výtvarné výzdoby sídliště v Brně na Lesné*. In: Lesná — 50 let sídliště. Historie — současnost — perspektivy. Eds. Martin Maleček, Veronika Valentová, Miroslav Jeřábek. Brno 2012, s. 105. Tuto publikaci vydalo Občanské sdružení pro ŽP na Ježkově ulici, které se intenzivně věnuje mapování historie sídliště (roku 2006 založilo archiv Lesné) a aktivně se zapojuje do aktuálního dění na Lesné (lesnabrno@volny.cz).
- 4 Dělení na jednotlivé generace není naší specialitou, někteří autoři rozdělují tuzemská panelová sídliště do skupin například na základě použitých materiálů při výstavbě. K první skupině řadí celky z doby stalinismu, při jejichž výstavbě se ještě nepoužívala panelová technologie, ke druhé sídliště stavěná od poloviny 50. do konce 60. let 20. století s využitím panelů a do třetí obří celky 70. a 80. let téhož století. Srov. Knapík, Jirí — Franc, Martin a kolektiv: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*. Praha 2011, s. 820. O generacích sídlišť hovoří i architekt Ivo Oberstein, v jehož pojetí korespondují jednotlivé generace s hledáním charakteru budoucích čtvrtí pro bydlení velkého počtu obyvatel. K první generaci patří Severní Město, ke druhé Jižní Město, ke třetí Jihozápadní Město. Srov. Oberstein, I.: *Návrat na sídliště. Jihozápadní Město*. Architekt 49, 2005, č. 3, s. 29.

bytové výstavby, která se v této době pod tlakem poválečné bytové nouze ukázala být nutností. Investorem výstavby se stal stát, vše bylo zakotveno ve státním plánu a stavební monopol přešel na zprůmyslněnou stavební technologii. Základem byla metoda direktivního hospodářského plánování, která počítala jen s opakovatelnými úkony a stavebními prvky a panely. V Praze tuto etapu reprezentuje sídliště Solidarita, v Brně celky Tábor či Renneská. První generaci sídlišť vymezují z jedné strany diskuse o bydlení na sklonku 50. let a s nimi související proměna pojetí bydlení a z druhé konec 60. let 20. století a události pražského jara. V tomto období se ve stavebnictví experimentovalo a hledal se způsob výstavby ve velkém měřítku, přičemž se stále ještě respektoval člověk a jeho potřeby. Spadá sem větší množství různě koncipovaných celků, v Praze například Petřiny, Invalidovna, Červený vrch, Malešice, Zahradní Město, Pankrác, Spořilov nebo Novodvorská, v Brně Staré Brno-jih, Staré Brno-sever, Lesná či Juliánov, který byl podobně jako Lesná nebo pražská Invalidovna experimentální, ale z hlediska urbanismu nezajímavý. Velkým kladem z hlediska obyvatelnosti je v současnosti vzhledem ke stáří těchto celků vzrostlá zeleň. Na konci sledovaného období začalo růst měřítko celků, architektům se však ještě po nějakou dobu dařilo vytvářet příjemné životní prostředí s jasnou urbanistickou kompozicí. Výstavba v rámci druhé generace souvisí se 70. lety 20. století a tzv. normalizací. Podobu bytové výstavby začaly určovat ekonomické ukazatele, stavební monopoly a tlak na plnění plánu. Ohled na lidské měřítko se postupně vytrácel a díky pokročilejším technologiím dosahovaly rozloha sídlišť i výška jednotlivých budov obřích rozměrů. V Praze lze uvést Bohnice, Prosek nebo Jižní Město, jež se stalo ztělesněním všech sídlištních nešvarů, v Brně sem spadají například sídliště Bystrc nebo Bohunice. Realizaci třetí generace ovlivnil nástup kritiky tohoto typu výstavby, inspirace děním v západní Evropě a snaha stavět v rámci omezených hospodářských možností „jinak“, vyvarovat se postupů, které vedly k tvorbě prostředí nesplňujícího v mnoha bodech parametry obyvatelnosti. Jmenujme alespoň pražské Jihozápadní Město nebo původní koncept brněnského sídliště Vinohrady, který však byl během výstavby upraven. Změny se tak projevíly hlavně v dosud nevídaných barevných škálách fasád domů, jež demonstrovaly odklon od šedé uniformity předcházejících období.⁵

Sídliště Lesná, realizované v letech 1962–1970, spadá do období, které, jak zdůrazňují dva z jejích architektů Viktor Rudiš a Miroslav Dufek, bylo zvláštním desetiletím mezi perzekucemi let padesátých a normalizací let sedmdesátých. Začátek 60. let 20. století byl plný optimismu, očekávání a víry v budoucnost.⁶ To však

5 Tato koncepce generací panelových sídlišť v Československu byla využita v disertační práci autorky v souvislosti s periodizací pražských celků. Srov. Zadražilová, Lucie: *Sociokulturní pohled na problematiku bydlení v Československu ve 2. polovině 20. století. Prostorová a sociální specifika panelových sídlišť*. Rukopis disertační práce uložené na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Praha 2012, s. 179–180.

6 Rudiš, Viktor: *60. léta. Začátek a konec*. In: Matadoři. Junioři. Texty o architektuře 2006–2009. Sborník přednášek a rozhovorů. Eds. Karolina Jirkalová, Eva Novotná, Marcela Steinbachová. Praha 2010, s. 61.

samo o sobě nevysvětluje výjimečnost Lesné, protože ve stejné době se projektovala i další sídliště, například Žabovřesky II, Královo Pole a Řečkovice. Zásadní bylo, že architektonická a urbanistická koncepce Lesné, v té době největšího sídlištního celku v Brně, vznikla v roce 1959 jako přímá odpověď na usnesení Ústředního výboru KSČ k řešení bytového problému z roku 1959 a na akci „milion dvakrát sto tisíc bytů do roku 1970 v Československé republice“.⁷ Autoři sídliště ve své koncepci zohlednili závěry tzv. diskusí o bydlení. Roku 1961 začalo být vybudování Lesné díky předpokládanému rozsahu výstavby více než aktuální a bylo jasné, že výsledek musí být vzorem nejen pro Brno, ale i pro jižní Moravu a celé Československo; o rok později se začalo stavět. To také objasňuje, proč byla v případě Lesné „ukázkové“ a efektivně organizována výstavba. Stavbu vedli čtyři partneři, kteří měli pravomoc rozhodovat o všech otázkách stavby: hlavní architekt, vedoucí dodavatelské organizace, zástupce investora a města. Jak podotkl architekt Vladimír Palla: „*Projektanti Lesné a celé řady dalších sídlišť dokázali přeorientovat stavební výrobu, dodavatele, všechny partnery na celkem dobré provádění funkcionalistické architektury. Dnes už víme, že jsme zase o krůček dále a naopak tito partneři se nám stávají určitou brzdou, poněvadž se naučili tyto věci, a nechtějí pochopit další věci.*“⁸

Zmíněný vliv na výstavbu Lesné nebyl dosud v literatuře o tomto sídlišti zohledněn, s výjimkou krátkého konstatování v publikaci z roku 1969.⁹ Považujeme proto za účelné vložit na tomto místě menší historický exkurz o diskusích o bydlení.¹⁰ Navzdory tradici z meziválečného období a komplexním úvahám Karla Honzíka, Víta Obrtela, Ladislava Žáka a řady dalších o obytném prostředí bylo bydlení po druhé světové válce v Československu chápáno ve značně redukované podobě a výstavba se řídila podle absurdního pravidla o nutnosti nasycit nejprve kvantitativní potřebu bytů a teprve potom obrátit pozornost ke kvalitě — k tomu pochopitelně nikdy nedošlo. Na samém sklonku 50. let 20. století, v době, která v oblasti architektury ještě přála experimentování, se ukázalo, že bytová nouze se neustále stupňuje a nově postavená sídliště mají řadu nešvarů. Jak podotýká Rostislav Švácha: „*Chruščovova kritika v letech 1954–1956 vedla k preferenci jednotvárné kvantity před kvalitou. Pustota prvních bezozdobných sídlišť, v Praze Petřiny, přesvědčila funkcionáře, že v holých*

7 Ke konci 50. let 20. století již bylo odborníkům jasné, že při malém rozsahu bytové výstavby se bude situace stále zhoršovat, ale KSČ to stále nevnímala jako aktuální problém. Nůžky mezi rychlým nárůstem počtu domácností a pomalým tempem výstavby bytů se stále více rozevíraly. Viz Zadražilová, L.: *Rozhovor s Jiřím Musilem o bydlení na sídlišti*. In: Husákovo 3+1. Bytová kultura 70. let. Eds. Lada Hubatová-Vacková, Cyril Říha. Praha 2007, s. 216. Vyřešení tohoto problému předpokládalo postavení zhruba 1 200 000 bytů v letech 1959–1970. Viz *Usnesení ústředního výboru Komunistické strany Československa k řešení bytového problému v ČSR do roku 1970*. Rudé právo 39, č. 66, 8. 3. 1959, s. 5.

8 *Lesná — slibný pokus o dobré životní prostředí*. Československý architekt 13, č. 11, 31. 5. 1967, s. 2.

9 Zounek, František — Rudiš, V.: *Obytné prostředí pro 20.000 obyvatel města Brna*. In: *Lesná. Nová obytná čtvrt města Brna. Realizace*. Eds. Václav Roštlapil, František Zounek. Brno 1969, s. 19.

10 Zadražilová, L.: *Sociologie bydlení v padesátých letech*. In: *Věda a technika v Československu v letech 1945–1960*. Eds. Igor Janovský, Jana Kleinová, Hynek Střítecký. Praha 2010, s. 151–169.

*krabicích lidé nebudou rádi žít a mělo by to mít humánnější tvář: sem spadla Lesná.*¹¹ Zmíněné diskuse výraznou měrou přispěly k tomu, že do pojmu bydlení začalo být opět zahrnováno i širší obytné prostředí člověka, tak jako tomu bylo ve 30. letech 20. století. Zrodil se koncept ne nepodobný skandinávskému, ovšem v našich podmínkách zabránil převedení podnětů vzešlých z diskusí do praxe nástup normalizace. Roku 1958 dal ústřední výbor KSČ podnět ke zpracování dlouhodobé koncepce vývoje bydlení, která měla odpovídat potřebám vyspělé socialistické a komunistické společnosti, a v březnu 1959 vydal usnesení k řešení bytového problému. Výzkumný ústav výstavby a architektury (VÚVA) uspořádal v květnu 1959 na Dobříši velkou mezioborovou diskusi odborníků z technických i netechnických oborů podílejících se na přípravě a realizaci výstavby o základních společenských, biologických a technických faktorech určujících budoucí formy bydlení. Projednávala se zde například populační a demografická hlediska určující bydlení, vývoj rodiny, budoucí formy občanského vybavení a služeb či základní hygienické požadavky na výstavbu bytů.¹² Po roce, v červnu 1960, navázal VÚVA na první akci diskusí o výhledových směrech bydlení, jež se konala opět na dobříšském zámku. Hovořilo se mimo jiné o společenských podmínkách bydlení, o standardu a dispozici bytů, o druzích bydlení a domů a o technologii bytové výstavby. Diskutovalo se i o předpokládaných formách rodinného života v budoucnosti a o nutnosti přizpůsobit výstavbu nárokům a potřebám domácností, které se do bytů budou stěhovat.¹³ Na tyto dvě zásadní diskuse navázal velký průzkum názorů veřejnosti v podobě tzv. celostátní diskuse o bydlení, která proběhla na konci roku 1960 ve všech krajích republiky.¹⁴ Neuvěřitelných sto tisíc jejích účastníků se vyslovilo k ožehavým otázkám výstavby, ke kvalitě bytů, k opožděnému zřizování občanského vybavení, cest, zeleně, k provozu sídlišť, jejich údržbě či ke službám. Názory se sice v mnohém rozcházely, přesto se dá říci, že výsledky diskuse poskytly základní opěrné body pro představu, co lidé považují za nezbytné pro dobré bydlení, a co naopak v žádném případě nehodlají tolerovat. Odborníci vyhodnotili názory padesáti tisíc osob a tento podklad se pak stal jedním z východisek pro volbu typů domů, které se hromadně stavěly ve druhé polovině 60. let minulého století.¹⁵

Autoři Lesné znali dosavadní výsledky ve výstavbě a na základě poznatků z diskusí o bydlení se snažili vyvarovat situace, kdy se sídliště příliš brzy opotřebila „fakticky i morálně“. Jejich cílem se stal „*koncept schopný reagovat na rozvoj socialistických forem života*“¹⁶ a skutečně se jim podařilo vytvořit celek vyrovnaný ve všech

11 Švácha, R.: *Architekt*, s. 10.

12 *Diskuse o základních společenských, biologických a technických faktorech, určujících budoucí formy bydlení*. Zpravodaj VÚVA. Architektura ČSR 18, 1959, č. 7, s. 352.

13 *Diskuse o výhledových směrech bydlení*. Zpravodaj VÚVA. Architektura ČSSR 19, 1960, č. 9, s. 645.

14 Srov. Musil, Jiří — Poláčková, Hana: *První celostátní diskuse o bydlení*. Praha 1962, s. 3.

15 Podrobněji k této problematice viz Zadražilová, L.: *Sociologie*, s. 151–160.

16 *Nová obytná čtvrť v Brně*. Architektura ČSSR 20, 1961, č. 7, s. 459.

složkách. Konkrétním příkladem využití výsledků diskusí ve stavební praxi byl experiment s časovým sladěním přípravných, stavebních a dokončovacíh prací. Realita v Československu byla taková, že dokončovací práce, tedy úpravy cest, chodníků, terénu či výsadba zeleně nebyly synchronizovány s předáváním bytů jejich obyvatelům. Z důvodu neodůvodněných úspor se jednotlivé úkony přesouvaly na pozdější dobu; ve skutečnosti nešlo ani tak o výši nákladů jako spíše o špatnou organizaci prací, o nedostatek času, lidí i prostředků.¹⁷ Při včasné výsadbě mohli obyvatelé bydlet po deseti letech ve vzrostlé zeleni, ve skutečnosti deset i více let naopak zůstávalo okolí mnohých obytných čtvrtí pusté a mělo ráz stavenišť. Projektanti Lesné se tomu vědomě snažili vyhnout a inženýrské sítě i komunikace byly vybudovány v předstihu, občanská výstavba i služby současně a po výstavbě obytných domů následovaly ihned terénní a sadové úpravy, realizované důsledně podle projektu.¹⁸ První obyvatelé se roku 1965 stěhovali do upraveného prostředí. Poprvé v architektonické praxi dokázaly projektové organizace do důsledku realizovat zásady komplexnosti výstavby a přesvědčit partnery o správnosti tohoto postupu¹⁹ (a dodejme, že bohužel také zřejmě na dlouhá desetiletí naposledy). Dopad této skutečnosti na pověst sídliště a na jeho *genius loci* byl nesmírný.²⁰

Druhým zásadním impulsem, který spoluutvářel výjimečnost Lesné a který dosud nebyl blíže v odborné literatuře zpracován, byla inspirace z finské Tapioly. Jeden z architektů sídliště, Viktor Rudiš, vzpomíná na finskou inspiraci následovně: „V Tapiole, kterou jsme předtím znali pouze ze zahraničních časopisů a která inspirovala náš projekt Lesné, jsme byli všichni opravdu doslova okouzlení. Viděli jsme konečně na vlastní oči bydlení v zeleni, úžasně krásnou přírodu, les, vodní plochy, skály a mezi tím vším moderní budovy s velikými pásy oken, zdálo se nám, že nic lepšího k bydlení nemůže existovat. Rozdíl byl ovšem v tom, že v Tapiole byla hustota osídlení 50 obyvatel na hektar, kdežto v Brně na Lesné to bylo 200, v dalších velkých brněnských sídlištích pak byla tato vyměřená a předem daná hustota až 400 obyvatel na hektar! Přesto pro nás byla Tapiola od samotného počátku velkou inspirací, řekli jsme si tehdy, že je to tak skvělé, že se alespoň pokusíme dosáhnout něčeho podobného.“²¹ V 60. letech 20. století měli architekti možnost vycestovat na exkurze do ciziny a cílem byly pochopitelně především skandinávské země a Holandsko s realizacemi v duchu nejpokročilejšího evropského urbanismu. Architekt Rudiš se v roce 1965 se Svazem architektů podíval do Finska, Dánska a Švédska,

-
- 17 Odhadem bylo v roce 1960 v ČSR v nově vybudovaných obytných čtvrtích přes tisíc hektarů neupravených ploch.
- 18 Fuchs, Bohuslav: *Kritické poznámky k novému sídlu*. In: Lesná. Nová obytná čtvrť města Brna. Realizace. Eds. Václav Roštlapil, František Zounek. Brno 1969, s. 25.
- 19 Ševčíková, Lucie — Novotná, E.: *Jednoduchost není snadná. Rozhovor s Viktorem Rudišem*. In: Matadoři. Junioři. Texty o architektuře 2006–2009. Sborník přednášek a rozhovorů. Eds. Karolina Jirkalová, Eva Novotná, Marcela Steinbachová. Praha 2010, s. 57–59.
- 20 Pro srovnání uvedme, že pražské Jižní Město se cejchu nedokončeného, rozbahněného „holínkového“ města dodnes nezabavilo, přestože situace je diametrálně odlišná od doby, kdy se do něj stěhovali první obyvatelé.
- 21 Osobní sdělení architekta V. Rudiše.

kde se po druhé světové válce kolem velkých měst stavěly nové obytné soubory.²² Tapiolu, vzdálenou zhruba 15 kilometrů od Helsinek, jejíž jednotlivé části se postupně budovaly mezi lety 1952 a 1970, znali proto, že měla velmi dobrou „reklamu“: průběžně se o ní psalo ve finském dobovém tisku, zahraniční časopisy referovaly o komunitě žijící v lesním městě „někde ve Skandinávii“, vycházely pohlednice Tapioly s anglickými popiskami, natáčely se filmy s dabingem v několika světových jazycích. Prostředí v Tapiole silně zapůsobilo na mnoho návštěvníků, harmonie mezi přírodou, lidmi vytvořenou krajinou a budovami byla inspirativní.²³ Tento silný genius loci byl přirozeným důsledkem finského komplexního přístupu k bydlení, který se odrazil i v kvalitě hromadné bytové výstavby. Nejprve se plánovala krajina, rekreační komplexy a infrastruktura a bytové domy se stavěly až nakonec. Přírodní prostředí, které celky obklopovalo, mělo svůj intimnější protějšek v trávnicích a neoplocených předzahrádkách uvnitř obytných souborů.²⁴ Budovy se nepojímaly jako pouhý technický prostředek k bydlení a projektanti si uvědomovali, že domy nestavějí na pár let, ale že v nich životy prožijí i děti a vnuci původních obyvatel; byli si vědomi, že úroveň bydlení dokáže ať už negativně nebo pozitivně ovlivnit jejich štěstí.²⁵ Nešlo přitom jen o finskou specialitu, nová satelitní sídliště pro několik tisíc obyvatel rozložená na desítkách hektarů se po druhé světové válce stavěla po celé Evropě a všude tam, kde úvahy o bydlení zahrnovaly i širší obytné prostředí, se realizace vyznačovaly citlivým zasazením do krajiny. Konkrétně se jednalo například Švédsko, Švýcarsko,²⁶ Anglii či Nizozemí se známými městy Almere nebo Lelystad. V Československu byl přínos zeleně většinou chápán naproti tomu spíše kvantitativně, protože harmonická kompozice celku nebyla rozhodující a od 70. let 20. století se na ni nedbalo vůbec. Stejně jako výstavba panelových domů i koncepce vnějšího obytného prostoru vycházela ze standardizovaných technicko-hospodářských ukazatelů, které určovaly kvantitativní nároky obyvatel na plochy pro dopravu, dětské hřiště i zeleně.²⁷ Donutit například stavební organizace, aby

22 *Profily brněnských architektů I.* Ed. Iloš Crhonek. Brno, prosinec 1965/ leden 1966, b. s. Vznik satelitních měst si ve Finsku po druhé světové válce vynutila bytová krize a nutnost „ubytovat“ uprchlíky z těch částí Finska, které anektoval Sovětský svaz. Hlavní urbanista té doby Otto-I. Meurman postavil teoretické základy tzv. decentralizace, v jejímž rámci vznikaly od konce 40. do konce 50. let 20. století v bezprostřední blízkosti téměř všech větších měst nová obytná území. Tuomi, Timo: *Tapiola – Garden City*. In: Tapiola. Life and Architecture. Ed. Timo Tuomi. Espoo 2003, s. 9.

23 Ruokonen, R.: *The handworked landscape – the green areas of Tapiola*. In: Tapiola. Life and Architecture. Ed. Timo Tuomi. Espoo 2003, s. 90.

24 Popelová, Lenka: *Rozhovor s Karlem Marholdem ze dne 1. 4. 2004*. In: Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků. Eds. Petr Ulrich, Petr Vorlík, Beryl Filsaková, Katarína Andrášiová, Lenka Popelová. Praha 2006, s. 55. Z měst v socialistickém bloku je možno uvést Varšavu, kde byla prostorová síť budována pomocí zeleně.

25 Dvořák, Kamil: *Bydlení ve Finsku*, Domov 15, 1972, č. 2, s. 54.

26 Dufek, Milan: *Sídliště Lesná 40 let po jeho dokončení*. In: Lesná – 50 let sídliště. Historie – současnost – perspektivy. Eds. Martin Maleček, Veronika Valentová, Miroslav Jeřábek. Brno 2012, s. 25.

27 Finstrlová, Helena: *Zeleně panelových sídlišť*. Zahrada – park – krajina 13, 2003, č. 5, s. 4.

obestavěly vzrostlé stromy sídlištěm, jak to bylo ve Skandinávii běžné, se opakovaně ukazovalo jako nemožné. Vlastně jediným příkladem „skandinávského typu“ v Československu byla právě Lesná.

Bližší pohled na obě sídliště, finskou Tapiolu a československou Lesnou, přináší překvapivě zjištění, že mezi nimi existuje mnohem více styčných bodů, než by se dalo vzhledem k odlišné době, v níž byly budovány, a různým politickým, ekonomickým a kulturním podmínkám v té které zemi očekávat. Jedním z důvodů je podobná situace, provázená bytovou nouzí, nedostatkem materiálu a finančních prostředků, která nastala po druhé světové válce ve většině zemí. Je přirozené, že se vlády jednotlivých zemí bez ohledu na politické zřízení uchýlily k velmi podobným způsobům řešení těchto problémů. Znovu se promýšlely různé alternativní koncepty nové výstavby v rámci městského uspořádání (například ideál zahradního města nebo myšlenky meziválečné avantgardy), jež byly známy po celé Evropě. V Československu se aktuální otázka nedostatku bytů znovu začala řešit na přelomu 50. a 60. let 20. století,²⁸ takže se opět hledaly vhodné koncepty řešení. Autoři Lesné se inspirovali finským lesním městem Tapiolou a vytvořili za současného respektování daných podmínek unikátní obytný celek „skandinávského typu“. Vzájemná podobnost je dána i tím, že život ve velkých obytných souborech oddělených od centra města a jeho infrastruktury přinášel všude na světě obdobné problémy.

ZAHRADNÍ MĚSTA

Dá se říci, že oba celky jsou do značné míry ukázkami realizace konceptu zahradního města, protože jejich urbanistická struktura je podřízena původní krajině, není to naopak, kdy se podle modernistického konceptu začleňuje příroda do velkých obytných celků budovaných za pomoci nových technologií podle nových urbanistických principů. Na druhé straně se od původní představy anglického architekta a urbanisty Ebenezera Howarda z 90. let 19. století²⁹ odlišují v tom, že zástavba je tvořena mnohapatrovými bytovými domy a celky nejsou plně soběstačnými městy. Tapiola je spíše satelitním obytným celkem v zeleni a Lesná zase zeleným předměstím Brna; za prací jsou obyvatelé obou souborů nuceni dojíždět.³⁰

Ve Finsku byla myšlenka zahradního města známá od začátku 20. století a první realizací byla čtvrť Kämpylä v Helsinkách, postavená v letech 1920–1925. Bylo to jediné větší zahradní předměstí realizované před druhou světovou válkou. Prvním

28 Dodejme, že trvala ještě po celá 70. léta 20. století.

29 Tato koncepce tvořila jakýsi protipól k uzavřeným dvorům, které byly považovány za přežitek z doby kapitalistické výstavby a za jeden z hlavních nešvarů centrálních částí měst, v Howardově době to byla reakce na důsledky překotné industrializace v 19. století.

30 Dodejme, že autoři Lesné v původních plánech zamýšleli umístit do sídliště lehký průmysl a výzkumné ústavy právě proto, aby byl celek soběstačnější a nestala se z něj pouhá noclehárna. Návrh se však nere realizoval. Tato problematika bude podrobněji rozpracována dále v tomto textu.

finským zahradním městem se stala Tapiola, jejíž koncept byl však natolik osobitý, že ji lze nazvat i lesním městem. Vybraní architekti tu modernistické myšlenky z meziválečného období zasadili do kontextu finské přírody. Tapiola byla vybudována na velmi výrazném místě v pobřežní lesnaté oblasti na západ od Helsinek, které se nazývá Hagalund manor. Ve 30. letech 20. století se toto území stalo řídicí osídleným městským předměstím známým jako Westend. Vlastník tohoto území, Arne Grahn, požádal v roce 1945 Otto-Iivara Meurmana, který byl ve Finsku respektovanou autoritou v oblasti městského plánování a bytové politiky, aby připravil plán na vybudování většího sídelního celku v této oblasti: vzniklo zde zahradní město Tapiola.³¹ Tapiola byla unikátní návrhem zeleně, jež byla chápána jako součást městské struktury sídliště. Hlavní myšlenkou bylo respektovat přírodu a s krajinou zacházet tak, aby parkové plochy byly ponechány v původním přirozeném stavu. Součástí parků se tak staly pole a louky, patřily sem také skály a borovicové lesy, které tak uchvátily architekta Rudiše při jeho návštěvě Tapioly. Podle ideálu otce Tapioly právníka Heikki von Hertzena bylo nejdůležitější, aby příroda kompenzovala moderní hektický způsob života. Dbalo se na umístění budov v přírodě a jejich pečlivou skladbu, na rytmické variace mnohapatrových budov a terasových domů, na frekventované pěší stezky, prostorné trávníky a hojnou výsadbu květin, keřů a stromů s trvalými estetickými i praktickými hodnotami.³² Výsledkem byl systém zelených ploch, který celek obklopoval a zároveň bez přerušení prolínal mezi budovami. Bylo to vůbec poprvé ve Finsku, kdy se při výstavbě ve větším měřítku tímto způsobem pracovalo s krajinou.³³ Stejně jako na Lesné i zde byli v týmu výrazné osobnosti z oblasti krajinné a zahradní architektury, které se účastnily plánování i vlastní realizace a věnovaly pozornost nejmenším detailům. Hlavním zahradním architektem byl Jussi Jännes; právě on vymyslel princip dialogu mezi přirozenou finskou vegetací a vysázenou ornamentální flórou, jako byly ořešáky nebo různé druhy javorů. Nejdůležitější místa sídliště byla pro symbolické zdůraznění významu hustě osázena vegetací.³⁴ Trasy chodců a cyklistů byly odděleny od automobilové dopravy,³⁵ což se opět shoduje s Lesnou, kde byla doprava také odvedena ze sídliště tak, že z obvodové sběrné silnice vybíhaly slepé přístupové cesty k jednotlivým domům. Střed sídliště zůstal zachován jen pro pěší, mimo jiné i proto, aby děti mohly bezpečně docházet do školy.

31 Autorem původních plánů Tapioly byl Otto-Iivari Meurman. Později v nich organizace Housing Foundation udělala určité změny a svěřila jednotlivé části sídliště prominentním architektům včetně Aarne Erviho nebo Alvara Aalta.

32 Nikula, Riitta: *Housing policy, architecture and the everyday*. In: Tapiola. Life and Architecture. Ed. Timo Tuomi. Espoo 2003, s. 133.

33 Srov. Ruokonen, R.: *Life without phloxes is a mistake. Garden art and design in Tapiola*. Form Function Finland 92, 2003, č. 4, s. 20.

34 Tuomi, T.: *Tapiola*, s. 18.

35 Ruokonen, R.: *The handworked landscape*, s. 95.

K podobnému vývoji došlo i v Československu. Jako zahradní předměstí můžeme označit pražskou čtvrť Ořechovku z 20. let 20. století, která však nespĺňovala Howardovu představu ve všech bodech: nebyla soběstačná a neležela v zeleni.³⁶ Naplnění se v našich podmínkách koncepce dočkala až v době, kdy se velké obytné celky budovaly tzv. na zelené louce, tedy na volných plochách za městem.³⁷ Pro výstavbu Lesné byla podle směrných plánů vybrána dobře modelovaná lokalita tzv. „na zelené louce“ za městem, v prostoru rekreačních lesů asi tři kilometry severně od centra Brna. Území se svažuje k jihu, je obklopeno a brázděno zalesněnými roklemi s panoramatickými pohledy na město. Na počátku 60. let 20. století byla panelová výstavba zatím v počáteční fázi, takže nebyl problém najít nezastavěnou lokalitu. Lesná byla vybudována bez větších úprav terénu a dobře splývá s okolní krajinou. Podle dvou z autorů projektu Viktora Rudiše a Františka Zounka šlo o „využití nezvykle dobré přírodní situace pro nové životní prostředí. Jižní svah obklopený lesy oplývající panoramatickými pohledy na Brno se zdál být ideálním stavenišťem“.³⁸ Do 60. let 20. století náležely tyto pozemky ke katastrálním územím Královo Pole, Husovice a Obřany. V letech 1966–1969 proběhla v Brně druhá katastrální reforma a vzniklo nové katastrální území Lesná. Uprostřed sídliště je přírodní útvar, zalesněná Čertova rokle, kolem níž byl soustředěn vnitřní život sídliště a která byla upravena na lesní park s asfaltovými chodníky, hřišti a plným osvětlením tak, aby byla dobře dostupná a bezpečná. Přírodní podmínky byly respektovány natolik, že rozvržení jednotlivých budov bylo závislé na charakteru terénu a nevytvářelo nějaké pravidelné schéma.³⁹ Koncept zeleně uvnitř sídliště pak její autoři charakterizují jako anglický přirozený park,⁴⁰ podobně jako v Tapiole i zde byly úprava ploch a výsadba zeleně naplánovány ve velkém měřítku, mezi domy zůstaly volné louky a stromy vytvářely velké kompaktní skupiny. Zahradní architekt ing. Rudolf

36 Zadražilová, L.: *Sociokulturní přístup k obytnosti moderních sídlišť*. Rukopis rigorózní práce uložené na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Praha 2003, s. 46–47.

37 Dalším pokusem o zahradní město pak bylo v 70. letech 20. století pražské Jižní Město, které však bylo vzhledem k době své realizace, vyznačující se systémem direktivního plánování a stále nekvalitnější a primitivnější panelovou výstavbou, uskutečněno v podobě výrazně odlišné od vítězného soutěžního projektu. Na příkladu Jižního Města dimenzovaného pro osmdesát tisíc obyvatel je zřejmé, proč od 70. let 20. století nemohlo být realizováno žádné další zahradní město. Hustota zástavby neustále řádově narůstala, takže sídliště byla stále rozsáhlejší a zahuštěnější a volné plochy mezi panelovými domy měly podobu „výplně“ volného prostoru neintegrováné do městského celku. Jak poznamenal urbánní historik Peter Clark, působící na univerzitě v Helsinkách, „po druhé světové válce byla na periferii mnoha evropských měst vysázena ve velkém měřítku sídliště v modernistickém stylu, kde byla příroda často zastoupena zelení vysázenou na strojově zarovnaném terénu nebo pouze rozbahněnými plochami mezi věžovými bloky“. Clark, Peter: *Urbánní dějiny a zelený prostor*. Lidé města 12, 2010, č. 1, s. 141.

38 Zounek, F. — Rudiš, V.: *Obytné prostředí pro 20.000 obyvatel města Brna*. In: Lesná. Nová obytná čtvrť města Brna. Realizace. Eds. Václav Roštlapil, František Zounek. Brno 1969, s. 21.

39 Štaud, Ondřej: *Lesná jako výrazná součást brněnského reliéfu*. In: Lesná — 50 let sídliště. Historie — současnost — perspektivy. Eds. Martin Maleček, Veronika Valentová, Miroslav Jeřábek. Brno 2012, s. 116.

40 Rudiš, V.: *60. léta*, s. 61. Lesná má dodnes největší podíl zeleně ze všech tuzemských sídlišť.

Nenutil zvolil při sadových úpravách princip zahuštěné výsadby se vzrostlou zelení; toto pojetí patří k nejzdařilejším ukázkám práce se zelení na našich panelových sídlištních vřbec. Rostislav Švácha se domnívá, že největší klad Lesné spočívá v míře, v jaké uměli její projektanti celek osázet stromy a keři, usadit ho ve výrazné krajině, kde je modelace terénu vybídlá k tomu, „*aby své sídliště neuspořádali do běžné vojensky uspořádané formace, jejíž původ lze zpětně stopovat až někam k Mondrianově estetice pravých úhlů, a dali mu místo toho malebnější a chaotičtější půdorys, jaký by se líbil Kazimíru Malevičovi anebo nedávným milovníkům architektonického dekonstruktivismu*“.⁴¹ Jednotný koncept obytného celku dotvářejí rozměrné betonové dekorativní zdi, které pomohly členit velké prostory, ohraničovaly dětská hřiště, jež byla před každým velkým domem, a děti je mohly zapojit do svých her, navíc dodávaly hřístím a zákoutím s lavičkami větší intimnost, jinak řečeno, vnášely do sídliště lidské měřítko. Architekt Rudiš vzpomíná, že při výstavbě byly vyčleněny značné částky na výtvarnou výzdobu a oni se rozhodli tento obnos uplatnit monumentálně a viditelně.⁴² Proto se programově vyhýbali jednak výtvarným dílům provizorně dekorativního charakteru a jednak pomníkovým plastikám. Beton byl ideálním materiálem, byl prostý, vyžadoval monumentální řešení a zároveň minimální údržbu. Architekti si vybrali výtvarníky, mezi nimi i své přátele, jako byli Miroslav Chlupáč a Zdeněk Palcr,⁴³ určili rozměr a materiál a zbytek svěřili výtvarníkům, kteří stěny sami realizovali. Malíř Jánuš Kubíček navrhl betonovou prořezávanou stěnu, Bohumír Matal zeď vyzděnou z režných cihel, Čestmír Kafka prolamovanou stěnu z prefabrikovaných betonových kostek, jež nejenže doplňuje parter, ale slouží i jako funkční plastika.

URBANISTICKÝ KONCEPT A OBČANSKÉ VYBAVENÍ

Urbanistický koncept prvního velkého obytného souboru v Brně spočíval v kombinacích tří typů osmipodlažních deskových domů a vyšších bodových budov volně seskupených kolem ústředního prostoru: zalesněné Čertovy rokly. Při okrajích celku byla umístěna zařízení občanského vybavení a za deskové domy nižší, méně kapacitní zástavba, která přecházela do okolní krajiny. Také v tomto bodě najdeme podobnost s Tapiolou, kde se nejvíce oceňuje osobitá kombinace nízkopodlažní a vysokopodlažní zástavby podle topografie terénu. Skoro ve všech zemích bylo běžné, že se vysoké domy situovaly odděleně od nízkých, které se spojovaly se čtvrtěmi rodinných domků. Výsledkem byly špatně obývatelné prostory — buď byla přílišná hustota obyvatel v územích s vysokými domy nebo nedostatečné občanské vybavení u nízkopodlažní zástavby. Zatímco první architekt Tapioly Otto-Iivari

41 Švácha, R.: *Architekt*, s. 10. Srov. také Týž: *Architektura 1958–1970*. In: *Dějiny českého výtvarného umění VI/1. 1958/2000*. Eds. Rostislav Švácha, Marie Platovská. Praha 2007, s. 48.

42 *Lesná — slibný pokus*, s. 3.

43 Výběr výtvarníků musely schválit komise Českého fondu výtvarných umělců.

Meurman preferoval nízké domky jako jediný typ zástavby a rezignoval na svůj post kvůli tomu, že nechtěl akceptovat sedmipodlažní bytové domy, Heikke von Herten dokázal z obou typů vytvořit harmonický celek.⁴⁴

V Lesné urbanismus sídliště vychází z okolní přírody a architektura domů zase přirozeně z technologie. Architekti dostali zadání typu „co postavit, za kolik a do kdy“ a věděli, že musejí dané podmínky respektovat, jinak by se nic nerealizovalo. Navrhli tedy objekty, které odpovídaly možností stavební výroby a novým technologiím s nároky na velké objemy, přímé linie a sériovost výroby. Výška obytných domů byla dána směrnicemi, monumentální měřítko velkých bloků položených na vrstevnice zohledňovalo ekonomickou úspornost, snadno se vytvořily jeřábové dráhy, uspořila se práce i stavební prostředky.⁴⁵ Architekti volili mezi dvěma možnými koncepcemi, buď mohli použít velké hmoty s velkými odstupy nebo území zaplnit menšími čtyřpodlažními objekty blíže u sebe, přičemž hustota obyvatel na hektar musela být stejná. Zvolili první možnost. Horizontální linii tvořily osmipodlažní deskové domy typu B 60, upravené speciálně pro Lesnou, dosahující šíře až 220 metrů a výšky 26 metrů. Tyto bloky byly vytipovány jako neekonomičtější typ zástavby, nutno ovšem dodat, že se zcela vymykají lidskému měřítku.⁴⁶ Vertikální linie byla dána třemi věžovými dvanácti- a třináctiposchodovými domy a čtyřpodlažními cihlovými domy.⁴⁷ V roce 1967 se architekti Lesné vyjádřili, že kdyby mohli něco udělat jinak, použili by vysokých domů méně a doplnili by je dvou- nebo třípodlažní zástavbou. Nespokojeni byli i s výsledným efektem domů sestavených rovnoběžně v několika řadách za sebou, což bylo dáno vrstevnicemi a terénem; toto místo považovali za nejméně podařené a domnívali se, že nejlepším řešením by byly atypické domy.⁴⁸ Netušili, že tato představa bude s postupem času stále více nereálná.

Velkým kladem Lesné je jednotný architektonický výraz bytových i občanských staveb. Svou roli v tom hrála i skutečnost, že vše od počátečního návrhu až po návrhy jednotlivých obytných i veřejných budov až k nejmenším detailům projektoval jeden autorský kolektiv.⁴⁹ Zatímco pro bytovou výstavbu měli architekti k dispozici

44 Nikula, R.: *Housing policy*, s. 123.

45 Vorlík, Petr: *Rozhovor s Viktorem Rudišem*. In: Šedesátá léta v architektuře očima pamětníků. Eds. Petr Ulrich, Petr Vorlík, Beryl Filsaková, Katarína Andrášiová, Lenka Popelová. Praha 2006, s. 133.

46 Je zajímavé sledovat, jak se lidské měřítko, jež není kvantitativním, ale kvalitativním ukazatelem, v různých urbanistických kompozicích liší: stejná výška domů nemusí v případě starých činžovních domů na pražském Rašínově nábřeží působit tak rušivě jako na hustě zastavěném Jižním Městě; v případě Lesné délku i výšku bloků domů „rozděluje“ volná a prostorná kompozice. To dokazují i výsledky nedávného průzkumu, které ukázaly, že 80,9 % obyvatel hodnotí vzhled domů po estetické stránce rozhodně a spíše dobře. Viz *Žávěrečná zpráva*, s. 46.

47 *Projekt nové obytné čtvrti města Brna*. Architektura ČSSR 27, 1968, č. 3. s. 152.

48 *Lesná – slibný pokus*, s. 1.

49 Důležitost tohoto kroku vyplne při srovnání s výstavbou jiného pokusu o zahradní město ve velkém měřítku, s pražským Jižním Městem z konce 60. let 20. století, kdy s nástupem normalizace museli architekti

velice omezený počet typů domů, u občanských a inženýrských staveb vytvořili skutečně kvalitní architektonická díla, „*pozoruhodná svou prostotou a ušlechtilostí výrazu*“,⁵⁰ jak se nadšeně shodovala dobová kritika. Typizace objektů občanské vybavenosti se v tomto období nacházela v začátcích a podklady Studijního a typizačního ústavu nebyly dosud pro tento typ staveb schváleny, takže, jak vzpomíná Viktor Rudiš, „*u škol, školek, nákupních center a podobně jsme měli volnou ruku a mohli jsme si celou novou strukturu služeb navrhnout sami a zachovat jednotné architektonické řešení, což považuji za jeden ze zásadních momentů*“.⁵¹ Architekti přišli s myšlenkou jednotné konstrukce pro celé občanské vybavení, čímž podali, obrazně řečeno, pomocnou ruku stavební výrobě. Ing. Zdeněk Musil navrhl místo běžné monolitické konstrukce montovaný skelet.⁵² Jako kontrast proti bytovým stavbám, které byly úzké a vysoké, vznikla nízká a rozlehlá občanská vybavenost s vnitřními prostory. Oproti dosavadní praxi, kdy se menší zařízení tohoto typu rozmísťovala po sídlišťích rovnoměrně, vznikla na Lesné celkem čtyři větší lokální centra obchodního a kulturního vybavení s restaurací, bufetem a službami (holičství, čistírna, prádelna, opravná obuv), jež zaručovala větší koncentraci lidí a živý uliční prostor městského typu. V plánu byl i kulturní dům, který však musel ustoupit potřebě zdravotnických zařízení. Pro srovnání uvedme, že obchodní centrum architekta Aarne Erviho v Tapiole je také považováno za výjimečný příklad svého druhu ve Finsku, protože bylo v rámci komplexního plánování navrženo a postaveno jako integrální součást sídliště.⁵³

DOMY, BYTY A LIDÉ

Bydlení v Tapiole, stejně jako na Lesné, mělo ve své době velkou propagaci. Prezentaci Tapioly jsme zmínili již výše, po Lesné prováděl architekt Fuchs cizí delegace⁵⁴

Lasovský a Krásný svůj návrh opustit a jednotlivé čtvrti byly svěřeny různým architektonickým ateliérům, jež je začaly rozpracovávat. Jejich činnost však již nikdo nekoordinoval a koncept se zcela rozpadl, což negativně znamenalo vzhled sídliště. Viz Flekačová, Martina — Kudyn, Milan — Zadražilová, L. — Halmánová, Klára: *Texty k výstavě Pražská panelová sídliště* (nepublikováno). Sál architektů, Praha 31. 5. – 16. 9. 2012.

50 Palla, Vladimír: *Poznámky k realizaci sídliště Brno-Lesná*. Architektura ČSSR 27, 1968, č. 3, s. 159.

51 Osobní sdělení architekta V. Rudiše.

52 Jeho výhodou byly větší rozpory nutné pro dispozici škol, školek a obchodů, a navíc se využila výrobní základna předpjatých stropních keramických panelů v Brně a výrobní základna Montovaných staveb. Viz *Montovaný skelet pro občanské vybavení sídliště Lesná v Brně*, Brno 1964. Muzeum města Brna, Oddělení dějin architektury a urbanismu, fond František Zounek. Na sídlišti byla vybudována ambulantní panelárna, která vyráběla stavební prvky.

53 Lahti, Juhana: *Tapioonraitit — the backbone of the pedestrian precinct*. In: Tapiola. Life and Architecture. Ed. Timo Tuomi. Espoo 2003, s. 79.

54 Fuchs, B.: *Kritické poznámky*, s. 25. Odborníci Lesnou hodnotili jako jeden z nejzdařilejších souborů v rámci celého východního bloku. Pecka, Lukáš: *Lesná: padesátiletá dáma, která si nenechala dobře poradit*. In: *Lesná — 50 let sídliště. Historie — současnost — perspektivy*. Eds. Martin Maleček, Veronika Valentová, Miroslav Jeřábek. Brno 2012, s. 81–82.

a hodně se o ní psalo v odborném tisku, kde byla kriticky hodnocena z různých úhlů pohledu, a její autoři se těchto diskusí aktivně účastnili. Získat nový byt na jednom z těchto sídlišť bylo považováno za terno, protože šlo o byty dobře vybavené, s ústředním topením a vlastním sociálním zařízením s teplou vodou, což v 50. letech 20. století ve Finsku a v 60. letech téhož století v Československu zdaleka nebyla samozřejmost a pro lidi, stěhující se sem z nehygienických a nevybavených bytů z center měst, to byl luxus.⁵⁵ V Tapiole každý dokončený byt rychle našel svého majitele, stejně tak na Lesné. Uvedené tvrzení se dá vztáhnout na většinu panelových sídlišť, včetně těch méně kvalitních, v Tapiole a na Lesné se však podařilo dosáhnout některých nadstandardních vymožeností. Tapiola se sice začala stavět několik let po skončení druhé světové války, v době, kdy byla architektura budov do značné míry ovlivněna regulacemi státem financované bytové politiky, podařilo se však prosadit, aby některé části sídliště měly podobu komplexů budov s vysokým standardem v zeleni. V interiérech se nacházelo podlahové topení, obklady z červených cihel a americký typ kuchyně, malé, ale dobře dimenzované, s otvíracím okénkem propojujícím ji s obývacím pokojem.⁵⁶ I Lesná má své zdařilejší a méně zdařilé části. Prostorové urbanistické řešení se více podařilo v severní části, v jižní se nepříznivě projevilo monotónní opakování velkých deskových bytových domů. Také standard domů se lišil, pro I. a II. okrsek byly projektovány osmipatrové domy s nižším obytným standardem, pro III. a IV. okrsek s vyšším standardem.

Tím, kdo kladl v projektu největší důraz na obytné prostředí jako celek i na kvalitu bytů, byl architekt František Zounek.⁵⁷ Povšimněme si, že jeho přístup vykazuje řadu styčných bodů s názory tvůrců Tapioly i se závěry diskusí o bydlení. V praxi své představy realizoval díky tomu, že se zasadil o úpravy typových domů tak, aby zároveň celá Lesná splnila předepsanou skladbu bytů podle velikostních kategorií a standard domů nevybočil z daných ukazatelů. Pro brněnskou výstavbu „před Lesnou“ byly typické domy s tzv. celostěnným samonosným pláštěm zazděné ze všech stran, s malými okenními otvory. Pro Lesnou se oproti tomu její tvůrci snažili u investora a u Pozemních staveb prosadit odlehčený typ pláště s parapetními panely, který umožňoval velké prosklení budovy a odsazení jejího soklu. „Vyšším místům“ se to zdálo ekonomicky i funkčně nejisté, ale nakonec povolení udělili. Prioritou architektů byly skladovací prostory v bytech a vyloučení bytů v přízemí domů ve prospěch dalších úložných prostor pro domovní vybavení. Tím však navýšili cenu bytu i domu a již se jim nepodařilo prosadit u všech domů velké balkóny a lodžie. Domy měly průběžné parapetní římsy, které zdůrazňovaly horizontální členění budovy, různobarevné meziokenní panely a štíty omítané omítkou přírodní pískové barvy. Další zvláštností, kterou se domy odlišovaly od „normálních“ paneláků, bylo řešení parteru s chodníky spojenými s příjezdovou cestou k domům do jedné úrovně a se

55 Nikula, R.: *Housing policy*, s. 137.

56 Tuomi, T.: *Tapiola*, s. 17.

57 Osobní sdělení architekta V. Rudiše.

soklem s keramickým obkladem. Před domy byly umístěny široké pozvolné žulové stupně a zídka vymezující prostor s lavičkou. Vchody do domů pokračovaly směrem dovnitř vstupní halou obloženou opaxitem. Architekt Jiří Lasovský srovnával Lesnou s pražskými sídlišti a konstatoval, že zde je proti nízké kvalitě pražských celků mile překvapen kvalitou, užitím materiálů, které působí esteticky a neopotřebují se.⁵⁸ Zounek navíc prosadil realizaci dvou skupin čtyřpodlažních cihlových domů s velmi dobrou dispozicí čtyř bytů na podlaží, jež jsou dodnes příkladem kvalitního obytného standardu. Tlak výroby, řízení bytové výstavby a hospodářské limity ovlivnily některé požadavky autorů na základní princip velké plasticity a živosti obytných deskových domů (což se dnes mění nově dobudovávanými lodžie-mi). Zounek byl zklamán i z výsledné podoby bytů, jejichž vnitřní funkce a hodnota by narostla, kdyby měli možnost zachovat původní záměr.⁵⁹ Bylo příznačné, že architekti nemohli některé své představy prosadit a jen díky své invenci se vešli do nastavených mantinelů; o několik let později normalizační tlak ekonomiky každý pokus o netradiční řešení v zárodku utlumil.

Ve Finsku byla problematika výstavby bytových domů v době, kdy se navrhovala Tapiola, odlišná. Tamní architekti nebyli při projektování omezeni typizací ani prefabrikací, nemuseli povinně využívat některé prvky, jako tomu bylo v Československu. V zástavbě se počítalo s různými typy domů, od rodinných přes terasové k mnohapatrovým blokům budov. Poválečná bytová nouze si vynutila mnohem více posledně jmenovaných, než se původně zamýšlelo. Mladí architekti se zájmem sledovali experimenty se sériovou produkcí v cizině. Doporučili organizaci Housing Foundation, že by měla využívat možností, které nabízejí prefabrikáty. V 50. letech 20. století však byla výroba prefabrikovaných elementů ve Finsku dražší než tradičnější metody, protože experimenty stály čas i materiál. To bylo důvodem, proč se celý proces zavádění prefabrikátů na několik dlouhých let zbrzdil. Co se podoby a dispozic bytů týče, kladli Finové důraz spíše na zvětšení jejich plochy a počtu místností než na zbytečný komfort a vnější pozlátka. Tento trend se odrážel i na povrchu: ideálem byla jednoduchá a čistá fasáda. Úlohu dekorace převzala příroda, volně rostoucí stromy, popínavé rostliny a různé druhy květin.⁶⁰

Vraťme se ke společným znakům Lesné a Tapioly. Dalším z nich je vlastnická forma výstavby. Ani v jednom případě nešlo o výstavbu státní, nýbrž o družstevní. Ve Finsku byla roku 1951 založena organizace *Finnish Housing Foundation*, jež usnadnila financování výstavby a zajistila některé ústupky, kterých jinak bylo v rámci poválečných ekonomických škrtů složité dosáhnout. Na Lesné vzniklo roku 1964 při obvodním národním výboru stavební bytové družstvo *Nový domov*, které pomáhalo „ubytovat“ občany, kteří neměli bydlení zajištěné státem. K zajištění bydlení pro co nejširší vrstvy obyvatel nastavilo třetinový model financování bytové

58 *Lesná – slibný pokus*, s. 2.

59 Tamtéž, s. 1.

60 Tuomi, T.: *Tapiola*, s. 7–17.

výstavby.⁶¹ Oba celky se díky své unikátnosti staly jedinečnými i co do míry identifikace obyvatel s jejich životním prostorem.⁶² Na obou sídlištích existuje silná komunita. Stěhovali se sem lidé ze všech sociálních skupin, vedle sebe bydleli dělníci i profesori, v Československu jednak proto, že to odpovídalo socialistické bytové politice, a jednak proto, že architekti Lesné dokázali docílit nejen „*neokázalé formální čistoty a funkční bezvadnosti*“, ale i „*opravdového sociálního přínosu staveb*“.⁶³ V Tapiole pak proto, že její koncepce vycházela ze základní myšlenky organizace Housing Foundation o kvalitním bydlení pro všechny sociální třídy bez rozdílu a o tom, že moderní bytová výstavba má klíčovou pozici v budování lepší společnosti.⁶⁴

KRITIKA LESNÉ A TAPIOLY

Přestože architekt Timoteus Slezák v souvislosti s dostavbou Lesné v roce 1969 tvrdil, že „*poslední realizace a projektovaná sídliště jasně ukazují vývojovou vzestupnou tendenci v sídlištní architektonické tvorbě realizované montážním způsobem a kromě znaku osobnosti jejich tvůrců dávají tušit, že v budoucnu tyto nové průmyslové metody nutně vytvoří určitý architektonický sloh*“,⁶⁵ je zřejmé, že Lesná se dá především díky svému originálnímu urbanistickému konceptu označit za solitérní projekt, a nikoli za vývojový stupeň našich velkých obytných souborů. Architekt Bohuslav Fuchs konstatoval, že se Lesná ve své době vymykala běžnému západnímu pojetí urbanismu a neexistovaly v ní městotvorné prvky.⁶⁶ Představou projektantů byla spousta stromů a občas někde vykukující dům.⁶⁷ Tvůrci Lesné zašli v našich podmínkách zřejmě nejdále v rozbití ortogonální urbanistické skladby funkcionalismu ve prospěch nepravidelné kompozice prorostlé zelení. Lesná nabídla nový prostorový zážitek díky tomu, že zavrhla tradiční kompaktní městský urbanismus a „*přinesla půdorysnou ornamentální volného – výtvarného zastavění, které v horizontální modulaci dosahuje působivosti*“.⁶⁸ Ani Tapiola není prototypem nového města, ale unikátním

61 Třetinu nákladů platil stát, třetina byla dlouhodobá úročená půjčka od banky a třetinu si hradili družstevníci sami. Viz Tomášek, Josef: *Historie výstavby a vlastnické struktury sídliště Lesná*. In: Lesná – 50 let sídliště. Historie – současnost – perspektivy. Eds. Martin Maleček, Veronika Valentová, Miroslav Jeřábek. Brno 2012, s. 111.

62 Maleček, M.: „*Lesná sobě*“ – *současný občanský a komunitní život a jeho vliv na podobu Lesné*. In: Lesná – 50 let sídliště. Historie – současnost – perspektivy. Eds. Martin Maleček, Veronika Valentová, Miroslav Jeřábek. Brno 2012, s. 19.

63 Rudiš, V.: *Stavby a projekty 1953–2002*. Brno 2005, s. 7. Názor architekta Petra Pelčáka.

64 Tuomi, T.: *Heikki von Hertzen and Tapiola*. In: Tapiola. Life and Architecture. Ed. T. Tuomi. Espoo 2003, s. 47. Srov. též Nikula, R.: *Housing policy*, s. 119.

65 Slezák, Timoteus: *Životní prostředí člověka*. In: Lesná. Nová obytná čtvrť města Brna. Projekt. Eds. Václav Roštlapil, Zdenka Hradilová. Brno, 1967, b. s.

66 Fuchs, B.: *Kritické poznámky*, s. 24.

67 Srov. Švácha, R.: *Architekt*, s. 10.

68 Krajewski, Kazimir: *Rovnost, volnost, vítr, slunce*. Era 21 3, 2003, č. 1, s. 44.

stavebním projektem, finským zahradním nebo lesním městem. Je to osobitý počín a událost v dějinách finské městské výstavby.⁶⁹ Zajímavé je rovněž to, že především architekti mladé generace⁷⁰ vnesli do výstavby obou celků náboj idealismu a po svém interpretovali myšlenky moderní architektury v oblasti hromadné bytové výstavby.⁷¹ Vše promysleli do nejmenších podrobností, budovy koncipovali tak, aby ladily s okolní přírodou, dotvořili obytný prostor a odpovědně se vyrovnali s dílčími problémy.⁷²

Z vývoje naznačeného v předchozích podkapitolách je zřejmé, proč byla Lesná unikátní, a můžeme tak odpovědět na smutné konstatování, že je „*politováníhodné, že v naší republice v inkriminované době nevzniklo více takovýchto pozoruhodných sídelních celků*“.⁷³ Tím nejzásadnějším důvodem bylo neustálé zvyšování hustoty osídlení, a tudíž i hustoty zástavby. Lesná se stavěla čtyři roky a každý rok se postavilo 1 500 bytů.⁷⁴ Její autoři dostali v brněnském Stavoprojektu jako další zadání vyprojektovat obytný celek Líšeň s 6 000 byty. Měli tak možnost sledovat proměnu ve stavebnictví, směřující k formálnímu plnění plánu, přibývajícím nedodělkům, ztrátě architektonické jednoty souborů vlivem přísné objektové typizace a k absenci nižších domů: role architekta byla stále více upozadována. Na Lesné se dal upravit typ a podoba panelových domů, ale v Líšni (realizované v letech 1977–1985) už takové možnosti nebyly, k základnímu typu paneláků byly mechanicky přiřazeny typové veřejné objekty z jiných projektových ústavů.⁷⁵ V roce 1978, deset let po dokončení Lesné, byl vypracován projekt výstavby sídliště Vinohrady, které se mělo koncepčně podobat projektu Lesné. Stavět se začalo roku 1983 již v jiné generaci panelových sídlišť a urbanistický koncept předurčila technologická novinka rozvodů vody a elektřiny v podobě kolektorů. Tuto inovaci sice přebírali i další projektanti našich i některých evropských sídlišť, Vinohrady však díky ní dostaly čtvercový rastr. Navíc původní koncept s nižšími budovami v zeleni byl ovlivněn dalším ekonomických opatřením, a to zahuštěním sídliště jedenáctipatrovými domy.⁷⁶

Soliterní a experimentální projekty Lesné a Tapioly byly po nějaké době podrobeny kritice. V 60. letech 20. století se ve Finsku proměnilo pojetí výstavby, od-

69 Nikula, R.: *Housing policy*, s. 140.

70 V. Rudišovi bylo v době, kdy se začala stavět Lesná, pouhých třicet pět let.

71 Tuomi, T.: *Tapiola*, Form, s. 17.

72 *Lesná – slibný pokus*, s. 2–3.

73 Štaud, O.: *Lesná*. In: *Lesná – 50 let sídliště. Historie – současnost – perspektivy*. Eds. Martin Maleček, Veronika Valentová, Miroslav Jeřábek. Brno 2012, s. 119.

74 Na Lesné žije zhruba 11 000 – 15 000 obyvatel (podle různých zdrojů). Původně byla koncipována pro 20 500 lidí žijících v asi 7 500 bytech, po dostavbě sídliště roku 1970 tam bylo necelých 5 920 bytů. Po přístavbách objektů Majdalenky I. a II. a Orion přibýly řádově stovky bytů. Štaud, O.: *Lesná*, s. 119.

75 Divina, Milan: *Podoby brněnských panelových sídlišť*. Rukopis diplomové práce uložené na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Brno 2010, s. 19.

76 *Závěrečná zpráva*, s. 13.

borníci se opět navrátili k ideálu tradičního kompaktního města s pestrou směsicí funkcí a ostře kritizovali poválečnou decentralizaci měst, jež porušila složitý organismus města a nerespektovala jeho společenský význam. Na mušku si brali Tapiolu s individuálně navrženými domy volně rozmístěnými v přírodě. Hlavní kritika Lesné některými odborníky i přímo jejími autory směřovala už v době výstavby k tomu, že sídliště bylo monofunkční noclehárnou. Viktor Rudiš tvrdil, že výstavbou sídlišť se sice zlepšuje hygienická kvalita bydlení, ale nedaří se tyto celky zapojit do struktury města a vytvářet kvalitní obytné, nejen čistě utilitární prostředí, které by splňovalo i sociologické a psychické funkce. Za zásadní chybu považoval to, že se nepodařilo prosadit zřízení pracovních příležitostí na Lesné. V severním cípu sídliště vyhradili v projektu plochy pro lehký průmysl a výzkumné ústavy, realizovat tento záměr se bohužel nepodařilo.⁷⁷ Stejnou výtku lze vztáhnout na Tapiolu, kde měly být v rámci konceptu soběstačného zahradního města pracovní příležitosti, ve skutečnosti však většina obyvatel pracovala v Helsinkách.⁷⁸ Zmíněnou kritiku je třeba vnímat v obecnější rovině než jen jako kritiku Lesné a Tapioly, protože se týká konceptu monofunkčních zón v moderním městě, a tím i poválečné výstavby panelových sídlišť.⁷⁹ Problém byl v tom, že projektanti sídlišť v celé Evropě vycházeli z principů, které byly navrženy v duchu předválečných kongresů CIAM, od nichž je již tehdy dělila více než jedna generace, a ani při nejlepší vůli nemohli zohlednit obrovské technické, ekonomické a sociální změny, které probíhaly ve společnosti. Uvedené výhrady platí pro panelovou výstavbu ve východním i západním bloku obecně, ale s tím rozdílem, že v západním znamenal nástup kritiky na konci 60. let 20. století pozvolné ukončování výstavby tohoto typu, zatímco v Československu se v důsledku politického vývoje od 70. let 20. století stavělo stejným způsobem v neustále se zvětšujícím měřítku. Z odborných dobových textů jasně vyplývá, že výhrady vůči zúženě a účelově pojatým principům Charty si uvědomovali již architekti Lesné a že rozsah kritiky a věcně zaměřených odborných diskusí byl velký. O několik let později bylo něco takového v Československu nemožné.

77 *Lesná – slibný pokus*, s. 2.

78 Tuomi, T.: *Tapiola*, s. 7, 13.

79 Požadavek monofunkčnosti byl vysloven roku 1933 na mezinárodním kongresu architektury CIAM (Congrès International d'Architecture Moderne), který měl za téma „Funkční město“. Roku 1943 byl písemně kodifikován ve Francii působícím architektem, urbanistou a teoretikem švýcarského původu Le Corbusierem; tzv. Athénská charta obsahovala řadu tehdy revolučních myšlenek, kromě požadavku funkčního zónování měst, a tedy i vytváření městských okrsků s výhradně rezidenční funkcí rovněž potlačení tradiční uliční struktury ve prospěch rozvolněné zástavby a zeleně a stavění do výšky. Dokument se stal jakýmsi katechismem územního plánování v dalších desetiletích. Jeho zastánci si neuvědomili, nakolik nepříznivě ohrozí nepřírozeně zúžená funkční náplň měst harmonický koloběh každodenního života, který se v nich odehrává, a nakolik zjednoduší jejich typologický, a tím i formový a výrazový rejstřík.

SOUČASNÝ ŽIVOT NA LESNÉ A V TAPIOLE

Jak podotýká architekt Rudiš, „*Lesná je vhodná k bydlení, ale jen pro někoho*“.⁸⁰ Soudě podle velké poptávky po bytech na Lesné je zřejmé, že způsob bydlení v této lokalitě je atraktivní zejména pro ty, kteří umějí jeho kvality ocenit, tedy pro příslušníky vzdělané střední třídy, k níž ostatně odjakživa patřila většina zdejších obyvatel.⁸¹ Pro srovnání dodejme, že bydlení v Tapiole vždy rovněž bylo doménou vyšší střední třídy. Na Lesné v posledních dvaceti letech dochází ke generační výměně a věková struktura obyvatel se přirozeně vyrovnává. Žijí tu všechny věkové skupiny, a díky tomu, že část z nich tvoří děti nebo vnuci původních obyvatel Lesné, mají silnou vazbu k místu. Sociolog Ivo Možný, který mimochodem sám na Lesné bydlí, označuje tento stav za „*sociální kvalitu sousedství*“.⁸² Připočítejme k tomu ještě „*individuální urbánní kvalitu prostředí*“⁸³ a pochopíme, proč je Lesná tak žádaná. Viktor Rudiš konstatuje, že ani po více než čtyřiceti letech od jejího dokončení se z Lesné nestala normální městská čtvrť. Obává se toho, že omezený plošný standard nebude brzy současným nárokům na bydlení vyhovovat a že řídké zastavění s izolovanými domy neskýtá ve večerních hodinách pocit bezpečí a může vyvolávat pocity osamění a izolace.⁸⁴ Dochází ke změnám, lidé uzpůsobují domy svým požadavkům a mění balkóny za betonové lodžie, na budovách vznikají nástavby a demolují se některé objekty občanského vybavení. To, co zůstává konstantou a „zárukou kvality“ sídliště, je bydlení v zeleni, volnost a otevřenost prostoru.⁸⁵ Námětem nejaktuálnější diskuse na Lesné, která by vydala na samostatný příspěvek, je otázka zahušťování výstavby.⁸⁶ Vzhledem k rozsahu této studie se omezíme pouze na konstatování, že podle průzkumu si více než 85 % obyvatel Lesné další zahušťování zástavby nepřeje, nicméně dva z autorů sídliště, architekti Rudiš a Zounek, se za možnost obohatit

80 Podle osobního sdělení architekta V. Rudiše.

81 Současné sídliště vykazuje podle údajů z roku 2001 velmi dobrý vzdělanostní profil. Je zde ve srovnání s ostatními brněnskými sídlišti vysoký podíl osob s nejvyšším stupněm vzdělání (21,5 %) a nejméně lidí se základním vzděláním (13,7 %). Viz Gregorová, Eva: *Socio-demografický pohled na sídliště*. In: *Lesná – 50 let sídliště. Historie – současnost – perspektivy*. Eds. Martin Maleček, Veronika Valentová, Miroslav Jeřábek. Brno 2012, s. 40.

82 Možný, Ivo: *Lesná je obec občanů, nejen sídliště*. In: *Lesná – 50 let sídliště. Historie – současnost – perspektivy*. Eds. Martin Maleček, Veronika Valentová, Miroslav Jeřábek. Brno 2012, s. 15.

83 Termín architekta Jana Sedláka. Skřivánek, Jan – Jirkalová, K.: *Rozhovor Jana Skřivánka a Karolíny Jirkalové s Janem Sedlákem. Kdyby urbanisté žili tři sta let*. In: *Město mezi domy. Rozhovory s architektky*. Eds. Karolina Jirkalová, Jan Skřivánek, Petr Volf. Praha 2009, s. 72–86.

84 Ševčíková, L. – Novotná, E.: *Jednoduchost*, s. 59.

85 Srov. *Téma sídliště*. *Architekt* 43, 1997, č. 22, s. 8. Tato kvalita je obecně chápána jako největší přednost bydlení na velkých panelových sídlištích, což potvrzují i všechny sociologické průzkumy bez rozdílu lokality, v níž byly uskutečněny. Mezi základní sledované faktory v průzkumech patří spokojenost s výhledem z okna, s úpravou zeleně, s architekturou, se vzhledem domů či se vzdáleností od parku, obchodu nebo k dopravnímu spojení do centra města. Musil, J.: *Lidé a sídliště*. Praha 1985, s. 284–285.

86 Podrobněji k tématu současných proměn Lesné viz citovaná publikace *Lesná – 50 let sídliště*.

v rozumné míře celek o nové stavby svého času přimlouvali s argumentem, že sídliště se má přirozeně vyvíjet podle potřeb svých obyvatel.⁸⁷

Bydlení v Tapiole rovněž oceňují různé skupiny obyvatel. Průzkumy ukazují, že nejčastěji sídliště opouštějí staří lidé a mladí „singles“, kteří odcházejí do centra Helsinek s pestrout nabídkou malých obchůdků a služeb na „živých“ ulicích. V Tapiole je v současnosti zvykem pravidelně jezdit nakupovat autem do velkých nákupních center. Podobně jako na Lesné tu obyvatelé oceňují zejména kvalitu domů a jejich zasazení do přírody, současným nárokům však příliš nevyhovují byty, které postrádají úložnou komoru, kuchyň s prostorem pro moderní spotřebiče a saunu. A stejně jako na Lesné,⁸⁸ populace v Tapiole zestárla, což je dáno přirozeným vývojem původní abnormální demografické skladby sídliště, kam se přednostně stěhovaly mladé rodiny a téměř chyběli staří lidé.⁸⁹ Tapiola je součástí stále se rozrůstajícího metropolitního regionu Helsinek, a proto tu dochází k tlakům na zahuštění zástavby. Proti tomuto trendu se argumentuje tím, že nejstarší části Tapioly nemohou být zahušťovány, protože by se tak dělo na úkor kvalit zahradního města.⁹⁰ Každý dům i zelená plocha byly umístěny v přesném vztahu k okolní přírodě i ostatním budovám. Navíc toto sídliště bylo postaveno jako Gesamtkunstwerk, je to realizovaný výsledek určitého typu přemýšlení o městě, v žádném případě nešlo o zárodek nového města, který by se měl v budoucnu rozšiřovat. Tapiola vzbuzuje vyhraněné emoce, lidé ji mohou buď nenávidět, nebo milovat, ale v každém případě je těžké do ní vnést něco nového. Přesto byly v jejím centru, na okrajích a v blízkém okolí postaveny nové bytové domy, a to bez jakéhokoli negativního efektu. To je v souladu s myšlenkami původního projektanta Tapioly Otto-Iivara Meurmana, který napsal ve své knize toto: „*Plán města musí žít. Je to totiž živý organismus, komunita. Městské plánování musí být flexibilní.*“⁹¹ Realizovaná podoba Tapioly však byla postavena na odlišném konceptu, protože její autor Heikke von Hertzen věřil, že jakmile hustota obyvatel na určitém území dosáhne určité hranice, prostor začne být neobývatelný. Viktor Rudiš se svým názorem, že v Československu by se mělo podobně jako ve světě stavět tak, aby se obytné celky přizpůsobily běhu života, přiblížil spíše Meurmanovu pojetí. Na Lesné proto byly ponechány prostorové rezervy pro další rozvoj sídliště, především pro dobudování dalšího občanského zařízení.⁹²

87 *Závěrečná zpráva*, s. 82.

88 Lesná je specifická vysokým podílem nejstarší skupiny obyvatelstva ve věku šedesát let a více. Celková spokojenost s bydlením je 85,2 %, což je nejvyšší hodnota u brněnských sídlišť vůbec. Pokud by však na Lesné bydlelo více mladých lidí, spokojenost by s velkou pravděpodobností nebyla tak vysoká. Viz *Závěrečná zpráva*, s. 63.

89 Nikula, R.: *Housing policy*, s. 137.

90 Tuomi, T.: *Tapiola*, Form, s. 18.

91 Nikula, R.: *Housing policy*, s. 138.

92 Architekti projektovali kapacitu občanských zařízení podle odhadu demografického vývoje, který se měl stabilizovat za patnáct až dvacet let, kdy se předpokládala normalizace populační skladby. F. Zounek neznal skladbu rodin a projektoval pro anonymní uživatele, takže se při výpočtech potřeboval opřít o sociologický

Autorům bylo již v 60. letech 20. století jasné, že se požadavky obyvatel budou vyvíjet a měnit.⁹³

BUDOUCNOST?

Vše nasvědčuje tomu, že budoucnost měst se bude vyvíjet na jedné straně mezi důsledky epochy určené „produkcí a distribucí informací“ a na druhé straně mezi hodnotovými orientacemi zdůrazňujícími význam kvalitního životního prostředí a menších komunit.⁹⁴ První typ orientace bude klást důraz na hodnoty městského a velkoměstského sociálního prostředí, tedy na dostupnost a výběr pracovních příležitostí, zařízení občanského vybavení, sociální kontakty a na vyšší civilizační a technické kvality místa bydliště. Druhá orientace bude preferovat dobré životní prostředí a trávení volného času v přírodě, rekreační sport, klidnější denní formy života či výměnu služeb mezi lidmi. Je evidentní, že budou muset vznikat nové stavební druhy a větší sortiment typů obytných domů, aby byly uspokojeny různé životní styly.⁹⁵ Lesná i Tapiola patří k dobře založeným a udržovaným celkům s kvalitním dispozičním řešením v zeleni a příjemným měřítkem urbanistické sestavy, které by mohly tyto rozdílné nároky splňovat; například blízkost přírody nebo naopak dobré spojení do centra města může být pro výběr místa k bydlení rozhodující.⁹⁶ Nelze sice dosáhnout toho, aby tyto obytné soubory byly zároveň živým městem i klidným obytným celkem uprostřed zeleně, kombinace uvedených protikladných výhod však v tomto případě může být chápána jako kýžená syntéza obou pozic. Na Lesné jsou ceny bytů v současnosti ve srovnání s ostatními brněnskými sídlišti o něco vyšší, ale ve srovnání s byty v novostavbách zase mnohem nižší, a navíc

model. Ukázalo se, že s městskou plánovací komisí nelze počítat, takže na základě určitých předpokladů, které vykonstruoval pomocí dostupných materiálů, sám provedl rozbor sídliště a výsledky zkontroloval se sociologem J. Musilem. Nestačilo přitom zohlednit pouze počet obyvatel, bylo nezbytné pracovat i s rozložením rodin a domácností a směrem, jímž se bude vývoj ubírat, tak jak se o tom hovořilo v diskusích o bydlení. Reálný vývoj však byl odlišný od modelů, což lze architektům sotva vyčítat.

- 93 Sociologické průzkumy například ukázaly, že obyvatelé Lesné výrazně častěji než obyvatelé jiných brněnských sídlišť projevují nespokojenost s dostupností služeb, jakými jsou čistírny, opravný oděvů a obuvi nebo obchody typu elektro, hobby, oděvy. Srov. *Závěrečná zpráva*, s. 57–58.
- 94 Některé z těchto závěrů byly převzaty z disertační práce autorky: Zadražilová, L.: *Sociokulturní pohled*, s. 143, 148.
- 95 Musil, J.: *Města za horizontem tisíciletí*. Technický magazín 29, 1986, č. 2, s. 23. Srov. též Lehmbrock, Josef: *Städtebau, eine politische Aufgabe. Anmerkungen eines Architekten*. In: *Profitopolis oder: Der Mensch braucht eine andere Stadt*. Eds. Josef Lehmbrock, Wend Fischer. München 1978, s. 142.
- 96 Voženílek, Jiří: *Kompozice nových obytných souborů*. Architektura ČSR 41, 1982, č. 4, s. 161. Podle průzkumu brněnských sídlišť potřebuje téměř polovina obyvatel mezi čtvrt a půl hodinou času na dopravu do práce či školy a asi 35 % to stihne dokonce do 15 minut. Srov. *Závěrečná zpráva*, s. 74. Dnes se buduje prodloužená trasa metra (z Helsinek) do Tapioly, měla by být dokončena v roce 2015. V současnosti tam jezdí autobusy a příměstské vlaky. Lesná, která je z velkých sídlišť nejbližší středu města, je dosažitelná několika autobusovými linkami.

současnou produkci v mnoha ohledech převyšují. Tapiola zůstává i přes proměny způsobu plánování měst a ideálu bydlení vytouženým a atraktivním obytným územím; je to doslova kultovní záležitost. Bydlení na Lesné a v Tapiole může být v budoucnu jednou z alternativ bydlení odpovídající některému z pestrého spektra současných životních stylů.⁹⁷

97 Mé velké poděkování patří architektu Viktoru Rudišovi za jeho vstřícnost a dále Martinu Malečkovi z Občanského sdružení pro ŽP na Ježkově ulici, kolegům Mgr. Jindřichu Chatrnému a PhDr. Janě Kolavíkové z Muzea města Brna a Mgr. Vendule Hnídkové, Ph.D., z Ústavu dějin umění v Praze za pomoc při shromažďování materiálů a obrázků pro tento příspěvek.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH⁹⁸

- P1** Brněnské sídliště Lesná.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.092/22.042.
- P2** Brněnské sídliště Lesná. Výstavba
sídliště, nositel Řádu práce J. Nutil.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.093/22.043.
- P3** Brněnské sídliště Lesná.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.094/22.044.
- P4** Brněnské sídliště Lesná.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.095/22.045.
- P5** Brněnské sídliště Lesná. Prolézačky.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.096/22.046.
- P6** Brněnské sídliště Lesná.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.097/22.047.
- P7** Brněnské sídliště Lesná.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.098/22.048.
- P8** Brněnské sídliště Lesná. Nejedlého
ulice.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.099/22.049.
- P9** Brněnské sídliště Lesná. Šrámkova
a Arbesova ulice.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.100/22.050.
- P10** Brněnské sídliště Lesná. Nejedlého
ulice.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.101/22.051.
- P11** Brněnské sídliště Lesná. Základní
devítiletá škola v Nejedlého ulici.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.102/22.052.
- P12** Brněnské sídliště Lesná. Třískalova
ulice s pohledem na Královo Pole.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.

98 Karel Otto Hrubý (1916–1998) byl slavný brněnský fotograf 60. let 20. století. Od žánrových snímků z předválečných let se dostal k reportážním fotografiím všedního života z městského prostředí, včetně industriálních motivů z 50. let 20. století a tematických dokumentárních souborů. Působil jako fotoreportér brněnskému deníku Rovnost, od roku 1948 jako fotograf Státního divadla v Brně a počínaje rokem 1951 se stal fotoreportérem časopisu Květy. Byl představitelem dokumentární fotografie, velký důraz ovšem kladl na výtvarné aspekty. Založil Institut výtvarné fotografie Svazu českých fotografů a od roku 1951 působil jako odborný učitel oddělení užité fotografie na ŠUŘ v Brně (Vránová, Jana: *Pedagogové oddělení užité fotografie*. In: Škola uměleckých řemesel v Brně. Učitelé z let 1924/1999. Eds. Igor Zhoř, Alena Krkošková. Brno 1999, s. 47). Z jeho cyklu o sídlišti Lesná byly dosud v literatuře publikovány pouze čtyři snímky (Budík, Miloš – Hrubý, Otto Karel – Reichmann, Vilém: *Brno*. Brno 1968, s. 176–179). Ostatní diapozitivy z tohoto souboru spravuje fotoarchiv Muzea města Brna a nyní se je podařilo získat pro fotografickou přílohu tohoto příspěvku. Hrubého fotografie Lesné se vyznačují především výjimečným citem pro zachycení sídlištní každodennosti.

- Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.103/22.053.
- P13** Brněnské sídliště Lesná. Hakenova
ulice.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.104/22.054.
- P14** Brněnské sídliště Lesná. Celkový
pohled na sídliště.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.105/22.055.
- P15** Brněnské sídliště Lesná. Halasovo
náměstí.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.106/22.056.
- P16** Brněnské sídliště Lesná. Základní
devítiletá škola v Blažkově ulici.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.107/22.057.
- P17** Brněnské sídliště Lesná. Halasovo
náměstí.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.108/22.058.
- P18** Brněnské sídliště Lesná. Detail
Halasova náměstí.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.109/22.059.
- P19** Brněnské sídliště Lesná. Nejedlého
ulice.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.110/22.060.
- P20** Brněnské sídliště Lesná. Halasovo
náměstí.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.111/22.061.
- P21** Brněnské sídliště Lesná. Celkový
pohled na sídliště od Černých Polí.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.112/22.062.
- P22** Brněnské sídliště Lesná. Ulice
Heleny Malířové.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.113/22.063.
- P23** Brněnské sídliště Lesná. Nejedlého
ulice.
Foto Karel Otto Hrubý, 1961.
Uloženo v Muzeu města Brna,
fotoarchiv, sign. E 17.114/22.064.

P1 Brněnské sídliště Lesná.

P2 Brněnské sídliště Lesná. Výstavba sídliště, nositel Řádu práce J. Nutil.

P3 Brněnské sídliště Lesná.

P4 Brněnské sídliště Lesná.

►5 Brněnské sídliště Lesná. Prolézačky.

P6 Brněnské sídliště Lesná.

07 Brněnské sídliště Lesná.

P8 Brněnské sídliště Lesná. Nejedlého ulice.

99 Brněnské sídliště Lesná. Šrámkova a Arbesova ulice.

P10 Brněnské sídliště Lesná. Nejedlého ulice.

P11 Brněnské sídliště Lesná. Základní devítiletá škola v Nejedlého ulici.

P12 Brněnské sídliště Lesná. Třískalova ulice s pohledem na Královo Pole.

P13 Brněnské sídliště Lesná. Hakenova ulice.

P14 Brněnské sídliště Lesná. Celkový pohled na sídliště.

P15 Brněnské sídliště Lesná. Halasovo náměstí.

P16 Brněnské sídliště Lesná. Základní devítiletá škola v Blažkově ulici.

P17 Brněnské sídliště Lesná. Halasovo náměstí.

P18 Brněnské sídliště Lesná. Detail Halasova náměstí.

P19 Brněnské sídliště Lesná. Nejedlého ulice.

P20 Brněnské sídliště Lesná. Halasovo náměstí.

P21 Brněnské sídliště Lesná. Celkový pohled na sídliště od Černých Polí.

P22 Brněnské sídliště Lesná. Ulice Heleny Malířové.

P23 Brněnské sídliště Lesná. Nejedlého ulice.

MIROSLAV DIVINA

PODOBY BRNĚNSKÝCH PANELOVÝCH SÍDLIŠŤ¹

Summary: The text deals with the development of panel housing estates between 1960 and 1990, focusing mainly on Brno complexes. It also tries to find a way in which a housing estate could be evaluated. The resultant method is then used to evaluate Brno housing estates.

Keywords: housing estates, panel housing estates, socialist architecture, Brno architecture, urbanism, living environment, city structure.

¹ Text vychází ze stejnojmenné diplomové práce. Divina, Miroslav: *Podoby brněnských panelových sídlišť*. Rukopis magisterské diplomové práce uložený na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity. Brno 2010. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/146531/ff_m/, cit. 15. 9. 2012.

Panelové domy dnes představují neodmyslitelnou součást většiny českých měst. Někde se vyskytují v nevelkých skupinách, jinde tvoří celá sídliště. V případě největších měst mohou vytvářet za jejich okrajem samostatné obytné zóny, takřka celá nová města pro desetitisíce obyvatel. Velká většina obyvatel, i pokud v nich přímo nebydlí, je má denně na očích, neboť jsou nejen po stránce vzhledu, ale i rozsahu výrazným prvkem obrazu českých měst. Během relativně krátkého období, přibližně mezi lety 1960–1990, bylo vystavěno v České republice 80 000 panelových domů, v nichž se nachází 1,16 milionů bytů a celkově poskytují obydlí čtyřem milionům obyvatel.² Jde tedy o velmi významnou složku prostředí, ve kterém žijeme.

Pro panelové domy je typická technologie stavby „montážním způsobem“ z prefabrikovaných dílů — panelů — a pro jejich vzhled i jednoduché kvadratické formy, pročež mohou být označovány za „kostky“, „krabice“ a „králíkárný“. Zatímco rozšířený pojem *panelák* poměrně jednoduše a zároveň jednoznačně vystihuje určitý typ budov, výraz *sídliště* je podstatně širší a komplikovaněji uchopitelný. Zde není možné spokojit se se zjednodušujícím výkladem, že *sídliště* je zástavba tvořená *paneláky*. Nehledě na skutečnost, že sídliště nemusí být tvořeno pouze panelovými domy, existuje nepřehledné množství podob, které na sebe může takový urbanistický celek brát. I při využití stejných typů objektů lze sestavit naprosto odlišná obytná prostředí různých kvalit.

Zde se potom nabízí otázka, jaké kvality obytného prostředí na sídlišti nacházíme a jakým způsobem se dají navzájem porovnávat. Obecně je možné vidět hodnoty v úrovni architektury, v množství zeleně, v dopravním propojení s okolím. Za pozitivní prvky lze považovat vybavení a veřejné služby, dostupnost rekreačních oblastí i pracovní možnosti. Využitím těchto a mnoha dalších kritérií můžeme posuzovat sídliště jako dobré nebo špatné, anebo je porovnávat podle jednotlivých hledisek mezi sebou navzájem. Dá se tak například říci, že jeden celek je lepší než druhý po stránce propojení s městem, protože má více veřejného vybavení nebo větší byty atd. Tato hlediska však nejsou jednoznačná a není možné je zároveň využít pro srovnávání všech sídlišť. Je tedy na místě pokusit se naznačit metodu, skrze kterou by se dal posuzovat jakýkoli celek a pomocí které by bylo možné hodnotit sídliště obecně. Aby však bylo její využití univerzálně uplatnitelné, musí se dotýkat základních, vždy přítomných charakteristik obytného prostředí.

Zaměříme se tedy na okolnosti promítající se do výsledné podoby sídliště, od možností architektů po podmínky lokality výstavby, které způsobují, že každé sídliště je individuálním a svým způsobem neopakovatelným výtvozem. Nikoli na základě zřejmých odlišností, ale pomocí základních rysů souvisejících s formováním celého prostředí lze poté vytvořit a zdůvodnit určitá kritéria, pomocí kterých by bylo možné na obytné soubory pohlížet. Stanovený zorný úhel následně využijeme

2 Ševčík, Oldřich — Beneš, Ondřej: *Architektura 60. let. „Zlatá šedesátá léta“ v české architektuře 20. století*. Praha 2009, s. 81.

pro charakteristiku brněnských panelových celků s poukázáním na jejich různorodé utváření prostorové kompozice. Není primárním cílem podat maximum faktů k jednotlivým útvarům, ale spíše vyložit určité urbanistické tendence, které se promítaly do výstavby sídlišť a podílely se na jejich uspořádání. Stěžejním úkolem je také předložit jistý úhel pohledu, kterým je možné na panelová sídliště pohlížet a který by zároveň mohl přispět k porozumění této velmi obsáhlé součásti našeho prostředí.

1. PODOBY SÍDLIŠŤ

Pod pojmem *sídliště* (v kontextu architektury 20. století) chápeme takové městské prostředí, ve kterém dominuje ubytovací funkce. Mohou se zde pochopitelně nacházet i další objekty jiného účelu, kupříkladu obchody, školy, pracoviště atd., avšak hlavním prvkem jsou obytné budovy. Druhou, velmi důležitou charakteristikou, je vznik sídliště jako celku, tedy výsledek jednoho projektu od jednoho tvůrce (ať již architekta nebo většího kolektivu). Realizace pak probíhá víceméně jako jedna etapa, „na jeden zátaž“ (v ideálním případě). Sídliště by tak mělo mít samostatné a komplexní řešení veškerých otázek tvorby městského prostředí, od provozních vztahů, vlastní infrastruktury, kapacit a funkcí občanského vybavení až po samotné uspořádání urbanistického celku. Tím se odlišuje od postupné či rostlé obytné zástavby. Důsledkem však může být i nadměrné opakování určitého typu objektů.

Panelová sídliště, kterým se budeme věnovat především, využívají charakteristickou technologii stavby. Obytné domy nejsou prováděny klasickou zděnou metodou, ale montážním způsobem z prefabrikovaných dílců. Ačkoli se panely v menší míře používaly v letech čtyřicátých, padesátých i devadesátých, zde se budeme věnovat především období jejich masového uplatnění, tedy od přelomu 50. a 60. let do konce 80. let 20. století, kdy byla postavena valná většina českých sídlišť.

Pochopitelně existují i obytné panelové soubory, které se z tohoto vymezení vymykají. Mohou to být velké celky, které vznikly postupným přidáváním jednotlivých útvarů (Praha-Jihozápadní Město, Brno-Bystrc). Zde však jde spíše o soustavu několika dílčích sídlišť, která mají svoji vlastní, samostatně řešenou strukturu. Naproti tomu existují i panelové domy zapojené do dřívějších částí, u nichž se používá výraz „sídliště“, avšak v našem vymezení do tohoto označení nezapadají. V tomto případě je vhodnější použít označení obytná skupina nebo formace panelových budov, neboť funkční a strukturální propojení s okolní zástavbou je zde natolik silné, že tyto útvary již nelze brát jako samostatný celek (Staré Brno, Černá Pole apod.).

Jako sídliště zde tedy budeme chápat takový obytný útvar, který má spolu s výše uvedenými charakteristikami především také vlastní, jednotnou urbanistickou strukturu. Na druhé straně je třeba brát v úvahu, že pro toto vymezení nelze stanovit přesné hranice, neboť každé sídliště vznikalo za odlišné situace a do jeho vzniku se promítaly specifické faktory spojené s dobovými možnostmi i podmínkami konkrétního prostředí.

Role architekta při tvorbě panelových sídlišť

Projektování panelových sídlišť dostává architekta do netradiční situace. Za jiných okolností mohl architekt daleko více ovlivnit podobu stavby než v tomto případě. Vždy byl sice více či méně omezován rozpočtem, současným vkusem, požadavky objednavatele a podobně, ale i tak měl možnost mnohem více se podílet na celkovém charakteru budovy, tedy na jejím vnějším vzhledu, vnitřní dispozici, konstrukčních otázkách i použitých materiálech a v nejlepších případech i na vlastním vybavení interiérů nebo na úpravě zahrady. Naproti tomu tvorba sídlišť je omezoována určitými mantinely, které mohly být v dané době takřka nepřekonatelné.

Sídliště pochopitelně vznikala již dříve, ale masová výstavba začíná po druhé světové válce, kdy bylo třeba doplnit zničený bytový fond a především také reagovat na populační explozi. Po poměrně komplikované době konce 40. let dominují v letech padesátých historizující obytné celky ve stylu socialistického realismu. Provedení „tradiční“ zděnou metodou zde povoluje tvůrcům více uzpůsobovat půdorysné schéma bytových domů a zároveň zdobnost fasády skýtá určitou variabilitu, a tím i částečně individuální vzhled.³ Naproti tomu i zde se z důvodu kvantity staveb a usnadnění prací (především projekčních) prosazuje *typizace*, tedy snaha vytvořit ideální objekt, typ, který je pak možno opakovaně používat a produkovat ve velkém množství (v případě zděných bytových budov to byly například typy T-02 B, T-03 B, T 20 atd.). Paralelně v průběhu 50. let 20. století a především na jejich konci vznikaly i experimentální obytné domy s uplatněním kombinované nebo čistě panelové (montované) technologie. Jako příklady lze uvést desetipodlažní deskový dům ve Zlíně od Arnošta Kubečky,⁴ nebo jedenáctipodlažní „první brněnský panelák“ na Křídlovické ulici (č. o. 68) od Františka Zounka z let 1960–1961. Tyto budovy, zpočátku ojedinělé, působí oproti dosavadní nadvládě historizujících forem moderně a atraktivně. Jejich cílem je však hledání nového, praktického typu pro masové využití.⁵

U prvních velkých panelových sídlišť, která vznikala na přelomu 50. a 60. let 20. století, se architekt (ať už jedinec nebo kolektiv, přesné rozdělení funkcí na tomto místě není třeba odlišovat) při projektování zpravidla podílel na vytváření (nebo přizpůsobení) konstrukčního typu, který měl být pro dané sídliště použit.⁶ Postupem doby se však prověřené typy v důsledku požadavků na rychlost a jednoduchost výstavby uplatňovaly v minimálních obměnách na dalších a dalších místech. O volbě konkrétního typu pro nové sídliště v této situaci již nerozhodovali architekti, ale možnosti stavebních podniků a především panelárny, které musely

3 Příkladem mohou být obytné domy v Brně-Veveří, bývalé „sídliště Leninova“ (Šumavská).

4 Stoch, Karel: *Pokusné stavby, prototypy, projekty a studie rozvíjející novou techniku*. Architektura ČSR 20, 1961, s. 305.

5 Tamtéž, s. 305–306.

6 Osobní sdělení architekta Viktora Rudiše (2. 2. 2010).

být schopny daný typ panelů vyrábět. Ve výzkumných a projektových ústavech sice neustále probíhalo hledání nových a lepších typů, které by nahradily dosavadní typy a odstranily jejich nedostatky, avšak uvádění do praxe bylo vždy poměrně zdlouhavé a komplikované. Z tohoto pohledu byly tedy možnosti architektů typizací a zprůmyslňováním stavebnictví značně omezovány. Mnohdy nešlo jen o bytové panelové domy, ale i o ostatní objekty na sídlišti, jako jsou školy, nákupní střediska apod. Souhrnně však lze říci, že zatímco na počátku 60. let 20. století měl autor v rámci hledání optimálního řešení větší možnosti uzpůsobování jednotlivých objektů, později, zejména pak v 70. letech, docházelo k mnohem většímu utužování typizace a norem pro výstavbu sídlišť.⁷

Jako příklad je možné uvést dvě významná brněnská sídliště Viktora Rudiše. Zatímco na Lesné (realizace 1962–1970) mohli autoři upravovat typ a podobu obytných domů (B 60) a k tomu navrhovat veškeré objekty občanského vybavení nejen ve vizuálním souznění, ale i obohacené o další výtvarné prvky jako okrasné zídky, vodní nádrže atd., v Líšni (realizace 1977–1985) již takové možnosti nebyly. K základnímu typu panelových domů (B 70) byly přiřazeny typové veřejné objekty od jiných projektových ústavů a na vnější podobu byl brán daleko menší zřetel.⁸

Z napsaného vyplývá, že role architektů a projektantů sídliště je více omezována na jedné straně na technické otázky, na druhé straně na urbanistické řešení, tedy na uspořádání a organizaci veškerých prvků sídliště. Pochopitelně že i po stránce urbanistického řešení vznikaly určité normy, především kvantitativní, avšak vzhledem k tomu, že výchozí situace každého sídliště je zcela jedinečná, není možné v tomto směru dojít tak daleko a vytvořit jednotný, opakovatelný typ celého sídliště.

Představíme-li si tedy extrémní situaci, kdy máme zadané objekty, u nichž nemůžeme ovlivnit ani vzhled, ani velikost a ani počet, bude naším nejdůležitějším úkolem jejich uspořádání. A to tak, aby vznikla nejen maximálně funkční a provozu odpovídající struktura, ale zároveň i příjemné prostředí a vhodná prostorová kompozice.

Je proto na místě soustředit se z celé široké škály možných hledisek, která nám sídliště ke studiu nabízí, právě na uspořádání objektů a prostorové řešení prostředí, jež jsou především tvůrčím výkonem jejich autora pro konkrétní místo a situaci. Druhým důvodem, který nás utvrzuje ve významu tohoto pohledu, je trvalost základní struktury, zatímco ostatní stránky mají krátkodobější charakter a větší možnosti průběžných změn (vnější vzhled, funkce veřejných objektů, umístění vybavení atd.).

7 Situaci obšírně zaznamenává průřez ročníky 1958–1990 časopisu *Architektura ČSR*. Kritiku dobové urbanistické praxe a možností architektů v této souvislosti provádí Ivo Oberstein, autor Jihozápadního Města v Praze. Oberstein, Ivo: *Žvyšování hustoty obyvatel, teoretické možnosti a realita současnosti*. *Architektura ČSR* 39, 1980, s. 300–303.

8 Osobní sdělení architekta Viktora Rudiše (2. 2. 2010).

Kompozice obytných souborů

Drtivá většina urbanistických útvarů má svoji jedinečnou strukturu, svůj vlastní, specifický charakter. Jen mizivý zlomek, pokud ho vůbec lze brát v úvahu, by se mohl „pochlubit“, že někde existuje i jeho shodný protějšek, celek, který má naprosto totožnou podobu. To je způsobeno nejen záměrem vytvářet vždy svébytné a originální prostředí, ale především specifickými výchozími podmínkami spojenými s místem vzniku takového útvaru. Pokud se zamyslíme nad okolnostmi, které ovlivňují výslednou podobu nově budovaného celku, potažmo panelového sídliště, nalezneme jich nemalé množství. Jan Krásný, autor Jižního Města v Praze, rozlišuje několik skupin činitelů ovlivňujících kompozici obytných souborů.⁹ Zestručíme-li jeho pojetí, můžeme počítat s následujícími faktory, které se podílejí na výsledné podobě – vztah k celému městu (ten může být několikerého typu: sídliště za dosavadním okrajem města / útvary přiléhající k městu / výstavba uvnitř města / kompletní přestavba města nebo jeho částí), přírodní podmínky (zásadní roli hraje konfigurace terénu, ale vliv má i orientace vůči světovým stranám, vodní toky, přirozené překážky a zanedbatelné nejsou ani klimatické podmínky daného prostředí), dále podobu ovlivňují i požadované kapacity, technologické a materiální podmínky a nakonec i aktuální urbanistické tendence a názorové proudy. Všechny tyto vlivy a okolnosti se následně promítají do utváření nového sídliště. Architekt-urbanista, kolektiv autorů nebo prostě tvůrce daného celku z nich musí více či méně vycházet a uzpůsobit výsledný projekt konkrétním požadavkům. Každá situace je do značné míry jedinečná a neopakovatelná, a tudíž ani podoba celého souboru nemůže přesně kopírovat nějaký vzor nebo být vícekrát opakovaným typem se shodou veškerých detailů.

Ačkoli jsou při budování panelových sídlišť možnosti tvůrců a autorů částečně omezené, stále mají určitou škálu možností, jak danou situaci řešit, a to nejen výběrem jednotlivých prvků, ale zejména také jejich uspořádáním. Nehledě na specifické podmínky konkrétního místa, udávané výše zmíněnými skutečnostmi, které ovlivňují podobu obytného prostředí, je možné rozlišit několik typů prostorové kompozice sídlišť. Podle Jana Krásného existují tři základní zastavovací principy: sevřené prostorové schéma / uvolněné prostorové schéma / volné prostorové schéma.¹⁰ Věnovat se však pouze typologii kompozičních principů obytných souborů a jejich prostému třídění nebo dokonce škatulkování by nemělo větší význam. K tomu přispívá i fakt, že mnohé útvary v sobě spojují prvky více kategorií a zároveň neexistují přesné a jednoznačné hranice mezi jednotlivými typy, čímž se může velké množství sídlištních celků nacházet na pomezí mezi takovými skupinami. Cílem by mělo být spíše naznačení metody, kterou by bylo možné všechna sídliště určitým způsobem zhodnotit. A to s vědomím, že výchozí situace každého z nich je vzhledem k výše

9 Krásný, Jan: *Statě z kompozice obytných souborů*. Praha 1979, s. 43–146.

10 Tamtéž, s. 27–42.

uvedeným podmínkám a okolnostem vzniku vždy odlišná, stejně jako možnosti projektujících architektů. Hodnotící kritéria tak musí vycházet především z vlastností prostředí přítomných v každém obytném celku.

Image sídliště

Kevin Lynch se ve své knize *Obraz města* zabývá důležitostí mentálního obrazu — *image* — který v nás městské prostředí vyvolává.¹¹ Nezaměřuje se na podobu jednotlivých staveb, ale na celkový charakter urbanistické struktury a městského prostoru. Některá města či jejich části vytvářejí výrazně strukturované a členité prostředí, jinde zase převládá rovnoměrné uspořádání a jednotné řešení. Každé prostředí je jedinečné, avšak obraz, který vytváří, může působit někdy nevýrazně, a někdy naopak zcela jednoznačně, nezaměnitelně.

K čemu nakonec takový obraz města slouží? Podle Kevina Lynche je základním ukazatelem kvality městského prostředí jasnost a čitelnost vnímaného obrazu, *image*, který vytváří. Jasnost a čitelnost sice samy o sobě nejsou jedinými ukazateli kvality a krásy města, avšak „*při posuzování městského prostředí v dimenzích časových a prostorových i v celé jeho složitosti patří na přední místo*“.¹² *Image* města má rozhodující vliv na *identitu* prostředí a na *orientaci* v něm. Obě zmíněné vlastnosti pak pozitivně nebo negativně působí na obyvatele při pobytu a pohybu v daném prostředí.

Identita (ve smyslu rozeznatelné jedinečnosti a vydělení, nikoli stejnosti) působí příznivě, pokud pozorovatel rozpoznává určitý celek a má o něm již nějakou představu. Vhodným příkladem může být situace, kdy cestovatel pozná určité místo, kde již jednou byl, nikoli podle popisků, ale podle vzhledu prostředí.

Orientace má nejen praktický, ale i citový význam. Dobrá orientace nám ušetří psychickou námahu při pohybu v dané oblasti a zároveň dodává určitou jistotu a uvolnění, pokud se nemusíme soustředit na to, kde se co nachází. „*Správná představa o prostředí poskytuje lidem cenný zážitek citové jistoty, jenž pomůže vytvářet i harmonický vztah mezi jedincem a okolním světem. To je opakem strachu, který způsobuje dezorientace. Sladký pocit domova je nejsilnější tehdy, když je domov nejenom důvěrně známý, ale i jedinečný.*“¹³

Městské prostředí tedy může být hezké a příjemné, pokud je dobře identifikovatelné a zároveň usnadňuje orientaci. Toho lze dosáhnout výrazným vzhledem a zároveň jasnou a čitelnou kompozicí, čímž vzniká přehledný a zapamatovatelný celek.

Potom se však nabízí otázka, jaké uspořádání se dá považovat za jasné a čitelné. Abychom nezůstávali pouze u tezí Kevina Lynche, které by mohly být částečně podbarvené dobovou kritikou urbanistické praxe,¹⁴ pokusíme se nalézt obecnější řešení.

11 Lynch, Kevin: *Obraz města*. Praha 2004.

12 Tamtéž, s. 2–3.

13 Tamtéž, s. 5.

14 Preference tradičních městotvorných prvků, zejména ulice, náměstí a centra, naproti modernistickým principům pravidelného seřazení bauhausovského typu apod.

Rudolf Arnheim, věnující se na poli tvarové psychologie vnímání díla,¹⁵ se ve své stati *Entropy and Art* zabývá hodnotou informací, které lze ze struktury a uspořádání vyčíst. V podobném duchu můžeme i zde říci, že pro čitelnost a přehlednost není extrémně jednoduché (uniformní) ani příliš složité (chaotické) uspořádání prvků v prostoru příliš vhodné. Naopak je zde potřebná existence určitých prostorových vztahů a logická návaznost mezi jednotlivými prvky navzájem a zároveň mezi nimi a prostředím, do kterého jsou umístěny. Uspořádání prvků se pohybuje mezi dvěma extrémními protipóly, kterými jsou uniformita a chaos. Ani jeden z těchto extrémů nevytváří příjemné prostředí.

Pokud si představíme, že se nacházíme ve zcela uniformním prostředí tvořeném naprosto pravidelně rozmístěnými (například na čtvercové síti) budovami totožného vzhledu, bez jakékoli změny či vybočení ze struktury, budeme schopni z něj vyčíst jen malé množství informací. Budeme vědět, že za objektem, před kterým stojíme, se nachází další a další a další stejný objekt, ale vůbec nepoznáme, v jakém místě se v tomto prostředí nacházíme. Jednotvárnost ruku v ruce s kvantitou snižuje možnosti pochopení prostorových vztahů a utváření prostředí. A naopak, ocitneme-li se v zástavbě různorodých objektů, kde každý dům má odlišný vzhled a jejich rozmístění je absolutně nahodilé a bez logické návaznosti, nebudeme ani zde schopni z pohledu na něj mnoho vyčíst a získat důležité informace o prostředí. Abychom se v takovém prostředí orientovali, musíme jej důkladně znát, avšak čím je nepravidelnost větší a uspořádání komplikovanější, tím menší má schopnost vytvářet zapamatovatelný obraz. Jinými slovy, se vzrůstající různotvárností se opět snižuje přehlednost prostředí. Naproti tomu ideální situace je dosaženo výrazným a osobitým charakterem v kombinaci s logickým uspořádáním prvků v prostoru.

Obdobná hodnotící kritéria lze aplikovat i na naše panelová sídliště. Mezi tradičním městským prostředím a sídlišti v tomto směru pochopitelně existují určité rozdíly. Především je to skutečnost, že sídliště sestávají z daleko menšího počtu typů budov. Stejný typ se zde může mnohokrát opakovat, a to nejen v rámci jednoho celku, někdy je základním objektem mnoha různých útvarů. Omezená škála forem tak může silně přispívat k jednotvárnosti. Nicméně o co méně je v takovém případě možné vytvořit příjemné a pestré prostředí pomocí pestré skladby objektů, o to důležitější je jeho celková kompozice. Uspořádání jednotlivých prvků prostředí (zejména budov a komunikací) tak má zcela zásadní vliv na to, jestli bude sídliště působit pozitivním dojmem, nebo nikoli.

Za příjemné a dobře komponované sídliště lze považovat takové, které má výrazný a osobitý charakter a zároveň logicky organizovanou, a tudíž i přehlednou strukturu zakládající se na důmyslném uspořádání celého souboru.

15 Arnheim, Rudolf: *Entropy and Art: An Essay on Disorder and Order*. London 1971; Týž: *Art and visual perception: a psychology of the creative eye*. Berkeley — Los Angeles 1969.

II. BRNĚNSKÁ PANELOVÁ SÍDLIŠTĚ

Na příkladu brněnských celků si přiblížíme možnosti utváření prostorové kompozice a podoby obytného prostředí. Důraz bude kladen zejména na velké samostatné soubory. Výčet jednotlivých lokalit se řídí datem jejich vzniku a pro zpřehlednění je rozdělen do tří etap, ve kterých dominovaly určité kompoziční principy. Toto členění však není možné brát obecně, nemá ambici stát se jasnou a striktní periodizací. Spíše odráží určité tendence uplatňující se v urbanistických projektech, které jsou pro danou dobu v prostředí československých sídlišť charakteristické, ale stejně tak se mohou v menší míře objevovat i jindy. A podobně hranice jednotlivých etap nelze přesně stanovit, neboť proces projektování i výstavby velkých obytných celků je i přes veškeré dobové progresivní snahy běh na dlouhou trať. Dělení tak spíše zachycuje určité momenty a motivy, které se mohou objevovat v soudobých projektech.

Období experimentů

Za experimentální fázi výstavby sídlištních celků lze označit období přibližně mezi lety 1955–1965. Zatímco koncem 50. let 20. století se experimenty týkají především jednotlivých objektů, na počátku 60. let se již vztahují na celé urbanistické obvody.

Během druhé poloviny 50. let probíhá nejen v zemích tehdejšího východního bloku odvrát od architektury s historizujícími motivy v duchu socialistického realismu. Chruščovova kritika zbytečnosti v architektuře¹⁶ sama o sobě sice neznamenala konec historizujícího proudu (rozjeté projekty se dokončovaly až do konce 50. let), ale představovala především obrat v oficiálních názorech na podobu architektury a její následující vývoj. Vyznává se proto jednoduchý vzhled, vycházející z funkcionalistického pojetí, a hledají se nové technologie, které by nahradily tradiční zděnou metodu progresivnějším řešením s využitím prefabrikovaných betonových panelů, zjednodušujícím a urychlujícím celý proces výstavby. K jejich masovému uplatnění dochází na počátku 60. let při budování nových sídlišť pro desetitisíce obyvatel (a naopak budování v tak velkém rozsahu umožnily právě nové konstrukční metody s využitím panelu jako základního stavebního prvku).

Podobně jako jsou po stránce technologie nahrazovány zděné budovy panelovými, upouští se po roce 1955 postupně i od tradičního městského schématu. Zatímco historizující architektura sídlišť první poloviny 50. let v duchu socialistického realismu je organizována především do bloků a *superbloků*, kde zásadní kompoziční roli hraje ulice, nově vznikající panelová sídliště se snaží vymanit z této tendence, a přiklánějí se tak k funkcionalistickým principům volné zástavby. Hledají se proto

16 Švácha, Rostislav: *Architektura 1958–1970*. In: Dějiny českého výtvarného umění (VI/I), 1958/2000. Eds. Rostislav Švácha, Marie Platovská. Praha 2007, s. 31.

nové možnosti uspořádání a prostorového schématu sídliště odpovídající nejen nastupující panelové technologii, ale i soudobému stavu společnosti. Experimenty se týkají i celých sídlišť, u nichž se zkoušejí různá řešení po stránce prostoru, provozu atd. V projektech se objevují rozličné varianty zastavení od disciplinovaného seřazení uniformních domů po naprosto volné rozmístění různorodých objektů v prostoru usilující o naplnění idey zahradního města a bydlení v zeleni.¹⁷

Typizace a různé směrnice v tomto období ještě nepředstavovaly tak mohutné mantinely a nediktovaly projektantům tak striktní podmínky jako později v 70. a 80. letech 20. století.¹⁸ Architektům byla ponechána relativně volnější ruka a díky tomu se pak v některých případech objevují pro panelová sídliště nadstandardní řešení zlepšující komfort bydlení nebo estetické hodnoty.¹⁹ Komfort sídlišť mohou zvyšovat i současně projektované objekty občanského vybavení, tedy budovy škol, nákupních a kulturních středisek atd. Architekt v 60. letech 20. století mohl jejich podobu ovlivnit podstatně více než v pozdější době při silnější typizaci, tím pádem tyto stavby lépe odpovídaly potřebám konkrétního prostředí.²⁰ Často pak jsou úzce provázány s prostorem sídliště a snaží se o vizuální obohacení souboru, po stránce funkce mohou být ústředním prvkem, kolem něhož se organizují ostatní objekty. Z dnešního pohledu je proto *experimentální období* v oblasti sídlišť v jistém smyslu pestřejší než následující etapy.

Hledání vhodného typu panelového domu. V rámci hledání vhodného typu pro hromadné uplatnění vznikají v Brně, obdobně jako v mnohých dalších československých městech, pokusné obytné domy, na jejichž stavbě se sledují především rozličné možnosti provedení. V roce 1959 vznikl experimentální dům ve Vinařské ulici od architektů Františka Zounka a Viktora Rudiše, pozdějších tvůrců sídliště Lesná. František Zounek následně tento koncept dále rozvíjel v projektu výškového domu v Křídlovické ulici z let 1960–1961, všeobecně známého jako „*první brněnský panelák*“. První čistě panelové domy v Brně však vznikají v ústraní již v roce 1959, v Černovicích na Olomoucké ulici. Jde o trojici domů spojených do podélného objektu, které byly postaveny proudovou metodou během akce s úderným názvem „37 bytů za 35 dní“.²¹ Experimentu propagačního charakteru však odpovídá i architektonická i technická kvalita provedení.

17 Ideálním příkladem rychlého vývoje a překotných změn v tomto období je výstavba města Havířova. Zatímco u V. čtvrti (projekt 1959 – Z. Špaček; realizace 1961–1963) se i v případě volně stojících řadových a věžových domů ještě projevuje patetická touha po dramatickém uspořádání na základě osové symetrie, následně budovaná VII. čtvrt – Podlesí (projekt 1962 – M. Hartl, Z. Špaček; IX. etapa) je již této tendence plně zproštěna. Panelové domy jsou rozmístěny po stranách ústřední komunikace částečně v rytmizovaných řadách, částečně naprosto volně kolem parkové zóny za využití podmínek terénu.

18 Ševčík, O.: *Architektura*, s. 9–88.

19 Švácha, R.: *Architektura*, s. 47.

20 Osobní sdělení architekta Viktora Rudiše (2. 2. 2010).

21 Moravský zemský archiv, fond K 171 Pozemní stavby Brno, s. p., inv. č. 584, kart. 58, Fotodokumentace.

Souhrnně lze říci, že při stavbách pokusných domů konce 50. let 20. století, prováděných na celostátní úrovni, bylo úkolem vyzkoušet v praxi nové metody stavění při dodržení maximální úspornosti. Ne vždy byly výsledky uspokojivé — realizované objekty měly mnohé nedostatky. Smyslem však bylo se těchto chyb následně vyvarovat, nalézt neefektivnější způsob stavby bytových domů, a připravit tak půdu pro budování velkých sídlišť, které propuklo v 60. letech. Prvními typy panelových domů s širokým uplatněním, objevujícími se kolem roku 1960, byly G 57, B 60 a T-06 B. Všechny mají podobnou konstrukci založenou na příčných nosných stěnách v modulu o rozponu 360 cm. Vnější zavěšený plášť nemá nosnou funkci. Do značné míry se tak může podobat i jejich vzhled.²²

Juliánov. Prvním uceleným panelovým sídlištěm v Brně, projektovaným včetně vlastního centra, vybavení a samostatné struktury, je Juliánov. Ještě v roce 1955 tu bylo zamýšleno provedení pouze nízké, dvou- a třípodlažní zástavby s kapacitou 500 bytů.²³ Následující plán z roku 1957 (František Kočí a Pavel Krchňák, 1 300 bytů) počítal se stavbou tradičních zděných domů o pěti podlažích, z velké části v pravidelných blokových uskupeních (mezi ulicemi Krásného a Bělohorskou) vytvářejících polouzavřené prostory dvorů. Jediný výškový objekt se zde měl nacházet u středového parku.²⁴ Později však byl projekt přepracován v „pokrokovějším“ panelovém duchu (Pavel Krchňák; realizace 1960–1964, 1 313 bytů); základním prvkem byl pětipodlažní dům typu B 60, vytvářející spojováním zejména tři a šesti sekcí podélné objekty, a nově upravené věžové domy také typu B 60 (projektované Miroslavem Dufkem).

Centrem sídliště je „náměstí“, u nějž se koncentrují služby, má však spíše podobu parku (při výstavbě tu byla ponechána vzrostlá zeleň bývalého hřbitova, který v těchto místech dříve byl), nachází se tu i bazén sloužící nejen ke koupání v létě, ale i k ozvláštňení prostoru.²⁵ Sídliště podélného tvaru je na obě strany od svého centra uspořádáno zčásti pravidelným způsobem podél ulic, zčásti podle charakteru terénu. Domy umístěné rovnoběžně v horní části kopírují směr ulice, a vytvářejí tak jednoduché řady, které navíc podtrhuje podélný tvar budov. Naproti tomu při okrajích sídliště jsou podélné pětipodlažní i výškové jedenáctipodlažní domy osazeny do svažujícího se terénu podle jeho sklonu a s důrazem na jejich vzájemné poměry a siluetu, kterou mělo sídliště vytvářet při pohledu z protější hlavní komunikace (tzn. z ulice Olomoucké; dálnice pod sídlištěm v té době ještě neexistovala).²⁶

22 Více k experimentálním obytným stavbám a prvním panelovým domům v Brně: Divina, M.: *Podoby*, s. 30–36.

23 *Sídliště Brno-Juliánov*. Brno 1975, s. 7.

24 Kubíček, Zdeněk: *První etapa výstavby města Brna podle směrného územního plánu*. Architektura ČSR 17, 1958, s. 197.

25 Tento bazén, umístěný pod okny panelových domů, měl připomínat vodní plochy jižní Moravy. Protějškem byla plastika *Výsočina* Jiřího Marka; *Sídliště Brno-Juliánov*, s. 7.

26 Tamtéž, s. 7–15.

Ačkoli je celek značně nesourodý (čímž zcela odpovídá dobovým experimentálním snahám), vytváří poměrně osobité, pestré a zároveň přehledné obytné prostředí. Jeho kompozice tak byla hodnocena dokonce lépe než v případě Lesné.²⁷

Lesná. V roce 1961 vznikl v Brně plán stavby nového, na svoji dobu nebývale velkého sídliště. Autory projektu byli František Zounek a Viktor Rudiš, spolupracující s Ladislavem Volákem a Miroslavem Dufkem. Realizace měla proběhnout v letech 1962–1966, ale kompletního dokončení, při určitých průběžných změnách v projektu, bylo dosaženo až v roce 1970.²⁸ I tak se však dá říci, že výstavba měla při svém rozsahu velmi rychlý postup. Kapacita sídliště je 5 920 bytů pro 20 500 obyvatel na rozloze 104 ha (z toho plyne hustota osídlení 197 obyvatel na hektar, což je takřka luxus oproti jiným velkým sídlištím 50. nebo 80. let 20. století, kde se toto číslo mohlo pohybovat okolo 500 obyvatel na hektar).

Území sídliště se nachází na severním okraji města a přechází v les, v místech, kde dříve bylo pouze vojenské cvičiště. Terén je členitý, středem prochází ostrý zářez Čertovy rokle, ponechané v přírodním stavu jako park. Její propojení s obytnou zónou bylo již nesčetněkrát vyzdvižováno. Výhodné svažování na jih zajišťuje výhled na město i maximální oslunění. Založení sídliště de facto na zelené louce, bez nutnosti užších vazeb na okolí, umožňovalo autorům volně vybírat prostorové formy. Jedním z nejdůležitějších výchozích prvků, které měly vliv na výslednou podobu, je právě terénní situace. Cílem bylo vytvoření obytné zóny plně skloubené se stávající přírodou apod. Inspiračním zdrojem, ke kterému se Viktor Rudiš hlásí, není modernistická vize *zahradního města*, ale decentní pojetí skandinávských sídlišť (Viktor Rudiš v tomto směru vyzdvižuje především finské sídliště Tapiola).²⁹

Nabízely se dvě možnosti základního způsobu zastavění. Jednak užití menších domů rozesetých v prostoru, které by umožňovaly užší kontakt obydlí s přírodou. Stanovený počet bytových jednotek by však vedl k tomu, že by domy musely stát v poměrně hustém seskupení. Druhou variantou byly velkoformátové budovy pro značný počet obyvatel, zároveň však umožňující ponechání rozlehlých volných ploch mezi domy. Toto pojetí nakonec dostalo přednost.³⁰

Základní panelový systém je upravený typ B 60. V největší míře jsou využity devítipodlažní podélné domy, které spojením až jedenácti sekcí dosahují délky kolem dvou set metrů s poměrně pestrou skladbou bytů. Naproti tomu ve třináctipodlažních věžových domech jsou zejména třípokojové byty. Třetí variantou panelového domu typu B 60 je čtrnáctipodlažní dům s malometrážními byty po stranách středové chodby. Je experimentem, který se ve větším měřítku neuplatnil.

27 Vágner, Silvestr: *Brno – Historie a perspektiva výstavby socialistického města*. Architektura ČSR 34, 1975, s. 260.

28 *Stavoprojekt Brno 1948–1988*. Brno 1988, nestr.

29 Osobní sdělení architekta Viktora Rudiše (přednáška v Roxy/Nod, Praha 7. 5. 2009).

30 Osobní sdělení architekta Viktora Rudiše (přednáška v Roxy/Nod, Praha 7. 5. 2009).

Na sídlišti se nacházejí i zděné obytné domy. Na východním okraji je to oblouk podélných pětipodlažních domů, kopírující schéma typu T-02 B, a také kobercově rozseté bodové domy, které poskytují velmi dobrý standard bydlení i v dnešní době. Ačkoli zapojení menších zděných domů do sídliště je vzhledem k objemům spíše doplňkové, přispívají k pestřejšímu složení jak možností bydlení, tak populární skladby.

Uspořádání objektů vychází více než z čehokoliv jiného především z charakteru terénu. Středová rokle tvoří základ parkové zóny, která tak naplňuje vizi *města v zeleni*. Po stranách se nachází celkem osmnáct podélných domů v neuspořádané formaci. Na její podobu mělo vliv především svažování terénu, domy jsou orientované podle vrstevnic, čímž se minimalizovaly nutné terénní úpravy a usnadnila stavba (vytvoření jeřábních drah, úspora práce i prostředků atd.). Podélná osa je však téměř vždy orientována přibližně ve směru východ–západ (což vzhledem k dispozici domů a jižnímu svažování zaručuje rovnoměrné osvětlení všech bytů). Tři trojice věžových domů na východní, západní a severní straně narušují stereotypní horizontální výraz převažující podélných staveb a přispívají k členitosti sídliště. Další trojice vysokých, tentokrát čtrnáctipodlažních deskových domů leží u jižního okraje. Obytné objekty, ač zdánlivě nahodile rozmístěné, jsou organizovány do čtyř okrsků s odpovídajícím občanským vybavením.

Aby mohl být střed sídliště ponechán jako park, je hlavní dopravní tepnou obvodová komunikace. Po ní je vedena hromadná doprava (autobusy), více do středu vede jen tramvajová linka s konečnou zastávkou u dolního okraje Čertovy rokle. Pro osobní dopravu k obytným a veřejným objektům vybíhají z okružní silnice většinou slepé odbočky, které zajišťují i parkovací plochy paralelně vedle domů. Až na některé výjimky³¹ leží většina staveb uvnitř obvodové komunikace. Při pohybu po sídlišti není nutné přecházet frekventované silnice, středem vedou pouze chodníky pro pěší. Parková zóna, tvořená v jádru roklí, tak plynule přechází mezi domy a bez přerušení zasahuje až ke zmíněnému obchvatu.

Dalo by se říci, že koncepce struktury sídliště do značné míry navazuje na schéma soutěžního návrhu Viktora Rudiše z roku 1960 určeného pro moskevské předměstí Čeremušky. Oba projekty se vyznačují především směřováním dopravy po obvodu a ponecháním středu sídliště jako klidné parkové zóny bez motorové dopravy i důsledným respektováním charakteru terénu.³²

Objekty občanského vybavení, tedy nebytové, veřejně užitné stavby, mohou být dvojí úrovně — okrskové a celosídlištní. Ačkoli jde většinou o nízké, jednopatrové budovy, jejich vzhled usiluje o vizuální propojení s panelovými domy. Průčelí tak do jisté míry opakuje systém nepřerušovaných okenních a parapetních pásů.

31 Mimo bodové domy při jižním okraji je to kompaktní skupina na severovýchodě, která je obrácena k jině, sousední roklí.

32 Rudiš, Viktor: *Provozní a kompoziční řešení obytného obvodu*. Architektura ČSR 19, 1960, s. 598–599.

Každý ze čtyř okrsků byl vybaven školou, dvojicemi jeslí a mateřských škol, obchodním centrem (Obzor, Polana, Lučina ad.) se samoobsluhou, bufetem, restaurací, kulturním střediskem a dalšími službami, garážemi a několika hospodářskými objekty (prádelny, domovní správa, trafo, výměník tepla atd.). Cílem okrskového řešení bylo zajistit, aby obyvatelé měli veškeré tyto služby pokud možno co nejvíce po ruce. Vybavení, které sloužilo pro celé sídliště, bylo soustředěno k centrálnímu parku. Je to především sportovní areál se stadionem a koupalištěm v severní části a kulturní a obchodní centrum s širokým spektrem služeb včetně polikliniky při nejfrekventovanějším uzlu na jižním okraji, kde později vznikla i sportovní hala TJ Tesla Brno (Viktor Rudiš, 1973–1982).

Za poměrně bohaté vybavení vděčí sídliště dobovým podmínkám plánování, které v době výstavby ještě nebylo tak přísné a typizace tak jednoznačná jako později v 70. a 80. letech 20. století. Většina objektů tudíž byla projektována přímo do prostředí Lesné, což se odráží mimo jiné i v jejich vzhledu. Příkladem za všechny může být budova základní školy vytvořená jako zcela nový typ. Stavba na půdorysu U má v obou křídlech jednotlivé učebny a ve své spojovací části společné místnosti, jako jsou jídelna, tělocvična atd. Přízemí křídel slouží jako šatny, v patře nad nimi leží třídy, seskupené po čtyřech, jednotlivé sekce nejsou vzájemně propojené. Čtvercový půdorys tříd umožňoval variabilní řešení interiéru, který byl přisvětlen vrchním světlíkem. Úspěšně vytvořený typ školy byl pak v tehdejší Jihomoravském kraji několikrát znovu využit.³³

Kapacity služeb byly vypočítávány s předpokladem, že se po patnácti až dvaceti letech věková skladba obyvatel promísí a stabilizuje. Odhadovalo se, že školy bude navštěvovat 100 % místních dětí, mateřské školy 50–75 % a jesle 20–40 %. Z těchto čísel vycházel počet patřičných objektů občanského vybavení.³⁴

Samostatnou kapitolu tvoří sochařská díla v parcích, na nichž se podílelo mnoho výtvarníků a umělců, mezi nimiž jsou Sylva Lacinová, Jánuš Kubíček, Zdeněk Palcr, Čestmír Kafka, Bohumír Matal, Miloslav Chlupáč a další. Umělecká díla zde nemají pouze roli estetického oživení prostředí, ale často i roli ve formování veřejného prostoru. Jde například o výtvarně zpracované zídky, které člení otevřená prostranství a kryjí kupříkladu dětská hřiště.

V porovnání s jinými velkými celky byl v případě Lesné kladen větší důraz na kvalitu provedení — s uplatněním proudové metody výstavby a se současnou realizací všech funkčních prvků prostředí —, které mohlo v jiných případech pokulhávat. Zároveň získala Lesná určité vymoženosti oproti dobovému standardu. Jedním z největších kladů je bohatství volného prostoru, který dotváří charakter bydlení v parku. Uspořádání objektů je mimořádným způsobem odvislé od terénní situace, představuje opačný extrém k pravidelnému „vojenskému“ řazení stejných budov, které se

33 Osobní sdělení architekta Viktora Rudiše (přednáška v Roxy/Nod, Praha 7. 5. 2009).

34 Palla, Vladimír: *Projekt nové obytné čtvrti města Brna*. Architektura ČSR 27, 1968, s. 152.

ve stejné době využívalo pro některé další obytné celky (na schéma zastavění má samozřejmě velký vliv povaha terénu, geometricky pravidelné rozmístění lze provádět mnohem více v nížinách než na svažitém a členitém území). Charakter prostoru mezi objekty je naprosto volný, otevřený. Budovy při svém jednoduchém tvaru území nečlení, neformují; jsou jen jakoby zasazeny do rozlehlého, spojitého parku, který mezi nimi plynule probíhá a přechází do okolní krajiny. Velké domy mezi sebou nanejvýš vytvářejí koridory, částečně také mohou představovat bariéry pro pohyb. Trasy chodníků a cest (mimo samotné přístupy ke vchodům) však ve valné většině vedou vzhledem k nim naprosto nezávisle. O tradičních městských formách ulice, dvora, náměstí atd. (natož o jejich společenských funkcích) tak zde nemůže být řeč.

Lesná byla zároveň podrobena kritice ze strany Bohuslava Fuchse proto, že její funkcí bylo především ubytování velkého počtu lidí, ale jinak nenabízela širší možnosti pracovního uplatnění. V této souvislosti použil pojem „noclehárna“, kam proudí masy lidí odpoledne po práci a ráno zase v opačném směru.³⁵ Patrně z důvodu této kritiky byl původní projekt v průběhu výstavby ještě doplněn o továrnu při severním okraji území, ta však v plánované podobě nakonec stejně nebyla realizována. Na druhé straně hodnotí Bohuslav Fuchs panorama Lesné, které se vyznačuje kontrastní skladbou podélných a výškových domů, slovy: „*Silueta je ve stálé přeměně a ve stálém pohybu [...]. Jednou vidíte verneovské ocelové město, jindy zase pohádkové město v hradbách. Je to nové urbanistické měřítko, které nad brněnskou krajinou zřetelně vévodí a stává se jejím novým znakem.*“³⁶

Vrátíme-li se však ještě k naší otázce obrazu sídliště a jeho čitelnosti z pohledu obyvatele či návštěvníka, je Lesná pro svůj osobitý ráz a jedinečné propojení s terénem obytným prostředím, které si vytváří vcelku výrazný obraz — *image* — a silnou místní identitu. Naproti tomu, o co důmyslnější je propojení s *přírodní situací*, o to méně patrné jsou vzájemné vztahy jednotlivých prvků sídliště. Minimální návaznost mezi objekty neumožňuje silnou představu o celkovém uspořádání, znesnadňuje tak orientaci a přehlednost struktury, a tím pádem snižuje jasnost a čitelnost prostředí.

Menší celky — Staré Brno, Černá Pole. Na počátku 60. let 20. století začíná také velmi diskutovaná přestavba Starého Brna. Soubor panelových domů Staré Brno-sever (architekt František Kočí, realizace 1962–1965) nelze považovat za samostatné sídliště, je to spíše zapojení několika obytných domů do dřívější zástavby. Pro jejich extrémní kontrast vůči památkám v okolí Mendlova náměstí i kvůli demolici starších objektů byly tyto panelové domy značně kritizovány.³⁷ Co se týče samotného uspořádání výškových budov, jsou seřazeny podél Veletržní ulice a vzájemně odděleny parkovými plochami. Tím na jedné straně tíhnou k funkcionalistické představě zahradního

35 Fuchs, Bohuslav: *Kritické poznámky k novému sídlu*. In: Lesná — nová obytná čtvrť města Brna II. — realizace, Brno 1969, nestr.

36 Tamtéž.

37 Kuča, Karel: *Brno, vývoj města, předměstí a přilehlých vesnic*. Praha 2000, s. 183.

města, na druhé straně však v naprosté ideové opozici vytváří pompézní příjezdovou „alej“ ústící na neméně pompézní vstupní prostranství brněnského Výstaviště.

Naproti tomu Staré Brno-jih (Milan Steinhauer, 1962–1965) je formace zcela bez reprezentativních ambicí. Skupinky deskových panelových domů jako by se krčily v prostoru mezi třemi hlavními a velmi frekventovanými tepnami, které je navzájem izolují, a znemožňují tak celistvý charakter obvodu. V největší míře jde o podélné budovy, umístěné rovnoběžně s Vídeňskou ulicí (a zároveň dle charakteru terénu). Po stránce přehlednosti zástavba neskýtá nějaká větší úskalí, naproti tomu je však obytné prostředí formováno především pozemními komunikacemi celoměstského významu. Ty mohou nejenom tvořit překážku pro pohyb obyvatel a zhoršovat komfort bydlení (hlukem, zplodinami apod.), ale jsou naneštěstí i hlavním prvkem udávajícím podobu místa. Panelové domy zde spíše využívají volný prostor a doplňují okolní situaci, než aby samy vytvářely svébytné prostředí a příjemné sídliště.

Dvě skupiny panelových domů vznikly na počátku 60. let i v Černých Polích. V poměrně úzkém prostoru mezi kasárnami a třídou Generála Píky jsou vměstnány rozměrné výškové i podélné budovy stejného typu jako v případě Starého Brna. Od něj se však zásadně odlišují vztahem objektů a hlavních komunikací – v tomto případě je třída Generála Píky spíše hranicí a vnější bariérou nežli ústřední osou utvářející charakter prostředí. Celková kompozice se částečně odvíjí od původní struktury ulic a zástavby menšího měřítka, nicméně nepoukazuje na větší úsilí o tvůrčí řešení vztahů mezi jednotlivými prvky prostředí. Podélné osmipodlažní domy, které jsou orientovány k drobným příjezdovým cestám, představují vždy spojení sedmi sekcí. V Bieblově ulici nalezneme po obou stranách vzájemně zcela odlišná uskupení. Naproti dvěma podélným objektům, seřazeným v linii, se nachází zřetězení obdobného počtu sekcí, avšak stojících samostatně nebo ve dvojici a natočených zhruba 45 stupňů vzhledem k předchozím. Vznikají tak dva různé způsoby utváření veřejného prostoru a možností pohybu obyvatel. Vzhledem k momentu výstavby a za předpokladu, že za tímto řešením nestály výraznější kompoziční záměry, je velmi pravděpodobné, že jde o jeden z experimentů, kterým se měl zkoumat charakter provozu a další aspekty při rozdílném uspořádání obytné skupiny.

Druhý okřsek panelových domů v Černých Polích byl postaven u křižovatky Provozničkovy a Merhautovy ulice. Sestává z jednoduše seřazených menších objektů, na které navazují univerzitní koleje podobného charakteru. I zde opět jde o doplnění stávající situace obytnými budovami, které při svém nevelkém rozsahu nevytváří nové nebo samostatné sídlištní prostředí.

Pokud shrneme období sklonku 50. a první půle 60. let 20. století po stránce panelových sídlišť nejenom v Brně, ale pro většinu území České republiky, je možné nalézt různé tendence při utváření jejich prostorové kompozice. Zatímco zpočátku je po odvržení historizujícího stylu spolu s jeho blokovou zástavbou patrný silný příklon ke geometricky pravidelnému řazení jednotlivých objektů vedle sebe (například Praha-Červený Vrch), postupně se toto schéma rozvolňuje a více podřizuje terénní situaci (určitými mezičlánky jsou sídliště Brno-Julianov a Praha-Novodvorská,

kde domy vytvářejí zčásti pravidelné seskupení a zčásti se natačí podle charakteru terénu). Lesnou pak lze z určitého pohledu brát za mezní bod volného prostorového schématu. Rostislav Švácha tuto situaci metaforicky označuje za „*posun od Mondriana k Malevičovi nebo jako skluz od ortogonální skladby funkcionalismu k rozhybaným obrazcům bruselského stylu*“.³⁸

Období rozpínání

Od druhé půle 60. let a po celá 70. léta 20. století se zvětšuje objem hromadné bytové výstavby v podobě budování panelových sídlišť. Na nově zastavovaných územích kolem měst vznikají obytné celky ve větším počtu, než tomu bylo dosud, a zároveň narůstá jejich kapacita, která sahá řádově až k desetitisícům obyvatel. Na druhé straně se panelové skupiny protlačují i směrem dovnitř měst, mezi původní zástavbu.

Oproti předchozímu období obecně klesá důraz na estetický vzhled architektury a více se upřednostňuje racionalita, kvantita a ekonomika stavby. Naproti tomu se postupně a krok za krokem dosahuje určitého vylepšení obytného prostředí a zvyšování komfortu díky zkušenostem z provozu již postavených sídlišť i zvětšováním obytné plochy bytů na obyvatele.³⁹

Jestliže se v předchozí, experimentální fázi testovaly možnosti prostorového uspořádání sídlišť, nyní jsou již získané poznatky k dispozici pro další projektování obytných celků. Těžiskem zájmu výzkumů na této úrovni bylo pochopitelně fungování, sociologie, provoz atd., avšak velmi důležitým zjištěním, které mělo také zásadní vliv na následující vývoj podoby sídlišť, se vztahuje ke vnímání prostoru a jeho psychologickému působení na člověka. U nových sídlišť, která byla postavena na uvolněném schématu s maximem otevřeného prostoru, bylo zjištěno, že jejich prostředí může působit negativně na obyvatele právě následkem nedostatku pevně vymezených míst, zákoutí, intimních prostorů a určitého ohraničení, které by dodávaly pocity soukromí, útulnosti a určitého ukotvení.⁴⁰ Z tohoto důvodu se přistoupilo k vytváření částečně uzavřených forem, které se mohou oklikou navracet k motivu dvora atd.

Určitý vliv na vývoj sídlišť měly bezesporu politicko-spoločenské změny spojené s rokem 1968 a následnou normalizací. Ačkoli tyto události nelze chápat jako jasný obrat orientace stavebnictví směrem k sovětským vzorům, jejich důsledky byly poměrně rozsáhlé v oblasti typizace, plánování, směrnic pro hromadnou bytovou výstavbu atd.

V 70. letech 20. století obecně klesla obliba panelových sídlišť, což je důsledek jejich kvantitativní expanze i chápání jejich budování právě jako produktu politické a společenské situace. Kritika moderního urbanismu a potažmo sídlišť se mezi

38 Švácha, R.: *Architektura*, s. 48.

39 Osobní sdělení architekta Viktora Rudiše (2. 2. 2010).

40 Osobní sdělení architekta Viktora Rudiše (2. 2. 2010).

světovými teoretiky architektury objevuje již od konce 50. let.⁴¹ V Československu měla velký vliv teoretická práce Bohuslava Fuchse — *Nové zónování*.⁴² Vedle sídlišť stavěných samostatně za městem objevuje i propojení panelové zástavby s původním sídlem, které potom tvoří centrum takto vzniklého celku. V Brně, ke kterému se tato práce Bohuslava Fuchse vztahuje především, lze jako příklady jejího vlivu uvést Jundrov nebo Bystrc.⁴³

Lokalizaci nových brněnských sídlišť měl řešit směrný územní plán schválený v roce 1965. Zahrnoval především největší a nejdůležitější celky, kterými byl rozlehlý obytný soubor v okolí Bohunic a Starého Lískovce a sídliště Brno-Líšeň. Tyto — na naše poměry kolosální — soubory měly poskytnout bydlení zhruba pro osmdesát tisíc lidí. Vzhledem k tomu, o jak rozsáhlé projekty šlo, docházelo u obou celků k různým změnám v průběhu projektování i samotné výstavby, která se vlekla až do let osmdesátých.

Právě v souvislosti s novými požadavky na vnitřní i vnější uspořádání panelových domů se upouštělo od dřívějších typů, které umožňovaly stavbu především deskových nebo bodových, samostatně stojících objektů. V roce 1970 tak vznikla zcela nová konstrukční panelová soustava — B 70 (autorem byl František Zounek). Ta byla postupně rozvíjena do mnoha dalších variant. Hlavním cílem bylo vytvořit nový, flexibilní typ, stavebnici, jejíž základní stavební jednotkou nejsou sekce, ale *buňky*, které lze sestavovat a kombinovat podstatně volněji. Ve výsledku bylo dosaženo nejen pestřejší podoby a prostorového formování budov, ale také podstatně větší variability dispozic bytů.

Žabovřesky. Mezi starší zástavbou městských částí Žabovřesky a Královo Pole vzniká již od počátku druhé půle 60. let 20. století nové sídliště pro 12 500 obyvatel (Milan Steinhauer a František Kočí, realizace 1966–1980). Nachází se také mezi dvěma rušnými komunikacemi celoměstského významu, ty zde však nejsou dominantním prvkem. Jedna z nich (Hradecká ulice) představuje hranici, druhá (Žabovřeská) obytnou zónu protíná, nicméně schéma zástavby se této skutečnosti nepodřizuje tak jako v případě Starého Brna-jih, a vytváří zcela nezávislou strukturu.

Typickými objekty tu jsou relativně malé, čtyřpodlažní bodové domy. Jejich drobné měřítko nejenže koresponduje s okolními staršími stavbami, ale také umožňuje i v horních patrech úzký kontakt s parkově upravenými prostory mezi budovami, a tím se přibližuje ideálu *bydlení v zeleni*. Jde tak o celkem komfortní bydlení, zvláště pokud k tomu připočteme i dobré propojení s městem.

Naproti tomu nespočet otazníků vyvolává prostorová kompozice tohoto sídliště. Celkový rozvrh určily spíše technické požadavky nežli ohled na výsledný dojem.

41 Jacobs, Jane: *The Death and Life of Great American Cities*. New York 1961; Banham, Reyner: *The New Brutalism*. Architectural Press 1966; Hůza, Jiří: *Charty moderního urbanismu*. Praha 2002.

42 Fuchs, B.: *Nové zónování*. Praha 1967.

43 Švácha, R.: *Architektura*, s. 50.

Oč jsou bodové domy menší, o to hustěji jsou seskupeny. Na mírně svažitém terénu jsou uspořádány kobercově, avšak značně nepravidelně a bez jakýchkoli patrných vztahů mezi sebou navzájem. Některé k sobě přiléhají těsně, jiné jsou osamocené. Orientace objektů se nevztahuje ke komunikacím, případně k nějakému centru, ale ke světovým stranám (okna vždy směrem na východ a na západ). Příjezdové silnice a chodníky jsou k domům vedeny velmi volně. Vzniká tak značně spletitá struktura, tvořená množstvím stejných, avšak nepravidelně uspořádaných prvků. Obytný soubor doplňují tři skupiny výškových domů víceméně na periferii sídliště, zatímco jeho nepřilíživé centrum (prostorové i funkční) mezi ostatními objekty nevychází.

Zhodnotíme-li tedy sídliště Žabovřesky po stránce čitelnosti prostředí, jeho nepřehledná struktura se skládá z jednotlivých prvků propojených komplikovanou sítí přístupových cest. Výrazné objekty se nacházejí především při okrajích, a tak výsledný obraz tohoto celku udává záplava čtyřpatrových budov. Poměrně dobrý komfort bydlení, který sídliště představuje, je tak na druhé straně doprovázen špatnou orientací v zástavbě. Žabovřesky lze, podobně jako Lesnou, pro jejich volné uspořádání a propojení domů především s parkem (daleko více nežli například s komunikacemi) považovat za ukázkový výsledek snahy o *bydlení v zeleni* a oprostění se od tradičních městotvorných prvků ulice, bloku atd., zároveň jsou však příkladem úskalí, které tyto kompoziční principy představují.

Sídliště československo-sovětského přátelství. Označení, které bylo uděleno za „pomoc“ při vzniku nové panelárny v Brně-Chrlicích, zahrnuje obytný soubor na území obcí Bohunice a Starý Lískovec (dále jej budeme nazývat jen Bohunice). Sídliště pro přibližně třicet tisíc obyvatel (Pavel Krchňák a kolektiv, realizace 1973–1983), které zcela pohltilo obě jmenované obce, lze spolu s pražským Jižním Městem I chápat jako nejhorší příklad panelové výstavby.

Za svoji chabou popularitu vděčí hned několika skutečnostem. Na prvních místech to jsou nepříjemná poloha mezi dálnicí a přivaděči, mnohdy špatné technické provedení a surový betonový vzhled, který zvláště vynikne v kontrastu mnohaposchodových domů s přízemními staveními původní obce. Panelový dům zde získává takřka nelidské měřítko. Dalším, avšak úzce souvisejícím důvodem je kvantita a rozsah — nejenom velikost a počet jednotlivých budov nebo rozloha celého souboru, ale i nepřehledná, nečlenitelná masa obyvatel pohromadě působí negativně na jednotlivce (kvantita a uniformita zde potlačuje soukromí a ztotožnění se s místem ve smyslu domova). Podobnou příčinou negativního vnímání podoby prostředí je v tomto případě nepřilíživé čitelné uspořádání sídliště.

Konstrukční systém B 70, který zde byl poprvé využit, umožňuje skládáním sekcí a buněk vytvářet rozličné prostorové formy budov. V případě Bohunic se setkáváme především se zubatými řadami uskakujících sekcí. Tyto řady nemusí striktně souviset se sklonem terénu, naopak mnohdy leží napříč vrstevnicemi. Podobně volný vztah mají i se silnicemi. Specifickým rysem však je, že se řady mnohdy zalamují v pravém či tupém úhlu, čímž vymezují polouzavřená prostranství, tedy určitá

intimnější, částečně krytá místa (takto vzniklá „elka“ pak mohou tvořit ještě uzavřenější prostory vzájemným skládáním). Většinou je však seskupení jednotlivých zalomených či nezalomených řad (někdy větších, jindy menších) tak nepravidelné a bez patrných souvislostí, že vzniká opět značně nepřehledné prostředí, téměř betonový les bez návaznosti prvků. Organizační logiku do struktury nevnáší ani dopravní tepny, z nichž nejvýznamnější je tramvajový koridor protínající celé sídliště, který je však zároveň svým způsobem překážkou pro pohyb uvnitř obvodu.

Vedle Bohunic vznikají současně během 70. let 20. století velká sídliště i v Kohoutovicích, Bystřci a v Líšni. Ačkoli jde ve všech případech o rozsáhlé soubory, postavené de facto na zelené louce na samé hranici města, jejich urbanistická skladba a kompozice představuje pokaždé zcela odlišné pojetí.

Kohoutovice. Autorem pestrého sídliště, realizovaného v letech 1971–1981, je opět František Kočí. Kohoutovice jsou nicméně především studií Výzkumného ústavu výstavby a architektury (VÚVA), kde se zkoumají nové koncepce sídlištních útvarů, způsoby koncentrace, možné slučování, narůstání a variabilita provozních celků i jednotlivých funkcí.⁴⁴

Celková kompozice, poplatná výzkumným snahám, je velmi nesourodá. Zástavba stoupá z údolí a stáčí se po hřebeni kopce a doslova obkličuje původní obec. Rozhodně však nepřejímá starší strukturu, dílčí skupiny představují rozličné uspořádání jednotlivých typů objektů. Podél Libušiny třídy se tak nachází bodové domy ve volném rozložení, podélné domy orientované k hlavní komunikaci nebo naopak kolmo k ní, podřizující se vrstevnicím i ve striktním pravidelném řazení za sebe. Dále pak, směrem vzhůru, pětice třináctipodlažních budov, z nichž jedna nese na střeše kavárnu Grand Prix, forem upomínajících na dobývání vesmíru. Na vrcholu kopce se provoz soustřeďuje do hlavního uzlu u křižovatky Libušiny třídy s Žebětínskou ulicí a tomu odpovídá i kumulace občanského vybavení (v případě Kohoutovic byl bezesporu předmětem zájmu také vztah občanského vybavení a obytných budov). Mohutné deskové domy severně od zmiňovaného uzlu již sousedí s rozlehlým lesoparkem, jehož blízkost je jedním z hlavních zdrojů oblíbenosti tohoto sídliště. Pokud bychom však pokračovali dále Libušinou třídou po návrší kopce (Kohoutovická Baba), kde orientace staveb již nemusí brát ohled na sklon terénu, potkali bychom několik skupin drobnějších objektů, podélných i bodových (v rámci skupiny vždy stejných). Na první pohled zde zaujme vztah ve vzájemném uspořádání všech skupin, kdy pro každý typ (podélný i bodový) existuje varianta s natočením kolmo ke komunikaci nebo naopak rohem, zešikma, což jen podtrhuje výzkumné účely celého souboru.

Nejvyšší bod sídliště představuje velmi výrazný vodojem, patrný ze širokého okolí. Stává se tak nepřehlédnutelným prvkem panoramatu města. Netradiční

44 Vágner, S.: *Brno*, s. 261.

podoba třicetimetového betonového kalichu v této souvislosti vyvolává mnohé reakce. Předobrazem architektonického řešení, které vytvořil Tomáš Černoušek (1969), bylo dílo Suna Lindströma ve finské Uppsale z roku 1958.⁴⁵

Ľundrov. Jde o ukázkový příklad snahy o propojení nového sídliště se starší obcí. Ľundrov (autorem je Zdeněk Michal, realizace 1970–1976, 3 200 obyvatel) se nachází někde na pomezí menších útvarů a vlastních sídlišť (kapacitně jde o nevelkou skupinu, naproti tomu však vytváří do jisté míry svébytné prostředí).

Panelové domy typu T-06 B jsou uspořádány poměrně nezvykle. Aby nedošlo k degradaci krajiny, nevytvářejí dlouhé rovné řady. Devítipodlažní deskové budovy jsou propojené volnými lichoběžníkovými lodžiami a stáčejí se podle charakteru terénu. Tvoří tak dvě mohutná křídla objímající původní zástavbu a umožňují ze všech bytů kontakt se starou obcí a zároveň sousedí svojí zadní stranou s okolním lesem. Před domy jsou ve svažitém terénu garáže, jejichž střechy se využívají jako veřejné terasy s „promenádou“ podél domů. Mezi oběma křídly se při horním okraji obce nacházejí i čtyřpodlažní bodové panelové domy, promísené s rodinnými, což podtrhuje snahu o propojení starší a nové části a o spojení jejich obyvatel.⁴⁶ Bylo zde sice doplněno občanské vybavení odpovídajícího rozsahu, ale centrem zůstává původní část obce.

Bystrc. Rozsáhlá výstavba panelových domů probíhala od počátku 70. až do konce 80. let 20. století v Brně-Bystrci (Zdeněk Michal, realizace 1971–1990). Celý komplex sestává z několika dílčích, postupně budovaných částí, které dohromady vytváří pásovou obytnou zónu. Každá taková část zde má svoji samostatnou strukturu a organizaci. Je proto možné nahlížet na celý soubor spíše jako na konglomerát několika útvarů než jako na jednotné sídliště, přičemž jednotlivé celky odrážejí postupně se měnící tendence městského plánování a výstavby sídlišť.⁴⁷

Nejstarší částí je Bystrc I (soubor pro 10 800 obyvatel), kde panelová zástavba objímá starou obec a využívá její centrum na podobném principu propojení s původní situací jako v nedalekém Ľundrově. Je proto daleko více podřízena kontextu místa než následující etapy Bystrc II a Bystrc II A, nacházející se na protější straně „Staré dálnice“, které jsou již projektovány jako samostatné celky na volném prostranství.

V případě Bystrce II (kapacita 15 700 obyvatel) a Bystrce II A se projevují zvyšující se požadavky na hustotu zastavění, přítomné na přelomu 70. a 80. let 20. století, a z toho důvodu se zde také zvětšují objemy budov. Pro kompozici obou útvarů hraje důležitou roli centralizace služeb a občanského vybavení. Základním typem

45 Vlašánková, Milada: *Věžový vodojem v Brně-Kohoutovicích*. Architektura ČSR 32, 1973, s. 425; Michálek, Jiří: *Nekrytá strojně technologická zařízení ve výstavbě technologických závodů*. Architektura ČSR 32, 1973, s. 141.

46 Vágner, S.: *Obytný soubor Brno-Ľundrov*. Architektura ČSR 35, 1976, s. 146–149.

47 Michal, Zdeněk: *Bystrc, nová obytná zóna Brna*. Architektura ČSR 41, 1982, s. 61–64.

obytných domů je tu opět T-06 B v podobě devítipodlažních podélných objektů. Po stránce uspořádání je zde patrná stopa autora (Zdeněk Michal), podobně jako v Jundrově se budovy po třech sekcích zalamují a kroutí podle sklonu terénu. Spojovacím článkem mezi nimi tu nejsou lodžie, ale menší, upravené samostatné sekce. Tím, že zástavba nevytváří dlouhé jednotvárné řady, je zmírněno tíživé působení prostředí, které by mohlo být vyvoláno užitím stejných objektů při takové hustotě. Na okrajích souborů se vyskytují i formace bodových domů jako určitý přechodný prvek mezi sídlištěm a krajinou. K uspořádání souboru Bystrce II A, který již odráží tendence 80. let (realizace po roce 1984), se ještě vrátíme v pasáži o následujícím období výstavby.

Kapacita celého souboru měla dosahovat padesáti tisíc obyvatel, avšak po roce 1989 byly práce přerušeny a část Bystrce II A zůstala nedokončena. Propojení s okolní krajinou a rekreační oblastí Brněnské přehrady zvyšuje atraktivitu obytného prostředí Bystrce, na druhé straně se nachází v poloze od města velmi vzdálené, bez možnosti pracovního uplatnění v místě. Pro svůj charakter pásové obytné zóny se samostatně formovanými celky se do určité míry podobá pražskému Jihozápadnímu Městu.

Líšeň. Největší jednotné sídliště mělo vzniknout na severovýchod od města, v okolí staré Líšně, kde se počítalo s vytvořením kapacit pro padesát až šedesát tisíc lidí.⁴⁸ Jelikož jde o značně rozsáhlý počín, doznával výrazných změn v průběhu projektování i realizace. Z prvotního záměru tak bylo uskutečněno jen torzo.

Původní urbanistická studie vznikla v roce 1968 (Viktor Rudiš, František Zounek, Vladimír Palla, Aleš Jenček). Sídliště se mělo táhnout po vyvýšenině od Malé Klajdovky přes současnou polohu a starou obec a dále na jihovýchod v ještě větších objemech téměř až k dálnici a k Podolí. Podobně jako u menších celků bylo i zde optimální propojení městského prostředí s přírodním rámcem. Zastavovací schéma využívá pásový systém, kde je obytná zástavba s vyšší hustotou (tedy největší budovy) soustředěna do úzkého pásu tak, aby každý dům měl bezprostřední styk s okolní přírodou. Z tohoto pásu vinoucího se víceméně po hřebeni, který tvoří páteř sídliště, vybočují větve, na nichž se hustota zástavby snižuje a obydlí se ještě více dostávají do kontaktu s přírodou. Členěním souboru do menších celků, větvením, se autoři snažili rozmělnit masu obyvatel na menší společenské jednotky, pro které opětovně používají urbanistický prvek „ulice“. Toto členění se zdálo přijatelnější než tehdy užívané okrskové řešení, jak po stránce provozu a vybavení (okrsek představoval větší celek), tak po stránce psychologického dopadu na obyvatele, pro které myšlenka „naší ulice“ znovu nabízí pocit sounáležitosti.⁴⁹ Pro stavbu obytných domů se počítalo s podobným systémem jako byl B 70, kde by řazení obytných buněk

48 Press, František: *Urbanistická studie nového obytného obvodu Brno-Líšeň*. Architektura ČSR 28, 1969, s. 11.

49 Tamtéž, s. 12.

umožňovalo volné seskupování obytných prostorů. Plasticky tvořené stavby by tak měly charakter terasových domů. Hlavní centrum sídliště mělo ležet přibližně ve středu zmíněného pásu, tedy na průsečíku staré a nové obytné zástavby, kudy by probíhaly veškeré dopravní trasy. Vzniklý uzel by spojoval koncentraci pohybu s celosídlíštním vybavením (obchodní domy, kulturní podniky, služby atd.). Významný přínos větvičího schématu s logicky umístěnými centry spočívá také v usnadnění orientace, obzvláště jde-li o tak velký celek. Nelze zde nepostřehnout uplatňování podobných urbanistických principů jako v tehdejší době v okruhu George Candilise, u kterého byl Viktor Rudiš na stáží rok před vznikem tohoto projektu (větvení, forma lineární ulice).

Výrobní možnosti a situace v našem prostředí obecně však neumožňovaly realizaci sídliště v této podobě, a tak musel být projekt ještě několikrát přepracován.

Výsledný projekt (1976, Viktor Rudiš, Vladimír Palla, Aleš Jenček), který byl nakonec realizován v letech 1977–1985, se od původní vize odvíjí jen částečně. Nachází se jižně od Velké Klajdovky a západně od obce Líšně, tedy zhruba na polovičním území než v prvním podání. Celkový objem sídliště je 6 907 bytů.

Na členitém terénu zástavba obíhá ve tvaru podkovy středovou sníženou část. Toto řešení lehce připomíná situaci na Lesné, avšak namísto rokle s centrálním parkem tudy vede dráha tramvaje, která si vyžádala značné terénní úpravy v podobě ostrého zářezu. Hlavním dopravním tahem je vedle ní opět okružní silnice, která probíhá téměř po obvodu sídliště.

Obytné domy plně využívají stavební systém B 70, který umožňuje nejen sřetení do podélných domů, ale i vytváření různých prostorových formací. Schéma zástavby se částečně odvíjí od charakteru terénu, ale také podléhá cílenému prostorovému uspořádání. Nalezneme zde esovitě prohnuté řady bodových domů, podélné domy menšího měřítka i osmipatrové uskakuující řady. Nejvýznamnějším seskupením jsou však formace domů v horní části sídliště, kde jsou dlouhé řady (orientované striktně v ose východ-západ) doplněny kratšími, kolmo položenými objekty v místech zakončení dlouhých řad. Vzájemně tak vytvářejí do sebe zaklesnuté, meandrovité formace, v jejichž středu se nacházejí polouzavřená obdélníková prostranství. Jde v podstatě o „dvory“, v nichž leží především dětská hřiště, případně některé objekty občanského vybavení, a doprava je omezena na příjezd k domům. Toto řešení mělo obyvatelům zajistit útulnější veřejné prostory, ve kterých by našli více soukromí než v otevřeném, neohrazeném schématu zástavby. Zároveň jsou dětská hřiště apod. částečně chráněna před povětrnostními vlivy.⁵⁰

Líšeň zpravidla nebývá řazena k nejlepším sídlištím. Kritizován bývá především vnější vzhled, silně ovlivňující panorama města,⁵¹ ale negativně působí i další skutečnosti. Dispozice bytů se oproti dřívější praxi sice neustále vylepšovala, zvyšoval

50 Osobní sdělení architekta Viktora Rudiše (2. 2. 2010).

51 Kuča, K.: *Brno*, s. 183.

se standard a obytná plocha na osobu, ale kvalitu bydlení na druhé straně sráželo nekvalitní provedení, striktní typizace a malý důraz na dokončovací práce. Zatímco Lesná je příkladem sídliště, které bylo provedeno „vcelku“ a naráz, při realizaci Líšně byl kladen důraz především na obytné stavby a ostatní práce byly až na druhém místě. Zaprvé objekty občanského vybavení (školy, samoobsluhy apod.) byly na Lesné projektovány sídlišti na míru, Líšeň byla osazena univerzálními typizovanými objekty, jejichž podobu nemohli projektanti sídliště ovlivnit.⁵² Zadruhé se v případě Líšně dokončování parků a veřejných staveb po dostavění bytových domů táhlo velmi dlouho, což také nepřispívalo ke kvalitě obytného prostředí. Ačkoli za datum dokončení Líšně bývá označován rok 1985, některé jeho plánované části nebyly dokončeny ani do roku 1990 — zejména sportovní areál v centru sídliště.

Když se však podíváme na Líšeň po stránce čitelnosti prostředí, patří k nejvýraznějším a nejprehlednějším, jednotně vzniklým celkům. To je zapříčiněno na jedné straně využitím členitého terénu a na druhé rozdělením masы obytných objektů do menších útvarů, z nichž má každý svůj vlastní charakter. Všechny části jsou zároveň propojeny jasně vymezenými komunikacemi, obvodovou silnicí a středovým koridorem tramvaje. Líšeň si tak díky pestrému a přehlednému uspořádání prvků vytváří poměrně jasný a čitelný obraz.

Další celky 70. let 20. století. Vedle velkých sídlišť vznikaly během popisované doby od konce 60. a během 70. let 20. století i menší celky, které nepředstavují samostatné soubory, ale jsou v užším vztahu k okolnímu městskému prostředí, tedy mohou být různým způsobem zapojeny do starší zástavby svojí strukturou i fungováním. Ačkoli mohou v některých případech představovat výhodnější řešení, nejen po stránce provozu, než stavba samostatných sídlišť vzdálených od města (například z pohledu Fuchsova *Nového zónování*), mohou být na druhé straně brány i jako surové zásahy do dřívější situace.

Nepříliš populární soubor panelových domů tak vznikl v Brně na Staré Osadě, kde uspořádání budov nevychází z původní struktury, ale vzniká velmi jednoduchým seřazením. Karel Kuča komentuje celý soubor ostrými slovy: „[...] sídliště postrádá jakoukoli urbánní kulturu a znamená jen bezohledné rozrušení rostlé řadové rodinné zástavby, k níž programově nemá žádný vztah. Je tvořeno několika oblundně velkými panelovými bloky.“⁵³

Skupina v Králově Poli (Ladislav Volák a František Zounek, realizace 1969–1975) vyznívá daleko přirozeněji. Podélné budovy částečně respektují původní síť ulic a částečně vytvářejí otevřené schéma, v němž zástavba přechází do volně rozmístěných výškových objektů, které jsou zároveň pevně semknuty obíhající komunikací (Herčíkova ulice). Méně početným typem je pak řada drobnějších, čtyřpodlažních

52 Osobní sdělení architekta Viktora Rudiše (2. 2. 2010).

53 Kuča, K.: *Brno*, s. 183.

domů, které tvoří přechod do prostoru parku. Dá se říci, že tento celek působí v rámci možností příznivě, na čemž se podílí nejen návaznost na původní situaci, ale i různorodé zastoupení prvků, které tak způsobuje relativní pestrost a přehlednost prostředí.

Řečkovice, které představují jednu z nejbližších poloh od městského centra, byly v 70. letech 20. století rozšířeny o několik skupin panelových domů, jejichž výstavba souvisí i se vznikem nedaleké chemické továrny Lachema. Největší celek, který má téměř charakter samostatného sídliště (Pavel Krchňák, realizace 1969–1975), se nachází v úzkém pásu na východním okraji mezi rodinnými domy a později vytvořeným silničním obchvatem (Hradecká ulice) a sestává především z podélných budov, orientovaných vždy rovnoběžně s novými komunikacemi, avšak bez návaznosti na původní strukturu. Je doplněn volným uskupením třináctipodlažních objektů v jižní části i areálem sportoviště a služeb na severu. Několik dalších, uměřenějších skupin bytových objektů se v Řečkovicích mísí s původní zástavbou, vesměs však ve zcela vlastním rozvržení.

Obdobným příkladem je i Komín (František Kopřivík, realizace 1969–1980), kde je starší obec obkroužena panelovou zástavbou, z největší části tvořenou čtyřpodlažními domy. Ty představují, společně s novými komunikacemi, samostatné struktury několika menších skupin, kde orientace objektů vychází především z charakteru terénu. Jejich fungování je nicméně úzce spjato s původním centrem. Komín tak díky nenásilnému propojení s autentickou situací (na čemž má výrazný podíl decentní měřítko budov) představuje v rámci panelových útvarů určité kompromisní řešení a celkem přívětivé obytné prostředí.

Z podobných výchozích možností vyrůstá i sídlištní útvar ve Slatině, ale výsledek se zcela liší. Panelové domy o čtyřech a šesti podlažích ve formě podélných budov o třech sekcích, doplněných bodovými domy při okrajích, jsou seskupeny do mnoha podobných řad vedle sebe bez výraznějšího členění, čímž vzniká monotónní, nepřehledné prostředí. V tomto případě se na negativním vyznění podílí i zvlnění terénu, kdy je každý objekt v dané řadě natočen jiným způsobem. Pokřivené linie tak vnášejí do nečleněného, jednotvárného celku i prvky chaotického uspořádání. Ačkoli zde mohlo při využití nižší zástavby vzniknout relativně příjemné obytné prostředí, mohou i mnohá velká panelová sídliště díky důmyslnější kompozici představovat daleko lepší řešení.

Neobyčklý soubor, který byl postaven patrně jako experiment, leží u Olomoucké ulice (při její spodní části). Deskové panelové domy, uspořádané podle sovětských vzorů do čtverce (s otevřenými rohy), představují kompaktní formaci téměř charakteru blokové zástavby s uzavřenými vnitřními prostory. Zatímco uvnitř jednoho ze čtverců se nachází parčík, ve druhém je fotbalové hřiště, čímž se z paneláků stávají téměř tribuny. Toto podivuhodné spojení však nemůže vyhovovat ani hráčům, ani obyvatelům.

Nový Lískovec, nacházející se nedaleko sídliště Bohunice, je poměrně pestrou skupinou čtyř a osmipatrových, v obou případech podélných i bodových domů.

Zatímco bodové objekty jsou kobercově rozesety, podélné se po větších úsecích několika sekcí zalamují a kroutí podle vrstevnic. Tím vytvářejí hlavní kompoziční prvky tohoto souboru (ulice Oblá a Kamínky). Jde sice o stejné principy a použité typy jako v případech Jundrova a Bystrce, ale jednotlivé úseky zde nejsou propojené a jejich přechod je daleko méně plynulý. Na Nový Lískovec později bezprostředně navázalo sídliště Kamenný vrch, hranice mezi oběma fázemi zůstává jasně patrná podle užití odlišného konstrukčního typu panelových domů.

Shrneme-li dosavadní vývoj výstavby panelových sídlišť, je období 70. let 20. století (s určitými přesahy do okolních desetiletí) v Brně, stejně jako v ostatních československých městech, charakterizováno nejen průniky panelových domů do starších struktur, ale především také tvorbou kolosálních celků na okrajích, jakými jsou z dalších příkladů Jižní Město v Praze nebo plzeňské Severní Předměstí. Po stránce jejich prostorové kompozice existuje širší spektrum možností, od volného rozmístění prvků v prostoru přes seřazení dílčích, formálně odlišných skupin až po částečný návrat k uzavřenějším formám s náznaky tradičních motivů dvora a ulice.

Období zahušťování

Projektování panelových sídlišť v 80. letech 20. století pochopitelně navazuje na vývoj let sedmdesátých, navíc se však přidávají další tendence, které ovlivňují jejich celkovou podobu. Z předchozího desetiletí byla získána zkušenost, že velkokapacitní sídliště je vhodné rozbit do menších částí, a to jak po stránce prostorové, tak pomocí objemové diferenciací objektů. Jinými slovy – nežli vytvořit jednotvárný soubor obřích budov, je lepší rozčlenit obvod do dílčích struktur a mnohotvárnějších urbanistických forem zástavby. Použitím více architektonických typů by se naplnila snaha o vytvoření bohatšího a rozmanitějšího obytného prostředí. Tomu měly pomoci i uzavřenější prostorové formace, vymezené členitějšími hmotami.⁵⁴

Dalším důležitým poznatkem byl požadavek na komplexní řešení a realizaci sídliště. Vytvořením kvalitního obydlí, ale bez současného provedení ostatních funkcí a prvků sídliště se nedosáhne vytvoření kvalitního obytného prostředí. Špatně řešené části, byť i detaily (technologie, provedení, fungování apod.) se staly předmětem kritiky a diskuse mezi architekty i politiky.⁵⁵ Naproti tomu snahy architektů stále narážely na různá kritéria pro výstavbu, typizaci a možnosti výroby (panelárny, stavební podniky apod.).

Velkoprostorová sídliště ze 70. let 20. století zabírala rozlehlé plochy v okolí měst. Extenzivním využíváním prostoru však docházelo k čím dál většímu zabírání fondu zemědělsky obdělávatelné půdy. V reakci na tuto situaci bylo na politických

54 Sýkora, Miloslav: *Čtyřicet let socialistické bytové výstavby v ČSR*. Architektura ČSR 44, 1985, s. 145–148.

55 Šaman, Zdeněk: *40 let rozvoje územního plánování a urbanismu ve prospěch socialistické společnosti*. Architektura ČSR 44, 1985, s. 99.

místech rozhodnuto v souvislosti s budováním obytných zón o „intenzifikaci využití území“. Tato intenzifikace měla dva směry: pro okrajová sídliště, nově vznikající v okolí města, byla určena místa s nižší bonitou půdy, tedy s možností horšího zemědělského využití. Druhou variantou potom byla asanace a přestavba starších částí měst, ke které měl vývoj v 80. letech směřovat a která měla v 90. letech gradovat.⁵⁶

V prostředí československých sídlišť 80. let 20. století se zvyšuje hustota i výška zástavby, aby byl dodržen požadavek efektivního využití plochy. V prostorovém schématu se prosazují dvě tendence. Zaprvé je to pravidelné rozčlenění prostoru na základě pravouhlé mříže nebo rastru, do kterého jsou zasazovány obytné domy (Vinohrady, nerealizovaný projekt Viktora Rudiše pro Bosonohy atd.). Druhým směrem je polygonální, buněčná skladba objektů, které tak vytvářejí více nebo méně uzavřené prostory (Praha-Jihozápadní Město, Brno-Komárov, Bratislava-Dlhé diely).

V Brně byl v roce 1982 schválen územní plán, který se opět zaměřoval na rozvoj bytové výstavby.⁵⁷ Změna společenských a politických poměrů po roce 1989 však znamenala odvrát od dalšího budování panelových sídlišť, která jsou brána jako symbol socialistického stavitelství, a tak mnohá z nich zůstala nedokončena.

Vinohrady. Vedle pokračující výstavby starších sídlišť vznikl v Brně nový významný celek (projekt 1980 — Jan Doležal, Miroslav Dufek, Aleš Jenček, Pavel Plšek; realizace od roku 1981). Obytný obvod pro 18 tisíc obyvatel se nachází na Židenické terase, navazuje na sídliště Líšeň (původní projekt Líšně měl zahrnovat i toto území). Umístění nabízí široký výhled na celé město, zároveň však znamená pohledově extrémně výrazný prvek v panoramatu města.

Stavebním systémem pro panelové domy je modifikovaný typ B 70 (B 70/R). Nacházejí se zde tři hlavní typy obytných objektů, kterými jsou deskové čtyř- a osmi-podlažní domy a výškové dvanáctipodlažní budovy — nanejvýš příznačné pro toto sídliště —, které plně využívají slučovacíh možností daného konstrukčního typu a daly by se krkolomně označit jako spojení tří křížových sekcí.

Uspořádání prvků spočívá na základním rastru 100 × 100 m, na kterém jsou v šachovnicovém schématu výškové dvanáctipodlažní domy umístěny. Zbylá pole vyplňují pravidelně rozložené podélné stavby (vždy orientované ve směru východ–západ), ve dvojicích nebo samostatně, doplněné ostatním vybavením. K vytvoření toho rastru s uplatněním racionálního systému opakování tří základních bytových objektů (nikoli sekcí) vedl požadavek maximální hustoty obyvatel (zhruba 350 obyvatel/ha).⁵⁸

Ačkoli by se zdálo, že hustá a pravidelná struktura povede k jednotvárnosti a nepřehlednosti prostředí, systém komunikací napomáhá k pochopení prostorové

56 Tamtéž, s. 97–100.

57 Tomšíková, Marie: *Panelová sídliště v České Republice, výhled a vývoj do budoucna*. Architektura a urbanismus 2006, s. 60.

58 Doležal, Jan: *Brno Vinohrady*. Architektura ČSR 39, 1980, s. 314.

skladby a usnadňuje orientaci. Hlavní doprava je zde vedena (již tradičně) po obvodu, avšak ve středu sídliště protíná, a vytváří tak příčně položené centrum — základní uzel, osu —, od kterého vedou severojižním směrem pěší trasy, zatímco kolmo k nim a paralelně s centrem jsou položeny obslužné komunikace. Vzájemně vytvářejí onen rastr, komunikační síť pohybu po sídlišti. Lineární centrum tak výrazně přispívá k orientaci, k pochopení prostorových vztahů prvků a k přehlednosti celé formace.

Po stránce hustoty obyvatel představují Vinohrady jeden z nejvytíženějších brněnských souborů, nicméně potenciální dojem stísněnosti prostředí je snižován užitím jednoduchých podélných a výškových domů v krátkých formacích, čímž se uspořádání navrácí k otevřenějšímu urbanistickému schématu.

Bystrc II A. Nejmladší etapa budování obytné zóny v Bystrci byla započata po roce 1984, hustota již dosahuje 350 obyvatel/ha. Objekty jsou zde uspořádány ve svažitém terénu do přehledné formy elipsy. Její okraje vymezují bodové stavby a vnitřní části představují oblé řady podélných staveb. Příčnou osu tvoří několik velmi výrazných dvanáctipodlažních budov, které jako jediné v Bystrci užívají odlišný konstrukční typ (modifikace typu B 70), a jsou tak v rámci sídliště nepřehlédnutelným prvkem. U spodního okraje této osy se nachází velký uzel s koncentrací dopravy i vybavení (které však nebylo dokončeno v původně plánovaném rozsahu). Obdobně jako na Vinohradech je zde užit princip dvou hemisfér, oddělených středovou osou, s jasně definovaným centrem. Toto řešení zřetelně přispívá k logické organizaci a přehlednosti prostředí.

Panelová zástavba měla v Bystrci pokračovat ještě dále na východ směrem k Žebětínu. Na návrší nad souborem II A byl projektován další celek, tentokrát s převahou dvanáctipodlažních budov na základě pravouhlé sítě, v jejímž středu by se nacházel velký komplex škol a vybavení. Podélné objekty měly být především při okrajích této formace. Po roce 1989 však byly dokončeny jen první dvě oblé řady podélných domů, zbytek zůstal nerealizován a připravenou plochu, včetně hromad navezených panelů, pokryla divoká vegetace. Zavržení se však týká pouze panelové technologie, zatímco výstavba sídliště v dnešní době opět pokračuje — na základě původní pravouhlé sítě tu od roku 2006 vznikají tří- a čtyřpodlažní obytné domy s plánovaným počtem více než 1 600 bytů plus další vybavení.

Komárov, Kamenný Vrch. V Komárově byla ve druhé polovině 80. let 20. století postavena obytná skupina menšího měřítka. Její vznik souvisí se zmiňovanou fází přestavby a modernizace zchátralých obytných městských částí; před výstavbou samotnou se zde nacházely předměstské domy, které podlehly asanaci. Z pohledu prostorové kompozice se tu deskové domy spojují do větvcí se buněčné či polygonální struktury, známé od 60. let 20. století ze sídliště Le-Mirail v Toulouse. Ačkoli podobná organická formace není v Brně více rozšířena, na celostátní úrovni i celkově v evropském měřítku představuje poměrně využívané schéma pro obytnou zástavbu.

V případě sídliště Kamenný Vrch je již z názvu zřejmé, že zde nebylo možno použít striktně pravidelné schéma zástavby. Uspořádání deskových domů v dlouhých řadách podléhá sklonu terénu a je doplněno volně stojícími výškovými domy. V obou případech je základem typ B 70, jehož skladebné možnosti se tu dále rozvíjejí a zdokonalují (B 70/RI). Přestože se zde spojují základní negativa posledních sídlišť, kterými jsou nadměrná hustota, málo volných ploch, přílišná vzdálenost od centra města, minimum soukromí, obtížné parkování apod., je zdejší bydlení poměrně hodně vyhledávané. Důvodem je komfort bytů založený na důsledném uspořádání vnitřního prostoru. Jestliže se již od 50. let 20. století zkouší možnosti dispozice bytů v panelových domech, po třech desetiletích jejich vývoje je možné získané zkušenosti využít pro tvorbu nikoli nouzových a dočasných, ale kvalitních a ideálně řešených bytů.

Sídliště Kamenný Vrch, jehož výstavba započala v průběhu 80. let 20. století, představuje nejmladší brněnský panelový soubor. Práce na jeho stavbě pokračují po revoluci až do poloviny let devadesátých, i přesto byl však realizován pouze zlomek zamýšleného projektu, který sahal o několik kilometrů dál na západ k obci Bosonohy. Pokud by od jeho dokončení nebylo upuštěno, vzniklo by tak i zde „jihozápadní město“, které by představovalo suverénně největší sídlištní celek v Brně.⁵⁹

Shrme-li vývoj urbanistických tendencí v 80. letech 20. století pro oblast panelových sídlišť, více než v předchozích obdobích se zde projevují snahy rozčlenit velké soubory do menších, ale zároveň logicky strukturovaných částí. V zahuštěné zástavbě již nelze předstírat ideu *bydlení v přírodě*, a tak se v obytném prostředí po boku městotvorných prvků opět uplatňuje i centralizace, která hraje důležitou roli mimo jiné pro orientaci a pro celkovou představu o podobě sídliště.

Neuskutečněný vývoj

Výstavba panelových sídlišť víceméně končí s politickým obratem po roce 1989, avšak jakým směrem by pokračovala dále, naznačuje soutěž „Bydlení po roce 1990“, vypsaná Ministerstvem výstavby a techniky a Svazem architektů v roce 1983, jejímž cílem bylo najít nový, univerzální stavební typ, vhodný k výstavbě nových celků i k zapojení do městské struktury, který by splňoval širokou škálu požadavků od urbanistické skladebnosti až po komfort jednotlivých bytů a technologické detaily. Měl tak vzniknout velmi flexibilní systém schopný přizpůsobit svoje formy jakémukoli prostředí.⁶⁰

Výsledkem soutěže, které se zúčastnila řada československých projektových ústavů, bylo mnoho různorodých řešení, od otázek konstrukce a dispozice, formy a objemu staveb až po samotný architektonický výraz. Pokud si však budeme všimnat

59 Florian, Jan: *Územní plán brněnské sídelní aglomerace a územní plán sídelního útvaru Brno*. Architektura ČSR 43, 1984, s. 10–13.

60 Čelechovský, Gorazd: *Bydlení po roce 1990 – soutěž na novou generaci obytných domů a kompletujících objektů občanského vybavení*. Architektura ČSR 42, 1983, s. 5–24.

především prostorového uspořádání objektů, je společným motivem většiny řešení prostorová dualita, kde veřejné a komunikační prostory jsou oddělené od míst poskytujících určité soukromí a bezpečnost pro denní pobyt a odpočinek, výrazným prvkem kompozice je také právě centralizace obytného souboru.⁶¹

Jestliže se v tomto směru názory tvůrců z velké části shodují, je patrné, že odráží jí představu nejlepšího možného urbanistického řešení. Lze tedy také předpokládat, že tímto směrem by se ubírala výstavba sídlišť na sklonku 20. století.

III. ZÁVĚR — PESTROST PANELOVÝCH SÍDLIŠŤ

Projektování i výstavba panelových sídlišť představují v rámci architektury a městského plánování poměrně specifický úkol, kdy se vytváří obytné prostředí dosud nebývalého rozsahu, avšak zároveň pomocí nebývale omezených prostředků. Standardizace výroby, typizace objektů a různé normy a směrnice způsobují, že podoba sídlišť budovaných z betonových prefabrikátů se výrazně odlišuje od ostatních forem městského prostředí, a to nejen zásluhou technologie a vnějšího vzhledu jednotlivých budov, souhrnně označovaných proslulým názvem „panelák“. Výrazný podíl na tom má i kvantita a z dnešního pohledu i relativně krátký časový úsek, kdy bylo během třiceti let vystavěno nesmírné množství bytových domů (v roce 1990 tak panelová sídliště z let 1960–1989 představovala zhruba polovinu z celkového bytového fondu na území ČR⁶²).

Budeme-li se však pohybovat pouze v prostoru panelových sídlišť a budeme-li je srovnávat nikoli s ostatními obytnými celky, ale mezi sebou navzájem, bude možné i zde spatřovat do značné míry individualitu řešení a mnohotvárné podoby. Dokumentuje to přehled brněnských celků — i v rámci jednoho města vyskytují rozličná pojetí utváření prostředí. Nalezneme zde zástavbu vycházející z jasných urbanistických vzorů a směrů, ale také realizace úzce spjaté s prostředím daného místa a jeho situací. Po stránce kompozičních principů, tak jak je vnímá Jan Krásný,⁶³ dominuje uvolněné prostorové schéma, ale objevuje se i sevřená, i zcela volná skladba. Podobně by se dala nalézt široká škála řešení, kdybychom skupinu brněnských sídlišť podrobili různým dalším pohledům. Nakonec je tedy možné říci, že panelová sídliště nepředstavují šedivé a jednotvárné prostředí, ale s ohledem na své možnosti mohou naopak skýtat bohatství pestrých podob.

Druhou myšlenkovou linií, kterou jsme v textu sledovali, byl pokus o sestavení určitých kritérií, s jejichž pomocí by bylo možné poměřovat kvality různých sídlišť, aniž by výsledky úzce souvisely s výhodnější situací některých z nich, zatímco jiné by díky ztíženým podmínkám při vzniku byly dopředu hendikepovány (takovým

61 Tamtéž, s. 23–24.

62 Říha, Cyril: *V čem je panelák kamarád — kvantitativní ohledy kvalit české panelové výstavby 70. let*. In: *Husákov 3+bytová kultura 70. let*. Eds. Lada Hubatová-Vacková, Cyril Říha, Jan Čumlivski. Praha 2007, s. 21.

63 Krásný, J.: *Statě*, s. 27–42.

nevyrovnaným způsobem je například posuzování obytných celků podle množství parkově upravených ploch nebo hustoty obyvatel, zvýhodňující zejména některá sídliště 60. let 20. století, nebo také třeba podle kvality bytů a velikosti obytné plochy, nahrávající naopak pozdějším realizacím, ale i podle velikosti domů, množství služeb, vzdálenosti od centra apod.). Naopak v rámci možností poměrně objektivní, obecně použitelnou metodou se zde jeví hodnocení uspořádání a výsledného *image* obytného celku, tedy aspektů stále přítomných v každém takovém útvaru, nehledě na odlišnou situaci místa a podmínky vzniku. Jako kritéria pro posuzování kvalit prostředí tak lze brát osobitost, případně výjimečnost prostorové kompozice (souvisící s *identitou* prostředí) a zároveň přehlednou, logicky organizovanou strukturu (na níž je závislá *orientace* v daném útvaru).

V Brně je možné pozorovat celky, které z tohoto pohledu představují dobrá i špatná řešení. Za slabší příklady by se dala považovat zejména sídliště Bohunice, ale i Žabovřesky a z menších útvarů především Slatina. Jejich společným znakem je stále opakování podobných objektů (ačkoli navzájem se podstatně liší) v nejasných prostorových vztazích, čímž je dosaženo chabé představy o podobě a uspořádání prostředí. Pozorovatel procházející takovým souborem může mít ztíženou orientaci a nejasné povědomí, kde se zrovna nachází. Za spíše průměrná a nevyhraněná soubory lze považovat Kamenný Vrch, Kohoutovice, Řečkovice nebo Komín. Lesná, která má nesporné kvality díky propojení obytného a přírodního prostředí, nemá z našeho pohledu mezi ostatními sídlišti zcela nejlepší celkový obraz, neboť vedle svého příjemného charakteru bydlení v zeleni představuje i nepřiliš jasnou a přehlednou strukturu. Za nejlépe uspořádaná sídliště (v rámci Brna) je potom možné považovat Bystřec (novější části), Vinohrady a Jundrov, které mají osobitý ráz a zároveň i výraznou kompozici s jasnou a pochopitelnou strukturou.

Vidíme tak, že pro vytvoření příjemného obytného prostředí není podstatné to, jaké urbanistické koncepce a kompoziční principy se použijí — dobrých i špatných výsledků může být dosaženo při uplatnění různých typů zástavby, ať již založené na volném uspořádání nebo naopak na sevřenějších útvarech s prvky ulice, bloku apod. Naproti tomu významnou roli má propojení struktury obytného celku se specifickými podmínkami místa a využití možností dané situace. Pokud bychom však měli jmenovat jeden motiv, jímž je dosaženo čitelnějšího uspořádání, byla by to částečná centralizace, případně osovost sídliště, které umocňují význam prostorových vztahů v daném prostředí, aniž by zároveň hrál důležitou roli konkrétní charakter zástavby.

Panelová sídliště mají bezesporu svoje nedostatky. Nelze je však všechny posuzovat společně a brát je jako homogenní prostředí, případně jako protipól k tradiční městské struktuře, tvořené ulicemi a zděnými domy. Zatímco některé celky představují jen úložný prostor na obyvatele, jinde naopak nacházíme zdařilé, příjemně působící útvary, které mohou mít podstatně větší urbanistické kvality nežli mnohé další sídelní formace.

SEZNAM ČERNOBÍLÝCH PŘÍLOH

- P1** Brněnské sídliště Kamenný Vrch.
Foto Miroslav Divina, 2008.
- P2** Brněnské sídliště Bohunice.
Foto Miroslav Divina, 2008.
- P3** Brněnské sídliště Lesná.
Foto Miroslav Divina, 2009.
- P4** Brněnské sídliště Bystř.
Foto Miroslav Divina, 2009.

P1 Brněnské sídliště Kamenný Vrch.

P2 Brněnské sídliště Bohunice.

P3 Brněnské sídliště Lesná.

P4 Brněnské sídliště Bystrc.

HANA JORDÁNKOVÁ — LUDMILA SULITKOVÁ

**HISTORIOGRAFIE VE VZTAHU K MORAVSKÝM
KRÁLOVSKÝM MĚSTŮM VE STŘEDOVĚKU
A RANÉM NOVOVĚKU A EDICE MĚSTSKÝCH
PÍSEMností**

Summary: The authors present a complete overview of historiographical production concerning Moravian royal towns and cities in the Middle Ages (with the exception of the founding period) and in the early modern period (up to the 1620s) from the last twenty years; they also evaluate the condition and availability the sources of town or city materials in editions. In the evaluation of historiographical production, they put emphasis on the topics dealt with using innovative methods.

Keywords: Moravia, royal towns, Middle Ages, early modern period, historiography, editions.

Podnětem ke zpracování této studie se stala konference pod názvem *Města ve středověku a raném novověku*, uspořádaná Archivem hlavního města Prahy na podzim roku 2011. Nešlo ovšem o nějaké vybrané konkrétní okruhy k dějinám měst, ale o komplexní reflexi badatelských témat k městům od poslední bilanční konference v Pardubicích v roce 1991.¹ Ve vztahu k moravským městům však musíme upozornit na skutečnost, že zhodnocení historiografické produkce vázících se k nim za poslední desetiletí 20. století na zmíněné pardubické konferenci bohužel nezaznělo,² takže zde vyvstal hiát, který je možné jen zčásti překlenout využitím obecné bibliografie k dějinám našich měst z roku 1997.³ Proto jsme byly vedeny snahou sestavit alespoň pro poslední dvě desetiletí kompletní bibliografii k dějinám moravských měst ve středověku a raném novověku. Záhy se stalo zřejmým, že jde o velmi obsáhlý soupis, který jsme se tedy rozhodly publikovat samostatně.⁴

Současně ovšem vyvstávala také akutní potřeba, a to zvláště, jak řečeno, pro moravská města, zhodnotit zásadní badatelská témata posledních dvaceti let. Výsledky tohoto hodnocení předkládáme v české verzi⁵ na stránkách jistě nejpovolanějšího periodika (Brno v minulosti a dnes), zaměřeného dlouhodobě na objasňování jednotlivých historických epoch a fenoménů jednoho z předních královských měst na Moravě.

Náš hodnotící přehled jsme zároveň musely přesněji časově i tematicky vymezit. Jelikož počáteční etapu vzniku moravských měst na zmiňované pražské konferenci osvětlil důkladně Rudolf Procházka (*Historie a archeologie k poznání moravských a slezských královských měst ve 13. století*), navazuje náš výklad o středověkých zeměpanských městech na Moravě až pro období od 14. století, kdy už tato města byla plně konstituována. Problematickou se však stala i horní časová hranice. Ačkoli jsme ve zmíněném bibliografickém přehledu důsledně soustřeďovaly i všechny práce k moravským královským městům až do 18. století, k Brnu a Olomouci byly tituly historiografické produkce k pokročilému 17. a 18. století velmi početné.⁶ Nepochybně bude tedy vhodnější pojednat je následně v dobových společensko-politických, ekonomických i kulturních souvislostech, které přinesly ve vztahu k městům oproti předchozímu období mnohé změny. K jisté selekci jsme objektivně musely přistoupit také

-
- 1 *Česká města v 16.–18. století*. Ed. Jaroslav Pánek. Praha 1991. Pražská konference v roce 2011 se uskutečnila v rámci grantového projektu GA ČR č. 13-09254S. Jedním z výstupů projektu je i tento historiografický přehled.
 - 2 Poslední souborné zhodnocení viz Sulitková, Ludmila: *Přehled bádania o moravských mestách za roky 1959–1970*. Historický časopis 20, 1972, s. 585–612.
 - 3 *Bibliografie k dějinám měst České republiky*. Eds. Jaromír Kubíček a kolektiv. Brno 1997. Bibliografie bohužel mnohé tituly k moravským městům z posledních desetiletí 20. století nezachytila.
 - 4 Viz *Bibliografie k dějinám moravských královských měst*. Supplementum č. 20 sborníku Brno v minulosti a dnes (zaujímá historiografickou produkci k dějinám moravských královských měst od jejich počátků do konce vlády Marie Terezie).
 - 5 S laskavým svolením redakční rady sborníku Documenta Pragensia, v němž bude příspěvek zveřejněn v německé verzi (s ohledem na zahraniční badatele).
 - 6 Srov. poznámku 4.

z hlediska tematického, a to tam, kde se specifická výzkumná problematika už stala předmětem samostatného hodnocení, a docházelo by tedy ke zbytečné duplicitě. Kromě zmiňovaného objasnění zárodečného stadia měst R. Procházkou šlo ještě o vynětí problematiky židovského obyvatelstva, již se na pražské konferenci věnoval Pavel Kocman (*Židé v moravských městech a městečkách ve středověku a raném novověku*).⁷ Stranou také pochopitelně ponecháváme práce ryze uměnovědné specializace, nezaměřujeme se tedy ani na stavební vývoj měst a vývoj jednotlivých objektů, potažmo na opevňovací systémy a problematiku městských hradů.

Nejprve několik slov k vymezení kategorie královských měst na Moravě v námi sledovaném časovém rozpětí. Zatímco ve 13. století jich v této vedlejší korunní zemi bylo relativně více nežli ve vlastních Čechách, následující vývoj přinesl podstatné změny a z původních šestnácti královských měst, konstituovaných na Moravě ve 13. století,⁸ si svůj status do novověku udrželo jen šest (Brno, Olomouc, Jihlava, Znojmo, Uherské Hradiště a Uničov). Přitom je třeba mít na paměti, že první čtyři z uvedených měst se svou lidnatostí, hospodářským potenciálem i společensko-politickým významem v rámci městského stavu zcela vymykala z představy průměrného královského města ve vlastních Čechách. Pak také není divu — a následující řádky to jen podtrhnou —, že historiografická produkce, která se jich týká, je značně početná. Naproti tomu nesrovnatelně daleko méně titulů historické literatury (a tím méně specifických badatelských témat), jsme byly schopny soustředit pro středověk ke zbývajícím deseti moravským královským městům (Bzenec, Hodonín, Ivančice, Jemnice, Jevíčko, Litovel, Podivín, Pohořelice, Přerov, Uherský Brod), a celkově velmi nízký byl zájem historiků o dějiny Uničova, a to jak ve středověku, tak v raném novověku.

Co se týče období středověku, vývoj v moravských královských městech je samozřejmě reflektován v pracích syntetizujícího charakteru, z nichž připomenutí si rozhodně zaslouží monumentální dílo Františka Hoffmanna o středověkém městě v Čechách a na Moravě⁹ a dílo Jiřího Kejře o počátcích městského zřízení v našich zemích,¹⁰ které je souborným zpracováním tohoto velmi specifického odborného tématu. Především urbanistický vývoj měst se již také stal předmětem

7 Působení církve ve městech obecně pojednáváme pro středověk na příslušných místech a pro raný novověk zmiňujeme jen ty studie, které nejsou uvedeny v příspěvku Jiřího Míkulce, jenž rovněž zazněl na pražské konferenci (*Výzkum církve a náboženského života v raně novověkých městech*).

8 Stávající literatura sice častěji uvádí souhrnně osmnáct moravských královských měst v tomto období (Hoffmann, František: *K systémové analýze středověkých měst*. Český časopis historický 88, 1990, s. 272), ověřený výčet však vypovídá o počtu jen šestnácti měst panovnického založení. Podrobněji viz *Bibliografie k dějinám moravských královských měst, Úvod*, v tisku.

9 Hoffmann, F.: *České město ve středověku*. Praha 1992; Týž: *Středověké město v Čechách a na Moravě*. Praha 2009². V této souvislosti jen upozorňujeme, že pod názvem *Středověká města na Moravě a v sousedních zemích* se neskrývá pendant k výše jmenované práci Hoffmannově, ale sborník dílčích příspěvků z konference uspořádané k 780. připomenutí první zmínky o městě Hodoníně v roce 2008. *Středověká města na Moravě a v sousedních zemích*. Eds. Peter Futák, Miroslav Plaček, Marek Vařeka. Hodonín — Ostrava 2009.

10 Kejř, Jiří: *Vznik městského zřízení v českých zemích*. Praha 1998.

souborných zhodnocení. Na myslí máme encyklopedii našich měst a městeček Karla Kučí¹¹ a *Historický atlas měst České republiky*, v němž byla zatím z moravských královských měst zpracována Jihlava.¹² I když dílčí badatelská témata nemohou být z pochopitelných důvodů hlouběji rozebírána v syntézách dějin jednotlivých měst, je potěšitelné, že nejnovější monografie moravských měst Hodonína,¹³ Ivančic,¹⁴ Jemnice,¹⁵ Jihlavy,¹⁶ Olomouce a Uherského Hradiště¹⁷ rozhodně netrpí nešvarem přepisování starších poznatků. Všechny jsou založeny na důkladném pramenném studiu, které umožňuje v koncizní podobě předložit čtenáři buď výsledky reinterpretace známých skutečností, nebo zcela nové skutečnosti, získané studiem široké pramenné základny, k různým oblastem městského života (a v těchto ohledech je také na příslušném místě připomeneme). Z hlediska možnosti pojednat detailněji výsledky nejnovějších výzkumů pak mají výhodu vícesvazkové dějiny měst, což se týká jak již zmíněné Olomouce, tak především Brna, jejichž tzv. velké dějiny jsou rozvrženy na několik svazků a jejichž první svazek, zaměřený k nejstarším dějinám města, vyšel závěrem roku 2011.¹⁸

STŘEDOVĚK (REFLEKTOVÁNA LITERATURA VE VZTAHU K ĚSTNÁCTI MORAVSKÝM KRÁLOVSKÝM MĚSTŮM)

A nyní tedy již obrátíme naši pozornost k jednotlivým dílčím a specifickým výzkumným oblastem a tématům, v nichž se uplatnily inovativní metodické postupy. Pro

-
- 11 Kuča, Karel: *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Sv. 1–8*. Praha 1996–2011. Týž autor také zpracoval po stránce urbanistické a stavební přehled vývoje Brna od raného středověku po současnost — Týž: *Brno — vývoj města, předměstí a připojených vesnic*. Praha — Brno 2000. V práci jsou rovněž připojeny exkurzy k politickým, kulturním a církevním poměrům ve městě v jednotlivých historických obdobích. Zde mohl kromě jiného autor využít i svého soupisů památek na území Brna z roku 1989; Týž: *Památky Brna*. Brno 1991.
 - 12 *Historický atlas měst České republiky. Sv. 8. Jihlava*. Eds. Zdeněk Jaroš, Renata Pisková, Vlastimil Svěrák. Praha — Jihlava 2000.
 - 13 *Hodonín. Dějiny města do roku 1948*. Eds. Miroslav Plaček a kolektiv. Hodonín 2008.
 - 14 *Ivančice. Dějiny města*. Eds. Jiří Čejka a kolektiv. Ivančice 2002.
 - 15 *Dějiny Jemnice*. Eds. Jiří Tríska a kolektiv. Jemnice 2010; Smutný, Bohumír: *Jemnice*. In: Moravskobudějovicko Jemnicko. Eds. Vladimír Nekuda, Jan Janák, Pavel Michna. Brno — Moravské Budějovice — Jemnice 1997, s. 684–714; Plaček, Miroslav: *Středověké dějiny města*. In: *Dějiny Jemnice*. Eds. Jiří Tríska a kolektiv. Jemnice 2010, s. 43–114; Týž: *K proměně osady Jemnice na královské město*. *Archaeologia historica* (dále jen AH) 32, 2007, s. 93–102. Srov. též příspěvek R. Procházky.
 - 16 *Jihlava*. Eds. Renata Pisková a kolektiv. Praha 2009.
 - 17 *Dějiny Olomouce 1*. Eds. Jindřich Schulz a Jiří Šmeral. Olomouc 2009; Fiala, Jiří: *Dějiny města Olomouce v datech I. (do 1526)*. Olomouc 1995; Schulz, Jindřich: *Olomouc. Malé dějiny města*. Olomouc 2002; *Uherské Hradiště, královské město na řece Moravě*. Eds. Jaroslav Zapletal a kolektiv. Uherské Hradiště 2007.
 - 18 *Dějiny Brna 1. Od pravěku k ranému středověku*. Red. Rudolf Procházka. Brno 2011. Monografické zpracování tedy zatím postrádají města Bzenec a Uničov. I Znojmu a jeho širšímu okolí se dostalo už poněkud dříve kvalitního zpracování dějinného vývoje — Havlík, Lubomír: *Dějiny královského města Znojma a Znojemskeho kraje od nejstarších dob do sedmdesátých let 19. století*. Brno 1998.

středověk — a zejména pro jeho ranější fáze — znovu poukážeme na nezastupitelnost archeologických metod, pracujících s vyhodnocováním pramenů hmotné povahy. V dalším vývoji se už ovšem téměř výlučným zdrojem poznání starší historie, a tedy i historie měst, stávají prameny písemné, které se většinou nacházejí v příslušných veřejných, popřípadě také soukromých archivech nebo v jiných paměťových institucích (archiválie v nich podléhají stejnému režimu a evidenci podle platné specializované archivní legislativy). Mapování vývoje **městských archivů**, z nichž jen menšina je plně institucionalizována, patří jistě mezi prvořadě úkoly naší historiografie, bohužel ale zatím jen výjimečně jsou dějiny těchto archivů, včetně archivů předních královských měst, zpracovány skutečně vyčerpávajícím způsobem. Proto je důležité upozornit na kolektivní monografii, vzešlou z konference *Městské archivy a městští archiváři* uspořádané v roce 2009 Archivem města Brna k připomenutí jeho osmdesátiletého samostatného trvání.¹⁹ Důkladnější pozornosti se zde dostalo vývoji jubilujícího archivu, a to právě v širším kontextu vývoje našich městských archivů obecně (Hana Jordánková — Ludmila Sulitková)²⁰ a obsažen je i stručnější přehled o vývoji jihlavského archivu (Vlastimil Svěrák),²¹ založený ovšem na předchozích dalších autorových studiích k tomuto tématu,²² včetně zájmu o životní kariéry jihlavských německých archivářů a o jejich ediční činnost.²³ Vývoj olomouckého městského archivu, jemuž místní správa věnovala značnou pozornost už v 19. století,²⁴ zpracoval Vladimír Spáčil — v souborné práci *Sbírka listin archivu města Olomouce*²⁵

- 19 Rovněž k 70. výročí existence brněnského městského archivu v roce 1999 se konala konference, byla však pořádána spolu s oslavami jubilea Moravského zemského archivu. Z jejího jednání vzešel sborník *Archivy na prahu tisíciletí. Sborník příspěvků z konference uspořádané u příležitosti 160. výročí založení Moravského zemského archivu a 70. výročí založení Archivu města Brna ve dnech 14.–15. června 1999*. Eds. Ivan Štarha, Kateřina Smutná. Brno 2000; z moravských královských měst je v něm věnována pozornost vedle Brna (Zřídka Veselý, František: *Vzájemná spolupráce obou jubilujících archivů*, s. 125–128) i Jihlavě (srov. poznámku 22).
- 20 *Městské archivy a městští archiváři*. Eds. Jana Čermáková, Radana Červená, Hana Jordánková, Ludmila Sulitková. Brno 2010; Sulitková, L.: *Městské archivy v českých zemích a současný stav poznání*. In: *Městské archivy a městští archiváři*. Eds. Jana Čermáková, Radana Červená, Hana Jordánková, Ludmila Sulitková. Brno 2010, s. 13–24; Jordánková, Hana — Sulitková, L.: *Archiv města Brna v retrospektivě 1929–1994*. In: *Městské archivy a městští archiváři*. Eds. Jana Čermáková, Radana Červená, Hana Jordánková, Ludmila Sulitková. Brno 2010, s. 25–59.
- 21 Svěrák, Vlastimil: *Mezitky v historii jihlavského městského archivu*. In: *Městské archivy a městští archiváři*. Eds. Jana Čermáková, Radana Červená, Hana Jordánková, Ludmila Sulitková. Brno 2010, s. 291–305.
- 22 Týž: *Jihlavští archiváři*. Státní okresní archiv v Jihlavě, 1999, s. 20–28; Týž: *Jihlavský městský archiv a jeho archiváři*. In: *Archivy na prahu tisíciletí. Sborník příspěvků z konference uspořádané u příležitosti 160. výročí založení Moravského zemského archivu a 70. výročí založení Archivu města Brna ve dnech 14.–15. června 1999*. Eds. Ivan Štarha, Kateřina Smutná. Brno 2000, s. 103–107; Týž: *Jihlavští němečtí archiváři a historikové a jejich ediční činnost*. In: *Česká beseda o německých badatelích v oblasti pomocných věd historických, archivnictví a edic historických pramenů*. Ed. Hana Pátková. Praha 2000, s. 67–76.
- 23 Srov. poznámku 22.
- 24 Spáčil, Vladimír: *Archivní řád olomouckého městského archivu z roku 1881*. Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 1 (20), 1992, s. 29–36.
- 25 Týž: *Sbírka listin archivu města Olomouce 1261–1792*. Olomouc 1998.

shrnul své předchozí poznatky k počátkům městského archivu a městským písařům.²⁶

Mezi odbornou veřejností jistě není zapotřebí zvlášť zdůrazňovat, že právě z úřední činnosti původních správních kolegií postupně vznikaly fondy měst, v nichž z badatelského hlediska — a zvláště pro starší období — nejdůležitější zdroj poznatků představují listiny (většinou jde samozřejmě o listiny městem přijaté) a městské knihy jako vlastní produkty všestranných aktivit městské správy. Fungování a personálnímu obsazení **městské kanceláře** a jejímu sepětí s vrcholným správním orgánem věnoval badatelský zájem pro Olomouc opětovně Vladimír Spáčil, v tomto případě v monografii *Písaři a kanceláře města Olomouce do roku 1786*,²⁷ kdy zde vznikl regulovaný magistrát. Součástí práce je jak výklad o činnosti a služebních povinnostech písařů (rovněž na základě dostupných kancelářských instrukcí, z nichž nejstarší pochází z roku 1430, další však až, jak je pochopitelné, z osvěcenského 18. století),²⁸ tak přehled všech zjiitelných písařů (nejen radních) v celém širokém časovém rozpětí od roku 1343. Za připomenutí stojí skutečnost, že v Olomouci mohli městští písaři současně být členy rady, což lze ovšem doložit až pro pokročilé 16. století, kdy se značně zmnožuje využitelná pramenná základna. Jak ještě ukážeme níže, takové sepětí funkcí bylo naopak zcela nemyslitelné v konkurenčním královském městě Brně.

Činnost městské kanceláře byla soustavně sledována i pro Brno (Hana Jordánková — Ludmila Sulitková), tam však s větším zřetelem k novověkému období. Základ pro některá konstatování, která nelze vyčíst přímo z pramenných zmínek, zde však na rozdíl od Olomouce představoval komplexní paleografický průzkum všech dochovaných středověkých i raně novověkých městských knih (v celkovém počtu cca 500 jednotlivin). Jeho výsledky mohly být uloženy také do syntetizující monografie naznačující místo středověkých brněnských městských knih, jejichž souvislá řada začíná rovněž jako v Olomouci rokem 1343, v kontextu vývoje **městských knih** v našich zemích obecně, a to i se zřetelem k jejich edičnímu zpřístupňování (Ludmila Sulitková).²⁹ Tento rozbor přispěl kromě jiného i ke zjištění, že není možné považovat za bezvýhradnou stávající představu o postupném rozvoji různých typů městských knih ze smíšených pamětních knih, v mnoha (především větších) městech totiž existoval tento typ knih současně s agendově rozrůzněnými knihami. V příslušné kapitole této publikace jsou také výsledky zmíněné paleografické analýzy zohledněny ve vztahu k posloupnosti jménem identifikovatelných **písařů**

26 Týž: *Počátky městského archivu a městští písaři v Olomouci do 17. století*. Acta Universitatis Carolinae (dále jen AUC), Philosophica et historica 1, Z pomocných věd historických 10, 1992, s. 135–140.

27 Týž: *Písaři a kanceláře města Olomouce do roku 1786*. Olomouc 2001.

28 Za diskutabilní je možno považovat jeho pojetí, v němž písaře městských úřadů, a to i takových, které působily jen na nezbytně přechodnou dobu, lze považovat za samostatné kancelářské jednotky, což by zřejmě bylo na místě až v pokročilém novověku. Viz recenzi L. Sulitkové, Časopis Matice moravské 121, 2002, s. 515–521.

29 Sulitková, L.: *Vývoj městských knih v Brně ve středověku (v kontextu vývoje městských knih v českých zemích)*. Praha 2004.

v městské kanceláři. Dílčí paleografické postřehy (ve smyslu užšího chronologického vymezení k brněnským městským knihám ze 14. století) jsou uvedeny rovněž v úvodu k edici brněnských berních rejstříků z přelomu 14. a 15. století (Kateřina Urbánková — Veronika Wihodová),³⁰ kterou ještě zmíníme níže, a ve studii Veroniky Wihodové o působení městského písaře Jana z Pustiměře.³¹ Fungování městské kanceláře ve Znojmě a náplní činnosti městských úředníků a služebníků, bohužel ale jen pro období první třetiny 15. století, se věnovala Ivana Hubáčková³² a rozboru nejstarší knihy města Jihlavy Helena Nedbalová,³³ jejíž studii více přibližujeme v souvislostech agendy městského soudu.

Z **listinného materiálu** využil Vlastimil Svěrák výše zmíněného Spáčilova soupisu a zhodnocení olomoucké sbírky listin k nastínění její výpovědní hodnoty i pro dějiny Jihlavy a širšího Jihlavska³⁴ a rozboru německých listin z vlastní jihlavské městské kanceláře 15. a 16. století věnovala pozornost Jana Martinák. Její rozbor směřoval sice výlučně k jejich zhodnocení z lingvistického hlediska,³⁵ to ovšem představuje v posledních dvou desetiletích málo sledované, a tedy tím přínosnější badatelské téma (na jiném typu materiálu viz rovněž níže zmíněné rozbor pro Olomouc středověku a raného novověku). Výjimečné téma také představoval výzkum právní relevance středověkých městských privilegií v pokročilém novověku. Pro královské Brno se této otázce věnoval Vladimír Vašků.³⁶ Na jeho inovativní přístup navázala Ludmila Sulitková, která zjišťovala, kolika listinám z původního souboru privilegiálních listin, jež Brno obdrželo do konce lucemburské sekundogenitury (a jež jsou také obsaženy v právních knihách a dochovaných kopiářích městských listin), se dostalo konfirmace za dalších panovníků z habsburského rodu v průběhu 18. sto-

30 *Brněnské berní rejstříky z přelomu 14. a 15. století*. Eds. Kateřina Urbánková, Veronika Wihodová. Brno 2008.

31 Wihodová, Veronika: *Brněnský městský písař Jan z Pustiměře*. Brno v minulosti a dnes (dále BMD) 20, 2007, s. 59–84. Její tvrzení, tamtéž, s. 61, že L. Sulitková (míněna práce *Vývoj městských knih*) vycházela zejména z poznatků Jaroslava Dřímala a dále pak z již zmiňované edice berního pramene z roku 1432, je v souvislostech s výše nastíněnými skutečnostmi zcela zavádějící.

32 Hubáčková, Ivana: *Městská kancelář ve Znojmě v první třetině 15. století*. Ročenka Státního okresního archivu ve Znojmě 2002, s. 10–23; Táž: *Úředníci a služebníci města Znojma v první třetině 15. století*. Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis 6, 2003, s. 171–183.

33 Nedbalová, Helena: *Nejstarší kniha města Jihlavy*. Vlastivědný sborník Vysočiny — oddíl věd společenských 9, 1994, s. 109–121. Srov. poznámku 113.

34 Svěrák, V.: *Význam olomouckých listin pro historii Jihlavska*. Jihlavská archivní ročenka 1, 1999, s. 79–91.

35 Martinák, Jana: *Historiolingvistická analýza německých listin z 15. a 16. století vyhotovených v jihlavské písařské kanceláři (Příspěvek k rané nové horní němčině)*. Jihlavský archivní občasník 1, 2003–2004 (2005), s. 41–89. Novátorské práce spojené s výzkumem němčiny jako „kancelářské“ řeči na Moravě jsou spojeny se jménem Zdeňka Masařka, jsou už ovšem staršího data. Pro raný novověk viz Spáčilová, Libuše: *Das Frühneuhochdeutsche in der Olmützer Stadtkanzlei. Eine textsortengeschichtliche Untersuchung unter linguistischem Aspekt*. Berlin 2000.

36 Badatelské téma konfirmací 18. století bylo otevřeno Vladimírem Vaškům na brněnské Filozofické fakultě. Vašků, Vladimír: *Panovnícké konfirmační listiny pro město Brno z let 1633–1720*. BMD 21, 2008, s. 401–443 s reminiscencí na starší konfirmace.

letí³⁷ (přílohou studie je také edice jednoho dosud neznámého mandátu krále Jana z roku 1333). Pod vedením Vladimíra Vašků vznikla rovněž šířeji zaměřená práce Lenky Martínkové zabývající se zeměpanskými konfirmacemi z lucemburského období pro moravské příjemce, mezi nimiž z královských měst figurují kromě Brna také Olomouc, Jihlava, Znojmo, Uničov, Uherský Brod a Litovel (dvě posledně jmenovaná tedy jako královská města pro období středověku).³⁸ Údajné privilegium markraběte Jošta pro moravská města analyzoval po obsahové i diplomatické stránce Jaroslav Mezník a dovodil, že jde o falzum.³⁹ Brilantní diplomatickou a obsahovou analýzu ve všech historických souvislostech předvedl rovněž Petr Elbel, který se soustředil na adekvátní výklad mandátu krále Zikmunda, týkající se znojenských mlýnů.⁴⁰

Patří-li **ediční činnost** mezi nejnáročnější polohy historiografické práce, pak je potěšitelné, že se z období středověku také dočkaly zpřístupnění některé z významných městských knih, mezi něž, v souladu s míněním Františka Hoffmanna, zařazujeme i knihy právní,⁴¹ utvářené z převážné části z výroků městských soudů. Nejvýraznější byly v uplynulém období ediční práce ve vztahu ke středověkým pramenům v Brně.⁴² Zde byla připravena edice jak unikátní pamětní knihy ze 14. století (i v ní jsou ve velkém obsažena rozhodnutí městského soudu, v tomto případě však převážně v nesporné agendě),⁴³ tak také proslulé brněnské právní knihy písaře Jana, založené v polovině 14. století,⁴⁴ a jejího stručnějšího výtahu z konce 70. let 14. století,⁴⁵ zvaného *Manipulus vel directorium iuris civilis*. Přitom je zapotřebí si uvědomit,

-
- 37 Sulitková, L.: *Soupisy výsadních listin pro Brno do roku 1411 v Archivu města Brna a jejich konfirmace*. BMD 22, 2009, s. 43–71.
- 38 Martínková, Lenka: *Zeměpanské konfirmační a konsensní listiny z lucemburské doby pro moravské příjemce*. Brno 2003. Studie vychází z doktorské dizertační práce jmenované, obhájené na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně v roce 1998.
- 39 Mezník, Jaroslav: *Údajná listina markraběte Jošta pro moravská města*. Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis C 2, 1995, s. 42–45.
- 40 Elbel, Petr: *Co to znamená, když „die müllen nicht in den sleiffen geen“, aneb o jednom nesrozumitelném mandátu krále Zikmunda, znojenských mlýnech v pozdním středověku, omylech Zikmundovy kanceláře a úskalích ediční práce*. Sborník Státního okresního archivu Znojmo, Historický a vlastivědný sborník Znojemska a Moravskokrumlovska, 2009, s. 9–27.
- 41 Jsou pojaty mezi městskými knihami rovněž ve výše zmíněné publikaci L. Sulitkové o vývoji našich středověkých městských knih (viz poznámku 29).
- 42 Srov. také studii Sulitkové, L.: *Stav a perspektivy zpřístupňování městských knih v českých zemích (středověk a raný novověk)*. Ústecký sborník historický. Supplementum 1, 2010, s. 27–38.
- 43 *Pamětní kniha města Brna z let 1343–1376 (1379)*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 2005; *Pamětní kniha města Brna z let 1391–1515*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 2010.
- 44 *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století. I. Úvod a edice*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 1990; *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století. II. Komentář*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 1992; *Právní kniha města Brna z poloviny 14. století. III. Rejstříky a přehledy*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 1993.
- 45 Jan z Gelhausenu — *Příručka práva městského (Manipulus vel directorium iuris civilis)*. Ed. Miroslav Flodr. Brno 2008. V této edici porovnává verze Manipulu, dochované v Brně (Archiv města Brna, fond A 1/3 Archiv města Brna, Sbirka rukopisů a úředních knih, inv. č. 3, konec 14. století) a v Olomouci (Zemský archiv Opava, pobočka Olomouc, fond Kapitulní knihovna, sign., CO 328, konec 14. století).

že brněnský soud fungoval zároveň jako vrchní právní stolice jihoněmeckého práva pro širokou oblast jižní, jihovýchodní a jihozápadní Moravy. Všechny zmíněné edice připravil Miroslav Flodr,⁴⁶ přičemž důkladnou znalost brněnského práva ještě zúročil v mnoha komplementárních studiích o povaze původního brněnského práva jako v podstatě jediného u nás, které je autentické a od začátku 15. století podstatnou měrou ovlivňuje i právní praxi ve vlastních Čechách,⁴⁷ včetně pražských měst. Přesto, že na tomto poli bylo vykonáno tolik soustředěné badatelské práce, brněnské městské právo jako v našich poměrech zcela unikátní soubor norem by si do budoucna zasloužilo ještě další systematický výzkum, a to zejména z pozice právních historiků. Bylo by zapotřebí věnovat pozornost dalším redakcím a filiacím právní knihy i Manipulu a v té souvislosti právnímu vývoji v Brně v 15. a 16. století, respektive rovněž obapolnému vztahu brněnského městského práva k právu zemskému.⁴⁸ Miroslav Flodr ještě v samostatné studii zhodnotil osobnost notáře Jana jako tvůrce brněnské právní knihy⁴⁹ a zabýval se zatím jako jediný rovněž jurisdikcí městských orgánů ve vztahu k předměstím.⁵⁰ Městskému zřízení na celém Brněnsku se v souvislosti se sídelním vývojem do sklonku vlády lucemburské sekundogenitury na Moravě věnoval v obsažné studii Jiří Doležel.⁵¹

Z dalších pramenů se dočkaly důkladné edice i brněnské berní rejstříky z let 1367, 1387, 1389 a 1432 (jako pokračování pověstné edice Mendlovy z roku 1935), a to přispěním mladých editorek Kateřiny Urbánkové a Veroniky Wihodové.⁵² Velkou výhodou je, že editorky opatřily edici všech čtyř berních rejstříků společným jmenným a věcným rejstříkem, který dalším badatelům umožňuje lépe nalézat souvislosti,

-
- 46 V případě pamětní knihy mohl M. Flodr navazovat na edici připravenou už Bertoldem Bretholzem. Její kartáčový otisk, zachovaný v Archivu města Brna, ovšem z nepochopitelných důvodů postrádal rejstříky. Flodr, Miroslav: *Nálezy brněnského městského práva. Svazek I. (-1389)*. Brno 2007; Týž: *Brněnské městské právo na konci středověku (1389 – konec 15. století)*. Brno 2008. Srov. též poznámky 43–45.
- 47 Týž: *Privilegium města Brna z roku 1243 a jeho velké dědictví*. BMD 13, 1995, s. 23–37; Týž: *Brněnské městské právo. Zakladatelské období (-1359)*. Brno 2001; Týž: *Brněnské městské právo po smrti notáře Jana*. Časopis Matice moravské 121, 2002, s. 33–46; Týž: *Brněnské městské právo po smrti notáře Jana (1359–1389)*. Brno 2006; Týž: *Brněnské městské právo na konci středověku (1389 – konec 15. století)*. Brno 2008. Nevýhodou ovšem je, že Miroslav Flodr nebere v potaz další filiace brněnského práva, a to jak vlastní právní knihy, tak jejího praktického výtahu.
- 48 Pro mladší období se objevně věnuje ustanovením zemských zřízení ve vztahu k městům Jana Janišová — viz poznámku 194.
- 49 Flodr, M.: *Cesta k právu a spravedlnosti. Jan, notář města Brna*. In: *Osobnosti moravských dějin I*. Eds. Libor Jan, Zdeněk Drahoš ve spolupráci s Demeterem Malatákem a Pavlem Pumprem. Brno 2006, s. 89–102.
- 50 Týž: *Úsilí městské rady o jurisdikci nad brněnskými předměstími ve 13. a 14. století*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 42, 1995, s. 25–38.
- 51 Doležel, Jiří: *K městskému zřízení na středověkém Brněnsku do roku 1411*. *Mediaevalia archaeologica* 2, 2000, s. 159–259. Je to práce komplexní, využívající pramenů historických i archeologických a neopomíjející ani žádný z titulů relevantní literatury. Doležel kromě jiných využíval rovněž velmi hodnotných studií Mojmir Švábenského, v nichž tento zase rozšiřoval poznání obsažené v syntéze Bertolda Bretholze; Bretholz, Bertold: *Geschichte der Stadt Brünn (bis 1411)*. Brünn 1911. Švábenský, Mojmir: *K hospodářským dějinám Brna v letech 1243–1411*. BMD 12, 1994, s. 175–253; Týž: *K dějinám Brna v letech 1243–1411*. BMD 13, 1995, s. 259–337.
- 52 *Brněnské berní rejstříky*.

zejména v majetkových a rodinných vazbách brněnských obyvatel. Jelikož ve středověku mají počátek i jiné druhy městských finančních knih, je zapotřebí na tomto místě zmínit také jejich katalog, připravený Ludmilou Sulitkovou,⁵³ o němž se ještě podrobněji zmíníme u edic raného novověku. Hana Jordánková spolu s Ludmilou Sulitkovou pak také v samostatné studii pojednaly o soudobých možnostech edičního zpřístupnění brněnských finančních knih,⁵⁴ včetně knih berních, které jsou pro toto město dochovány zejména pro novověk v téměř ucelených řadách.⁵⁵ Na tomto místě znovu připomínáme obecněji koncipovanou práci k vývoji středověkých brněnských knih v kontextu vývoje městských knih v našich zemích, zmíněnou výše (Ludmila Sulitková), hodnotící kromě jiného dosavadní stav jejich edičního zpřístupňování.⁵⁶ O souborném přehledu téže autorky ke stavu a perspektivám zpřístupňování našich středověkých a raně novověkých městských knih⁵⁷ se ještě zmíníme níže v souvislostech edičních aktivit vážících se k ranému novověku.

Co se týče samotného Brna, je nutné obrátit pozornost ještě k jinému typu středověkých pramenů, totiž k rukopisům neúřední povahy, kde nejde o edice jednotlivin, ale o kvalifikované soupisy, respektive katalogy. Na tomto poli představují doslova badatelský „průlom“ dva z nich, a to jak šíří pojednáváné látky, badatelsky zatím v mnoha případech neznámé, tak precizností zpracování. Jde o soupis rukopisů městské farní knihovny, zpřístupněný v nedávné době Stanislavem Petrem,⁵⁸ a soupis sbírky rukopisů Antonína Bedřicha Mitrovského, uložené v Archivu města Brna, sestavený Irenou Zachovou ve spolupráci se Stanislavem Petrem.⁵⁹ V poslední jmenované sbírce je ovšem z obsahového hlediska zastoupeno jen minimum středověkých rukopisů, gros tvoří rukopisná materie od 18. století.

Značně pokročilo i zpřístupňování nejvýznamnějších jednotlivých městských knih pro **Olomouc a Jihlavu**. Osvědčený editorský tým Vladimír Spáčil a Libuše Spáčilová editoval *Památnou knihu olomouckou z let 1430–1492* (s přípisky k roku 1528), původně mylně považovanou za knihu právní,⁶⁰ a v Olomouci dochovanou

- 53 Sulitková, L.: *Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619. Katalog. Úvodní svazek*. Brno 1998; Táž: *Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619. Katalog. I. svazek. Knihy městského hospodaření. 1. Knihy početní a) komorní počty 1467–1619*. Brno 1999; Táž: *Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619. Katalog. II. svazek. Knihy městského hospodaření. 1. Knihy početní b) radní počty 1523–1619*. Brno 2001; Táž: *Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619. Katalog. III. svazek. Knihy městského hospodaření. 1. Knihy početní c) počty města a jeho zařízení 1468–1619*. Brno 2003.
- 54 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Možnosti edičního zpřístupnění brněnských finančních knih*. Ústecký sborník historický. Supplementum 1, 2010, s. 177–185.
- 55 Sulitková, L.: *Městské úřední knihy z Archivu města Brna 1343–1619. Katalog. Úvodní svazek*.
- 56 Srov. poznámku 29.
- 57 Sulitková, L.: *Stav a perspektivy zpřístupňování*.
- 58 Petr, Stanislav: *Soupis rukopisů knihovny při farním kostele svatého Jakuba v Brně*. Praha 2007.
- 59 Zachová, Irena ve spolupráci s Petrem, S.: *Soupis sbírky rukopisů Antonína Bedřicha Mitrovského v Archivu města Brna*. Praha — Brno 2000.
- 60 *Památná kniha olomoucká (kodex Václava z Jihlavy) z let 1430–1492, 1528*. Eds. Vladimír Spáčil a Libuše Spáčilová. Olomouc 2004.

Míšeňskou právní knihu z druhé poloviny 14. století, využívanou v praxi zdejšího soudu jako vrchní stolice na magdeburském právu a sepsanou ve střední horní němčině.⁶¹ Účast Libuše Spáčilové jako germanistky na edičních podnicích vedla rovněž k důkladnému jazykovému rozboru editovaných pramenů, takže doprovodné studie k edicím přinášejí objevné poznatky k vývoji němčiny v olomouckém prostředí.⁶²

Pro Jihlavu jde opět o edice zasvěceného znalce jak dějin Jihlavy, tak ediční praxe obecně, totiž Františka Hoffmanna. Ten zpřístupnil nejdříve z tzv. *IV. jihlavské soudní knihy* sbírku záznamů bezpečnostně informativního rázu pro orgány městské správy a další soubor zápisů o výsleších zločinců, jejichž právním podkladem byly přenesené pravomoci instituce tzv. popravky, vykonávané ve veřejném zájmu jihlavským soudem v první polovině 15. století.⁶³ Další významnou, a dá se říci vzorovou edicí jmenovaného je zpřístupnění celkem patnácti jihlavských berních rejstříků z let 1422–1455 v obnovené ediční řadě Archivu českého.⁶⁴ Připojen je pro všechny editované berní prameny společný tzv. křížový rejstřík uvádějící v jedné abecední řadě hesla místní, osobní i věcná. Zpracován byl pracovníkem jihlavského archivu Petrem Dvořákem, na základě podkladů soustředěných Františkem Hoffmannem, v samostatném svazku a představuje jakousi maximalistickou metu pro práce obdobného druhu. Jako samostatnou přílohu, respektive publikaci k poslední jmenované edici vydal ještě F. Hoffmann příkladně zpracovaný jihlavský místopis v první polovině 15. století,⁶⁵ který je základem nejen pro studium stavebního, hospodářského, sociálního a demografického vývoje Jihlavy, ale využitelnost má i pro výzkum cen, numismatiku, případně další pomocně vědní historické disciplíny a taktéž pro historickou lingvistiku. Stejně precizně byl Hoffmannem zpracován i *Soupis rukopisů Státního okresního archivu v Jihlavě*,⁶⁶ v němž figurují i významné jihlavské právní rukopisy. Zmíněnými edicemi (včetně tohoto soupisu) i místopisem nasadil František Hoffmann pro další badatele skutečně vysokou laťku, hodnou následování.

Posledním z královských měst, které se může za poslední období pochlubit edicí některého z pramenů městské provenience, je **Uherské Hradiště**. Magdalena

61 V případě Míšeňské právní knihy jde o čtyři rukopisy se vztahem k Olomouci. Spáčil, V. — Spáčilová, L.: *Míšeňská právní kniha — Historický kontext, jazykový rozbor, edice*. Olomouc 2010. Srov. též Spáčil, V.: *K počátkům olomouckého městského práva*. In: Pocta Evě Šmilauerové. Sborník k 60. narozeninám PhDr. Evy Šmilauerové, CSc. Ed. Marta Hradilová. Praha 1995, s. 143–150.

62 Srov. poznámku 125.

63 *Popravčí a psanecké zápisy jihlavské z let 1405–1457*. Ed. František Hoffmann. Archiv český 38. Praha 2000.

64 *Rejstříky městské sbírky jihlavské z let 1425–1442*. Ed. František Hoffmann. Archiv český 40/1, 2 (index jmenný a věcný Petr Dvořák). Jihlava — Praha 2004. Jak tato edice, tak i zmíněná předchozí vycházejí z předprací podniknutých editorem už po polovině 50. let minulého století, kdy bohužel z objektivních důvodů nedošlo k jejich publikování.

65 Hoffmann, F.: *Místopis města Jihlavy v první polovině 15. století*. Jihlava 2004.

66 Týž: *Soupis rukopisů Státního okresního archivu v Jihlavě*. Jihlava 2001.

Čoupková zhodnotila v samostatné studii obsahovou náplň nejstarší uherskohradištské knihy, která má povahu pamětní knihy a jejíž zápisy sahají od 60. let 14. století do druhé poloviny 17. století⁶⁷ (editovala zatím z předmětné knihy výběr řádově jedné čtvrtiny pamětních záznamů, vztahujících se zvláště k nejstaršímu období). Význam tohoto edičního počínu je bohužel kromě výběru jen určité části materie limitován rovněž tím, že k edici není připojen věcný rejstřík. Editorka však v současné době připravuje edici celé této knihy jako jistě důležité základny pro další výzkum. Již dříve editovala Jaromíra Čoupková z předmětné uherskohradištské knihy seznam obcí, které v roce 1362 platily do Uherského Hradiště mostné.⁶⁸

Pro ostatní královská moravská města, včetně Znojma, už bohužel nelze edici středověkých pramenů domácí provenience připomenout.

Svou nezastupitelnost si v historickém výzkumu samozřejmě udržují **témata zaměřená k osvětlení sociální a ekonomické struktury** vybraného města, potažmo více měst ve vzájemné komparaci. Jak ovšem naznačíme dále, velmi důležitou roli zde hraje metodický přístup, neboť absolutizace údajů pouze z jednoho pramene může vést ke zcela mylným závěrům. Na tradici rozborů ekonomické a sociální struktury Brna a dalších moravských královských měst středověku a počátku novověku, spojenou se jmény Jaroslava Mezníka, Jaroslava Dřímala a Jaroslava Marka a pro Olomouc s působením Jiřiny Holinkové, v jejímž historickém semináři vznikaly cenné práce z dějin města v raně novověkém období, bylo navázáno především v Brně a Olomouci. V Olomouci se významu tamějších řemesel a obchodu pro celkový hospodářský potenciál města dlouhodobě věnuje Miloslav Čermák, a to v širokém časovém rozpětí od středověku⁶⁹ po novověk, a přehledně byla také zpracována historie podnikání na Hodonínsku, a tedy i v samotném královském městě, od středověku po novověk.⁷⁰ Na majetkovou strukturu olomouckého obyvatelstva v 15. a 16. století se zaměřili Martin Veselý a Roman Zaoral. Jelikož více výsledků tato práce přináší k raně novověkému období, zmiňujeme ji podrobněji níže.⁷¹

67 Čoupková, Magdalena: *Nejstarší uherskohradištská městská kniha. Liber negotiorum civitatis Hradisch*. Uherské Hradiště 2001; Táž: *Nejstarší uherskohradištská městská kniha — Liber negotiorum civitatis Hradisch*. In: Středověká města na Moravě a v sousedních zemích. Eds. Peter Futák, Miroslav Plaček, Marek Vařeka. Hodonín — Ostrava 2009, s. 11–21. Po úplnost připomeňme, že v 90. letech 20. století se touto knihou také intenzivně zabýval uherskohradištský amatérský badatel MUDr. Ludvík Kozelka.

68 Čoupková, Jaromíra: *Seznam obcí, platících mostné do Uherského Hradiště, z roku 1362*. Slovácko 36, 1994, s. 129–136.

69 Čermák, Miloslav: *Podíl řemesel a obchodu na výrobě a zásobování města Olomouc potravinářskými výrobky ve 14. až 19. století*. In: Pocta Josefu Polišenskému. Sborník prací moravských historiků k 80. narozeninám univerzitního profesora PhDr. Josefa Polišenského, DrSc. Eds. Ivo Barteček, Miloslav Pospíchal, Radmila Slabáková. Olomouc 1996, s. 35–40; Týž: *Olomoucká řemesla a obchod v minulosti*. Olomouc 2002; Týž: *Historie a současnost podnikání na Olomoucku*. Žehušice 2004. Srov. též poznámku 150.

70 Pajer, Jiří — Rucká, Galina — Mráka, Jiří: *Historie a současnost podnikání na Hodonínsku, Kyjovsku a Veselsku*. Žehušice 2005.

71 Veselý, Martin — Zaoral, Roman: *Majetková struktura obyvatel Olomouce v 15. a 16. století ve srovnávací perspektivě*. Olomoucký archivní sborník 6, 2008, s. 39–59.

Pro Brno se dlouhodobě výzkumu profesní a sociální skladby zdejších obyvatel věnují Hana Jordánková a Ludmila Sulitková. Co se týče vhodnosti rozboru jen berních pramenů pro sledování sociální struktury městského obyvatelstva, shodují se tyto autorky⁷² zcela se závěry Jaroslava Čechury.⁷³ Ten na základě komparace brněnských berních knih za 14. a 15. století naznačil, že mladší kniha vycházela z řady odchylných principů evidence nemovitého majetku brněnských měšťanů a obyvatel, a že tedy seskupování obyvatel do skupin podle uměle stanovených kritérií zdaleka nemůže být objektivní. Navíc nelze mechanicky ztotožňovat majetkovou strukturu se strukturou sociální. Tytéž autorky se ovšem soustavně věnovaly také rozvoji brněnských řemesel a cechů (včetně cechovní symboliky) a jejich významu v profesní struktuře městského obyvatelstva v dlouhé časové perspektivě od středověku až do zániku cechovních sdružení po polovině 19. století.⁷⁴ Na různé prameny využitelné pro studium konkrétních řemesel, včetně pramenů hmotné povahy, pak pro Brno vrcholného středověku upozornily Milena Flodrová⁷⁵ a Irena Loskotová,⁷⁶ na speciální keramickou výrobu, totiž kamnové kachle, Irena Loskotová a Hana Jordánková⁷⁷ (jde o interdisciplinární přístup středověké archeologie a historie) a konečně na produkty kožedělné výroby, dokumentované archeologickými výzkumy pro Brno a Uherské Hradiště, Iva Shromáždilová.⁷⁸ Metody středověké archeologie byly objeveně užity při zpracování nálezů středověkého skla z Brna Zdenkou

-
- 72 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Realita každodennosti a kritika faktů hromadné povahy*. In: Měšťané, šlechta a duchovenstvo v rezidenčních městech raného novověku (16.–18. století). Ed. Michaela Kokojanová. Prostějov 1997, s. 58–72.
- 73 Čechura, Jaroslav: *Srovnání berních knih města Brna z let 1365 a 1442 (Poznámky k metodice studia pramenné hromadné povahy)*. Časopis Matice moravské 117, 1998, s. 341–352.
- 74 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Řemeslná výroba v Brně od počátků města do 80. let 19. století*. In: Brno město řemesel, průmyslu a obchodu. Eds. František Zřídka Veselý, Hana Jordánková, Ludmila Sulitková, Jiří J. Boskovský. Brno 1993, s. 4–14; Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Hlavní tendence brněnské řemeslné výroby od počátků města do zániku cechovního sdružení*. BMD 12, 1994, s. 15–37; Jordánková, H. — Cibulka, Pavel — Vyskočil, Aleš — Zřídka Veselý, F.: *Historie a současnost podnikání na Brněnsku*. Žehušice 2005. Srov. též Sulitková, L.: *Měšťané, jejich společenství a elity v Brně v předbělohorském období*. In: Královská a poddanská města od své geneze k industrializaci a postindustrializaci. Ed. Jiří Jurok. Ostrava — Nový Jičín — Příbor 2002, s. 115–123.
- 75 Flodrová, Milena: *Problematika pramenů k dějinám brněnských řemesel*. BMD 12, 1994, s. 10–14.
- 76 Flodrová, M. — Loskotová, Irena: *Výrobky brněnských řemeslníků 14. století*. AH 20, 1995, s. 551–561.
- 77 Loskotová, I.: *Špilberská kamna doby lucemburské*. BMD 14, 2000, s. 37–64; Jordánková, H. — Loskotová, I.: *Špilberská kachlová kamna a jejich stavebníci*. AH 27, 2002, s. 555–587; Jordánková, H. — Loskotová, I. — Merta, David: *Odras domácí války v produkci brněnských kamnářů druhé poloviny 15. století*. AH 29, 2004, s. 581–597; Jordánková, H. — Loskotová, I.: *Kachlová kamna v prostorách minoritského kláštera*. AH 30, 2005, s. 445–456; Tytéž: *Kachlová kamna pozdního středověku v královském městě Brně*. BMD 20, 2007, s. 325–380; Tytéž: *Jeden typ kachlových kamen v různém sociálním prostředí konce 15. století*. Studies in Post-medieval Archeology 2, 2007, s. 251–260; Holub, Petr — Jordánková, H. — Loskotová, I.: *Kachle raně novověkého Brna s mozaikovým (tapedovým) vzorem*. Studies in Post-medieval Archeology 3, 2009, s. 273–288; Jordánková, H. — Loskotová, I.: *Delfíni v renesančním Brně*. BMD 23, 2010, s. 25–46.
- 78 Shromáždilová, Iva: *Kožedělná výroba ve středověkém Brně*. BMD 15, 2001, s. 33–61; Táž: *Kožedělná výroba v Uherském Hradišti ve středověku*. Slovácko 42, 2000, s. 149–157.

Himmelovou a Hedvikou Sedláčkovou.⁷⁹ Posledně jmenovaná se rovněž zaměřila na systematické zpracování nálezů skla z Jihlavy. Její závěry vyznívají v tom smyslu, že v případě těchto luxusních výrobků nemuselo jít jen o importy ze vzdálenějších oblastí, ale že zřejmě mnohé z nich byly moravské provenience (bohužel bez bližší možnosti dokladu konkrétní dílny).⁸⁰

Už ve středověku samozřejmě musíme počítat s významnou rolí vinohradnictví v ekonomickém profilu Brna a Znojma. Zatímco brněnské výzkumy posledních let byly orientovány přednostně k období raného novověku, pro Znojmo je zapotřebí připomenout především pramenně důkladně podložené starší pojednání Josefa Auera o znojemských vinicích a vínu od středověku do poloviny 19. století,⁸¹ stať Zdeňka Hubatky o znojemském cechu vinařů⁸² a přehled Jiřího Mačudy o znojemském vinohradnictví do raného novověku, orientovaný ovšem primárně etnograficky.⁸³

Naproti tomu ekonomickou prosperitu středověké Jihlavy určovalo hornictví. Pomineme-li tzv. zakladatelské období města, které je zmiňováno v samostatné studii Rudolfa Procházky, a to včetně nových studií o jihlavském horním právu, pak jde především o několik studií Jiřího Vosáhla o jihlavském hornictví ve středověku a raném novověku, příkladně zpracovaných z pohledu hornického odborníka.⁸⁴

-
- 79 Himmelová, Zdenka: *Sklo středověkého Brna*. AH 15, 1990, s. 437–446; Sedláčková, Hedvika: *Skleněné šálky — „Scheuer“ — ve středověkém Brně*. BMD 18, 2005, s. 461–483. Srov. též Merta, D. — Peška, Marek — Sedláčková, H.: *Příspěvek k poznání středověkého skla z Brna. Nálezy z domu pánů z Lipé a Panenské ulice*. Pravěk. Nová řada 12, 2002, s. 359–412; Jordánková, H. — Sedláčková, H.: *Skleněné střípky z domácnosti Matouše Židlochovického*. BMD 18, 2005, s. 119–143. O obchodu se sklem viz Janovíčková, Marta — Sedláčková, H.: *Obchod se sklem ve střední Evropě ve 13. a 14. století na příkladu konvic typu „Mečová“ a stolních lahví typu „Norimberk“*. In: Odorik z Pordenone. Z Benátek do Pekinga a zpět. Setkávání na cestách starého světa ve 13.–14. století. Eds. Petr Sommer, Vladimír Liščák. Praha 2008, s. 257–278.
- 80 Sedláčková, H.: *Středověké sklo z Jihlavy*. In: Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám. Eds. Šimon Ungerman a Renáta Přichystalová ve spolupráci s Michalem Šulcem a Janou Krejsovou. Praha 2010, s. 442–447. O obchodu se sklem viz předchozí poznámku. Ačkoli archeologické nálezy jsou hodnoceny v příspěvku Rudolfa Procházky, považujeme na tomto místě za nutné připomenout studii Lenky Macháňové, která se vztahuje i ke 14. století a na základě zhodnocení kovových nálezů z Jihlavy naznačuje úroveň každodenního života v areálu středověkých dolů. Některé z nálezů byly podle autorky evidentně vyrobeny v místní kovárně. Macháňová, Lenka: *Kovové nálezy z hornického sídliště 13.–14. století Jihlava — Staré Hory*. Stříbrná Jihlava 2007, s. 270–277.
- 81 Auer, Josef: *Znojemské vinice a znojemské víno od pradávna do roku 1850*. Ročenka Státního okresního archivu ve Znojmě 1992, s. 15–86.
- 82 Hubatka, Zdeněk: *Cech vinařů ve Znojmě*. Ročenka Státního okresního archivu ve Znojmě 1995, s. 44–51. Ten také v samotné stati představil znojemský cech bednářů — Týž: *Bednáři a jejich cech*. Ročenka Státního okresního archivu ve Znojmě 1996, s. 11–18.
- 83 Mačuda, Jiří: *Znojemské vinařství od počátků do raného novověku*. In: Trpké býti zdá se? Víno a vinařství v českých zemích ve středověku a v raném novověku. Ed. Jan Kilián. Mělník 2009, s. 44–55.
- 84 Vosáhlo, Jiří: *Přehled historie jihlavského hornictví*. In: Dolování stříbra a mincování v Jihlavě. Jihlava 1999, s. 52–65; Týž: *Hornická činnost na Starohorské dislokační zóně z pohledu historických pramenů*. Stříbrná Jihlava 2004, s. 22–31. Srov. též poznámku 159.

Výzkumu vývoje řemesel, jakož i profesní a sociální struktury obyvatel v dalších moravských královských městech ovšem zůstala naše historiografie v posledních letech dosti dlužna. Připomenout tak můžeme už jen příspěvek Zdeňka Hubatky o znojenském cechu bednářů,⁸⁵ volněji pak v souvislostech sociálního rozvrstvení městské společnosti příspěvek Františka Hoffmanna k bydlení chudých vrstev ve středověkých městech⁸⁶ a Jiřího Kacetla k roli měšťanského špitálu ve Znojmě.⁸⁷

Badatelské pozornosti se těšily otázky spojené s výzkumem **národnostního profilu** moravských královských měst (vyjímáme však problematiku usazování se Židů v královských městech, kterou soustavně sleduje Pavel Kocman). Jaroslav Mezník spolu s Ludmilou Sulitkovou zhodnotili na základě všech dostupných relevantních pramenů podíl německého a českého etnika ve středověkých královských městech a zaměřili se zároveň také na dobové národní povědomí obyvatel Moravy obecně a měst zvláště;⁸⁸ posledně jmenovaná se pak spolu s Hanou Jordánkovou snažila uchopit tuto problematiku v návaznosti i pro raně novověké období.⁸⁹ Veronika Němcová (Wihodová) sledovala výskyt českých a německých jmen obyvatel města Brna v dochovaných berních rejstřících ze 14. a první třetiny 15. století⁹⁰ a její závěry o zdejším pomalejším nárůstu počtu osob, které dávaly přednost komunikaci v češtině, jen potvrzují výsledky výše uvedených studií pro přední moravská královská města obecně (vyjma Uherského Hradiště).

Zcela nové výzkumné pole představuje pro období středověku na Moravě obecně **genderová analýza**. Soustavně se této problematice věnovala Michaela Malánková, která zkoumání postavení žen v tehdejší společnosti staví i na městských pramenech, a to především na testamentech a berních pramenech dochovaných

85 Hubatka, Z.: *Bednáři a jejich cech*.

86 Hoffmann, F.: *Bydlení chudých vrstev ve středověkých městech*. Documenta Pragensia 19, 1998, s. 17–25.

87 Kacetyl, Jiří: *Historie středověkého měšťanského špitálu na Horním předměstí Znojma*. Sborník Státního okresního archivu Znojmo 2008, s. 87–107; Týž: *Historie měšťanského špitálu s kostelem sv. Alžběty, později sv. Kateřiny na Horním předměstí Znojma*. In: Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám. Eds. Šimon Ungerma a Renáta Přichystalová ve spolupráce s Michalem Šulcem a Janou Krejsovou. Praha 2010, s. 618–631.

88 Mezník, J. — Sulitková, L.: *Hlavní tendence národnostního vývoje českých a moravských měst ve středověku*. In: Národnostní problémy v historii měst. Ed. Michaela Kokojanová. Prostějov 1993, s. 43–49 (navazuje na starší práci L. Sulitkové: *Národnostní struktura moravských měst ve středověku se zvláštním zřetelem na královská města*. In: Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. Žilina 1984, s. 255–266); Sulitková, L.: *K „národnostnímu“ povědomí obyvatel předních moravských královských měst ve středověku a raném novověku*. In: Morava a české národní vědomí od středověku po dnešek. Eds. Jiří Malíř, Radomír Vlček. Brno 2001, s. 45–52. Srov. též Mezník, J.: *Dějiny národa českého na Moravě (Nárys vývoje národního vědomí na Moravě do poloviny 19. století)*. Český časopis historický 88, 1990, s. 34–61.

89 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Etnická příslušnost a jazyková komunikace obyvatel Brna ve středověku a raném novověku*. Documenta Pragensia 19, 2001, s. 37–57; Sulitková, L.: *Národnostní poměry v moravských městech ve středověku a raném novověku*. Studia historica Tyrnaviensia 4, 2007, s. 54–59.

90 Němcová, Veronika: *Česká a německá jména obyvatel města Brna zaznamenaná v berních rejstřících z roku 1348, 1387 a 1432*. BMD 17, 2003, s. 97–113.

v Brně.⁹¹ Naše historiografie věnovala v posledním období poněkud soustředěnější zájem rozboru testamentů jako svébytného druhu soukromých písemností obyvatel měst, stvrzovaných autoritou městské rady, která v nejvyšší rovině přejímala ochranu nad městskými sirotky a jejich jměním. Pro středověk se však tyto výzkumy koncentrovaly jen na určitou výšeč z celé škály témat, jež lze na základě testamentů sledovat (přičemž je třeba mít na paměti, jak potvrzují zvláště výzkumy pro raný novověk, že písemná poslední pořízení bývala sepisována jen v mimořádných rodinných situacích). Michaela Malaníková⁹² nastínila na základě brněnských pramených zdrojů výlučnější možnosti pořizování písemných **posledních pořízení** také ženami. Naznačila zároveň jako zřejmé jisté specifikum jihomoravských poměrů, které by si však ještě zasloužilo v budoucnu hlubší výzkum, že testamety pořizovaly nejen vdovy, ale rovněž manželky — tehdy ovšem šlo o rozhodování o majetku, který ženy měly ve svém přímém vlastnictví. Posledním pořízením brněnských měšťanů se věnoval rovněž Tomáš Borovský, a to především z hlediska odkazů měšťanského majetku církevním institucím a pojímání kategorie času, spojené se zajištěním legátů do budoucna,⁹³ zatímco Hana Jordánková a Ludmila Sulitková sledovaly pro pozdní středověk přenos tradičních zvyklostí brněnského soudu v této agendě do Koldínovy kodifikace městského práva.⁹⁴ Zbožné odkazy znojemských měšťanů 15. století pak zaujaly Věru Tlapákovou.⁹⁵

Zbožnost a náboženský život měšťanů ve středověku však nebyly jinak příliš sledovanými tématy, nebereme-li ovšem, jak jsme naznačily v úvodu, v potaz

- 91 Malaníková, Michaela: *Oddělené sféry, nebo komplementarita? Interakce mužů a žen na pozadí středověkého města*. *Theatrum historiae* 5, 2009, č. 1, s. 215–225; Táž: *Regina Španová — možnosti využití mikrohistorie na příkladu života obyvatelky středověkého Brna*. *BMD* 22, 2009, s. 73–91; Táž: *Ženy, muži a středověk aneb Úvaha nad možnostmi a limity využití kategorie genderu v mediévistice*. In: *Historik na Moravě. Profesoru Jiřímu Malířovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám*. Eds. Hana Ambrožová, Tomáš Dvořák, Bronislav Chocholáč, Libor Jan, Pavel Pumpr. Brno 2009, s. 603–610; Táž: *Norma versus realita. Metodologická poznámka k možnostem zkoumání historické role žen na příkladě středověkého Brna*. *Sborník prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity* 215, řada společenských věd 22, 2007, s. 163–166; Táž: *Několik poznámek k ženským testamentům v pozdně středověkém Brně (diskusní příspěvek)*. In: *Pozdně středověké testamety v českých městech*. Eds. Kateřina Jíšová, Eva Doležalová. Praha 2006, s. 139–143; Táž: *Brněnské ženy 1343–1477 ve světle berních pramenů*. *BMD* 18, 2005, s. 21–41.
- 92 Malaníková, M.: *Několik poznámek*.
- 93 Borovský, Tomáš: „*Zu der ere gots und meiner sele zu selikait*.“ *Odkazy brněnských měšťanů církevním institucím v letech 1410–1530*. *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C* 46, 1999, s. 79–96; Táž: *Čas středověkých měšťanských testamentů (Příklad Brna v pozdním středověku)*. In: *Pozdně středověké testamety v českých zemích*. Eds. Kateřina Jíšová, Eva Doležalová. Praha 2006, s. 55–71.
- 94 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Zásady testamentární praxe královského města na jihoněmeckém právu (na příkladu Brna)*. In: *Pozdně středověké testamety v českých zemích*. Eds. Kateřina Jíšová, Eva Doležalová. Praha 2006, s. 39–53.
- 95 Tlapáková, Věra: *Zbožné odkazy v testamtech znojemských měšťanů do roku 1479*. *Ročenka Státního okresního archivu ve Znojmě* 2004, s. 13–23; Táž: *Testamentární praxe ve Znojmě v 15. století*. *Jižní Morava* 41, 2005, sv. 44, s. 29–43.

uměnovědné studie zaměřené na vývoj jednotlivých církevních objektů a na předměty kultu (a pomíneme-li rovněž encyklopedii klášterů,⁹⁶ v níž jsou samozřejmě zahrnuty i kláštery ve zdech královských měst; pozornost rovněž není možné věnovat kapitule, biskupství a biskupskému dvoru v Olomouci, představujícím svébytné a náročné výzkumné téma, byť sídlem těchto vrcholných církevních správních orgánů bylo královské město). Kromě výše zmíněných studií Věry Tlapákové pro Znojmo a Tomáše Borovského,⁹⁷ sledujících zbožné odkazy měšťanů na církevní instituce v Brně v letech 1410–1530, jde především o další dvě studie posledně uvedeného autora. V jedné objeveně podává přehled o beneficiích brněnského farního kostela a jejich obsazování a v druhé se zaměřuje na domy venkovských klášterů v městském intravilánu.⁹⁸ Vztah města Brna k faře, farnímu kostelu a tamější škole sledovala od 13. do 15. století Ludmila Sulitková.⁹⁹ Velmi přínosným z hlediska církevních dějin je rovněž výzkum Petra Jokeše soustředěný na **patrocinia** na západní a jihozápadní Moravě, zahrnující z královských měst Jemnici, Jihlavu a Znojmo, a zpracování farní organizace a religiozity měšťanů v Olomouci Petrem Elblem pro výše zmíněnou monografii o Olomouci, zaměřující se, podobně jako studie Tomáše Borovského pro Brno, na dva hlavní tematické okruhy, totiž zbožné odkazy olomouckých měšťanů a jejich fundační aktivity.¹⁰⁰ Josef Bláha se snažil přiblížit kulturní úroveň i projevy zbožnosti olomoucké středověké společnosti na základě interpretace hmotných pramenů.¹⁰¹

Problematika usazení příslušníků **vyšších stavů ve městě** byla sledována hlavně pro novověk, a tak lze zmínit jen pro Brno studii zaměřenou k vlastnictví domů

96 Foltýn, Dušan a kolektiv: *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha 2005.

97 Borovský, T.: „*Zu der ere gots und meiner sele zu selikait*“.

98 Borovský, T.: *Kaplani, oltářníci a jejich beneficia v kostele sv. Jakuba v Brně (Od nejstarších zmínek do roku 1521)*. BMD 15, 2001, s. 271–312; Týž: *Domy venkovských klášterů ve středověkém Brně (13.–15. století)*. BMD 14, 2000, s. 13–35.

99 Sulitková, L.: *Město, fara a škola ve středověku (na příkladu moravského královského města Brna)*. In: *Vývoj církevní správy na Slovensku*. Eds. Vladimír Rábik a kolektiv. Kraków 2010, s. 279–296.

100 Jokeš, Petr: *K otázce rekonstrukce kostelní sítě na Moravě ve 13. století (Na příkladě západní a jihozápadní Moravy)*. Časopis Maticе moravské 124, 2005, s. 171–201; Týž: *Farní organizace na středověké západní Moravě*. Brno 2011; Elbel, P.: *Farní organizace a religiozita měšťanů*. In: *Dějiny Olomouce 1*. Eds. Jindřich Schulz a Jiří Šmeral. Olomouc 2009, s. 246–256. Petr Elbel je v současnosti nejpilnějším badatelem zpracovávajícím soustředěně dějiny církve, včetně církve utrakvistické, církevní topografie, diecézní správy a konfesní soužití na Moravě ve středověku. Srov. například Elbel, P.: *Zlomek olomoucké konfirmační knihy z let 1452–1455. Předběžné výsledky rozboru opomíjeného pramene k poznání církevní topografie, diecézní správy a konfesního soužití na Moravě po polovině 15. století*. In: *Církevní topografie a farní síť pražské církevní provincie v pozdním středověku*. Eds. Jan Hrdina, Blanka Zilynská. Praha 2007, s. 91–137. Viz též P. Elbel, *Publikace* [on-line]. In: Masarykova univerzita, Lidé na MU. Dostupné z: <http://www.muni.cz/people/11148/publications>, cit. 22. května 2012.

101 Bláha, Josef: *Církevní a laická společnost v Olomouci v některých projevech středověké hmotné kultury*. AH 21, 1996, s. 169–181. Celkový nástin vývoje náboženských poměrů v Přerově od středověku viz Lapáček, Jiří: *Náboženské poměry v Přerově do konce 16. století*. In: *Vývoj církevní správy na Moravě*. XXVII. Mikulovské sympozium 2002. Brno 2003, s. 181–190.

v městských hradbách příslušníky rodu Pernštejnů v časovém rozpětí od 40. let 15. století do 20. let 17. století, kterou zpracovaly Hana Jordánková a Ludmila Sulitková¹⁰² (v této souvislosti je dobré připomenout, že v královském městě Brně bylo jen minimum domů aristokracie, tj. svobodných a nepodléhajících městské berni).

Konceptuálně velmi inovativní problematiku představují dva badatelské okruhy, a to zaměření na **komunikaci** středověkých měst a na **významné návštěvy**, které města vítala ve svých hradbách. Na základě studia znojemských účtů z let 1421–1422 se Petr Elbel zaměřil na pobyty vyslanců a poslů města na dvoře krále Zikmunda Lucemburského a rakouského vévody Albrechta V.¹⁰³ Další dva ze znojemských rejs-tříků příjmů a vydání z let 1453 a 1458 poskytly Tomáši Borovskému a Michaele Malaníkové pramennou základnu pro zhodnocení kontaktů Znojma s Vídní a dalšími místy – centry tehdejšího politického dění (Brno, z rakouských především Laa),¹⁰⁴ a to při přijetí nového panovníka (Ladislava Pohrobka a Jiřího z Poděbrad). Angažovanost královských měst v politické rovině se mohla rovněž vhodně reflektovat ve slavnostních ceremoniálech při vítání panovníků, kteří na svých cestách zavítali do Markrabství moravského. Přední pozornost autorů Roberta Antonína a Tomáše Borovského (za spolupráce Demetera Malatáka) v publikaci *Panovnické vjezdy na středověké Moravě*¹⁰⁵ se soustředila právě na vlastní vítací ceremoniál a jeho proměny od středověku do raného novověku, a to v širokém kontextu časovém i teritoriálním. Ovšem autoři v této nesmírně podnětné práci nesledovali jen ritualizované vjezdy panovníků a jejich doprovodu, ale i běžné pobyty dvora v jednotlivých městech

- 102 Jordánková H. — Sulitková, L.: *Domy pánů z Pernštejna v kontextu šlechtické držby v královském městě Brně*. In: Pernštejnové v českých dějinách. Ed. Petr Vorel. Pardubice 1995, s. 115–132. Srov. poznámku 179.
- 103 Elbel, P.: *Pobyty vyslanců a poslů města Znojma na dvoře krále Zikmunda a rakouského vévody Albrechta V. ve světle znojemských účtů z let 1421–1422. Příspěvek k dvorské každodennosti*. Mediaevalia Historica Bohemica 12, 2009. Supplementum 3, s. 475–502.
- 104 Borovský, T. — Malaníková, M.: *Znojmo mezi Vídní, Prahou a Brnem. Městské účty jako pramen k politické komunikaci*. In: Středověké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie. Eds. Ján Lukačka, Martin Štefánik a kolektív. Bratislava 2010, s. 83–92. Přítomnost Barbory Celské, druhé manželky císaře Zikmunda, v Brně někdy na přelomu 30. a 40. let 15. století dokazují na základě nálezů dlaždice s jejím erbem v Jakubské ulici (dnes součást Jakubského náměstí) Merta, D. — Peška, M.: *Barbora Celská v Brně*. In: Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřínskému k 60. narozeninám. Eds. Šimon Ungerman a Renáta Přichystalová ve spolupráci s Michalem Šulcem a Janou Krejsovou. Praha 2010, s. 395–405. Zatímco v tomto případě jde o vnější, politickou komunikaci, na příkladě praxe brněnského městského soudu doložila L. Sulitková, jak náročná byla komunikace i v rámci místních poměrů, totiž v každodenní praxi brněnského soudu při řešení sporné i nesporné agendy. Sulitková, L.: *Pozdně středověké město a různé formy komunikace v praxi městského soudu*. In: Středověké mesto ako miesto stretnutí a komunikácie. Eds. Ján Lukačka, Martin Štefánik a kolektív. Bratislava 2010, s. 79–82.
- 105 Antonín, Robert — Borovský, T.: *Panovnické vjezdy na středověké Moravě*. Brno 2009. Srov. též Borovský, T. — Antonín, R. — Malaták, Demeter: *Místa vítání a střetávání. Zeměpanská města na moravsko-uherské hranici a panovník ve 14. století*. In: Východní Morava v 10. až 14. století. Eds. Luděk Galuška, Pavel Kouřil, Jiří Mitáček. Uherské Hradiště 2008, s. 237–243. Zde jsou podchycena vedle Brna další královská města — Hodonín, Uherský Brod a Uherské Hradiště.

a s tím spojené výdaje na zaopatření panovníka, potažmo i žen panovníků a jejich doprovodu vším potřebným, včetně poskytnutí darů. Cenným zdrojem údajů v tomto směru výzkumu se staly zvláště dobře zachované knihy počtů z Brna a Znojma, které také umožnily porovnat náklady na vjezdy a pobyt celebrit s celkovými příjmy města v dané době. Ač šlo o výdaje mnohdy značně zatěžující městský „rozpočet“, vracely se nepřímou v podobě potvrzení městských privilegií panovníkem a také zvýšeným obratem pro místní řemeslníky a obchodníky.

Zatímco výše nastíněná problematika dosvědčuje širší kompetenci orgánů městské správy, badatelská pozornost se soustředila rovněž na výkon **soudních pravomocí** městskými orgány. Už výše jsme připomněly pionýrskou roli Miroslava Flodra v poznání charakteru původního brněnského práva ze 14. století,¹⁰⁶ jehož uzance se dlouhodobě udržovaly nejen při soudních procesech u vlastního brněnského soudu, ale také prostřednictvím horních měst Jihlavy a Kutné Hory pronikaly do vlastních Čech. Ivan Štarha završil své dlouholeté bádání o rozsahu brněnského práva pojednáním o hrdelních soudech na Znojemsku jako oblasti, která byla s brněnskou právní oblastí úzce spřízněna.¹⁰⁷ Novou výzkumnou problematiku představuje **vztah městského a zemského práva**, na nějž se pro období ještě před vznikem právní knihy pro Brno zaměřil Dalibor Janiš.¹⁰⁸ Na možnosti řešení sporných případů **mi-mosoudním smírčím narovnáním** v brněnském prostředí už ve středověku poukázala za přednostního využití záznamů brněnské pamětní knihy, zpřístupněné edičně Miroslavem Flodrem, Michaela Malaníková.¹⁰⁹ Autorka se zamýšlí nad způsobem průběhu „ubrmanského“ řízení a možnostmi rekonstrukce jeho rituálu. Fungování městského soudu i v přenesených pravomocích, tzv. popravy, pak pro Jihlavu 14. století osvětlil na základě editace sbírky záznamů bezpečnostně informativního rázu a zápisů o výsleších zločinců z městské soudní knihy František Hoffmann.¹¹⁰ Pro **kriminalitu** středověké Olomouce má zásadní význam precizní rozbor proskripčních záznamů z nejstarší olomoucké městské knihy, uskutečněný Václavem Štěpánem.¹¹¹ Ten se zabýval nejen evidencí všech kriminálních případů, čímž poukázal na neobvykle vysokou míru kriminality v dobové Olomouci, ale rozebíral i otázky udělení „adekvátních“ trestů, otázky spojené s provedením a místem zločinu, se sociálním a národnostním původem pachatelů, jakož i problematiku vztahu pachatelů

106 Srov. poznámky 43–47.

107 Štarha, Ivan: *Hrdelní soudy na Znojemsku*. Jižní Morava 30, 1994, sv. 33, s. 49–57.

108 Janiš, Dalibor: *Vztah městského a zemského práva a jeho odraz v nejstarších privilegiích pro město Brno (K problematice utváření středověkých měst v českých zemích)*. BMD 24, 2011, s. 11–33.

109 Malaníková, M.: *Rozhodčí a smírčí řízení jako součást brněnského městského práva*. In: Rituál smíření. Konflikt a jeho řešení ve středověku. Eds. Martin Nodl, Martin Wihoda. Brno 2008, s. 217–224. Pro novovek to byla zcela obvyklá praxe, jak dokazují studie Hany Jordánkové a Ludmily Sulitkové, uvedené v poznámce 114.

110 *Popravčí a psanecké zápisy jihlavské*.

111 Štěpán, Václav: *Proskripční záznamy v nejstarší městské knize olomoucké*. Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 1 (20), 1992, s. 39–49. Rozbor spočívá na edici nejstarší městské olomoucké knihy, kterou zpřístupnil V. Spáčil. *Nejstarší městská kniha olomoucká z let 1343–1420*. Ed. Vladimír Spáčil. Olomouc 1982.

k obětem. Co se týče trestů, nastupovala velmi často rekonciliace či finanční kompenzace, které převažovaly nad represí. Velmi časté ovšem byly případy vyobcování či vypovězení z města, samostatný druh trestu však již tehdy představoval trest uvězněním. Bohdan Kaňák shrnul přehlednou formou svébytnou roli olomouckého soudu jako vykonavatele hrdelního práva od středověku do roku 1731 (tedy do uplatnění Josefova hrdelního řádu).¹¹² Poukázal na skutečnost, že budoucí bádání by se mělo soustředit na dosud neobjasněné otázky vztahu a možného překrývání kompetencí mezi samosoudem fojta, soudem přísežných (*judicium bannitum*) a soudem městské rady (*plenum consilium*). Na soudní agendu v Jihlavě je zaměřena studie Heleny Nedbalové, která podrobila důkladnému obsahovému a diplomatickému rozboru tamní nejstarší dochovanou městskou knihu z druhé poloviny 14. století.¹¹³ Jde o smíšenou knihu radní a soudní, do níž byly zaznamenávány hlavně záležitosti nesporné povahy a jejíž rozbor ústí v jednoznačné konstatování, že jihlavské městské radě se už koncem 14. století podařilo strhnout na sebe hlavní agendu městského soudu. Záležitosti sporné agendy se později, od poloviny 16. století, zaznamenávaly v Jihlavě do specializovaného typu městských knih, totiž do **rychtářských knih**,¹¹⁴ které v širších souvislostech pojednáváme pro raný novověk.

RANÝ NOVOVĚK (REFLEKTOVÁNA LITERATURA K ŠESTI MORAVSKÝM KRÁLOVSKÝM MĚSTŮM)

Přesuneme-li se do raného novověku, je zřejmé, že budeme moci pojednávat historiografickou produkci už jen k šesti zbývajícím královským moravským městům, tedy Brnu, Olomouci, Jihlavě, Znojmu, Uherskému Hradišti a Uničovu. Monografie k těmto městům, potažmo práce souborného charakteru, do nichž jsou tato města zahrnuta, jsme připomněly výše (z těchto šesti měst tak jen Uničov zůstává bez celkového historického zpracování svého vývoje a základní poučení o jeho vývoji lze čerpat jen z uvedené Kučovy *Encyklopedie měst a městeček*).

Jelikož o postupném zpracovávání **archívů** předních moravských královských měst jsme se zmínily již v předchozím oddíle, můžeme se nyní soustředit na možné způsoby **zpřístupňování raně novověkých pramenů městské provenience** jako důležité základny pro další historická bádání. K **Brnu** je jistě zapotřebí zmínit

112 Kaňák, Bohdan: *Příspěvek k hrdelnímu právu v Olomouci 1331–1731*. Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 1 (20), 1992, s. 191–196.

113 Nedbalová, H. *Nejstarší kniha města Jihlavy*.

114 Hoffmann, F.: *Soupis rukopisů Státního okresního archivu v Jihlavě*; srov. též Sulitková, L.: *Vývoj městských knih*, s. 80, 156–158 a poznámka 109 na s. 103; Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Kompetence rychtářského úřadu v Brně v předbělohorském období*. In: Pocta Janu Janákovu. Předsedovi Matice moravské, profesoru Masarykovy univerzity věnují k sedmdesátinám jeho přátelé a žáci. Eds. Bronislav Chochohláč, Jiří Malíř. Brno 2002, s. 127–147, hlavně s. 128–136 — tam i k charakteristice dalších typů soudů. Srov. také Týtéz: *Rychtářské knihy z Archivu města Brna jako významné prameny k výzkumu kriminality v raném novověku*. Časopis Matice moravské 120, 2001, s. 175–186. Viz též poznámku 242.

soubornou katalogizaci středověkých a raně novověkých **městských knih** (jde celkově o cca 500 jednotek, z nichž padesát knih připadá na středověké období), která se realizovala v Archivu města Brna v průběhu 80. let minulého století (Ludmila Sulitková). Z této katalogizace byla zatím na přelomu století publikována samostatně jen část popisů týkajících se knih městského finančního hospodářství.¹¹⁵ V těchto soupisech jsou reflektovány výsledky komplexního paleografického rozboru všech dochovaných městských knih do 20. let 17. století, takže ke každému svazku soupisu je připojen i seznam písařů podílejících se na jejich vzniku. Zmíněná paleografická analýza pomohla také odhalit, že mezi nimi, jak ještě uvedeme v souvislosti s knihami městských financí, nebyli jen profesionální písaři, ale také sami konšelé. Jelikož tento typ pramene tzv. hromadné povahy není, až na vzácné výjimky, zejména pro starší období, vhodný k editování jako jednotlivina, uložily jsme s kolegyní Hanou Jordánkovou své poznatky o možných metodických postupech pro zpřístupňování finančních městských knih do samostatné studie,¹¹⁶ publikované ve sborníku z mezinárodní konference konané právě k problematice stavu a zpřístupňování městských knih na univerzitě v Ústí nad Labem v roce 2008. V tomto sborníku pak také zájemci najdou samostatnou stať o stavu a zpřístupňování městských knih v našich zemích pro středověk a raný novověk obecně (Ludmila Sulitková),¹¹⁷ takže moravská královská města zde opět zaujímají své patřičné místo. Výsledky zmíněné katalogizace brněnských městských knih, a to i jiných kategorií nežli výše zmíněných, nacházejí v současné době vhodné zúročení v rámci projektu katedry historie Filozofické fakulty ústecké univerzity nazvaného **Libri civitatis**. Ten představuje vkládání katalogizačních záznamů městských knih v našich zemích do elektronické databáze, v současné etapě do roku 1620, přičemž pro středověké období jde o doplnění obecně známého soupisu redigovaného Rostislavem Novým, publikovaného už počátkem 60. let minulého století. Z moravských královských měst jsou už do této databáze zahrnuty popisy brněnských městských knih, realizované Hanou Jordánkovou a Ludmilou Sulitkovou, městských knih olomouckých, pořizované Bohdanem Kaňákem, uherskohradištských, pořizované Magdalenou Čoupkovou, znojenských, jež zpracoval David Nehyba, i jihlavských, realizovaných pro středověk Helenou Nedbalovou a pro raný novověk Vlastimilem Svěrákem.

Brna se také týká precizní komentovaná edice **analistických záznamů** nobilitovaného brněnského měšťana Jakuba Kunky z Rosenthalu pro léta 1599–1628 zpracovaná Tomášem Sterneckem,¹¹⁸ a edice doplňků ke kronice brněnského lékárníka Jiřího Ludwiga pro léta 1574–1603, připravená Ludmilou Sulitkovou a Janou Škopovou.¹¹⁹

115 Viz poznámku 53.

116 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Možnosti edičního zpřístupnění*.

117 Sulitková, L.: *Stav a perspektivy zpřístupňování*.

118 Sterneck, Tomáš: *Jakub Kunek z Rosenthalu a jeho analistické záznamy*. BMD 19, 2006, s. 351–390.

119 Sulitková, L. — Škopová, Jana: *Dosud needované záznamy z kroniky brněnského lékárníka Jiřího Ludwiga (1574–1603)*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 40, 1993, s. 143–159.

Nemenší význam pro objasnění role výrazných intelektuálů v městském společenství má rozbor a edice soupisu knihovny brněnského lékaře předbělohorské doby Jakuba Konráda Pretoria z Perlnerku, zpracované Hanou a Tomášem Borovskými.¹²⁰ Výše jsme rovněž zmínily pečlivý soupis brněnské knihovny hraběte Mítrovského pořízený Irenou Zachovou (ve spolupráci se Stanislavem Petrem), obsahující katalogové informace o rukopisech této sbírky, z nichž většina se chronologicky řadí do raného novověku (až do první poloviny 19. století, nejvíce rukopisů však pochází z 18. století).¹²¹

Dalším z měst, zastoupeným ještě bohatěji ediční činností, je **Olomouc**. Pro předbělohorské období zde specifickou edicí představuje zpřístupnění **půhonů a nálezů k zemskému soudu na šlechtice usedlé ve městě**. Jde o pramen nikoli zemské, ale městské úrovně, neboť v olomouckém městském archivu se dochovaly pro předbělohorské období celkem čtyři speciální knihy pro rozpětí let 1516–1616 svědčící o tom, že v městské kanceláři byly půhony na šlechtické osoby zdržující se v městském okrsku pečlivě evidovány (Jaroslav Miller, Michaela Kokojanová).¹²² Další edice se vztahují pouze k mladšímu období. Vladimír Spáčil zpřístupnil tzv. **kroniku olomouckých domů** Viléma Nathera, sestavenou sice z různých výpisků autorem, bývalým olomouckým místostarostou, až v 19. století, ale soustřeďující cenné údaje o olomouckých domech pro vnitřní město už od poloviny 16. století.¹²³ Jak již bylo naznačeno výše, rovněž pro novověké období má svůj význam Spáčilem pořízený

120 Borovská, Hana — Borovský, T.: *Knihovna brněnského lékaře Jakuba Konráda Pretoria. I. Edice pozůstalostního inventáře*. BMD 16, 2002, s. 475–510; Titíž: *Knihovna brněnského lékaře Jakuba Konráda Pretoria. II. Komentář*. BMD 17, 2003, s. 521–546. Autoři považují Pretoria za brněnského měšťana, zatímco dle názoru H. Jordánkové a L. Sulitkové: *Lékaři v Brně v předbělohorském období*. BMD 21, 2008, s. 78, šlo spíše o zemského lékaře usazeného v Brně, jehož přijetí do zdejšího měšťanského stavu se nepodařilo prameně doložit.

121 Srov. poznámku 59.

122 *Konfliktní soužití. Královské město — šlechta — duchovenstvo v raném novověku. Knihy půhonné a nálezové královského města Olomouce (1516–1616)*. Eds. Jaroslav Miller a kolektiv. Olomouc 1998. Ve stati Ebelové, Ivany — Hojdy, Zdeňka: *Diplomatické edice raně novověkých pramenů — obrat k lepšímu?* Sborník archivních prací 50, 2000, s. 453, se tyto prameny nedopatřením charakterizují jako opisy zemského práva, ačkoli jsou to originální rukopisy městské provenience. Podobné městské knihy, evidující půhony na šlechtice v městských zdech, jsou rovněž známy z Brna.

123 *Wilhelm Nather, Kronika olomouckých domů. Předhradí*. Ed. Vladimír Spáčil. Olomouc 1999; *Wilhelm Nather, Die Olmützer Häusechronik, I. und II. Teil*. Hrsg. von Friedrich Nather, Vladimír Spáčil. Olomouc 2005, 2006; *Wilhelm Nather, Kronika olomouckých domů I. a II. díl*. Ed. Vladimír Spáčil. Olomouc 2007. Ačkoli další edice manželů Spáčilových se vztahují k mladším pramenům, pro úplnost je alespoň v poznámce zmiňujeme. Jde tedy o edici popisu významných olomouckých památek z pera bývalého olomouckého syndika a posléze primátora Floriána Josefa Louckého, datovaného k roku 1746. *Popis královského hlavního města Olomouce sepsaný syndikem Floriánem Josefem Louckým roku 1746*. Eds. Libuše Spáčilová, Vladimír Spáčil. Olomouc 1991. Na základě hloubkového studia rukopisu, jehož výsledky jsou uloženy v komentáři k edici, dospěl V. Spáčil k názoru, že ačkoli Louckého práce bohužel zůstala jen v rukopise, lze ji s plným oprávněním považovat za průkopnické dílo naší kritické historiografie. Sám Vladimír Spáčil pak editoval již dříve z 18. století dochované dílo magistrátního rady Františka Jiřího Eberla, nazvané *Pragmatické dějiny města Olomouce Františka Jiřího Eberla, olomouckého magistrátního rady*. Ed. Vladimír Spáčil. Olomouc 1994.

a zhodnocený soupis **sbírky listin** archivu města Olomouce z let 1261–1793.¹²⁴ Libuše Spáčilová se ze svého hlediska filoložky-germanistky zaměřila na **měšťanskou kroniku** Hoblů z let 1530–1629, aby důkladným rozbořem jejího textu přispěla k poznání raně nové horní němčiny v Olomouci.¹²⁵

Pro **Jihlavu** jsme již zmiňovaly precizní *Soupis rukopisů Státního okresního archivu v Jihlavě* zpracovaný Františkem Hoffmannem, v němž jsou obsaženy i novodobé rukopisy (včetně kronikářských děl, deníků a štambuchů, ale také například učebnice logiky a rétoriky z roku 1615) a některé cechovní písemnosti z Jihlavy.¹²⁶ Mnohá ze zde uvedených jednotlivin by si do budoucna jistě zaslouhovala hlubší badatelskou pozornost. Znovu pro úplnost i na tomto místě uvádíme zhodnocení významu sbírky listin olomouckého archivu pro historii Jihlavy a Jihlavska, doplněné vybranými registry, učiněné Vlastimilem Svěrákem.

Pro jiná moravská královská města (kromě zmíněného soupisu městských knih) už žádnou edici raně novověkého městského materiálu nemůžeme pro poslední dvě desetiletí doložit.

Výkonným orgánem městských správních orgánů byla **městská kancelář**, která v 16. století představovala, jak vyplývá ze zpracování jejího personálního obsazení a činnosti Hanou Jordánkovou a Ludmilou Sulitkovou pro **Brno**, už poměrně složitě strukturovaný organismus o mnoha zúčastněných. Do tohoto zpracování autorky promítly nejen výsledky komplexního rozboru městských knih, ale také, jak naznačeno v názvu, prosopografii jménem identifikovaných pisařů.¹²⁷ V ní byly zohledněny jak přímé pramenné údaje o životě, materiálním zázemí a působnosti jednotlivých osob činných v kanceláři, tak také poznatky získané komplexním paleografickým rozbořem brněnských městských knih. Ten odhalil přímou účast i samotných radních (nositelů příslušného úřadu z úřadující i vnější rady) na vedení specializovaných řad městských finančních knih jako součásti tzv. Buchhalterei, podléhající kanceláři. Výsledky studia brněnské městské kanceláře, jež nepochybně rozšířily naše znalosti o městské diplomatice předbělohorské doby, mohly také být prezentovány na mezinárodním kongresu v Gentu v roce 1998, věnovaném právě městské diplomatice,¹²⁸ a souborné postřehy byly publikovány Ludmilou Sulitkovou ještě samostatně ve sborníku *Brno v minulosti*

124 Spáčil, V.: *Sbírka listin archivu města Olomouce*.

125 Viz rovněž výše uvedené jazykové rozbořy této germanistky pro středověk v poznámce 35. Spáčilová, L.: *Kronika olomoucké měšťanské rodiny Hoblových*. Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 8 (27), 1999, s. 151–154; Táž: *Chronik der Olmützer Bürgerfamilie Hobel (1530–1629). Ein Beitrag zur Geschichte des Früneuho-chdeutschen in Olmütz*. Olomouc 2005.

126 Hoffmann, F.: *Soupis rukopisů Státního okresního archivu v Jihlavě*.

127 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Brněnská městská kancelář v předbělohorském období (Prosopografická a diplomatická studie)*. Sborník archivních prací 45, 1995, s. 291–510.

128 Sulitková, L.: *Brünner Stadtkanzlei und Diplomatie an der Schwelle der Neuzeit*. In: *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge*. Eds. Walter Prevenier, Th. de Hemtienne. Louvain — Apeldoorn 2000, s. 465–487.

a dnes.¹²⁹ V jistém směru komplementární pohled představuje studie Tomáše Sternecka, který z pramenů českobudějovické provenience vyčerpal všechny dostupné informace k osobě významného brněnského místopísaře Jiřího Pražáka (v brněnské městské kanceláři je zachycen v letech 1565–1587), pocházejícího z rodiny budějovického sladovníka.¹³⁰ V další studii věnovaly Hana Jordánková a Ludmila Sulitková pozornost také **přímé účasti předních městských písařů na politice moravského městského stavu**, v němž se aktivněji projevovala jen přední čtyři královská města,¹³¹ a zaujal je rovněž vztah města k zemskému sněmu a soudu, o němž se více zmiňujeme níže.

Fungování a personálnímu obsazení **městské kanceláře** a jejímu sepětí s vrcholným správním orgánem věnoval badatelský zájem pro Olomouc Vladimír Spáčil v monografii *Písaři a kanceláře města Olomouce do roku 1786*.¹³² Práce přináší soupis všech „oficiálních“ městských písařů, respektive písařů dalších městských úřadů, od prvních spolehlivých údajů ke 40. letům 14. století až do zániku úřadu městského syndika, a jejich biogramy. V důkladném úvodu autor navíc zhodnotil na základě všech dostupných údajů služební povinnosti a kompetence zjištěných písařů — souborně jsou pracovní povinnosti zaměstnanců městské kanceláře uvedeny poprvé v podrobné a unikátní kancelářské instrukci z poloviny 18. století. Na nejvyšším stupni šlo tedy o tři kancelisty, jejichž agendy byly navzájem odděleny a přesně specifikovány a jimž byli podřízeni amanuisté a akcesisté. Písaře městských úřadů, a to i takových, které působily jen po nezbytně přechodnou dobu, považuje Spáčil za „zaměstnance“ samostatné kancelářské jednotky, která ovšem musela pracovat v souladu se snažením městské rady. Kromě písařů úřadů soudního, důchodního, sirotčího a pivovarského tak hodnotí i činnost písařů stavebního úřadu, jehož knihy jsou v Olomouci dochovány již od počátku 16. století, či speciálního písaře „morového“, kterého z jiných našich moravských královských měst neznáme. K Olomouci je ještě zapotřebí připomenout důkladný rozbor Zdeňka Kašpara sledující prameny k dějinám města v kopiářích olomouckých biskupů 16. století.¹³³ Písemnosti zde zaznamenané jsou zajímavým dokladem kontaktů města a biskupského dvora v ekonomických (kolize v otázkách výčepu, zapůjčování specializovaných městských řemeslníků) i v náboženských záležitostech (postoj biskupa vůči části městské rady, orientované

129 Táž: *Diplomatická produkce raněnovověkého královského města Brna*. BMD 18, 2005, s. 101–117. Na tomto místě je vhodné připomenout ještě samostatnou studii k sociálnímu postavení brněnských městských písařů v předbělohorské době; Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Městští písaři v Brně v předbělohorském období a jejich sociální postavení*. AUC — Philosophica et historica 1, Z pomocných věd historických 10, 1992, s. 85–90.

130 Sterneck, T.: *K českobudějovickému původu brněnského podpísaře Pražáka*. BMD 22, 2009, s. 95–106.

131 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Městští písaři a vrcholná politika čtvrtého stavu (Na příkladu města Brna)*. Časopis Matic moravské 125, 2006, s. 367–396.

132 Viz poznámku 27.

133 Kašpar, Zdeněk: *Prameny k dějinám Olomouce 16. století v kopiářích olomouckých biskupů*. Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 8 (27), 1999, s. 179–196; 9 (28), 2000, s. 197–208; Olomoucký archivní sborník 2, 2004, s. 190–203; 3, 2005, s. 176–186; 4, 2006, s. 178–192; 5, 2007, s. 174–185; 6, 2008, s. 174–180; 7, 2009, s. 180–185; 8, 2010, s. 164–170; 10, 2012, s. 138–145.

protestantsky, dohled nad produkcí knihtiskařů ad.). Vývoji „kancelářské němčiny“ v Olomouci se soustředěně věnovala Libuše Spáčilová,¹³⁴ pro Jihlavu na základě pouze listinného materiálu pak Jana Martinák.¹³⁵ K tomuto městu lze zmínit už jen stručný nástin výsledků obsahového a diplomatického rozboru jednoho svazku napodiv českých městských register pro úřední rok 1573–1574, podaný Vitem Křesadlem.¹³⁶

Co se týče dalších problémových okruhů, na něž se soustředil výzkum městské historiografie nedávné doby, je především nutné zmínit pokračování v tradici rozborů **ekonomické a sociální struktury** moravských královských měst středověku a počátku novověku, spojené se jmény Jaroslava Mezníka,¹³⁷ Jaroslava Dřímala, a Jaroslava Marka.¹³⁸ V Brně na tyto výzkumy pro raný novověk navázala nejprve Ludmila Sulitková,¹³⁹ která dospěla k závěru (na rozdíl od Jaroslava Marka), že hospodářská základna města byla už počátkem 16. století poznamenána útlumem. Později spolu s Hanou Jordánkovou zpracovala souborně vývoj řemesel a cechů v Brně, jakož i vývoj jejich symboliky od středověku po zánik cechovních sdružení v roce 1859.¹⁴⁰ Jak pro tyto studie, tak i pro další práce zaměřené k výzkumu profesní a sociální struktury brněnského obyvatelstva v předbělohorském období vytvořil solidní základ systematický výzkum berních, ale také dalších komplementárních pramenů, zejména jiných druhů městských knih, dochovaných pro Brno tohoto období v „úctyhodných“, téměř celistvých řadách. Na to, jak osídlné může být přeceňování údajů jen samotných berních pramenů pro výzkumy obdobného druhu, pokud tyto nejsou zároveň konfrontovány i s výpověďmi jiných dosažitelných pramených zdrojů, upozornila Ludmila Sulitková ve studii *Ke kritice pramenů hromadné povahy*¹⁴¹ a obě jmenované pak ještě v další studii, v níž se zaměřily rovněž

- 134 Spáčilová, L.: *Das Frühneuhochdeutsche in der Olmützer Stadtkanzlei* a Táž: *Kronika olomoucké měšťanské rodiny Hoblových*; Táž: *Chronik der olmützer Bürgerfamilie Hobel*. Srov. poznámku 125.
- 135 Martinák, J.: *Historiolingvistická analýza*. Co se týče vývoje rané horní němčiny v tomto městě, dochází autorka k závěru o smíšeném bavorsko-středoněmeckém typu kancelářského jazyka. Jak si sama uvědomuje, tato konstatování by bylo zapotřebí podložit lingvistickou analýzou dalšího úředního materiálu jihlavské městské provenience.
- 136 Křesadlo, Vít: *Jihlavská česká městská registra v letech 1573–1574*. Západní Morava 1, 1997, s. 88–93.
- 137 Mezník, J.: *Brněnský patriciát a boje o vládu města ve 14. a 15. století*. BMD 4, 1962, s. 249–349.
- 138 Dřímál, Jaroslav: *Sociální boje v Brně v 20. letech 16. století*. BMD 1, 1959, s. 221–286; Týž: *Městská berně královských měst moravských od polovice 15. století do r. 1526*. BMD 4, 1962, s. 85–124; Týž: *Sociální boje v moravských královských městech ve 20. letech 16. století*. BMD 5, 1963, s. 114–167; Týž: *Sociální složení a majetek obyvatel Brna v letech 1365 až 1509*. BMD 6, 1964, s. 185–289; Marek, Jaroslav: *Společenská struktura moravských královských měst v 15. a 16. století*. Praha 1965.
- 139 Sulitková, L.: *Řemesla v Brně ve středověku*. Časopis Matice moravské 103, 1984, s. 64–83 — autorka se zde zabývala i obdobím nástupu novověku.
- 140 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Řemeslná výroba v Brně od počátků města do 80. let 19. století*. Autorky navázaly na starší práci L. Sulitkové: *Řemesla v Brně ve středověku*. Dále srov. též Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Hlavní tendence brněnské řemeslné výroby*.
- 141 Sulitková, L.: *Ke kritice pramenů hromadné povahy k dějinám měst v 16. stol. (Na příkladu Brna)*. Časopis Matice moravské 105, 1986, s. 288–304. Srov. též poznámku 72.

na některé výjimečné jevy brněnské každodennosti.¹⁴² V souvislosti s výzkumem italské komunity v Brně zhodnotily Hana Jordánková a Ludmila Sulitková zastoupení řemeslníků stavebních a dalších profesí původem z apeninského poloostrova ve skladbě městského obyvatelstva.¹⁴³

Pro **Olomouc** byly výzkumy uvedeného zaměření dlouhodobě spjaty s působením Jiřiny Holinkové, v jejímž historickém semináři vznikaly cenné práce z dějin města v raně novověkém období.¹⁴⁴ Jistým způsobem na ně navázali Martin Veselý a Roman Zaoral, kteří pro sledování **majetkové struktury olomouckého obyvatelstva v 15. a 16. století**¹⁴⁵ využili jak výše zmíněných edic pamětní knihy z let 1430–1492 a Natherovy kroniky olomouckých domů, tak i berních pramenů druhé poloviny 16. století a rejstříku protiturecké berně z roku 1555 (zpracovávaných ovšem již dříve Ludovítem Szabó a Karlem Müllerem právě v uvedeném semináři Jiřiny Holinkové). Autoři se zaměřili rovněž na evidenci cen městských domů v delší časové perspektivě a na zodpovězení otázky, do jaké míry jsou tržní ceny domů v prestižních polohách města v korelaci s výnosností živnosti provozované jejich majiteli. Vývoj tržní ceny olomouckých domů se pak snaží autoři porovnávat i s dosažitelnými zjištěními pro Plzeň, Stříbro a pražská města, relevantní údaje však nejsou vždy k dispozici pro stejné období v širokém časovém rozpětí, jež Zaoral a Veselý sledují, totiž od počátku 15. do sklonku 16. století. Koncem 60. let 16. století se podle autorů začalo snižovat ocenění nemovitostí (což ovšem, jak víme z Brna,¹⁴⁶ zdaleka nemuselo být v přímé úměře s jejich tržní cenou a sami autoři to v jedné tabulce bez hlubší analýzy naznačují i pro Olomouc). Autoři zároveň uvádějí, že ve skladbě olomouckého obyvatelstva je v této době patrně vyšší zastoupení řemeslnické složky na úkor bohatých obchodníků, ovšem pro tato tvrzení je stěžejí možné v předmětné studii nalézt přesvědčivé podklady. Tvrzení, že na rozdíl od bohatých obchodníků získávají postupně ve druhé polovině 16. století i řemeslníci méně lukrativních profesí větší šance pro účast ve vrcholném městském správním orgánu, je

142 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Realita každodennosti*.

143 Tytéz: *Italové a Španělé v Brně v předbělohorském období*. In: Ad vitam et honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám. Eds. Tomáš Borovský, Libor Jan, Martin Wihoda. Brno 2003, s. 715–742. Zde autorky rovněž upozornily (s. 718–719 a pozn. 22 tamtéž), že převážná část výpisů z městských knih byla pro publikaci Petra Kroupy z roku 1987, shrnující slovníkovou formou údaje k řemeslníkům těchto profesí původem z Itálie, poskytnuta L. Sulitkovou. J. Bílý je pouze autorem vyobrazení erbů. Srov. Kroupa, Petr — Bílý, Jiří L.: *Brněnští sochaři, kameníci a zedníci v letech 1570–1620*. Brno 1987.

144 Poznátky k úrovni každodenního měšťanského života přehledně viz Holinková, Jiřina: *Měšťanská kultura v předbělohorské Olomouci*. Opera historica 1, 1991, s. 165–177.

145 Veselý, M. — Zaoral, R.: *Majetková struktura*.

146 Studie k řemeslům a kritice pramenů hromadné povahy pro Brno Ludmily Sulitkové a Hany Jordánkové, zmiňované výše, navíc autoři vůbec neuvádějí, ačkoli kvalifikované porovnání situace ve dvou předních moravských královských městech by nepochybně mělo největší výpovědní hodnotu.

výsledkem předchozího výzkumu Ludovíta Szabóa a jistě odpovídá dobové skutečnosti,¹⁴⁷ nikterak už však nemusí souviset s „*postupným úbytkem bohatých kupců v sociální skladbě měšťanstva jako celku*“. Ačkoli jmenovaní autoři v jednom případě citují i níže uvedenou práci Miloslava Čermáka k olomouckému obchodu, nezmiňují už další jeho studie, které, jak jsme uvedly, naznačují vyšší poptávku po spotřebním zboží v souvislosti s rolí Olomouce jako sídla biskupství. Neuvádějí ani specializovanou studii Libuše Spáčilové k zahraničním obchodním vazbám soudobé Olomouce, která, jak rozvedeno níže, dokládá pro předbělohorskou dobu geograficky do široka rozprostřené kontakty zdejších dálkových obchodníků. Vynořuje se tedy jistě otázka, zda by systémový výzkum všech dostupných dobových pramenů potvrdil útlum, či naopak prosperitu této sféry městského podnikání v uvedeném období.¹⁴⁸

Dlouhodobě se olomouckým řemeslům a jejich významu v ekonomické struktuře městského podnikání věnuje Miloslav Čermák, který poznatky mnoha svých dílčích studií věnovaných různým řemeslům (nezbytným pro každodenní chod města i výlučnějším, jako byla řemesla kovodělná, zlatnická a stříbrnická)¹⁴⁹ a místnímu i dálkovému obchodu¹⁵⁰ uložil do souborné monografie *Olomoucká řemesla a obchod v minulosti*.¹⁵¹ Jeho výzkumy vedou k závěrům, že 16. století znamenalo pro

- 147 Srov. též Miller, Jaroslav: *Konflikt mezi radou a obcí*. In: Dějiny Olomouce 1. Eds. Jindřich Schulz a Jiří Šmeral. Olomouc 2009, s. 284.
- 148 Pokud uvedení autoři jednou větou konstatují v 70. letech 16. století snížení výdajů městské rady na stavební činnost, překvapuje, že v této souvislosti nepovažují za nutné uvést výsledky výzkumů Johanna Kuxe; Kux, Johann: *Die Olmützer Gemeindefinanzen 1530–1630*. Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens 20, 1916, s. 322–378; 21, 1917, s. 59–100, respektive ani podnětnou studii Zdenky Bláhové, která ve vztahu k obecním městským zakázkám ocenila výpovědní hodnotu zápisů olomoucké knihy počtů z let 1530–1546. Co se týče lukrativnosti zlatnického řemesla, upozornila také na nutnost rozboru příslušných testamentů (což samozřejmě bude platit i pro další městské živnosti). Poukázala na dlouhodobou účast sledovaných zlatníků v městském správním orgánu a také na jejich příbuzenské vztahy k olomouckým kramářům. Srov. Bláhová, Zdenka: *Dary olomoucké městské rady z první poloviny 16. století*. Státní památkový ústav v Olomouci. Výroční zpráva 2001. Olomouc 2002, s. 93–99.
- 149 Čermák, M.: *Řemeslníci — měšťané, významná složka olomoucké městské společnosti*. In: Měšťané, šlechta a duchovenstvo v rezidenčních městech raného novověku (16.–18. století). Ed. Michaela Kokojanová. Prostějov 1997, s. 224–231; Týž: *Olomoučtí zlatníci a stříbrníci v minulosti*. Střední Morava 5, 1999, č. 8, s. 32–53; Týž: *Renesance cechovní řemeslné malovýroby v Olomouci po švédské okupaci města*. Historická Olomouc 13, 2002, s. 379–384. Srov. též studii Bláhové, Z.: *Dary olomoucké městské rady*.
- 150 Čermák, M.: *Podíl řemesel a obchodu*; Týž: *Historie a současnost podnikání na Olomoucku*. Na stavební řemesla v Olomouci pro začátek 16. století se zaměřila Zdenka Bláhová, která ovšem sledovala prvoplánově působení jen jednoho zajímavého zedníka Mikuláše, pracujícího i pro brněnské měšťany. Evidentně nešlo o řemeslníka, který by byl původem z Itálie. Srov. Bláhová, Z.: *Ke stavebním řemeslům v Olomouci na počátku 16. století*. Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 7 (26), 1998, s. 190–194. Poznatky k raně novověkému řemeslu v Olomouci přináší i postmedievalní archeologie — Sedláčková, H. a kolektiv: *Renesanční Olomouc v archeologických nálezech. Sklo, slavnostní keramika a kachel*. Archeologické výzkumy Památkového ústavu v Olomouci 1973–1996. Katalog výstavy. Olomouc 1998; Bláha, J.: *Nové archeologické poznatky o raně novověkém uměleckém řemesle v Olomouci — Michalské ulici*. Ve službách archeologie 2, 2008, s. 37–41.
- 151 Čermák, M.: *Olomoucká řemesla*; Týž: *Podíl řemesel a obchodu*, s. 35–36.

Olomouc navýšení její spotřebního potenciálu (silná koncentrace neproduktivního obyvatelstva, souvisejícího především s rolí Olomouce jako sídla biskupství), což samozřejmě mělo bezprostřední dopad, na rozdíl od jiných moravských měst té doby, na rozvoj řemesel i obchodních vazeb. Pokud jde o zahraniční obchodní styky olomouckých dálkových obchodníků v 16. a na počátku 17. století, prokázala je Libuše Spáčilová¹⁵² v širokém geografickém prostoru. Olomoučtí kupci a kramáři udržovali kontakty jak s obchodníky z jižně a západně položených evropských oblastí (Víděň, Linec, Křemže, Štýr, Augšpurk, Norimberk), tak intenzivně rovněž se severovýchodní Evropou a Polskem (Krakov, Poznaň, Gdaňsk). Autorčino konstatování, že obchodní kontakty Olomouce se zahraničím celkově zesílily zvláště od 80. let 16. století a že jejich frekvence byla až do sklonku předbělohorského období velmi vysoká, tak zcela koresponduje s výzkumy Miloslava Čermáka a jeho posouzením Olomouce jako příkladu spotřebního města.

Na **obchodní vazby Brna**, které se z pochopitelných důvodů orientovaly převážně jižním směrem, se soustředily Hana Jordánková a Ludmila Sulitková, které naznačily zejména silné kontakty brněnských obchodníků s obchodníky z Vídně a z dalších dolnorakouských měst, z nichž nejčastěji pocházeli nově přijímaní brněnští měšťané.¹⁵³ Zvláště výstavný renesanční dům Kryštofa Schwanze z Retzu, bohatého obchodníka se železem, na hlavním náměstí zůstává dodnes v živém obrazu města, i když jakýmsi nedopatřením dějin nese označení „dům pánů z Lipé“ (ti jej však vlastnili velmi krátce a s jeho náročnou stavební úpravou za účasti předních italských mistrů neměli nic společného). Zcela specifickému obchodu, totiž **obchodu s knihami**, se soustavně věnuje Zdeněk Šimeček,¹⁵⁴ který nejnověji monograficky zpracoval knižní obchod v Brně, a to v širokém časovém rozpětí od konce 15. do konce 18. století.¹⁵⁵ Autor klade důraz na poznání sociálního systému literatury a naznačuje, spolu s novými poznatky o dobové časopisecké základně jako nositelce aktuálních informací o rozvíjející se vědě a kulturním dění, tvůrčí souvislosti oblasti výroby a distribuce se čtenářskou obcí. Mnohonásobnému zvýšení produkce tištěné knihy ve srovnání s knihou rukopisnou nemohly pochopitelně již od 16. století

152 Spáčilová, L.: *Zahraněční obchod v předbělohorské Olomouci*. Folia Historica Bohemica 13, 1990, s. 131–156.

153 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Svebytnost a vzájemnost. Hospodářské a kulturní styky královského města Brna s Dolními Rakousy v předbělohorském období*. In: *Kultury na hranici. Jižní Čechy — jižní Morava — Waldviertel — Weinviertel*. Eds. Andrea Komlosyová, Václav Bůžek, František Svátek. Waidhofen an der Thaya 1995, s. 113–116; Tytéž: *Realita každodennosti*.

154 V mnoha dalších specializovaných studiích se zmíněný autor věnoval knižnímu obchodu v 18. století. Jelikož jde o studie novátorské, alespoň je výčet připomínáme. Šimeček, Zdeněk: *Knihkupecký obchod v Brně a v Olomouci od dvacátých let 18. století do roku 1772. Část I. Do počátku šedesátých let*. BMD 20, 2007, s. 381–439; Tytéž: *Knihkupecký obchod v Brně a v Olomouci od 20. let 18. století do roku 1772. Část II. Od počátku šedesátých let do vydání Knihkupeckého řádu v roce 1772*. BMD 21, 2008, s. 445–511; Tytéž: *Příspěvek k poznání nakladatelské činnosti a autorského zázemí v Brně v 18. století*. In: *A vůbec... Utajený sborník Mileně Flodrové k 75. narozeninám*. Eds. Jana Čermáková, Radana Červená, Hana Jordánková, Irena Loskotová, Jitka Šibíčková. Brno 2010, s. 176–195.

155 Tytéž: *Knižní obchod v Brně od sklonku 15. do konce 18. století*. Brno 2011.

vystačovat lokální či případně regionální odbytové možnosti samotného výrobce, a tak se — sice v příčinné závislosti na tiskařské výrobě, avšak v přímé souvislosti se sférou obchodu — brzy vytvořila specifická knihkupecká profese, dovolující obchodovat s knihami v širokém evropském prostoru. I v rámci habsburské monarchie vytvořil obchod s knihou systém *sui generis*, v němž docházelo mezi jednotlivými zeměmi k prolínání a vzájemnému kulturnímu obohacování.

Jihlava, jak známo, se od druhé poloviny 16. století profilovala jako město s přednostně rozvinutým **soukenickým řemeslem**, jemuž naše historiografie dosud bohužel nevěnovala zaslouženou pozornost. A tak je podstatné, že v posledních letech se na tzv. „zlatou dobu“ tohoto řemesla v Jihlavě zaměřila Ivana Ebelová.¹⁵⁶ Spolu s Milenou Hauserovou také přispěla k vyvrácení dosud častěji v naší literatuře traktované teze, že výstavné jihlavské domy s horním osvětlením vysokých síní lze jednoznačně spojovat se stavebními aktivitami bohatých soukenických mistrů.¹⁵⁷ Širší obchodní vazby Jihlavy v raném novověku pomohla nepřímo vysvětlit také postmedievální archeologie, a to přednostně zhodnocením zdejších nálezů skla.¹⁵⁸ Ojedinelý počín představuje zájem Jiřího Vosáhla o možnosti horního podnikání v Jihlavě na začátku novověku, kdy byla Jihlava nesporně postižena přesunem královských horních úřadů do Jáchymova.¹⁵⁹

Sociální topografií pro předbělohorskou dobu se na příkladu Jihlavy zabývala Pavla Jirková, a to jako zcela novým badatelským tématem, pro toto období pro naše města ještě soustředěněji nesledovaným.¹⁶⁰ Doložila, že ve zdejší Saské ulici v městském centru se usazovali především soukeníci, často navzájem úzce rodinně spříznění a mnohdy také angažovaní v městských úřadech. Sociální topografii města se táž autorka věnovala i v rozsáhlé studii o testamentech jihlavských měšťanů, v níž je sledovala především se zřetelem k rodinným strukturám a k historické demografii

- 156 Ebelová, Ivana: *Zlatá doba jihlavského soukenictví*. Jihlavská archivní ročenka 2–3, 2000–2001 (2002), s. 52–72. V nejnovější monografii k dějinám Jihlavy se autorka věnovala souhrnně převážně jihlavským středověkým řemeslům (Ebelová, I.: *Jihlavská řemesla*. In: Jihlava. Eds. Renata Pisková a kolektiv. Praha 2009, s. 206–217); obnovu novověké řemeslné výroby po třicetileté válce zpracoval tamtéž Hrdlička, Josef (*Žnovuzrození jihlavského řemesla*, s. 369–373). Srov. též Jaroš, Zdeněk: *Historie a současnost podnikání na Jihlavsku*. Žehušice 2001.
- 157 Hauserová, Milena — Ebelová, I.: *Renesanční domy s dvoranami v Jihlavě a jihlavští soukeníci*. Jihlavská archivní ročenka 1, 1999, s. 109–112. Z kunsthistorického hlediska pojednal o vývoji jednoho z těchto domů až do novověku Žlůva, Ivan: *Dům s vysokou reprezentativní schodišťovou síní (dům č. 10 v Komenského ulici)*. In: 50 let Oblastní galerie Vysočiny v Jihlavě. Ed. Kateřina Pažoutová. Jihlava 2003, s. 33–44, aniž by jej pro předbělohorské období mohl spojit se stavebníkem konkrétní profese.
- 158 Sedláčková, H.: *Od gotiky k renesanci, sklo na Moravě 1450 — ca 1560*. Studies in Post-medieval Archeology 2, 2007, s. 181–226; Táž: *Sklo první poloviny 16. století na Moravě v archeologických nálezech*. Pravěk. Nová řada 10, 2000 (2001), s. 163–191.
- 159 Vosáhl, J.: *Hornictví mezi počátkem 16. století a dvacátými léty 17. století*. In: Jihlava. Eds. Renata Pisková a kolektiv. Praha 2009, s. 286–302.
- 160 Jirková, Pavla: *Testamentární praxe v Jihlavě v letech 1578–1590 (Testament jako pramen pro dějiny rodinných struktur, historickou demografii a sociotopografii)*. Časopis Národního muzea — řada historická 176, č. 1–2, 2007, s. 21–58.

obecně,¹⁶¹ což je pro moravská královská města rovněž inovativní badatelský přístup (a situace v Jihlavě by si v budoucnu rozhodně zasloužila komparaci s Brnem, v němž se respektovaly tytéž právní uzance a pro něž je k dispozici souvislá řada knih testamentů od roku 1510 až do 30. let 18. století).

Jen málo pozornosti bylo pro předbělohorské období věnováno **městským statkům**, jejichž držení městy bylo velmi podstatné z hlediska celkového možného benefitu jejich hospodaření. Rozhodující role režijního hospodaření měst ve skladbě jejich příjmů je naznačena v dále uvedené souborné práci *Peníze nervem společnosti*, takže z dílčích studií je možné vzpomenout už jen příspěvek Radomíry Bartekové k ekonomice špilberského panství v první polovině 16. století¹⁶² (hrad Špilberk s hospodářským dvorem, rybníkem, vinicemi, zahradami a mlýnem se stal majetkem města až v roce 1560) a studii Bronislava Chocholáče věnovanou prosperitě brněnského městského statku v Kuřimi v předbělohorském období.¹⁶³ Kromě jiného dovedil, že zde v komparaci s jinými statky déle přetrvával „živnostenský“ poměr hospodářů k jejich usedlostem.¹⁶⁴

Jedním z důležitých odvětví přinášejících městům v podstatě stálý profit bylo dlouho do novověku **vinohradnictví**. V hospodářské struktuře **Brna a Znojma** hrálo vzhledem k jejich příznivé geografické poloze pochopitelně důležitou roli a konzumace vína zde také, jak dokládají současné výzkumy, převažovala nad oblibou piva. Pro Brno Hana Jordánková a Ludmila Sulitková rozebraly v několika studiích podrobně strategii městské rady při stanovení výše městské sbírky z měšťanských vinic a zabývaly se zároveň profitem městské pokladny z této sbírky i z nálevu vína.¹⁶⁵

161 Jirková, P.: *Jihlavské testamety na přelomu 16.–17. století. Prameny pro dějiny rodinných struktur, historickou demografii a sociotopografii*. Sborník archivních prací 60, 2010, s. 3–239. Srov. též poznámku 247.

162 Barteková, Radomíra: *Špilberské panství v polovině 16. století*. Forum Brunense 1993, Brno 1993, s. 21–26.

163 Chocholáč, Bronislav: *Hospodaření na městském statku Kuřim v předbělohorské době*. In: Měšťané, šlechta a duchovenstvo v rezidenčních městech raného novověku (16.–18. století). Ed. Michaela Kokojanová. Prostějov 1997, s. 105–115.

164 Pro mladší období je dlužno připomenout studii Lubomíra Peltana o rozsáhlém jihlavském městském velkostatku v 18. století a činnosti tamějšího hospodářského direktoria (Peltan, Lubomír: *Jihlavské panství za působnosti hospodářského direktoria v letech 1726–1754*. Vlastivědný sborník Vysočiny — oddíl věd společenských 11, 1998, s. 167–209), doprovobenou navíc edicí dobového urbáře, neboť ani této problematice není pro naše města dosud věnována náležitá pozornost. Tím více zájemce potěší, že v nedávné době bylo také publikováno starší pojednání Josefa Auera o hospodaření na statcích města Znojma v širokém časovém rozpětí od třicetileté války do poloviny 19. století. Srov. Auer, J.: *Hospodářské poměry ve Znojmě a na Horním a Dolním statku města Znojma od 30leté války až do roku 1848 — 1. část*. Ročenka Státního okresního archivu ve Znojmě 1993, s. 17–104.

165 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Realita každodennosti a kritika faktů hromadné povahy; Tytéž: Záliba v „trpkém moku“ — benefit pro městskou pokladnu (na příkladu Brna v raném novověku)*. In: Trpké býti zdá se? Víno a vinařství v českých zemích ve středověku a v raném novověku. Ed. Jan Kilián. Mělník 2009, s. 191–203; Jordánková, H.: *Viniční hospodářství brněnských měšťanů do Bílé hory*. In: Dějiny vinařství na Moravě. Brno 2005, s. 31–39. Dalším produktem stejnojmenné výstavy a konference byla *Bibliografie k dějinám a současnosti moravského vinařství a Prameny k dějinám vinařství na Moravě*. Eds. Kateřina Smutná a kolektiv. Brno 2004.

Posledně jmenovaná se ještě v samostatné studii¹⁶⁶ zaměřila na domy s právem nálevu vína a piva v předbělohorském období a potvrdila starší tezi Jaroslava Bakaly,¹⁶⁷ že v Brně na rozdíl od jiných měst (z moravských královských prokazatelně Olomouce) neexistoval uzavřený okruh domů, v nichž by se jedině mohl realizovat nálev vína (u piva tuto skutečnost nelze prokazovat tak jednoznačně). Pro Znojmo jsme na výzkum vinohradnictví realizovaný Josefem Auerem, Jiřím Mačudou a Zdeňkem Hubatkou¹⁶⁸ upozornily podrobněji už v předchozím oddílu. **Jihlavští**, jak je pochopitelné, naopak mohli profitovat jen z obchodu s vínem, které ve velkém nakupovali v jihomoravských oblastech, jak doložil pro středověk už František Hoffmann¹⁶⁹ a pro raný novověk v poslední době Vlastimil Svěrák.¹⁷⁰ Ten se také zaměřil v příslušných souvislostech na význam práva vinného šenku uděleného městu Jihlavě císařem Rudolfem II. v roce 1581.¹⁷¹ Na možné výsady vztahující se k vínu jako prostředku k nápravě škod způsobených válečnými konflikty pak poukázal v případě pobělohorského Hodonína a Brna Miroslav Svoboda.¹⁷²

Za mimořádný badatelský počín posledních let musíme bezesporu považovat komplexní výzkum **berních povinností moravských královských měst** předbělohorského období, který představuje pro Moravu zcela nové badatelské téma. Ujal se jej Tomáš Sterneck, který výsledky svého studia uložil v mnoha studiích¹⁷³ a také v monografii o daňovém zatížení královských měst v době válečných konfliktů, konkrétně v tzv. dlouhé válce s Vysokou Portou v letech 1593–1606.¹⁷⁴ Je zřejmé, že

- 166 Sulitková, L.: *Domy s právem nálevu piva a vína ve středověkém a raně novověkém Brně*. Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis C 2, 1995, s. 59–71.
- 167 Bakala, Jaroslav: *K vztahům mezi lokací a právním zřízením města v 16.–18. století*. In: Městské právo 16.–18. století v Evropě. Ed. Karel Malý. Praha 1982, s. 27–33.
- 168 Srov. poznámky 81–83.
- 169 Hoffmann, F.: *Jihlava v husitské revoluci*. Havlíčkův Brod 1961, s. 76, 79–82, 110–111, 123.
- 170 Svěrák, V.: *Víno v Jihlavě v předbělohorské době*. In: Dějiny vinařství na Moravě. Brno 2005, s. 131–136.
- 171 Týž: *Právo vinného šenku města Jihlavy*. In: Trpké býti zdá se? Víno a vinařství v českých zemích ve středověku a v raném novověku. Ed. Jan Kilián. Mělník 2009, s. 204–207.
- 172 Svoboda, Miroslav: *Víno a válka*. In: Trpké býti zdá se? Víno a vinařství v českých zemích ve středověku a v raném novověku. Ed. Jan Kilián. Mělník 2009, s. 158–164.
- 173 Sterneck, T.: *K moravské zemské berní správě v době předbělohorské*. In: Nový Mars Moravicus aneb Sborník příspěvků, jež věnovali Prof. Dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám. Eds. Bronislav Chocholáč, Libor Jan, Tomáš Knoz. Brno 1999, s. 307–318; Týž: *K počtu daňových poplatníků a k platební participaci stavů na Moravě v závěru předbělohorské doby*. Vyškovský sborník 3, 2002, s. 46–72; Týž: *Ke zvláštní městské berni na Moravě v závěru předbělohorské doby*. Vyškovský sborník 4, 2004, s. 59–69; Týž: *Měšťanské elity v berních úřadech a královská města jako daňoví poplatníci — střet zájmů? (Případ předbělohorského Brna)*. Documenta Pragensia 22, 2004, s. 225–242; Týž: *Raně novověké bernictví v moderní historiografii (Rozhled po Evropě a ohlédnutí za domácími výzkumy)*. Český časopis historický 102, 2004, s. 578–604; Týž: *K objektivitě berních příznání z předbělohorské Moravy na příkladu královských měst v brněnském berním kraji*. Folia Historica Bohemica 21, 2005, s. 83–110; Týž: *Několik poznámek o správě veřejných financí na Moravě kolem roku 1600*. Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity C 53, 2004 (2006), s. 35–54.
- 174 Týž: *Město, válka a daně. Brno v moravském berním systému za dlouhé války s Vysokou Portou (1593–1606)*. Praha 2006.

města zatěžovaly jak různé druhy berně stanovované zemským sněmem (a zejména tzv. turecká berně), tak samozřejmě také zvláštní, pravidelně vybíraná městská berně (ve vztahu k výnosu pro potřeby vlastního města zvaná sbírkou). Brno tato daň sužovala nejvíce ze všech moravských měst, takže koncem 16. století neúspěšně usilovalo o dosažení úlevy z jejího placení anebo alespoň její částečné kompenzace. Jen ve vztahu k různým zemským berním, jejichž druhy pečlivě rozkryl Tomáš Sterneck, bylo Brno dočasně úspěšné (na rozdíl od konkurenční Olomouce), a to při uplatnění strategie přiznávání menšího počtu městských domů jako berní jednotky prvořadého významu. Sterneck se ovšem nesoustředil jen na otázku daňové politiky, ale vůbec **celkového finančního hospodaření Brna**. Zobecňující pohledy na hospodářskou politiku moravských královských měst pak ještě uložil v syntéze o roli financí ve všech vrstvách moravské společnosti, příznačně nazvané *Peníze nervem společnosti*,¹⁷⁵ a to v kapitole *Města a měšťané* (zpracované za účasti Tomáše Borovského pro středověk a Bronislava Chocholáče pro vrchnostenská města).¹⁷⁶ Uvedení autoři zde „zúročují“ své předchozí výzkumy a přesvědčivě naznačují, jakým směrem se ubíralo nejen hospodaření královských měst, ale i jejich obyvatel v širším časovém rozpětí od středověku do počátku 17. století.¹⁷⁷ Vcelku je evidentní, že postupně nabývaly v městských „rozpočtech“ na prvořadě důležitosti příjmy z režijního podnikání, přičemž moravská královská města, která logicky nebyla postižena panovnickými represemi po prvním protihabsburském povstání, mohla lépe čelit konkurenci šlechtického velkostatku. K cenným postřehům pro raný novověk lze uvést, že úvěr se stával vzhledem k vynucené povinnosti královských měst jako kolektivních ručitelů za panovníkovy dluhy na válečné výdaje na přelomu 16. a 17. století jednostranným — města v podstatě jen řetězila výpůjčky, zatímco v předchozích obdobích se mnohdy stávala i věřitelem, a to dokonce i vůči předním zemským hodnostářům. Co se týče jednotlivých měšťanů, jejich většina byla samozřejmě orientována na výnos z řemesla a jen menší, zato však v průměru bohatší část na benefit z obchodních činností. Nechyběli však ani tací, kteří své zisky rozmnožovali aktivitami v důlním podnikání, nákupem zemskodeskovních majetků či půjčováním peněz na úrok. Pro privátní měšťanskou ekonomiku byl většinou

-
- 175 Borovský, T. — Sterneck, T.: *Města a měšťané*. In: *Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století*. Eds. Tomáš Borovský, Bronislav Chocholáč, Pavel Pumpr. Brno 2007, s. 229–291.
- 176 Chocholáč, B.: *Poddaní na venkově*. In: *Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století*. Eds. Tomáš Borovský, Bronislav Chocholáč, Pavel Pumpr. Brno 2007, s. 292–336.
- 177 Sterneck, T.: *Ke zvláštní městské berni*. V německém znění byly poznatky o zeměpanských financích na Moravě ve 2. polovině 16. století začleněny do širší koncipované studie viz Chocholáč B. — Sterneck, T.: *Die landesfürstlichen Finanzen in Mähren in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. In: *Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in der habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. Hrsg. von Friedrich Edelmayer, Maxmilian Lanzinner, Peter Rauch. Wien — München 2003, s. 123–142.

příznačný velmi složitý propletenec pasiv a aktiv, ale vzhledem k absenci relevantních domácích pramenů musejí bohužel i do budoucna zůstat úvahy nad rolí úvěru v privátní měšťanské sféře jen v kategorii hypotéz.

V předních moravských královských městech, jak z předchozích řádků vyplynulo, zaujímali v profesní a sociální struktuře obyvatel kromě řemeslnictva významné místo různí obchodníci, z nichž nejbohatší provozovali, jak bylo poukázáno zejména u Brna a Olomouce, dálkový obchod. Obyvatelstvo uvnitř hradeb ovšem nepředstavovalo nijak jednotnou skupinu — kromě sociálně níže postavených, k nimž prameny přinášejí jen málo zmínek,¹⁷⁸ je na druhém pólu nutné vzít v potaz také **šlechtice pobývající ve městech**. V posledních letech se soustředěného výzkumu této problematiky dostalo z předních moravských královských měst pouze **Brnu**. Hana Jordánková a Ludmila Sulitková v několika studiích prokázaly,¹⁷⁹ že usazení se příslušníků obou vyšších stavů v městském prostředí nebylo zásadně motivováno jejich současným zastáváním některého ze zemských úřadů. Evidentní rovněž je, že většina domů, které zde šlechta držela (v jedné časové vrstvě to mohlo být až na sedmdesát osob), zůstávala pod purkrechtem, ovšem plnění městských povinností z těchto objektů (hlásky, berně) musela městská správa průběžně — a mnohdy marně — vymáhat. Jak dokládají další výzkumy jmenovaných rovněž v souvislosti s působností italských mistrů stavebních a příbuzných profesí v Brně,¹⁸⁰ šlechtici jen zcela zřídka financovali stavební úpravy svých městských domů. Stavebníky hodnotných renesančních objektů, z nichž některé jsou alespoň v modifikované podobě dochovány do současnosti, byli naopak v převážné míře samotní měšťané.

Společnost královského města nebyla jednotná ani z **národnostního hlediska**, ať již máme na mysli usedlé měšťany anebo migrující tovaryše.¹⁸¹ Pro raný novověk se v tomto ohledu, jak jsme naznačily výše, dalo navazovat na výzkumy stejné problematiky ve středověku, pro předbělohorské období byla však tato problematika opětně důsledně sledována jen v **Brně**, a to Hanou Jordánkovou a Ludmilou Sulitkovou.¹⁸² Co se týče společenského klimatu, a to zvláště předních čtyř moravských královských měst, musíme samozřejmě počítat se silnou přítomností německého etnika. Jak zmíněné autorky naznačily, příslušníky české a německé národnosti nelze určit zcela přesvědčivě, neboť brněnské příklady dokládají, že ještě v raném novověku šlo o evidentně poklidnou koexistenci obou bilingvních etnik. Užití toho kterého

178 K činnosti městského špitálu ve Znojmě viz; Kacetl, J.: *Historie měšťanského špitálu*.

179 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Šlechta v královském městě Brně v předbělohorském období*. In: Měšťané, šlechta a duchovenstvo v rezidenčních městech raného novověku (16.–18. století). Ed. Michaela Kokojanová. Prostějov 1997, s. 166–184; Tytéz: *Domy pánů z Pernštejna*; Tytéz: *Domy Valdštejnů v Brně*. In: Zaměřeno na středověk. Zdeňkovi Měřinskému k 60. narozeninám. Eds. Šimon Ungerman a Renáta Přichystalová ve spolupráci s Michalem Šulcem a Janou Krejsovou. Praha 2010, s. 632–650.

180 Srov. poznámku 143.

181 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Svébytnost a vzájemnost*, s. 113.

182 Tytéz: *Etnická příslušnost*; Sulitková, L.: *Národnostní poměry*.

jazyka v písemném projevu zdaleka nemuselo odpovídat etnické příslušnosti nositelů jazykového projevu (například české testamenty sestavené nositeli německých jmen a naopak). A ačkoli sama městská kancelář přijala jako hlavní jazyk pro vedení městských knih němčinu, podmínkou pro přijetí do kancelářských služeb byla i zde rovnocenná znalost obou zemských jazyků. Česky také město korespondovalo s panovníckou kanceláří a zemskými orgány.¹⁸³ Stejně autorky pak také prokázaly, že se Brno stávalo od poloviny 16. století cílem pro imigranty i z velmi vzdálených končin Evropy (například ze Španělska), ve větším počtu šlo však o příchozí z Itálie, a to především Itálie severní.¹⁸⁴ Šlo nejen o příslušníky stavebních a příbuzných profesí, ale také o lékaře a hlavně obchodníky. Jazykově byli prokazatelně adaptabilní, takže se někteří dokonce velmi záhy zapojili i do práce městského správního orgánu. Podíl Italů ve skladbě městského obyvatelstva pro **Uherské Hradiště** mladšího období sledovala Jaromíra Čoupková.¹⁸⁵

Další důležitý okruh otázek představují problémy týkající se strukturování, funkce a obsazení jednotlivých **organů městské správy** (na myslí tedy máme i jednotlivé inspektoráty neboli úřady, případně podúřady).¹⁸⁶ Souborný nástin fungování městské správy představily Hana Jordánková a Ludmila Sulitková už ve zmíněné práci o brněnské městské kanceláři,¹⁸⁷ kde naznačily, že v Brně je zapotřebí se přednostně vyrovnat s obsahovou náplní v pramenech frekventovaně užívaného sousloví „tři rady“. K tomuto problému se vrátily v samostatné studii, v níž k výpovědím úředních pramenů přidaly i svědectví dobových pamětních záznamů, sestavených dobře informovaným radním písařem.¹⁸⁸ V brněnských poměrech tedy rozhodně neznamenají tři rady jakési cyklické střídání radních, kdy by noví konšelé měli zálohu v kolegiu předchozího období. V Brně tzv. „staří páni“ (německy příznačně zvaní „*Rathsfreunde*“ či „*Rathsverwandte*“) nebyli personálně totožní s právě odstoupivším konšelským kolegiem, ale šlo o čtrnáct až šestnáct osob, které v jedné časově vrstvě

183 Táž: *Diplomatická produkce*, s. 102.

184 Srov. poznámku 143. Viz též Táž: *Italiani a Brno primadella bataglia della Montagna Bianca*. In: Cramârs. Atti del convegno internazionale di studi. Tolmezzo 1997, s. 75–88; Táž: *Italové v Brně v předbělohorském období*. In: Cramârs. Furlanští a italští obchodníci v českých zemích I. Ed. Giorgio Cadorini. Praha 1999, s. 55–65, 89–92. Celkově na základě stávajících výzkumů zhodnotily zastoupení Italů na hospodářském životě i stavební tvářnosti jihomoravských měst nejnověji opět Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Italové ve městech jižní Moravy v raném novověku (Přehled stavu výzkumu)*. In: „Morava jako zrcadlo Evropy“. Etnické menšiny na Moravě do roku 1918. XXXI. Mikulovské sympozium 2010. Brno 2011, s. 181–189.

185 Čoupková, J.: *Italští obchodníci a řemeslníci ve městech Uherskohradištského okresu*. In: Cramârs. Furlanští a italští obchodníci v Českých zemích 2. Ed. Giorgio Cadorini. Praha 2003, s. 45–55, 87–90.

186 Přehledně v katalogu výstavy připravené Archivem města Brna Sulitková, L.: *Městská správa v Brně v předbělohorském období*. In: „My, purkmistr a rada města Brna...“ Katalog výstavy. Brno 1990, s. 3–5 (spolu s redakční přípravou tohoto katalogu).

187 Srov. poznámku 127.

188 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Fungování nejvyššího správního orgánu ve světle pamětních záznamů městských písařů na příkladu raně novověkého Brna*. In: Pragmatické písemnosti v kontextu právním a správním. Eds. Zdeněk Hojda, Hana Pátková. Praha 2008, s. 139–153.

už kdykoli předtím zastávaly konšelský úřad. Z nich se pak vybíral potřebný počet osob do rady vnější, tedy těch, kteří současně s úřadujícími radními vykonávali některý z městských úřadů. Co je však hlavně nápadné, v Brně prokazatelně neexistoval žádný sbor obecních starších, takže se nutně vynořuje otázka, zda správa předních moravských královských měst neměla více oligarchický ráz nežli správa soudobých českých měst. Ten mohl být příčinou jejich konzervativnějšího postoje ve vypjatých politických situacích, jako byl například pozdější příklon k druhému protihabsburskému povstání. Na tyto otázky se autorky pokusily odpovědět v komparativní studii,¹⁸⁹ z níž je zřejmé, že největší podobnost vykazovala situace v **Olomouci**¹⁹⁰ a s velkou pravděpodobností i v **Jihlavě**, kde se sice studiu městských rad věnoval v posledních letech Karel Křesadlo,¹⁹¹ ale zřejmě pro nedostatek relevantních pramenů se jeho výsledky, směřující k dříve obvyklému pojetí tří rad, nezdají být zcela přesvědčivé.

Mimořádná témata představují zatím pro novověk rovněž výzkumy **vztahu královských měst k zemi a k panovníkovi**, potažmo také bádání v oblasti **zemského a městského práva**. Pro **Brno** sledovaly Hana Jordánková a Ludmila Sulitková otázky podílu předního královského města v zemských strukturách, a tedy vazby jak k předním zemským úředníkům, tak na druhé straně také k panovníkovi a jeho kanceláři.¹⁹² V jiné studii objasnily tytéž autorky roli a společenskou pozici **moravského prokurátora**, který v zastoupení panovníkově **hájl moravská královská města na zemském soudu** v jejich sporech s vyššími stavy.¹⁹³ Ustanovení moravských zemských zřízení ze 16. století týkající se královských měst zaujala Janu Janišovou, která speciální pozornost věnovala právnímu spisu Karla staršího ze Žerotína (včetně jeho edičního zpřístupnění). V tomto spisu vymezil přední moravský stavovský politik práva měst vypovídat a věznit „neřádné lidi“ a v jedné právní větě také vyjádřil pro města nepřilíš lichotivé přesvědčení, že totiž konšelé v královských městech jsou především úředníky krále, a nikoli představiteli **městské samosprávy**. Jak autorka podotýká, úkolem dalšího výzkumu je zaměřit se na aplikaci těchto

189 Tytéž: *Kompetence brněnských radních v předbělohorské době (Porovnání se situací v dalších moravských královských městech)*. Documenta Pragensia 21, 2002, s. 39–54.

190 Situaci v Olomouci shrnul později výstižně Čermák, M.: *Světské slavnosti raného novověku v královské Olomouci*. Opera historica 8, 2000, s. 399–408; ovšem bez poukazu na zdroje informací. Je ovšem zřejmé, že vycházel z klasické a dosud nepřekonané práce ke správním dějinám Olomouce; Kux, J.: *Verwaltungsgeschichte der Stadt Olmütz*. Olmütz 1942. Čermák uvádí, že i v Olomouci tvořili členové bývalých rad senát čítající na dvacet až čtyřicet členů. V důležitých záležitostech se senát scházel s úřadující radou, popřípadě i zástupci širší obce, a vytvářel orgán zvaný „tři rady,“ přičemž jen rada právě „sedící“ měla výkonnou moc.

191 Křesadlo, Karel: *Městské rady v Jihlavě v 16.–18. století*. Vlastivědný sborník Vysokýň — oddíl věd společenských 10, 1996, s. 65–72.

192 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Vztahy královského města, zemské obce a panovníckého dvora na příkladu Brna v 16. a 17. století*. In: Ústřední moc a regionální samospráva. XXIII. Mikulovské sympozium 1993. Brno 1995, s. 185–195.

193 Tytéž: *Předbělohorské soudy na Moravě a královské město Brno*. Časopis Matice moravské 113, 1994, s. 235–260.

ustanovení v právní praxi.¹⁹⁴ Co se týče **Olomouce**, střetání zájmů města a šlechty v městských zdech dobře přibližuje výše zmíněná edice pŕuhonŕ zemského práva na šlechtické osoby zdržující se ve městě.¹⁹⁵

Výjimečné téma představovalo také studium **vztahu města a jeho předměstí**. V tomto případě jde opět o **Brno a jeho předměstí** Cejl a Radlas do poloviny 17. století, jejichž rozvoj a vztah k městu se stal předmětem výzkumu Hany Jordánkové.¹⁹⁶ Zmíněná předměstí (respektive předměstské ulice a dvorce) sice nespadala přímo pod městskou jurisdikci (byla v držení církevních institucí), bylo však možné vysledovat úzké vztahy k městským správním orgánům, což se týkalo zejména rodiny Munků z Ivančic, sezením na radlaském mlýně, která byla jako jedna z prvních na Moravě povýšena do rytířského stavu. V této rodině se cílevědomě pěstovala snaha dosáhnout co možná nejvyšších stupňů vzdělanosti, a tak není divu, že například jeden z jejích členů, Jan Munka, zaujal v letech 1520–1538 post předního městského písaře¹⁹⁷ a Vilém, přijatý mezi starožitné rytířské rody, jako poslední reprezentant rodiny v době předbělohorské v roce 1601 dokonce zaujal post písaře menšího zemského práva a o něco později (v letech 1609–1619) ŕrad moravského královského prokurátora,¹⁹⁸ mezi jehož základní povinnosti patřilo hájení hospodářských výsad města jako významného zdroje panovníkových, a tedy i markraběcích příjmů.

Rovněž výzkum městských **elit**, a to jak **správních**, tak **intelektuálních**, byl v posledních letech pro **Brno** prováděn jako pro jediné z moravských královských měst velmi systematicky — v první řadě na základě pramenů městské provenience, takže bylo možné sledovat angažovanost jednotlivých konkrétních osob jak ve správních orgánech města, tak v poměrně úzké intelektuální špičce zdejších obyvatel. Zde ovšem musíme navodit nepochybně rozdílnou duchovní atmosféru v obou soupeřících „hlavních“ moravských městech, z nichž Olomouc jako sídlo biskupství (kolem něhož se soustředili významní doboví vzdělanci) mohla skýtat daleko více kulturních podnětů i pro „vnímavé“ měšťany. Zdejší poměry je tak nutné sledovat v širších souvislostech akceptace humanistických myšlenek na Moravě a v českých zemích obecně.

Co se týče Brna, Ludmila Sulitková se v několika studiích věnovala vymezení obsahu pojmů měšťan, potažmo **patricij, obec, honorace, horní městská vrstva či správní a intelektuální elita**.¹⁹⁹ Biogramy předních **městských písařů** (včetně

194 Janišová, Jana: *Královské město v moravských předbělohorských zemských zřizenech. Kapitola „O stavu městským“ v právním spisu Karla staršího ze Žerotína*. BMD 22, 2009, s. 105–134.

195 *Konfliktní soužití. Královské město — šlechta — duchovenstvo v raném novověku*.

196 Jordánková, H.: *Brněnská předměstí Cejl a Radlas — stručné dějiny do poloviny 17. století*. BMD 16, 2002, s. 285–327.

197 Viz též Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Brněnská městská kancelář*, s. 303–307.

198 Srov. Tytč: *Předbělohorské soudy na Moravě*.

199 Sulitková, L.: *Měšťané, jejich společenství a elity v Brně v předbělohorském období*. In: Královská a poddanská města od své geneze k industrializaci a postindustrializaci. Ed. Jiří Jurok. Ostrava — Nový Jičín — Přibor 2002, s. 115–123; Táž: *Patriciát nebo vrchní vrstva? Zamyšlení nad charakterem horní vrstvy městského obyvatelstva v Brně v předbělohorském období*. *Studia historica Tyrnaviensia* 3, 2003, s. 255–270; Táž: *Několik poznámek k charakteru vůdčích vrstev městského obyvatelstva na příkladu Brna*. *Documenta Pragensia* 22, 2004, s. 243–250.

písařů soudních) jako příslušníků intelektuální elity, spjatých navzájem prokazatelnými nejen profesními, ale i příbuzenskými pouty, zpracovaly Hana Jordánková a Ludmila Sulitková v rámci monografického zpracování brněnské městské kanceláře.²⁰⁰ Mezi městskými písaři se jen výjimečně ocitli nositelé některého z univerzitních gradů,²⁰¹ což ovšem neznamenalo, že by to nebyli velmi schopní reprezentanti své profese, pro jejíž zvládnutí jim ve většině případů postačovala předchozí praxe v kancelářích jiných typů anebo zácvik u zkušených osob. Přední městští písaři patřili bezvýhradně k lépe situovaným vrstvám městského obyvatelstva, někteří byli i nobilitováni, v Brně však nemohli být současně členy městské rady.

Kromě písařů a učitelů věnovaly H. Jordánková a L. Sulitková pro Brno samostatnou pozornost profesní vybavenosti a společenskému postavení **lékárníků**²⁰² a **lékařů**²⁰³ a souborně pak zhodnotily zastoupení inteligence v městské společnosti ve studii o sociální mobilitě městské inteligence.²⁰⁴ Prokázaly, že zdaleka ne všichni příslušníci nesporné intelektuální špičky aspirovali na to, aby své schopnosti dali do služeb města, a zařadili se tedy také mezi správní elitu. I tento poznatek pak akcentovala Ludmila Sulitková ještě v samostatné studii o brněnských městských elitách²⁰⁵ v celém časovém horizontu od středověku po 20. léta 17. století. Brněnský materiál rovněž prokazuje, že v raném novověku už zdaleka nebyly primárními úzké rodinné vazby, které by předurčovaly adepty na místo ve vrcholném městském správním orgánu. Vcelku výsledky studia brněnských elit korespondují se zjištěními, k nimž dospěl v podobně orientovaném výzkumu pro město Kitzingen německý badatel Erdmann Weyrauch,²⁰⁶ který doložil jakousi trojstupňovitost společnosti měšťanů. Ti představovali městskou ekonomickou i intelektuální elitu, z níž tzv. „*Oberschicht*“ byla jakousi širší základnou pro výběr adeptů do vlastních městských správních orgánů, zatímco „*Führungsschicht*“ byl okruh přímých podílníků na moci a ještě užší „*Führungsgruppe*“ představovala v rámci předchozího okruhu osoby s vedoucím postavením. Na výběřčí zemské berně z řad měšťanstva jako na nesporné reprezentanty městské elity v obou rovinách významu toho pojmu poukázal v jedné ze svých již výše zmíněných studií také Tomáš Sterneck²⁰⁷ a k roli příslušníků městských intelektuálních elit v předbělohorském období v Brně se také vztahují, jak

200 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Brněnská městská kancelář*. Viz též studie Sterneck, T.: *K českobudějovickému původu*.

201 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Brněnská městská kancelář*, s. 469–478.

202 Sulitková, L.: *Lékařníci v Brně v předbělohorském období*. BMD 17, 2003, s. 245–271.

203 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Lékaři v Brně*.

204 Tytéz: *Sociální mobilita městské inteligence v raném novověku (na příkladu královského města Brna)*. Documenta Pragensia 27, 2009, s. 395–417.

205 Sulitková, L.: *Městské elity ve středověku a raném novověku (na příkladu Brna)*. In: Sršatý Prajz. Erich Ševčík (1945–2004). Eds. Jiří Hanzal, Ondřej Šefčík. Praha 2010, s. 29–48.

206 Weyrauch, Erdmann: *Die politische Führungsschichte Kitzingens vornemlich im 16. Jahrhundert*. In: Die bürgerliche Elite der Stadt Kitzingen. Hrsg. von Ingrid Batori, Erdmann Weyrauch. Stuttgart 1982, s. 291–312.

207 Sterneck, T.: *Měšťanské elity*.

jsme naznačily výše, edice jimi pořízených kronikářských záznamů či soupis knihovny jednoho z výrazných brněnských lékařů (Tomáš Borovský — Hana Borovská).²⁰⁸

Co se týče **Olomouce**, výše jsme poukázaly na Spáčilovu práci o tamějších městských písařích,²⁰⁹ která ovšem vzhledem ke svému primárnímu zaměření na soupis a náplň činnosti profesionálních písařů v širokém časovém rozpětí od středověku do sklonku 18. století nemůže pochopitelně pro jednotlivá období hodnotit jejich pozici v rámci městské intelektuální elity. Neponechává však stranou stupeň jejich **vzdělání**, a dospívá tak k závěru, že mnozí ze zdejších **předních městských písařů** angažovaných v Olomouci dosáhli vysokoškolského gradu. Vlastní olomoucké městské prameny z hlediska vývoje dobových měšťanských elit zůstávají dosud nevyčerpány. Svůj význam má však v tomto kontextu přehled vývoje olomouckého **knihťisku** (počátky se kladou do roku 1499, tedy o něco později nežli v konkurenčním královském městě Brně, kde už jeho role byla předchozími badateli dostatečně zhodnocena),²¹⁰ podaný od jeho začátků do konce 18. století Václavem Pumprou.²¹¹ Inspirativním příspěvkem k roli měšťanských elit je studie Zdenky Bláhové, která se ovšem soustředila jen na čelní reprezentanty zlatnického řemesla.²¹² Role Olomouce v duchovním klimatu doby (s přednostním zřetelem k tamějším církevním institucím) byla soustředěněji reflektována v pracích Eduarda Petruš a Petra Wörstera, profesora Herderova Institutu v Marburgu, a to v souvislostech výzkumů **humanismu** a renesance ve východní Evropě a v českých zemích, realizovaných zmíněným institutem v posledním desetiletí 20. století.²¹³

Výše jsme naznačily, že dobové duchovní proudy by bylo zapotřebí sledovat v kontextu s obsazováním olomouckého biskupského stolce a vlivem jeho držitelů, což je téma, které se z našeho pojednání vymyká, a tak z pojednání pro novověk

208 Týž: *Jakub Kunek z Rosenthalu*; Borovský, T. — Borovská, H.: *Knihovna brněnského lékaře*. BMD 16, 2002.

209 Spáčil, V.: *Písaři a kanceláře*.

210 Jmenujme alespoň stať Flodrová, M.: *K počátkům knihťisku v Brně*. BMD 6, 1964, s. 159–167.

211 Pumprou, Václav: *Vývoj olomouckého knihťisku do roku 1800*. Střední Morava 1, 1995, č. 1, s. 59–69.

212 Bláhová, Z.: *Dary olomoucké městské rady*.

213 K pozdnímu humanismu v Olomouci na základě studia jezuitských fondů se vztahuje studie Petruš, Eduard: *Humanismus der olmützer Jesuiten der rudolfínischen Zeit*. In: *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern*. 4. Später Humanismus in der Krone Böhmen 1570–1620, 1998, s. 307–312; Viz též Petruš, E. — Hlobil, Ivo: *Humanismus a raná renesance na Moravě*. Praha 1992. Srov. též Wörster, Petr: *Humanismus in Olmütz. Landesbeschreibung Stadtlob und Geschichtsschreibung in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. Marburg 1994; Týž: *Zwei Beiträge zur Geschichtsschreibung in Olmütz in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*. In: *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern III. Die Bedeutung der humanistischen Topographien und Reisebeschreibungen in der Kultur der böhmischen Länder bis zur Zeit Balbíns (= Schriften des Komitees des Bundesrepublik Deutschland zur Förderung der Slawischen Studien 17)*. Hrsg. von Hans-Bernd Harder, Hans Rothe, Jaroslav Kolár, Slavomír Wollman. Köln — Weimar — Wien 1993, s. 35–49; Týž: *Breslau und Olmütz als humanistische Zentren vor der Reformation*. In: *Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation*. Hrsg. von Winfried Bernhard. Köln — Weimar — Wien 1996, s. 215–227; Týž: *Olmütz in der Zeit Rudolfs II. Zu Fragen des Späthumanismus in Mähren*. In: *Studien zum Humanismus in den böhmischen Ländern*. 4. Später Humanismus in der Krone Böhmen 1570–1620, 1998, s. 280–305.

zaměřených v posledních letech na **měšťanskou zbožnost** je třeba zmínit pro Olomouc příspěvky Zdeňka Kašpara a Ondřeje Jakubce (ve zmíněné nové monografii města),²¹⁴ který zhodnotil celkovou konfesijně politickou situaci ve městě v předbělohorském období. Vývoj katolické církve v **Jihlavě** od začátku 15. století až do Bílé hory nastínil Vlastimil Svěrák,²¹⁵ který se také speciálně věnoval úsilí představených města o získání patronátu nad farním kostelem od premonstrátů. Pro toto úsilí se jako příznivá jevila doba, kdy byl po ničivém požáru ve druhé polovině 16. století farní kostel znovu budován.²¹⁶

V naznačených souvislostech je nesporně důležitou otázkou, na jakých typech škol mohli **měšťané** nabývat obecně potřebného stupně **vzdělání**, neboť v předbělohorském období už se ani běžní řemeslníci neobešli alespoň bez základní gramotnosti. Pro Brno poukázaly na dobře fungující tzv. německou školu, poskytující výuku čtení, psaní a počtů, opět Hana Jordánková a Ludmila Sulitková.²¹⁷ Byla to škola soukromá, už od poloviny století 16. století lutersky orientovaná, již město nijak nedotovalo, ale zato se snažilo prosazovat svůj vliv na obsazování jejího odborného personálu. Vyšší možnost vzdělání poskytovala v Brně latinská partikulární škola, která však neměla ve srovnání s jinými dobovými měšťanskými školami nijak vysokou úroveň, a od 70. let 16. století pak také jezuitské gymnázium. Co se týče možnosti studia na vysokých školách, odcházeli synové brněnských měšťanů nejčastěji na studia do Vídně a od 40. let 16. století se zvyšoval jejich počet i na bližších evangelických univerzitách, zejména ve Vitemberku a v Lipsku.²¹⁸ Naproti tomu v konkurenční Olomouci a také v Jihlavě dobře fungovaly právě zmíněné partikulární školy. Jak známo, k poznání jejich významu a činnosti především v Olomouci, ale i v jiných moravských městech, přispěly v 60. letech minulého století průkopnické studie Jiřiny Holinkové. Ta se k této problematice vrátila ještě v 90. letech, když se zaměřila na výuku cizinců na předbělohorských latinských školách na Moravě.²¹⁹ O stálém významu výsledků, kterých na tomto poli výzkumu dosáhla, svědčí i reprint jejich

214 Kašpar, Z.: *Zbožnost a milosrdenství olomouckých měšťanů v první polovině 16. století na základě rozboru testamentů*. Střední Morava 10, 2004, č. 18, s. 43–51; Jakubec, Ondřej: *Město a biskupové*. In: Dějiny Olomouce 1. Eds. Jindřich Schulz a Jiří Šmeral. Olomouc 2009, s. 284–299. Ačkoli v raném novověku už Přerov nebyl královským městem, pro úplnost viz též přehled Lapáček, J.: *Náboženské poměry*.

215 Svěrák, V.: *K historii katolické církve v Jihlavě mezi husitstvím a Bílou horou*. AUC. Philosophica et historica 2, 1999. Z pomocných věd historických 15, 2003, s. 265–271.

216 Týž: *Úsilí města Jihlavy o získání patronátu nad farou u sv. Jakuba ve druhé polovině 16. století*. Vlastivědný sborník Vysočiny — oddíl věd společenských 15, 2006, s. 29–42.

217 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Možnosti vzdělávání v předbělohorském Brně*. In: Nový Mars Moravicus aneb Sborník příspěvků, jež věnovali Prof. Dr. Josefu Válkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám. Eds. Bronislav Chochohláč, Libor Jan, Tomáš Knoz. Brno 1999, s. 319–334.

218 Týž: *Brněnská měšťská kancelář*, s. 469–478.

219 Holinková, J.: *Na moravských měšťských školách předbělohorského období učili i cizinci*. In: Pocta Josefu Poliškému. Sborník prací moravských historiků k 80. narozeninám univerzitního profesora PhDr. Josefa Poliškého, DrSc. Eds. Ivo Barteček, Miloslav Pospíchal, Radmila Slabáková. Olomouc 1996, s. 67–69.

starších studií z roku 2005.²²⁰ Neméně podnětné byly starší práce týkající se významu partikulární školy v Jihlavě z pera Františka Marka, na něž ve studii ke kontaktům této školy s Uhrami v 16. a 17. století navázal Libor Bernát.²²¹ Přínos této studie spočívá kromě naznačení uvedených kontaktů ve shromáždění bibliografických údajů k téměř sedmdesáti studentům této školy v předbělohorském období, z nichž se později stali pedagogové a kněží.

Kromě rutinních činností zaměstnávaly městské rady příležitostně například přípravu k uvítání **významných návštěv** a **pořádání různých slavností**, což představuje také svébytný směr výzkumu, dosud příliš nesledovaný, jak už jsme podotýkaly rovněž pro období středověku.²²² Na návštěvy panovníků v předbělohorské době v Jihlavě se soustředil Vlastimil Svěrák,²²³ na opakovanou návštěvu sestry císaře Leopolda I., polské královny Eleonory v Olomouci v 70. letech 17. století Václav Štěpán.²²⁴ Svěrák také pro Jihlavu sledoval (na základě studia městských knih korespondence) **kommunikaci** jihlavské městské rady s „táborskými kolegy“.²²⁵ **Novinové zpravodajství** a jeho počátky na Moravě (ať již jde o psané či tištěné exempláře) studuje dlouhodobě Zdeněk Šimeček, který své poznatky nejnověji uložil do souborné monografie.²²⁶ Jak autor dokládá, z moravských královských měst je zájem o tento druh zpráv doložitelný v předbělohorské době napodiv jen v Brně. Šimečkovy poznatky doplňují zjištění Hany Jordánkové a Ludmily Sulitkové uložené ve studii zabývající se dopadem válečných událostí přelomu 16. století na městské brněnské společenství.²²⁷ V souvislosti s rozbořem pamětní knihy

220 Táž: *Dvě studie z dějin městské školy na Moravě, v předbělohorském období*. Olomouc 2005.

221 Bernát, Libor: *Jihlavská škola a Uhry v 16. a na počátku 17. století*. Vlastivědný sborník Vysočiny — oddíl věd společenských 15, 2006, s. 43–64. Tato studie doplňuje novými zjištěními fundamentální práci Marek, František: *Humanistická škola v Jihlavě*. Sborník Pedagogického institutu v Jihlavě 1. Studie ze společenských věd, 1964, s. 275–315.

222 Antonín, R. — Borovský, T.: *Panovnícké vjezdy*.

223 Svěrák, V.: *Štíky pro císaře. Přípravy jihlavské městské rady k uvítání císaře Maxmiliána II. počátkem roku 1575*. Jihlavský archivní občasník 1, 2003–2004 (2005), s. 197–207; Týž: *Habsburští panovníci v Jihlavě v 17. a počátkem 18. století*. Vlastivědný sborník Vysočiny — oddíl věd společenských 16, 2008, s. 233–241; Týž: *Královská zastavení v Jihlavě v předbělohorské době*. Vlastivědný sborník Vysočiny — oddíl věd společenských 14, 2004, s. 127–137.

224 Štěpán, V.: *Cesty polské královny Eleonory přes Moravu v letech 1670 a 1675*. Olomoucký archivní sborník 2, 2004, s. 120–155.

225 Svěrák, V.: *Korespondence mezi Táborem a Jihlavou v předbělohorské době (České listy dochované v jihlavské městské registratuře)*. Táborský archiv 9, 1999, s. 131–149; Týž: *Listy zaslané jihlavskou městskou radou do Tábora v letech 1574–1576*. Táborský archiv 10, 2000–2001, s. 321–326; Týž: *Listy zaslané jihlavskou městskou radou do Tábora v letech 1579–1584*. Táborský archiv 11, 2002, s. 155–185; Týž: *Listy zaslané jihlavskou městskou radou do Tábora v letech 1584–1588*. Táborský archiv 12, 2003–2004, s. 197–212; Týž: *Listy zaslané jihlavskou městskou radou do Tábora v letech 1588–1591*. Táborský archiv 13, 2007, s. 125–141; Týž: *Listy zaslané jihlavskou městskou radou do Tábora v letech 1592–1596*. Táborský archiv 15, 2011, s. 57–72.

226 Šimeček, Z.: *Počátky novinového zpravodajství v českých zemích (Do devadesátých let 18. století)*. Brno 2011.

227 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Odras Bočkajova povstání v pramenech městské provenience (na příkladu Brna)*. Historie — Otázky — Problémy 3, 2011, č. 1, s. 29–46.

jednoho z předního městských písařů upozorňují autorky na jím do předmětné knihy přepsaná novinová zpravodajství ve vztahu k Bočkajovu povstání a uvádějí do naší literatury také odkaz na dosud zcela neznámé tištěné novinové zpravodajství z Brna z roku 1612 (dnes uloženo ve Státní knihovně v Berlíně). Autorky se věnují i **jiným formám politické komunikace** předních měšťanů, podobně jako již dříve Tomáš Sterneck v obsáhlé práci *Město, válka a daně*²²⁸ (kromě korespondence jde především o placené agenty a informace šířené prostřednictvím katolických i protestantských kazatelů).

Všechny možné druhy světských **slavností** v raně novověké Olomouci zachytil Miloslav Čermák.²²⁹ Pojednal o obnovách městské rady, výročních trzích, účasti městských cechů na různých průvodech, procesích a špalírech při holdování v městě vítaným vzácným návštěvám, o slavnostních zápisech do zemských desek, slavnostech střeleckého bratrstva, univerzitních slavnostech spojených s udělováním akademických hodností, o angažovanosti městských správních orgánů při **vítání panovníků** a zmínil rovněž účast olomouckých měšťanů na různých církevních slavnostech. Jeho přehled, založený sice přednostně na zhodnocení údajů dostupných ze stávající literatury a edic, a méně již na vlastním pramenném výzkumu, je ovšem i tak prvním souborným shrnutím svého druhu ve vztahu k moravským královským městům sledovaného období. Specifické problematice darů olomoucké městské rady významným návštěvníkům města, a tedy i členům císařské rodiny a důležitým dvorským i zemským úředníkům, věnovala pozornost na příkladu zlatnických výrobků Zdenka Bláhová.²³⁰

Pro Brno se Hana Jordánková a Ludmila Sulitková soustředily také na zodpovězení otázky, do jaké míry „povznášela“ případné adepty na některý z postů v městské správě nobilitace, respektive zda se vůbec v městských radách **nobilitovaní měšťané** ve větší míře uplatňovali.²³¹ Stávající výzkumy vedou ke zjištění, že z celkového počtu čtyřiceti dvou erbovníků v předbělohorském Brně se jich v městské radě angažovaly řádově dvě třetiny, přičemž relativně větší počet nobilitovaných se uplatňoval na postu městského rychtáře. Ojedinelé téma, které se sice netýká výhradně nobilitovaných měšťanů, ale všech těch, kteří usilovali o svou vnější prezentaci, zpracoval pro Olomouc Karel Žurek, který se pokusil ze všech dostupných pramenů (včetně hmotných) soustředit merky užívané jednotlivými významnějšími olomouckými

228 Sterneck, T.: *Město, válka a daně*, s. 54–55.

229 Čermák, M.: *Světské slavnosti raného novověku*.

230 Bláhová, Z.: *Dary olomoucké městské rady*.

231 Jordánková, H. – Sulitková, L.: *Nobilitace – předpoklad pro úřední kariéru brněnského rychtáře předbělohorské doby?* In: A vůbec... Utajený sborník Mileně Flodrové k 75. narozeninám. Eds. Jana Čermáková, Radana Červená, Hana Jordánková, Irena Loskotová, Jitka Šibíčková. Brno 2010, s. 92–111; Tytéz: *Příběh jednoho brněnského nobilitovaného měšťana (aneb není malíř jako malíř)*. In: Historik na Moravě. Profesoru Jiřímu Malířovi, předsedovi Matice moravské a vedoucímu Historického ústavu FF MU, věnují jeho kolegové, přátelé a žáci k šedesátinám. Eds. Hana Ambrožová, Tomáš Dvořák, Bronislav Chochohláč, Libor Jan, Pavel Pumpr. Brno 2009, s. 833–851.

měšťany v dlouhém časovém rozpětí od 14. do 18. století.²³² Soupis znaků erbovních měšťanů převážně pro předbělohorskou Jihlavu pořídil Zdeněk Jaroš.²³³

Byla-li řeč o městské radě a jejích správních funkcích, je nutné také vzít v potaz kompetence konšelů v **soudní sféře**. Radní, v proměnlivém počtu, se spolu s rychtářem²³⁴ rovněž účastnili operativního rozhodování tzv. rychtářského soudu, jehož kompetence se však v jednotlivých našich městech zřejmě lišily — většinou patrně míval nižší kompetence nežli soud radní. Na skutečnost, že tato tvrzení nemusí platit univerzálně, poukázaly rozbohem rychtářských knih v Brně v několika studiích, postavených na důkladné analýze tohoto svébytného pramene, Hana Jordánková a Ludmila Sulitková.²³⁵ Zdejší rychtářský soud, zasedající operativně po většinu dní v týdnu, měl totiž kompetence i v hrdelně právních případech — jedna z kapitol rychtářských knih, vedených a zachovaných v brněnském archivu v nepřetržité řadě od roku 1541 až hluboko do novověku, je příznačně nazvána *De criminalibus*. O závažných trestně právních deliktech ovšem vydává důkazy i jejich další kapitola *De conservanda pace* či *fri[e]d gemach*, tedy o smířcích narovnáních, která se uplatňovala i v takových případech a o nichž musel být rychtářský soud informován rovněž tehdy, konala-li se na neutrální půdě. V praxi brněnského rychtářského soudu se uplatňoval akuziční proces, takže ani těžké kriminální případy nekončily předpokládanými drakonickými tresty, naopak, někdy je patrná až neočekávaná míra tolerance, a to i vůči delikventům z řad pouhých obyvatel, či dokonce vojáků.²³⁶ V tomto ohledu se tedy výzkumy jmenovaných zcela shodují s obecnějšími **výzkumy kriminality** raného novověku, které se zintenzivňují v poslední době,²³⁷ jakož i s výzkumy pro sousední Rakousko k vrchnostenskému městu Světlá (Zwettl).²³⁸ Už výše jsme poukázaly na to, že pro středověk a raný novověk si otázky po vztahu jednotlivých městských soudů v **Olomouci** (soudu radního, soudu přísežných a tzv. samosoudu fojta) kladl Bohdan Kaňák,²³⁹ který ovšem zároveň zdůraznil nutnost nových výzkumů v tomto směru.²⁴⁰

232 Žurek, Karel: *Merky olomouckých měšťanů ve XIV.–XVIII. století*. Olomouc 1992.

233 Jaroš, Z.: *Jihlavská měšťanská heraldika I–V*. Vlastivědný sborník Vysociny — oddíl věd společenských 6–9, 1988–1994, s. 83–132, 81–128, 67–118, 61–107.

234 V Brně byl členem vnější rady.

235 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Rychtářské knihy*; Tytíž: *Kompetence rychtářského úřadu v Brně*. O dochování a charakteru rychtářských knih z dalších našich měst viz Sulitková, L.: *Vývoj městských knih*, s. 80, 156–158 a poznámku 109 na s. 103; srov. též poznámku 242.

236 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *K otázkám kriminalizace a marginalizace městského obyvatelstva předbělohorské doby (na příkladu královského města Brna)*. *Opera historica* 11, 2006, s. 601–615.

237 Čechura, J.: *Kriminalita a každodennost v raném novověku. Jižní Čechy 1650*. Praha 2008. Zde je též soustředěna nejnovější zahraniční literatura k tomuto tématu.

238 Scheutz, Martin: *Vergleichen oder Strafen? „Gute policey“ als Ordnungsprinzip der Frühen Neuzeit in den österreichischen Erbländern — das Zwettler Nidergerichtsprotokoll 1669–1698*. *Opera historica* 11, 2006, s. 461–505.

239 Kaňák, B.: *Příspěvek k hrdelnímu právu*.

240 I v tomto směru zůstává dosud nepřekonaným dílo Johanna Kuxe; Kux, J.: *Verwaltungsgeschichte der Stadt Olmütz*. Olmütz 1942.

Se sledováním kriminality pak také úzce souvisí jedno z nových témat naší historiografie, totiž téma „stavovské cti“, která ovšem byla v dobové společnosti chápána jako kategorie přednostně právní a méně jako morální.²⁴¹ I porušení **cti měšťana**, a to právě v důsledku chování nepřiměřeného jeho postavení, mohlo mít pro jeho další existenci nedozírné následky. Zda a na základě jakých činů mohlo k takovému nevratnému či případně jen přechodnému snížení cti docházet v městském prostředí, poukázaly Hana Jordánková a Ludmila Sulitková²⁴² na příkladu Brna. Jejich výzkum doložil, že pokud nešlo o mimořádně zlý, záludný úmysl pachatele, usilovaly městské soudní orgány o řešení sporné záležitosti tak, aby byl co nejméně narušen sociální smír. Proto tedy například ani zpronevěra peněz v městském úřadu neměla za následek ztrátu cti pro nositele úřadu, tím méně pak pro jeho potomstvo. Poukázaly rovněž na brněnské materii na skutečnost, že ani katovské řemeslo nemuselo znamenat trvalou sociální exkluzi, což koresponduje se zjištěními novější německé literatury²⁴³ a v našich poměrech s výsledky novějších výzkumů pro biskupské město Kroměříž.²⁴⁴ Pro Olomouc byl přehledně nastíněn vývoj hrdelního práva Bohdanem Kaňákem²⁴⁵ a Jiří Fiala zde soustředěnou pozornost věnoval právě katovskému řemeslu a místům výkonu hrdelních trestů.²⁴⁶

Městský soud ovšem nejenže řešil sporné případy, ale vedl rovněž rozsáhlou agendu **nesporného soudnictví**, k níž na předním místě patřilo přijímání do měšťanského stavu, a pak také evidence trhů s městskými nemovitostmi a další právní akty s tím spojené, agenda dluhů, zápisy testamentů do specializovaných městských knih a další. Jak už jsme naznačovaly výše, i pro novověk se rozvíjelo specializované bádání **testamentů** jako sice v zásadě soukromoprávních dokumentů, jejichž obsah byl však garantován příslušným městským soudem v rámci výkonu nesporně právní agendy. Zatímco Pavla Jirková je rozebírala pro **Jihlavu z historicko-**

241 Pro Moravu se mu poprvé věnovala Šenkýřová, Jana: *Šlechtické spory o hrdlo, čest a poctivost před manským soudem olomouckých biskupů ve světle „rokové knihy“*. Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci 10 (29), 2001, s. 173–195; Janišová, J.: *Rok položen Janu Jindřichu Štolcovi (Spory biskupského mana o čest, vraždu a léno v letech 1606–1610)*. In: Ad vitam et honorem. Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přítel a žáci k pětasedmdesátým narozeninám. Eds. Tomáš Borovský, Libor Jan, Martin Wihoda. Brno 2003, s. 703–714; a soustředěně Táž: *Šlechtické spory o čest na raně novověké Moravě (Edice rokové knihy zemského hejtmána Václava z Ludmic z let 1541–1556)*. Ed. Jana Janišová. Brno 2007.

242 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Spory o čest v českých a moravských městech raného novověku. Sonda do pramenů královského města Brna a města Krupka v Čechách*. In: *Spory o čest ve středověku a raném novověku*. Eds. Tomáš Borovský, Dalibor Janiš, Michaela Malaníková a kolektiv. Brno 2010, s. 171–185.

243 Tamtéž, s. 172 a 174 (zde v poznámkách 3, 14 a 15 citovány předmětné studie německých autorů).

244 Janiš, D.: *Spory o čest kroměřížských měšťanů v 16. století. Sonda do právních poměrů biskupského rezidenčního města*. In: *Spory o čest ve středověku a raném novověku*. Eds. Tomáš Borovský, Dalibor Janiš, Michaela Malaníková a kolektiv. Brno 2010, s. 151–170.

245 Kaňák, B.: *Příspěvek k hrdelnímu právu*.

246 Fiala, J.: *Ž historie katovského řemesla v Olomouci. I. Olomoučtí kati a katovna*. Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci 2007, č. 294, s. 36–49; Táž: *Ž historie katovského řemesla v Olomouci. II. Olomoucká popraviště a popravy*. Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci 2008, č. 296, s. 71–92.

-**demografického hlediska** a snažila se z nich vytěžit maximum údajů pro sledování dobových rodinných struktur,²⁴⁷ pro **Olomouc** se jim z rozdílných úhlů pohledu věnovali Zdeněk Kašpar, Libuše Spáčilová a Zdenka Bláhová. Libuši Spáčilovou testamenty zaujaly jako svébytný typ pramene přelomu středověku a raného novověku z hlediska **textového, a tedy i jazykového**.²⁴⁸ Z. Kašpar se věnoval jejich obsahovému rozboru za účelem nastínit **zbožnost a milosrdenství** tehdejších olomouckých měšťanů²⁴⁹ a Z. Bláhová je tematizovala v souvislostech společenského **postavení zlatníků v rámci městské obce**.²⁵⁰

Při svém výzkumu bohaté pramenné základny brněnského městského archivu zjistily Hana Jordánková a Ludmila Sulitková pro **Brno** některé nápadné výjimky z obvyklých představ badatelů, jako zdaleka ne dodržovanou podmínku držby domu pod purkrechtem jako základu pro **udělení měšťanského práva** či značně odstupňované poplatky za jeho udělení, zaručující i lidem příšlým do Brna rovněž z lokalit daleko nižší právní úrovně možnost provozování výnosné živnosti (právo provozovat specializovaný obchod anebo výčep či dokonce obě najednou). I nově příchozí, pokud se takto dobře do městské komunity zařadili, měli šanci stát se vbrzku členy městské rady, což se týkalo i cizinců (Italů). Své poznatky uložily autorky do studie s příznačným názvem „*Otevřená společnost*“ *jednoho královského města*,²⁵¹ neboť v dlouhodobé perspektivě šlo o nesporně progresivní tendence předznamenávající budoucí průmyslový rozmach města. V této souvislosti jistě každého odborníka napadne porovnání s uzavřenou společností, tak jak její rysy nastínil na základě makrohistorické metody v monografii o míře urbanizace v širším evropském prostoru (český stát, polsko-litevský stát, Uhry) pro období let 1500–1700 Jaroslav Miller.²⁵² V jeho případě jde o obecnější komparace situace v předních moravských královských městech (Brno, Olomouc, Jihlava, Znojmo) v širším evropském rámci, které v tomto kontextu, zdá se, vyznívají i pro Brno spíše v prospěch uzavřenosti zdejšího městského prostředí vůči různým cizím vlivům. Autorova zjištění však do budoucna vyvolávají potřebu další komparace vnitřní situace a vnějších vazeb tohoto výrazného královského města. Pro jiná moravská královská města jsou Millerovy postuláty zřejmě opodstatněné (jistě pochybnosti ovšem vyvstávají i v případě Olomouce). Tak jako tak jde jistě o práci svým zaměřením v naší historiografii ojedinělou a velmi podnětnou.

247 Jirková, P.: *Jihlavské testamenty*.

248 Spáčilová, L.: *Deutsche Testamente von Olmützer Bürgern. Entwicklung einer Textsorte in der Olmützer Standkanzlei in den Jahren 1416–1566*. Wien 2000.

249 Kašpar, Z.: *Zbožnost a milosrdenství*.

250 Bláhová, Z.: *Dary olomoucké městské rady*.

251 Jordánková, H. — Sulitková, L.: „*Otevřená společnost*“ *jednoho královského města na prahu novověku (na příkladu Brna)*. In: V komnatách paláců — v ulicích měst. Sborník příspěvků věnovaných Václavu Ledvinkovi k šedesátým narozeninám. Eds. Kateřina Jišová za spolupráce Olgy Fejtové, Petra Kreuze, Jiřího Peška a Hany Svatošové. Praha 2007, s. 165–180. Srov. též Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Sociální mobilita městské inteligence*; Sulitková, L.: *Městské elity*.

252 Miller, J.: *Uzavřená společnost a její nepřítelé. Město středověčného Evropy (1500–1700)*. Praha 2006.

Nakonec si zaslouží připomenutí zatím velmi málo sledované a v moravské historiografii předbělohorského období doslova výjimečné téma, jímž je sledování **dopadu válečných konfliktů na městské hospodářství a městskou každodennost**, což má samozřejmě i své politické konotace, zejména pokud se týká ohrožení předních královských měst. Z moravských královských měst byl doposud tento nesporně společensky velmi významný fenomén sledován pouze pro **Brno**. Jak jsme zmiňovaly i v jiných souvislostech, jde předně o interpretačně průkopnickou práci Tomáše Sternecka zabývající se dopadem válečných událostí na město v období bojů s Vysokou Portou (1593–1606)²⁵³ a o dílčí studii Hany Jordánkové a Ludmily Sulitkové²⁵⁴ zaměřenou na reflexi Bočkajova povstání (1604–1606) v pramenech brněnské provenience. Stejně tak nebyly dosud v delším časovém horizontu sledovány důsledky jiných nepředvídatelných skutečností na život města (**živelné pohromy, epidemie**), na něž se jmenované autorky zaměřily v jiné speciální studii, v níž rovněž neopomněly sledovat reflexi změny kalendáře, vystavující v určitém kalendářním měsíci roku 1584 soudobé obyvatelstvo časovému posunu (navíc v jiném měsíci na Moravě a v jiném v Čechách), v písemnostech městské kanceláře.²⁵⁵

SHRNUTÍ

Budeme-li tedy chtít předchozí řádky **shrnout ve smyslu nosných badatelských témat k moravským královským městům za poslední dvacetiletí**, musíme předně zopakovat, že nehodnotíme tzv. zakladatelské období našich měst, které je předmětem samostatného přehledu Rudolfa Procházky, a že z hlediska horní časové hranice jsme z výše podaných důvodů náš výklad omezily na období do 20. let 17. století. Zatímco pro středověk jsme braly v úvahu celkově šestnáct lokalit, které se delší či kratší čas těšily statusu královského města, pro raný novověk už šlo jen o šest měst, z nichž ovšem plných pět (kromě Uničova) zastávalo v historii země dlouhodobě výsostné postavení (Brno, Olomouc, Jihlava, Znojmo a Uherské Hradiště, které se v roce 1637 stalo rovněž sídlem jednoho z pěti tehdy konstituovaných moravských krajů). Uvedly jsme rovněž, že několika lokalitám, které se vyššímu právnímu postavení mohly těšit jen v období středověku, totiž Hodonínu, Ivančicím a Jemnici, se v poslední době dostalo velmi kvalitního zpracování jejich celkového dějinného vývoje a že monografické zpracování posunulo stav poznání dějin města v širším časovém horizontu i u nepřetržitě královských měst Jihlavy, Olomouce, Znojma a Brna (v jeho případě jde zatím o svazek věnovaný období pravěku a raného středověku).

Z podaného přehledu nepochybně vystoupil rovněž názorně přednostní zájem historiků o různá badatelská témata vztahující se k předním třem moravským krá-

253 Sterneck: T.: *Město, válka a daně* (srov. též poznámky 174 a 228).

254 Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Odraz Bočkajova povstání*.

255 Tytčův: *Nepředvídatelné fenomény v životě raně novověkého města (na příkladu Brna předbělohorského období)*. AUC. Philosophica et historica 1–2, 2002 (2007). Z pomocných věd historických 16, 2007, s. 707–720.

lovským městům, totiž **Brnu, Olomouci a Jihlavě**. Všechna jmenovaná města se také doslova mohou pochlubit velmi **intenzivní ediční činností**, která se soustředila především na důležité městské knihy — ze středověku šlo pro Brno i Olomouc o **pamětní knihy** a pro obě města také o edice zdejších mimořádných **právních knih** ze 14. století. Zatímco další intenzivní ediční činnost se v Olomouci ve sledovaném období orientovala přednostně na prameny pokročilejšího novověku a z předbělohorského období ještě na čtyři unikátní knihy půhonů zemského soudu na šlechtice zdržující se v městských hradbách, pro Brno byla zaměřena na **finanční knihy, narativní prameny a na soupis mimořádné knihovny v městě usedlého lékaře z přelomu 16. a 17. století**. Co se týče pramenů finanční povahy, šlo zde pro středověk o zpřístupnění čtyř berních rejstříků ze 14. a první třetiny 15. století (tato edice tedy plynule navázala na klasickou Mendlovu edici z 30. let 20. století) a dále o souborné zpřístupnění všech typů brněnských finančních knih do 20. let 17. století v katalogovém zpracování, které jde ovšem nad obvyklou míru údajů běžně do katalogů zahrnovaných. Brněnský materiál také posloužil jako základna pro širší komparace při objasnění geneze středověkých městských knih jako nesporně prvořadého pramene pro zkoumání dějin toho kterého města a k souborným statím, do jisté míry programovým, pojednávajícím o stavu a výhledech zpřístupňování městských knih (z nich pak výslovně i „sériových“ finančních knih). Berní prameny, totiž celkem patnáct berních rejstříků, byly zpřístupněny pro první polovinu 15. století hromadnou edicí rovněž pro Jihlavu, kde ještě další edice pro totéž období soustředila výběr tzv. popravčích a psaneckých zápisů ze soudních městských knih. Zde se rovněž zmíněné berní prameny staly podkladem pro komplexní zpracování jihlavského místopisu daného období. Ke třem zmiňovaným královským městům se ediční činností přiřadilo ještě **Uherské Hradiště**, kde byly výběrovou edicí zpřístupněny zápisy **nejstarší městské knihy**. Pro další badatelské využití různých typů městských knih z různých lokalit má nepochybně zásadní význam jejich katalogový soupis, realizovaný rovněž v posledních letech. Jde o **grantový projekt katedry historie filozofické fakulty ústecké univerzity, nazvaný Libri civitatis**, jehož cílem je jak revize stávajícího katalogu našich městských knih ze středověku, tak návazné katalogové zpracování (obě samozřejmě v současnosti formou elektronické databáze) novověkých městských knih, zatím přednostně do 20. let 17. století. Komplexní průzkumy pramenné základny městské provenience přispěly v Olomouci k soupisu a zhodnocení tamní sbírky listin a v Brně i v Olomouci na základě rozboru listin a především městských knih rovněž k osvětlení chodu městské kanceláře (v Brně sice s větším akcentem na diplomatické rozборы dochované materie, ale s časovým vymezením jen na předbělohorskou dobu, zatímco v Olomouci byla předmětná problematika sledována opět až do sklonku raného novověku). Výjimečné a podnětné pro další výzkumy v jiných městech byly také filologicky orientované studie pro **Olomouc a Jihlavu** přispívající analýzou sui generis k poznání vývoje zdejší **kancelářské němčiny**. Z edičních podniků je ještě nutné zmínit soupis rukopisů jihlavského okresního archivu, zahrnující i jihlavské právní knihy a proslulá kronikářská

díla, a také soupis výjimečné sbírky rukopisů knihovny městského farního kostela v Brně. Své místo v souvislostech organizace vědecké práce a kvalifikované péče o tzv. písemný materiál mělo rovněž zevrubné nastínění **vývoje některých předních archivů** bývalých moravských královských měst (Brno, Olomouc, Jihlava, Přerov).

Co se týče konceptuálně novátorských badatelských témat, byly v souvislosti s edicemi už připomenuty studie **k vývoji městského práva v Brně a v Olomouci**, přičemž pro Brno šlo o více kritických, doprovodných studií, které naznačovaly roli zdejšího městského práva jako bezesporu jednoho z nejautentičtějších v našich zemích. Do budoucna ovšem bude zapotřebí věnovat více pozornosti rozvoji městského práva v 15. a 16. století, a to v širším kontextu českých zemí. Ve vztahu k městské správě jsme výše připomněly práce o městské kanceláři a jejím personálním obsazení (Olomouc, Brno). V Brně tento výzkum, zohledňující i komplexní paleografický rozbor zdejších městských knih pro středověk a raný novověk (do 20. let 17. století) přispěl k nezpochybnitelnému poznání, že na vedení knih městské finanční správy se podíleli výraznou měrou sami konšelé.

Pro **Brno** jako jediné z moravských královských měst byla také ve více studiích věnována soustředná pozornost (v dlouhé časové perspektivě od středověku po raný novověk) vývoji **zdejších správních orgánů a objasnění termínu „tři rady“** (a současně dokladována absence kolegia obecních starších), jakož i formování zdejší správní elity, jejímu ukotvení v městské obci i podílu nobilitovaných měšťanů na práci správních orgánů. Brněnská společnost se díky zjištěným odchylkám oproti běžným zvyklostem například ve vztahu s přijímáním adeptů do měšťanského stavu a s jejich potenciální možností ovlivňovat chod věcí veřejných účastí ve vrcholném správním orgánu jeví jako daleko otevřenější nežli jiná soudobá městská společenství. Badatelsky inovativními byly, opět přednostně **pro Brno**, také studie zabývající se **vztahem zemského a městského práva od středověku po novověk** a zhodnocením **pozice královského města** a jeho reprezentantů **v politickém dění země**. Tento pohled obnášel sledování vztahu královského města na jedné straně k vrcholným zemským orgánům a na straně druhé k panovníkovi a jeho kanceláři a týkal se i rozkrytí funkce prokurátora Markrabství moravského, účasti předních městských písařů v politickém dění celé země a aktivit předních měšťanů ve finančních strukturách země. Pro Olomouc byl průnik pravomocí zemského soudu do městských zdí sledován v úvodní studii k výše zmíněné edici půhonů zemského práva. **Vztah města a předměstí** byl také sledován jen v **Brně**, přičemž šlo někdy o vztahy spletité, neboť pod přímou městskou jurisdikcí se z nich nacházela jen nemnohá. Do okruhu statí zabývajících se výkonem správních funkcí patří rovněž inovativní témata zaměřená už pro středověké období na písemnou komunikaci při výkonu úřední agendy samotných městských orgánů (Brno, Znojmo). Do tohoto okruhu lze zařadit i **tematicky ojedinělou publikaci k panovníckým vjezdům na středověké Moravě**, v níž je věnována zasloužená pozornost též angažovanosti městských rad při přijímání významných návštěv. Pro přelom 16. a 17. století pak byly všechny roviny politické komunikace královského města Brna přiblíženy v rámci

souborného pojednání o vlivu válečných konfliktů na městské společnosti a z Jihlavy předbělohorského období byla důkladně vyhodnocena intenzivní komunikace zdejších radních s jejich „kolegy“ v Táboře.

Z tradičních témat byla velká pozornost věnována hospodářskému a potažmo i sociálnímu vývoji předních moravských královských měst. Šlo tedy o postižení **role městských řemesel a cechů** (Brno, Olomouc, Jihlava, Hodonín) a obchodních vazeb. V Brně byla patrná jistá regrese řemeslné výroby už někdy od počátku 16. století, což však zjevně nepostihlo Olomouc, která naopak vykazovala — přinejmenším ve druhé polovině 16. století — rysy typicky spotřebního města, v němž odbytové možnosti směřovaly i k prostředí biskupské rezidence a dvora. K poznání kvality domácí produkce (keramika, kožedělná výroba, sklo) přispěly pro středověk zejména pro Brno, ale také pro Jihlavu a Uherské Hradiště rovněž archeologické studie. Příspěvky orientované na hmotnou kulturu raného novověku, a to jak ryze historické, tak i uměnovědné, pomohly pro Olomouc objasnit roli výjimečných řemesel, jako bylo zlatnictví a stříbrnictví, ve struktuře městského hospodářství. V Brně naopak byla velká pozornost pro totéž období soustředěna na rozvoj stavebních řemesel a také na podíl italských řemeslníků stavebních a příbuzných profesí na realizaci městských a měšťanských staveb i na podněty ze strany stavebníků. Několik studií bylo pro Brno také věnováno zdejšímu vinohradnictví, příjmům městské komory ze zdanění četných vinic brněnských měšťanů a oprávnění k nálevu vína v předbělohorském období (přitom bylo verifikováno, že v Brně se nálev nevázal na pevně daný okruh domů), naproti tomu v Jihlavě se badatelská pozornost z pochopitelných důvodů soustředila ke zdejšímu páteřnímu výrobnímu odvětví, totiž hornictví, a to pro středověk i raný novověk, kdy Jihlava měla „zlatou“ éru této podnikatelské činnosti již za sebou, a zasloužená pozornost byla věnována také eruptivně se rozvíjícímu soukenictví a jeho sociálnímu kontextu.

Pro Brno a Olomouc byl také soustavněji sledován **rozsah zahraničního obchodu** v předbělohorském období a kontakty domácích obchodníků s obchodníky v širším evropském prostoru. Geografická poloha pochopitelně hrála svou roli — zatímco Olomoučtí se orientovali výrazně i severním směrem, Brněnští tyto obchodní cesty ponechávali stranou svého zájmu a přednostně udržovali kontakty s Vídní a rakouským Podunajím. Pro Brno byla novátorsky sledována specifická oblast obchodních vazeb, totiž obchod s knihami, a to v kontextu obchodování s tímto výsostným artiklem v rámci celé země a v časové perspektivě až do konce raného novověku.

Jen menší pozornost se soustředila na **sociální strukturu obyvatelstva**, přičemž nové pramenné výzkumy se realizovaly v této sféře opět jen pro Brno. Jeho dobře zachované berní prameny pro středověk a novověk, které je možné navíc komparovat s dalšími komplementárními prameny, byly podnětem k několika studiím, v nichž bylo upozorněno na metodickou omezenost při využívání jen tzv. hromadných pramenů pro výzkumy v naznačeném směru a také na mnohdy v naší literatuře neadekvátní ztotožňování majetkové struktury městského obyvatelstva s jeho

strukturou sociální. Jihlava se naopak může pochlubit ojedinělými výzkumnými tématy vztahujícími se k bydlení chudých vrstev ve středověku a sociální topografii pro přelom 16. a 17. století.

Zatímco ne příliš intenzivní badatelský zájem byl v posledních letech obrácen ke studiu **role městských statků** ve struktuře městského hospodářství a jako jedinou, pramenně důkladně podloženou studii je možné vzpomenout opět studii k Brnu, týkající se hospodaření na městském statku Kuřimi v předbělohorské době, velkou pozornost naopak přitahovalo hospodaření měst jako celku a jejich finanční politika, což se přednostně pochopitelně týkalo měst královských. Zde tedy nejnovější historiografická produkce přinesla zcela nové poznatky. Šlo jak o četnější a zároveň zásadní studie k moravské berní politice v předbělohorském období, tak poté o jejich promítnutí do návazných a zároveň rovněž výjimečných badatelských témat, totiž úlohy městských financí ve válečném konfliktu (konkrétně v době války s Vysokou Portou na přelomu 16. a 17. století) a vůbec role městských a měšťanských peněz v hospodářském životě nejen samotného města, ale i celé země.

Komunity královských měst samozřejmě nebyly po etnické stránce homogenní, i když současně je zapotřebí počítat s tím, že přesněji stěží kvantifikovatelná skupina obyvatel byla bilingvní (co se týče hlavních zemských jazyků). V té souvislosti tedy mohou naše představy zpřesňovat výzkumy beroucí v potaz nejen frekvenci „evidentně českých“ či „evidentně německých“ jmen nebo převažující řeč dobových pramenů městské provenience (včetně zápisů soukromoprávní povahy), ale zároveň formování dobového „**národního povědomí**“. V těchto souvislostech se výzkum městských národností i reflexe jazykové odlišnosti ve společenském povědomí soustředily jak na moravská města obecně, tak konkrétně na Brno, a to jak pro středověk, tak pro předbělohorské období, kdy byly navíc sledovány i migrace. Nejsilnější byl příliv imigrantů z apeninského poloostrova, přičemž zdaleka nešlo jen o příslušníky stavebních a uměleckých profesí, ale také o obchodníky, lékaře, kominíky a další profese. Z nich se někteří prokazatelně s novým působištěm niterně sžili (což se týkalo i výběru komunikativního jazyka) a stávali se měšťany. Tento jev je doložitelný jak pro Brno předbělohorského období, tak později z královských měst pro Uherské Hradiště. Nebylo dokonce ani vyloučeno, že se takoví noví měšťané stávali součástí městské správní elity.

Žádné společenství také není prosto konfliktů, a tak byly podnikány i výzkumy k **rozsahu a typologii dobové kriminality**, potažmo i příslušných trestů. Pro Olomouc vzniklo v tomto směru několik cenných studií pro středověk, spočívajících na rozboru nejstarší městské knihy, a další jedna studie podávající cenný nástin fungování zdejších soudních orgánů s trestně právními kompetencemi. Pro Brno bylo kromě zmíněných nálezů městského soudu, obsažených v prvních sbírkách 14. století, pro totéž období poukázáno také na význam **mimosoudního narovnání** a rekonstruován tzv. ubrmanský rituál, pro Jihlavu byly kompetence městského soudu v kriminálních záležitostech, a to i v teritoriálně širším rozsahu tzv. krajské popravy, pojednány v souvislosti se zmíněnou edicí tamních popravčích a psaneckých zápisů.

Pro raný novověk, lépe řečeno pro předbělohorské období, se výzkumy delikvence a z ní plynoucí možné **marginalizace jistých obyvatel** či jejich skupin, soustředily výlučně k Brnu. Zde byly tedy sledovány jak otázky rozsahu a postihu dobové kriminality obecně, tak speciálně trestně právní kompetence tzv. rychtářského soudu, a to na základě hloubkové obsahové i diplomatické analýzy úředních knih vznikajících z jeho kompetence. V tomto kontextu byl rovněž sledován význam a frekvence využívání institutu smířčího narovnání a dále problematika měšťanské cti, což je zatím v naší historiografii obecně zcela nově sledované téma. Z těchto výzkumů kromě jiného vyplynulo, že ani katovské řemeslo nemuselo požívat trvalé difamace.

Městský soud v každém městě ovšem pravidelně vykonával i **nesporně právní agendu**. Naznačily jsme, že co se týče udělování měšťanského práva, platily v Brně předbělohorského období na základě výzkumů posledních let nebývale volné podmínky pro jeho získání (omezení však od přelomu 16. a 17. století představovalo striktnější vyžadování náboženské „pravověrnosti“) i pro možné zastávání funkcí v městských správních orgánech, přičemž obojí bylo evidentně podmíněno výší zákupního poplatku. Zcela důsledně nebyla vyžadována ani podmínka předchozího zakoupení nemovitosti pod purkrechtem. Tato specifická zjištění pro jedno z předních královských měst vybízejí do budoucna **k dalšímu prověření teze o otevřenosti či uzavřenosti společnosti moravských královských měst** (viz souborná publikace *Uzavřená společnost a její nepřátelé* srovnávající městskou společnost v širším evropském rámci v raném novověku). V těchto souvislostech lze také připomenout složitou problematiku usazování šlechticů v městských hradbách — v posledních letech byla komplexně sledována pro středověk a hlavně pro předbělohorské období jen v Brně, přičemž se stalo zřejmým, že zakoupení se šlechticů v intravilánu města nebylo rozhodně v převažující míře motivováno současným zastáváním některého ze zemských úřadů. Přitom zde většina domů ve vlastnictví nižší i vyšší šlechty byla purkrechtních, což pochopitelně vytvářelo stálá nedorozumění s městskou radou.

Co se týče kulturních fenoménů, největší pozornost různých intelektuálů nepochybně vzhledem k přítomnosti biskupského dvora přitahovala **Olomouc**. Několik studií bylo věnováno **formování a šíření humanistických myšlenek v tomto prostředí**, kde ovšem nezanedbatelnou úlohu sehrávala i personálně dobře obsazená partikulární škola, podobně jako v Jihlavě. Výzkumy v **Brně** šly pro předbělohorské období ještě dále nežli jen ke sledování vlivu partikulární školy, která zde nota bene navíc nebyla personálně nijak zvlášť (v porovnání s jinými městy, a to dokonce i nekrálovskými) zajištěna. Byly tedy sledovány všechny možnosti dosažení jisté **úrovně vzdělanosti v městském prostředí**, což se týkalo i soukromých škol, potažmo od 70. let 16. století i jezuitského gymnázia, a na druhé straně nebyla ani opomenuta peregrinace měšťanských synů z Brna na zahraniční univerzity a akademie. Pro toto období zde také bylo v několika studiích komplexně zpracováno **zastoupení intelektuální elity v městské společnosti** obecně se zřetelem k jejímu sociálnímu statusu, který mohl být ještě zvýšen účastí v městském správním orgánu (šlo o různé městské písaře, advokáty, učitele, lékaře a lékárníky), o což ovšem

intelektuální elita zdaleka vždy neusilovala (navíc městští písaři, kteří zde nemohli kumulovat funkci v kanceláři a v radě, mohli do rady postoupit až po ukončení „zaměstnaneckého poměru“).

A na závěr **témata výjimečná** a zároveň nepochybně pro další výzkumy **inspirativní**. Šlo především o nastínění možností (samozřejmě zároveň i limitů) studia **posledních pořízení městských obyvatel**. Jedním z výzkumných směrů, při němž nedochází k interpretačním zkreslením vzhledem k tomu, že testamenty jsou ze středověku i raného novověku dochovány jen pro značně omezený okruh zůstavitelů, je výzkum měšťanské zbožnosti. Na základě testamentárních **odkazů církevním institucím** byla tato zkoumána pro středověk v Brně, Olomouci a Znojmě, přičemž v prvních dvou zmíněných městech byly ještě podrobně pojednány i fundační aktivity měšťanů, zatímco milosrdenství projevované zbožnými legáty bylo pro raný novověk předmětem výzkumného zájmu jen v Olomouci. Zde se také, a to už pro středověké období a za využití i dalších komplementárních pramenů, dostalo navíc pozornosti dobové farní organizaci. Naproti tomu ve středověkém Brně byla novátorsky sledována **genderová problematika** a společenská role žen-testátorek, mezi nimiž se nacházely nejen vdovy, ale také manželky, disponující vlastním majetkem. Zatím pro moravské prostředí zcela ojedinělým směrem, totiž k odhalování složitého přediva rodinných struktur a také se zřetelem k **sociální topografii**, byly analyzovány testamenty měšťanů předbělohorské doby v **Jihlavě**. Mezi výlučná témata patřilo rovněž **sledování vlivu válečných událostí na život města** a jejich reflexe v řadách městských obyvatel (pro Brno za války s Vysokou Portou a samostatně také za Bočkajova povstání), jakož i **vlivu jiných nepředvídatelných fenoménů** (živelné pohromy, epidemie ad.) na městskou každodennost (Brno předbělohorského období).

V našem přehledu jsme tedy pojednaly jak zásadní badatelská témata, vycházející sice ze starších výzkumů, ale implementující inovativní metodické postupy, tak také konceptuálně zcela nové okruhy badatelského zájmu. Přitom je nutné znovu zdůraznit, že k poznání vývojových etap moravských královských měst značně přispěly rovněž nové monografie k jednotlivým městům (příkladně k Jihlavě, Olomouci, Uherskému Hradišti, Znojmu a Brnu, ze středověkých královských měst k Hodonínu, Jemnici a Ivančicím) a edice vybraných pramenů městské provenience (zejména k Brnu, Olomouci a Jihlavě). Z hlediska intenzity zájmu o jednotlivé lokality jsou výsledky naší historiografie posledního dvacetiletí poněkud nevyvážené, což platí pro hodnocené období z okruhu měst dlouhodobě požívajících statusu královského města zejména o Uničovu a v menší míře i o Uherském Hradišti a Znojmu, zatímco pro další tři města Brno, Olomouc a Jihlavu byla historiografická produkce mimořádně bohatá po kvantitativní i kvalitativní stránce. Vcelku však lze jistě konstatovat, že naše historiografie dosáhla za posledních dvacet let ve srovnání s předchozími údobími na poli soustředěného výzkumu dějin královských měst na Moravě velkého pokroku.

ZUSAMMENFASSUNG

DALIBOR JANIŠ

STADTRICHTERSAMT UND STÄDTISCHE JURISDIKTION IN BRÜNN

IM 13. UND 14. JAHRHUNDERT

2. TEIL: PERIODE DER STADTENTWICKLUNG

Die Ausgangsquelle für die Erkenntnis der Rechtskräfte und der Stellung des Brünner Stadtrichters im Mittelalter stellt das Privileg Wenzels I. aus dem Jahre 1243 dar. Es grenzte grundlegende Prinzipien des städtischen Gerichtswesens ab und legte fest, dass die Rechtskraft des Stadtrichters sich auch auf ländliche Güter der Bürger beziehen soll. Gleichzeitig verankerte das Privileg die Immunität gegenüber den Eingriffen des Adels auf dem Gebiet der Stadt.

Die sich entwickelnde Stadt bemühte sich auch um die Jurisdiktion über Vorstädten und deren Bevölkerung. Im Jahre 1276 erhielt Brunn vom König ein Privileg, anhand dessen die Untertanen fremder Herrschaften aus den Vorstädten, die ein gewichtiges Delikt in der Stadt begingen, geurteilt werden konnten. Die Geldstrafen kamen aber den Grundherrschaften zu. Im Jahre 1325 erhielt dann Brunn ein weiteres Privileg, das der Stadt ausdrücklich die Jurisdiktion über Untertanen des Olmützer Bistums zugestand, die auf dem Territorium der Stadt ein Delikt begingen. Es handelte sich aber nur um die Festigung der bestehenden Jurisdiktion auf dem Gebiet der Stadt.

Die Stadt Brunn geriet in der Frage des Gerichtswesens wiederholt in Konflikt mit anderen Grundherrschaften, besonders aus dem Bereich der kirchlichen Institutionen. Der Streit mit der Brünner Probstei zu St. Peter endete im Jahre 1315 mit einem Übereinkommen, das die Regeln der Ausübung der Jurisdiktion in der Brünner Vorstadt Ponava festlegte. Im Jahre 1342 erließ dann der Markgraf Karl in diesen Sachen ein Privilegium. Im Jahre 1386 ersuchte die Stadt den Markgrafen Jobst um die Zubilligung einer vollen gerichtlichen Rechtskraft über den Brünner Vorstädten. Der Landesherr konnte jedoch diesem Gesuch mit Rücksicht auf ältere Privilegien und Interessen einzelner Grundherrschaften nicht Folge leisten.

Die ausschließliche städtische Jurisdiktion über Landgüter der Brünner Bürger betrifft das Privileg Wenzels II. aus dem Jahre 1292 sowie das nächste Privilegium Johanns von Luxemburg aus dem Jahre 1319.

In der ältesten Stadtgeschichte wurde in Brunn das Stadtrichtersamt durch den Herrscher besetzt (vermietet), welchem der neue Stadtrichter auch den Eid leistete. Dem Landesherrn kam auch die Wahl der Person zu, die jedoch aus den Reihen der Brünner Bürger stammen musste. Erwähnungen über die Stadtrichter der zweiten

Hälfte des 13. Jahrhunderts sind bescheiden (z.B. 1281 Stadtrichter Dětmar), ab Anfang des 14. Jahrhundert nehmen sie zu. Das Stadtrichtersamt wurde für erblich gehalten und konnte verkauft werden.

Die Stadt war bemüht, das Stadtrichtersamt zu erhalten und seine Besetzung zu beeinflussen. Aus dem Jahre 1372 stammt ein Bericht, laut welchem die Stadt die Erbvogtei abkaufte. Im Jahre 1374 musste sie sie aber aus finanziellen Gründen wieder verkaufen. Die Stadt wollte sich aber das Recht eigener Wahl und Einsetzung des Stadtrichters versichern und erzielte es mittels des Privilegs des Markgrafen Jobst aus dem 15. April 1376. Der Landesherr bewilligte, dass nach dem Ableben des bestehenden Stadtrichters Jan Slemmerkitl der nächste Stadtrichter durch den Stadtrat ernannt würde und dass der auf diese Weise eingesetzte Stadtrichter über dieselben Rechtskräfte und Freiheiten verfügen würde wie seine Vorgänger. So gewann die Stadt definitiv Kontrolle über das Stadtrichtersamt

TOMÁŠ ČERNUŠÁK

PERSONALE UND SOZIALE STRUKTUR DER KOMMUNITÄT DES HERBURGER KLOSTERS IN BRÜNN IM 14. JAHRHUNDERT

Mangelnde Quellen erschweren oft eine detaillierte Untersuchung der personalen Situation mancher böhmischer und mährischer Klöster im Mittelalter. Das Herburger Kloster in Brünn, das Bestandteil des Dominikanerordens war, stellt in dieser Hinsicht eine Ausnahme dar. Sein Personalstand und die soziale Provenienz einzelner Ordensschwester können relativ gut erklärt werden dank dem Gedenkbuch der Stadt Brünn aus den Jahren 1343–1376 (1379), das zu den wertvollsten mittelalterlichen Stadtbüchern gehört. Die erwähnte Quelle enthält insgesamt 40 Eintragungen über Rechtsverfügungen, in welchen vor allem die den einzelnen Ordensschwester zukommenden Renten angeführt werden, sehr oft einschließlich der Angaben deren Provenienz, der Dauer der Rente, ihrer Höhe sowie der Namen der Zahler. Die Analyse der Informationen zeigt, dass das Kloster in der genannten Zeitspanne mit mindestens 25 Ordensschwester besetzt war, unter welchen dank individuellen Renten gewisse Sozialunterschiede bestanden haben können.

VLADIMÍR MAÑAS

**MANUSKRIPTE DER RENAISSANCE-POLYPHONIE — EIN VERGESSENER UND DABEI
HOCHWERTIGER BESTANDTEIL DER PFARRBIBLIOTHEK ZU ST. JAKOB**

Erst mit der Herausgabe des Verzeichnisses von Manuskripten der Pfarrbibliothek zu St. Jakob in Brünn im Jahre 2007 wurden im Rahmen dieses wertvollen Fonds zwei Musikmanuskripte auf Papier entdeckt, die in älteren Inventaren als liturgische Choralbücher beschrieben worden waren. Diese zwei Sammelbände der Renaissance-Polyphonie aus der Zeit um die Mitte des 16. Jahrhunderts, aus welchen nachweislich bei Gottesdiensten in der Pfarrkirche zu St. Jakob gesungen wurde, beziehen ein umfangreiches Repertoire aus Werken west- und mitteleuropäischer Komponisten des späten 15. und der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts ein. Zahlreiche Kompositionen erscheinen darin als Unikate, d.h. sie erhielten sich nirgendwo anders, in weiteren Fällen bieten die Manuskripte wertvolle Informationen über die Urheberschaft einiger Tonstücke und darüber hinaus auch ein bemerkenswertes „Beweismaterial“ für die Enthüllung der tatsächlichen Identität eines der vertretenen Autoren. Es steht fest, dass es im Kontext der europäischen Musikkultur der Renaissancezeit um Quellen erstrangiger Bedeutung geht, was auch für die Geschichte der Musikkultur in den Böhmisches Ländern gilt; auch in diesem Fall wird es notwendig sein, zahlreiche bisherige Thesen durch adäquatere zu ersetzen. Diese Studie konzentriert sich aber vor allem auf den Kontext der Entstehung und Erhaltung dieser Manuskripte.

JAKUB SLUKA

DAS BRÜNNER STADTVIERTEL ČERNÁ POLE (SCHWARZFELD)

**IN ARCHIVSAMMLUNGEN: EIN BEITRAG ZUR ENTWICKLUNG DER BRÜNNER
VORSTADT IM MITTELALTER UND IN DER FRÜHEN UND HOHEN NEUZEIT**

Obwohl das Brünner Stadtviertel Černá Pole dank seiner Lage und Charakter eine sehr lukrative Lokalität darstellt, wo sich u.a. die weltberühmte Villa Tugendhat befindet, erfuhr es als Ganzes bisher keine gebührende Aufmerksamkeit seitens der Kunsthistoriker. Es bietet sich also die Möglichkeit einer umfangreichen Forschung, die nicht nur zur Erkenntnis der Geschichte dieses malerischen Stadtviertels, sondern auch der des Gesamtbilds der Entwicklung der Stadt Brünn beitragen könnte, und zwar vor allem ab der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts, als man dort zum ersten Mal der planmäßigen Wohnbebauung begegnet. Es wäre jedoch ein Irrtum zu glauben, dass diese Lokalität ins Zentrum der Aufmerksamkeit der Brünner Einwohner erst in jener Zeit geriet. Aus dem im Mährischen Landesarchiv und dem Archiv der Stadt Brünn aufbewahrten Material geht hervor, dass dieses Gebiet bereits im Mittelalter das Interessengebiet mehrerer Klosterinstitutionen sowie reicherer Schichten der Stadtbevölkerung war. Mit diesem Material befasst sich der vorliegende Artikel. In seinem ersten Teil widmet sich der Autor der Analyse der Urkunden aus dem 14. Jahrhundert, an deren Grundlage er versucht, die Richtigkeit der Situierung einiger Felder in die Lokalität des heutigen Černá Pole zu überprüfen, die bisher akzeptiert, aber nicht detailliert begründet war. Anhand dieser Feststellung kann dann bestimmt werden, wem diese Grundstücke gehörten und was mit diesen Feldern später geschah. Sie gehörten einerseits verschiedenen Klöstern, andererseits den Brünner Bürgern, die damit rege handelten. Wegen des relativ bescheidenen Archivmaterials kann aber das Gesamtbild nur sehr annähernd rekonstruiert werden. Als hochwertige Informationsquellen erwiesen sich sowohl Urkunden über Transaktionen zwischen Klöstern und den Brünner Einwohnern, als auch Eintragungen im Brünner Gedenkbuch aus den Jahren 1343–1376 (1379), das von Miroslav Flodr herausgegeben wurde.

Der zweite Teil der Studie widmet sich der Situation in Černá Pole in der frühen und hohen Neuzeit, wo man sich schon eines reichen kartographischen Materials bedienen kann. Man kann sich also eine genauere Vorstellung über das Aussehen dieser Brünner Vorstadt machen, obwohl zu Eigentumsverhältnissen wieder nicht viele Unterlagen erhalten sind. Festzustellen ist die sich immer erweiternde Nutzung der Felder zum Weinanbau, wobei die Besitzer dieser Weingärten vor allem

reichere Bürger waren. Reste der Weingärten waren noch am Anfang des 20. Jahrhunderts vorhanden, als Černá Pole die Hochphase seiner Entwicklung betrat.

HANA JORDÁNKOVÁ — IRENA LOSKOTOVÁ

HYGIENEGEFÄSSE IN BRÜNNER HAUSHALTEN DES 16.-17. JAHRHUNDERTS

In archäologischen Funden des frühneuzeitlichen Brünn kommen sporadisch keramische Nachttöpfe vor, deren Form späteren Erzeugnissen derselben Bestimmung ähnlich und von anderer Keramikproduktion unterschiedlich ist. Der Beitrag widmet sich der Kollektion von 15 meistens fragmentarisch erhaltenen Keramikexemplaren, wovon zwölf aus Abfallgruben oder aus Schichten der zweiten Hälfte des 16. und aus dem 17. Jahrhundert im Intravillan der Stadt stammen. Ihnen fügen sich drei jüngere Torsos aus der Westkurtine der Burg Spielberg an, die durch die Fundumstände in das 18. Jahrhundert datiert werden. Das Produktionssortiment der Brünnener Töpfer erweiterte sich in der frühen Neuzeit um einen neuen spezialisierten Typ, der ohne Zweifel mit der Nachfrage nach dieser Ware zusammenhing, die in keramischer Durchführung keineswegs zur Luxusausstattung des Haushalts gehörte. Das Vorkommen von speziellen Nachttöpfen in bürgerlichen Haushalten kann für einen Beleg des steigenden Lebensstandards und damit auch der hygienischen Gewohnheiten der mittleren Gesellschaftsklasse gehalten werden. Die Funde aus Spielberg bestätigen diesen Trend und führen zur Schlussfolgerung, dass Nachttöpfe im folgenden Jahrhundert zum geläufigen Bestandteil der Interieure wurden, die durch die Sozialgruppe der Bediensteten, die sich um den alltäglichen Betrieb und Instandhaltung der Burg kümmerten, benutzt wurden.

TOMÁŠ MALÝ

LOCKENDE ALCHIMIE UND BALD ENTLARVTE ROSENKRUIZIANER: DIE SUCHE NACH DEM STEIN DER WEISEN IN BRÜNN ZUR ZEIT DER BAROCKEN FRÖMMIGKEIT

Anfang 1744 wurde in Brünn die Bruderschaft der Rosenkruziener entlarvt. Ihre Mitglieder wurden Verhören unterzogen und schließlich für verschiedene Zeit in Hausarrest oder in die Brüunner Festung Spielberg gesetzt. Das umfangreiche Material, das zu diesem Fall habsburgische Landes- und Zentralämter produzierten, erlaubt es, grundlegende Rituale und Vorstellungen der Mitglieder zu beschreiben, Stellungnahmen einzelner Akteure (Mitglieder der Bruderschaft, Beamter, Juristen, der Herrscherin, Vertreter der Kirche) zu analysieren und über die Möglichkeiten der Interpretation des ganzen Falls im Kontext damaliger politischen, religiösen und allgemein kulturellen Zusammenhänge nachzudenken. Wie es die Vernehmungen zeigen, war die Hauptmotivation aller Mitglieder zum Betreten der Bruderschaft die Sehnsucht nach der Erkenntnis eines geheimen Wissens zwecks der Herstellung von Gold und des Steins der Weisen. Ihre praktischen Vorstellungen waren aber verschieden, von der ganz utilitären Sehnsucht nach Gold bis zur Bemühung, geheimes Wissen in Dienst der Hilfe den Nächsten zu stellen und gleichzeitig seinen Missbrauch durch die Mächtigen dieser Welt zu verhindern. Aus amtlichen Materialien ergibt sich auch, dass die meisten Mitglieder in der Regel die Bedeutung der durchzuführenden Rituale (vor allem der Initiation) und der darin gesprochenen Wörter nicht verstanden. „Sakrale“ Gesten (Segnen, Beschwörungen) sowie der Verlauf der Zeremonien erlauben nichtsdestoweniger von der Sakralisierung der alchemistischen Einweihung zu sprechen, was durch die Ämter verständlicherweise traditionell als Missbrauch wahrgenommen wurde. Stellungnahmen einzelner Ämter, die sich mit der Sache beschäftigten, waren verschieden, das endgültige Verdikt befasste sich aber mit der Frage des Verstoßes durch Aberglauben und Lästerung, d.h. des Missbrauchs christlicher Rituale. Schnell abgelehnt wurde dagegen die ursprüngliche kirchliche Interpretation der Tätigkeit der Bruderschaft als magische Praktiken. Falls die Fragen der Magie damals — mindestens aus dem Gesichtspunkt der Intellektuellen — in die Kategorie der „alten“, abergläubischen Kultur gehörten, dann fällt der Brüunner Fall in eine gewisse Übergangsphase. Das Strafrecht war noch nicht desakralisiert und religiöse Delikte waren von Verstößen gegen die Gesellschaftsordnung noch nicht deutlich getrennt, wie man es in Gesetzbüchern aus den 1780er Jahren beobachten kann. Das königliche Tribunal in Brünn beurteilte den Verstoß gegen Kirche und Staat, von deren Verknüpfung gar kein Zweifel

bestand (die Kirche und ihre Praktiken = öffentliches Interesse). Gleichzeitig widerlegte es in einer relativ „rationellen“ rechtlichen Analyse schnell die Relevanz einer eventuellen Beschuldigung der zauberischen und magischen Aktivitäten.

ANNA GROSSOVÁ

**DIE FAMILIE WOG(E)HLUND — BRÜNNER GOLD- UND SILBERSCHMIEDE
DES 18. JAHRHUNDERTS
(NEUES ZUM WERK VON ANDREAS VOGELHUND)**

Der vorliegende Text stellt ein unvollkommenes Mosaik der Lebensschicksale der Gold- und Silberschmiede namens Vogelhund dar, die in Brünn Ende des 17. und im folgenden 18. Jahrhundert tätig war. Inspiriert wurde er durch die Entdeckung zweier weiterer Werke, die Andreas Vogelhund, Hersteller der als *Goldene Sonne Mährens* bezeichneten Monstranz aus dem Schatz der St. Wenzelskathedrale in Olmütz, zugeschrieben werden.

Der erste, in Archivquellen belegte und in Brünn tätige Juweliermeister mit dem Familienname *Vogelhund* war Johann Mathias, geboren im oberösterreichischen Linz, der am 14. Juli 1693 in Alt Brünn Jungfrau Anna Vetziczek (Urtzicek) heiratete. Am 23. Januar 1699 wurde der Goldschmied Johann Mathias Vogelhund zum Brünner Bürger. In dem Bericht des Landesmünzprüfers Konrad Mayer aus dem 24. März desselben Jahres findet man unter Brünner Juwelieren den Namen „Hannsz Voglhund“ mit der Bemerkung, dass er seine Waren im vorgeschriebenen Reingehalt von 12 Lot herstellt. Eine andere dürftige Erwähnung spricht von der Schuld von 14 Gulden 45 Kreuzern, welche „Herr Vogelhund Goldschmidt in Altbrünn“ in den Jahren 1700–1701 für verschriebene Medikamente der Witwe Anna Maria „Nassin“ bezahlen sollte. Johann Mathias Vogelhund betrieb sein Gewerbe immer in Alt Brünn, wo er wohnte und ein Haus besaß, was durch das Verzeichnis der Zahler der Schornsteinsteuer in Alt Brünn im Jahre 1706 sowie durch den Bericht des Brünner Magistrats an das Landeshauptmannsamt aus dem 15. Januar 1732 belegt ist, in welchem direkt angeführt ist, dass sich sein Wohnort im oberen Teil der Pekařská-Straße befindet. Dort betrieb er wohl sein Gold- und Silberschmiedegewerbe.

Andreas Vogelhund wurde in den Jahren 1709–1710 in Alt Brünn geboren. Sein Vater war der dortige Goldschmied Johann Mathias Vogelhund, in dessen Werkstatt er höchstwahrscheinlich das Handwerk erlernte. Nach Ablegen der Meisterprüfung in der Zeitspanne 1734–1735 ließ er sich in Brünn nieder, wo er am 26. April 1735, als Goldschmied aus Alt Brünn stammend, Viktoria Schwantzer heiratete. Unter die Brünner Bürger wurde er erst am 2. Januar 1736 aufgenommen. Nach dem Ableben seiner ersten Frau (1751) heiratete er in zweiter Ehe am 10. Juli 1754 Veronika († 1758), Tochter von Jan Václav Schatel, Goldschmied in der Prager Kleinseite. Die dritte und letzte Ehefrau Vogelhunds war Františka Jorych († 1796), die er am

21. Oktober 1760 heiratete. Andreas Vogelhund besaß kein Brünner Bürgerhaus. Archivquellen verrieten nur seinen Wohnort im Jahre 1748, das Haus von Carl von Schlogern (IV. Viertel, Nr. 50), und im Jahre 1769 wohnte er dann „*in dem Buchdruckerischen Haus*“. Andreas Vogelhund starb am 11. Juni 1771 in Brünn im Alter von 61 Jahren.

ROBERT JANÁS

EDUARD VEITH — FLUCHT VON WINTER

Eduard Veith gehörte zu mährischen Künstlern, die in Wien lebten, aber weiterhin enge Kontakte mit Mähren erhielten. In Veiths künstlerischem Werdegang spielte die Schlüsselrolle das Studium an der Kunstgewerbeschule in Wien. Damals ging es um eine neue Bildungsinstitution, die das bisherige Monopol der Akademie der Bildenden Künste abschaffte. Sie sollte Künstler zum Ideal des Gesamtkunstwerks heranbilden. Das Studium basierte auf einem gründlichen theoretischen Unterricht, was ein Novum war, das in das Schaffen der Absolventen eine intellektuelle Dimension brachte.

Einer der ersten Erfolge der Kunstgewerbeschule kam mit dem Antritt der Künstler-Compagnie auf die österreichische bildende Szene im Jahre 1880 zum Ausdruck. Die Künstler-Compagnie knüpfte die Zusammenarbeit mit den Architekten Ferdinand Fellner und Hermann Helmer an. Das Schaffen der Künstler-Compagnie vereinigte neobarocke Elemente der Ära Hans Makarts mit neuen Tendenzen, die sich zum feineren Kolorit und ruhigerer Komposition richteten. Künstlerische Bemühungen der Mitglieder der Künstler-Compagnie gingen denselben Weg, bedienten sich aber verschiedener Mittel. Franz Matsch entfaltete vor allem österreichische und deutsche Neorenaissance-Traditionen (Rahl, Feuerbach). Er pflegte die geradlinige idyllische Harmonie. Seine Bilder weisen durchleuchtetes Ambiente auf. Ihr Kolorit beruht auf klar definierten Farbtönen und eindeutigen klassischen Kontrasten. Frauen sehen auf seinen Bildern gesund aus, haben helles Haar, das zum warmen Inkarnat passt. Sie strahlen Zartheit aus und weisen Elemente der Portraitidealisation auf. Gustav Klimt inspirierte sich in seiner Auffassung der Renaissance-Harmonie mehr durch fremde Einflüsse, vor allem durch die britische viktorianische Malerei (Rahl, Alma-Tadema). Klimt präferierte dunkleres melancholisches Ambiente. Er bediente sich gern des Kontrasts dunkler und blasser Farben. Frauen auf Klimts Bildern haben oft schwarzes oder dunkelrotes Haar, das mit weißer Haut kontrastiert. Es sind sinnliche *femmes fatales* oder morbide kranke Weiber, die das Gefühl der klassischen Harmonie stören.

Der Erfolg der Künstler-Compagnie half auch der künstlerischen Karriere Veiths. Unter Bauherren stieg die Nachfrage nach Absolventen der Kunstgewerbeschule als Autoren monumentaler Ausmalungen. In der Zeit, als die Brüder Klimt mit Matsch ihre Zusammenarbeit mit der Firma Fellner und Helmer endeten, begann für sie Veith zu arbeiten. Er schuf die Malereien für das Deutsche Theater in Prag,

das Varieté Ronacher und das Volkstheater in Wien, das Metropoltheater in Berlin und die Theater in Mährisch Ostrau und Aussig.

Im Jahre 1903 veranstaltete der Mährische Kunstverein in Brünn die Ausstellung des Gesamtwerkes Eduard Veiths. Das bedeutendste dort gezeigte Bild war die *Flucht von Winter*, das im Jahre 1899 in der Weihnachtsausstellung im Wiener Künstlerhaus und im Jahre 1902 in der Deutschen nationalen Kunstausstellung in Düsseldorf präsentiert worden war. Die *Flucht von Winter* vereint die realistische Sicht mit der idealen Traumvision und betont, sich der bunten Sprache des Symbolismus bedienend, den auf mehreren semantischen Ebenen bearbeiteten Gedanken. Auf der ersten semantischen Ebene geht es um die Darstellung einer Landschaft, die die Wandlung der Natur an der Wende vom Winter zum Frühling zeigt. Das zweite Bedeutungsniveau ist die Allegorie der Vergänglichkeit des menschlichen Lebens. Die linke Seite des Bilds, die Vergangenheit und Erinnerungen verkörpert, zeigt frische junge Menschen in blühender Frühlingsnatur, während auf der rechten Seite, die Zukunft und Gedankenprojektionen symbolisiert, ein Greise durch die schlafende Winterlandschaft schreitet. Die dritte symbolische Ebene arbeitet mit einem breiten Spektrum von Motiven, die das ideelle Grundschema des Bilds vertiefen. Dazu gehören Motive des Tods (Raben, Weide), Eintauchen ins Innere und in Vergessenheit (Wasserspiegel), Untergang und Wiedergeburt (Schneeglöckchen, Buche), Jugend, Liebe und sexuelle Fruchtbarkeit (Veilchen, Kanaris, Schäfer mit Pfeife).

Die Tendenz Veiths, in das Bild mehrere einander durchdringende semantische Ebenen zu bringen, entspricht allgemeinen Malertrends der Zeit des Symbolismus. Im mitteleuropäischen Milieu der 90er Jahre bedienten sich symbolistische Maler naturalistischer Form und noch nicht des farbreichen Symbolismus und der flächenweisen Stilisierung französischer Nabisten. Einen der Teilaspekte der Wiener figuralen Malerei der 1890er Jahre stellte die allmähliche Spaltung in Künstler dar, die primär den Traditionen der einheimischen Kunst folgten, und jene, die auf ausländische Impulse intensiv reagierten. Die Spaltung spiegelte sich in der Entfremdung des Schaffens Franz Matschs und Gustav Klimts wider. Veith gehörte in die erstere, auf einheimische Traditionen orientierte Gruppe. Im Geist der renaissance-barocken Traditionen konzipiert Veith die Komposition des Bilds *Flucht von Winter* als eine Zusammenfassung partialer Figuralgruppen und Brennpunkte, die untereinander durch Tiefdiagonalen verknüpft werden können, die sich in der Bildmitte durchschneiden. In der zentralen Gruppe von Gestalten bedient er sich der renaissance-barocken pyramidalen Komposition und schraubenartiger Bewegungen der Figuren. Die gegebene Kompositionsweise wurde in der österreichischen Metropole in den 70er und in erster Hälfte der 80er Jahre durch Hans Makart wiederbelebt; sie beeinflusste auch frühe Werke Gustav Klimts. Ende der 90er Jahre wirkte Veiths Herangehen schon konservativ. Auch in der Farbenskala fügte sich Veith eher der neobarocken Tradition an. Im Zusammenhang mit der damaligen Tendenz zum dezenten Kolorit wandelte er glänzende Makartsche Edelsteintöne in eine süße Farbtonalität um. Die Typen von Frauengestalten reihen Veith in die

Matsch'sche Strömung der Figuralmalerei. Obwohl sich sein persönlicher Malstil von Matsch unterscheidet, malte Veith auch idealisierte gesund und vital aussehende Frauen. Gleich wie Matsch malte er blonde Frauen, deren Haarfarbe mit dem Inkarnat korrespondierte und keine raffinierten Kontraste des Dunklen und Blassen zu schaffen suchte. Veiths Frauengestalten sind die Verkörperung des Frühlings.

Die 1890er Jahre werden heute als die Zeit des Antritts der Wiener Sezession und der Gedanken wahrgenommen, die sie durchsetzte, einschließlich der Orientierung auf damalige internationale künstlerische Strömungen. In der Tat ging es um einen allmählichen Prozess. Mitte der 90er Jahre war Matsch als Maler erfolgreicher als Klimt. Er war ein junger Künstler, der auf die bildende Szene der österreichischen Metropole eine Kunst brachte, die neu und frisch und dabei nicht allzu radikal war. Die Situation veränderte sich allmählich erst an der Jahrhundertwende, als der immer radikalere und zum dekorativen Jugendstil neigende Klimt die Stellung des durch die breite Öffentlichkeit respektierten Führers der progressivsten künstlerischen Strömung erreichte. Matschs künstlerische Bedeutung sank dagegen in den folgenden Jahrzehnten immer wieder.

In einer ähnlichen Situation befand sich auch Veith. Er gehörte zu jenen Vertretern einheimischer Maltraditionen, die in der Zeit, als der Historismus am Ende seiner Entwicklung war, Impulse moderner symbolistischer Strömungen in ihr Schaffen aufsaugten. In den 90er Jahren wirkte sein Werk als eine progressive Loslösung aus konventionellen Fesseln des Historismus. Veith brachte neue Themen und Malverfahren, die aber für das meiste Publikum gut verdaulich waren. Der Maler erlebte das Jahrzehnt der größten künstlerischen Erfolge und der Anerkennung seitens der Kritik sowie der Öffentlichkeit. Im Jahre 1903 erfuhr Veiths Ausstellung in Brünn einen sehr positiven Nachhall seitens der Besucher sowie der Kritik. Im Jahre 1911 beteiligte sich Veith in Brünn an der Ausstellung der Vereinigung deutschmährischer bildender Künstler. Wenn auch seit seiner erfolgreichen Ausstellung nur sieben Jahre verliefen, wurden nun seine klassischen Bilder in Brünn Zeitungen als veraltet, leer und geschmacklos kritisiert. Was in Veiths Werken zur Zeit seines größten Ruhms als sensitiv wahrgenommen worden war, wurde mit dem Antritt der Moderne übersüß und kitschig. In den 80er Jahren wurde Veith für einen vielversprechenden beginnenden Maler gehalten, in den 90er Jahren wurde er zum Star mitteleuropäischer Größe, im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts verlor er Kontakt mit der Spitze der Wiener künstlerischen Szene und nach 1910 gelangte er in die Position eines verknöcherten Vertreters einer längst überholten bildenden Strömung. Veith kann als Modelbeispiel des Künstlers dienen, der sich die damalige künstlerische Sprache gründlich aneignete und sich an der Gestaltung der Malströmung aktiv beteiligte, die in jener Zeit die Kunstentwicklung bestimmte, aber später zur Nebenströmung wurde; der Künstler gelangte damit an die Peripherie des Interesses der Kunstgeschichte.

MARCELA MACHARÁČKOVÁ

DIE GRUPPE BILDENDER KÜNSTLER IN BRÜNN (SVU BRNO)

AUS DER SICHT DER ZEITGENÖSSISCHEN KRITIK. AUS DEM PROTOKOLLBUCH

DER MITGLIEDSVERSAMMLUNGEN VON SVU IN DEN JAHREN 1922–1930

Die Gruppe bildender Künstler in Brünn, die am 10. Dezember 1922 gegründet wurde, sonderte sich von dem ursprünglichen Brünnener „Klub bildender Künstler Aleš“ aus. Ihre Mitglieder, die mit der kulturellen Situation in Brünn unzufrieden waren, bemühten sich um die Anknüpfung an künstlerische Tendenzen des Kubismus vor dem Krieg, an Werke der Gruppe Tvrdošíjní (Die Hartnäckigen) und der Generation von „Devětsil“ in Prag. Der Artikel befasst sich mit der Tätigkeit von SVU Brno in den Jahren 1922–1930 und schöpft aus dem Protokollbuch der Mitgliedsversammlungen, das im Archiv der Stadt Brünn aufbewahrt wird. Die Aktivitäten des Vereins werden mit Zitaten aus zeitgenössischen Ausstellungsrezensionen von Brünnern und Prager Kunsttheoretikern und -kritikern konfrontiert (J. Čapek, J. B. Svrček, E. Dostál, J. Pečírka, V. Nebeský, K. Kodíček, V. Nikodem, V. Richter usw.). Nach der anfänglichen positiven Aufnahme wurde die Tätigkeit der Gruppe in folgenden Jahren den Kritiken besonders aus der Feder des Brünnener linksorientierten Literaturkritikers J. B. Svrček und ihres ehemaligen Mitglieds, Malers Josef Zamazal ausgesetzt. Auch die Äußerungen der Prager Kritiker über Ausstellungen von SVU Brno waren nicht immer positiv. Den Künstlern wurde meistens kleine Progressivität und Abhängigkeit von fremden Mustern vorgeworfen. Die größte Aufmerksamkeit weckte vom Anfang an das Werk von Jaroslav Král und Antonín Procházka oder Emil Filla, der als Mitglied der Gruppe die Vereinsausstellungen beschickte. Unmittelbar nach ihrer Entstehung nahm die Gruppe die Zusammenarbeit und Austauschausstellungen mit SVU Mánes und dem Verein Umělecká beseda in Prag auf. Trotz verschiedener ungünstiger Umstände wie Geldmangel, Nichtvorhandensein eigener Vereins- und Ausstellungsräume konnte die Gruppe ihre Existenz im Laufe der Jahre behaupten. Im Jahre 1930, das als eine Wende in der Existenz des Vereins verstanden wird, fesselte die Gruppe schließlich eine größere Aufmerksamkeit der Öffentlichkeit durch die Ausstellung der Mitgliederwerke in vermieteten Räumlichkeiten des Brünnener Künstlerhauses. Zeitgenössische Kritiken billigten der Gruppe die führende Rolle im Kulturleben Mährens zu. Zu den wichtigsten Persönlichkeiten, die sich nicht nur mit ihrem Werk, sondern auch mit ihrer operwilligen Arbeit um SVU Brno verdient machten, gehörten in den ersten Jahren die Architekten Emil Králík, Stanislav Sochor, Vladimír Škára, die Maler

Jaroslav Král, Antonín Procházka, Linka Procházková, Eduard Milén, František Srp, František Süsser, in späteren Jahren Petr Dilinger, aus Nordmähren Vladimír Kristin, Eduard Stavinoha, die Bildhauer Josef Kubíček, Václav Vokálek, Vincenc Makovský, die Architekten Ladislav Žák, Bohuslav Fuchs und weitere.

FRANTIŠEK ČAPKA

FUSSBALL IN SK ŽIDENICE (SCHIMITZ) — VOM AMATEURISMUS

ZUM PROFESSIONALISMUS

(ZUM 100. JUBILÄUM DER GRÜNDUNG DER FUSSBALLMANNSCHAFT

IN FC ZBROJOVKA BRNO)

Im Jahre 2013 gedenkt die Brünner sportliche Öffentlichkeit der Gründung der berühmten Fußballmannschaft FC Zbrojovka Brno, die jahrelang im Vordergrund des hiesigen Fußballs steht. Im vergangenen Jahrhundert erlebte der Klub viel mehr Riesenwellen und Purzelbäume als die meisten tschechischen Fußballteams. Die Brünner Fußballlegende — FC Židenice — kam in der lokalen Gaststätte U Machů zur Welt. Keiner der dortigen jungen Schwärmer dieses heute ohne Zweifel massenhaftesten Kollektivspiels konnte ahnen, welchen bedeutsamen Sportklub sie konstituierten.

Die Studie kartiert ungefähr die ersten 20 Jahre (1913–1932) der Existenz dieses Sportklubs, schildert die Atmosphäre seines allmählichen Aufstiegs, als die Peripherie-Mannschaft einer Brünner Vorstadt nach der Amateurphase unter leitenden professionellen tschechoslowakischen Fußballklubs erschien als ein neues Team aus Südmähren. Der Weg auf diesen Gipfel führte über viele Entbehrungen und Misserfolge bis zum Jahr 1926, als FC Židenice den Titel des Amateurmeisters der Tschechoslowakischen Republik gewann. Der Schimitzer Fußball blühte allmählich auf und wurde zu einem gesamtbrünner Phänomen.

Nach weiteren Saisons der Kämpfe um das Primat in Mähren kam im Dezember 1931 die Entscheidung der Klubleitung: ab der Frühlingssaison 1932 ändert sich der Amateur-Statut in den professionellen, weil dadurch neue Möglichkeiten sowohl für die Spieler, als auch die Brünner Fans geschaffen wurden, nämlich die Teilnahme an dem damals sehr populären Mitteleuropäischen Cup. Von bescheidenen Anfängen wuchs allmählich ein Team heran, das in folgenden Jahren ganz Südmähren hinzureißen wusste.

LUCIE ZADRAŽILOVÁ

DAS BRÜNNER TAPIOLA. EIN SOZIOKULTURELLER BLICK AUF DIE BRÜNNER SIEDLUNG LESNÁ UND IHRE BEZIEHUNG ZUM FINNISCHEN TAPIOLA

Im Rahmen des nachkriegszeitlichen massenhaften Wohnungsbaus können in der Tschechoslowakei mehrere Generationen von Plattenbausiedlungen unterschieden werden. Das Brünner Wohnviertel Lesná fällt chronologisch in die erste davon, sein Projekt und Realisation weichen insofern von der geläufigen Baupraxis ab, dass man von einem Solitär sprechen kann. Die Gestalt von Lesná wurde durch zwei starke Einflüsse geprägt, die in der Literatur bisher nicht berücksichtigt wurden. Den ersteren stellt die sog. „Wohnungsdiskussionen“ dar, die an der Wende von den 50er zu den 60er Jahren in der Tschechoslowakei die Auffassung des Wohnens auf breiteres Wohnumfeld erweiterten. Lesná war die direkte Antwort auf den Beschluss der Kommunistischen Partei der Tschechoslowakei aus März 1959 über die Lösung des Wohnungsproblems und auf die Anregungen aus folgenden Diskussionen über Wohnen. Wegen der Entwicklung im Bauwesen und der Art und Weise der Planung und Realisation des massenhaften Wohnungsbaus zur Zeit der Normalisierung konnte auf das Konzept von Lesná nicht angeknüpft werden. Wichtig war ebenfalls die Inspiration durch das finnische Tapiola, eine Gartenstadt unweit von Helsinki aus den 50er Jahren. Lesná und Tapiola unterscheiden sich zwar durch ihre Gründungszeit sowie konkrete politische, ökonomische und kulturelle Bedingungen in den jeweiligen Ländern, doch weisen sie viele Ähnlichkeiten auf, z.B. in der Anknüpfung an den Gedanken der Gartenstadt, im urbanistischen Konzept, in der Einheitlichkeit und detaillierten Ausführung des Projekts, in den Charakteristiken der Bevölkerung und in der damaligen Situation und Entwicklung. Die Ursache liegt darin, dass beide Komplexe einen Typ des massenhaften Wohnungsbaus repräsentieren, zu welchem in der nachkriegszeitlichen Wohnungsnot alle Regierungen Europas griffen und der mit sich wegen der Situierung großer Wohnblöcke auf der „grünen Wiese“ viele neue Probleme brachte. Tapiola beeinflusste aber die Pläne der Autoren von Lesná, die unter Berücksichtigung der gegebenen Bedingungen einen Komplex „skandinavischen Typs“ schufen, der dank dem Einklang mit der Umgebungslandschaft und dem Konzept des Wohnens im Grünen als eine der besten Plattenbausiedlungen im Ostblock gewertet wird. Wesentlich ist, dass beide Wohnviertel über ein ausnehmend qualitativvolles Wohnpotential verfügen und eine der vollwertigen und gefragten Wohnformen des 21. Jahrhunderts bleiben.

MIROSLAV DIVINA

GESTALTUNG DER BRÜNNER PLATTENBAUSIEDLUNGEN

Planung und Aufbau von Plattenbausiedlungen stellen im Rahmen der Architektur und der Stadtplanung eine relativ spezifische Aufgabe dar, die die Schaffung von umfangreichen Wohnvierteln mit sehr eingeschränkten Finanzmitteln zum Ziel hat. Der Standardisierung der Produktion, Typisierung der Bauten und verschiedenen Normen und Richtlinien zufolge unterscheidet sich die Gestalt der aus Betonfertigteilen gebauten Siedlungen von anderen Formen des städtischen Milieus. Neben der typischen Technologie beteiligen sich daran auch die Quantität und die relativ kurze Zeitspanne, in welcher während 30 Jahre eine Unmenge von Wohnhäusern gebaut wurde. Beschränkt man sich aber nur auf Plattenbausiedlungen und vergleicht man sie nicht mit anderen Wohnkomplexen, sondern untereinander, dann kann man ein beträchtliches Maß an Individuallösungen und Vielfältigkeit beobachten. Dies dokumentiert die Übersicht von Brünner Wohnkomplexen, wo auch im Rahmen einer Stadt verschiedene Auffassungen der Umweltgestaltung vorkommen. Man findet hier die Bebauung, die von klaren urbanistischen Vorlagen und Strömungen herausgeht, sowie Realisationen, die mit der gegebenen Lokalität und ihrer Situation eng zusammenhängen. Aus dem Gesichtspunkt der Kompositionsprinzipien dominiert ein gelockertes Raumschema, es kommt aber auch eine geschlossene wie auch ganz lose Komposition vor. Würde man die Brünner Siedlungen unter weiteren Blickwinkeln beurteilen, würde man ebenfalls eine breite Skala von Lösungen feststellen. Schließlich kann man also sagen, dass die Plattenbausiedlungen kein graues und einförmiges Milieu darstellen, sondern bieten mit Rücksicht auf ihre Möglichkeiten dagegen eine Vielfalt von Gestaltungsformen.

Eine zweite Gedankenlinie bildet die Bemühung um die Erarbeitung einer Methode, mit deren Hilfe die Qualität einzelner Siedlungen verglichen werden könnte, ohne dass ihre Ergebnisse durch die günstigere Situation einiger von ihnen bedingt wären, während andere wegen schlechteren Entstehungsbedingungen im Voraus gehandicapt wären. Im Rahmen der Möglichkeiten scheint als eine relativ objektive, allgemein anwendbare Methode die Bewertung der Anordnung und des daraus resultierenden *Images* des Wohnkomplexes zu sein, also der in jedem solchen Wohnkomplex stets vorhandenen Aspekte, ungeachtet der unterschiedlichen Situation der Lokalität und der Entstehungsbedingungen. Am Beispiel der Brünner Siedlungen kann man sehen, dass für die Schaffung eines angenehmen Wohnraums nicht entscheidend ist, welche urbanistische Konzeptionen und Kompositionsprinzipien

zum Gebrauch gebracht werden — gute und schlechte Ergebnisse können bei der Anwendung verschiedener Bebauungstypen erzielt werden. Eine wichtige Rolle spielt dagegen die Anpassung der Struktur des Wohnkomplexes an spezifische lokale Bedingungen und die Nutzung der gegebenen Situation.

HANA JORDÁNKOVÁ — LUDMILA SULITKOVÁ

HISTORIOGRAPHIE IN BEZUG AUF MÄHRISCHE KÖNIGLICHE STÄDTE IM MITTELALTER UND IN DER FRÜHEN NEUZEIT UND EDITIONEN STÄDTISCHER SCHRIFTSTÜCKE

Die Autorinnen bieten eine komplette Übersicht der historiographischen Produktion in Bezug auf mährische königliche Städte im Mittelalter (mit Ausnahme der Gründerzeit) und in der frühen Neuzeit (bis zu den 1620er Jahren) aus den letzten zwanzig Jahren und bewerten die Erforschung und Erschließung von Quellen städtischer Provenienz in Editionen. Besonderen Nachdruck legen sie auf die konzeptuell ganz neuen Bereiche des Forscherinteresses, aber die Übersicht enthält natürlich auch jene Grundthemen, die zwar von älteren Forschungen herausgehen, aber innovative methodische Verfahren implementieren.

Neben zahlreichen Teilstudien trugen zur Erkenntnis einzelner Entwicklungsetappen mährischer königlicher Städte im beträchtlichen Maße neue Monographien über die jeweiligen Städte bei (z. B. Iglau, Olmütz, Ungarisch-Hradisch, Znaim und Brünn, wo es um den ersten Band der sog. großen Geschichte geht, und von Städten, die königlich nur im Mittelalter waren, dann Göding, Jamnitz und Ivantschitz). Ebenso bedeutend waren Editionen ausgewählter Quellen städtischer Provenienz, wobei sich die Editionstätigkeit besonders auf Brünn, Olmütz und Iglau konzentrierte, und zwar sowohl im Mittelalter als auch in der frühen Neuzeit.

Aus dem Gesichtspunkt der Intensität des Interesses für einzelne Lokalitäten sind Ergebnisse unserer Historiographie der letzten 20 Jahre einigermaßen unausgeglichen, was in der betreffenden Zeitspanne von Städten, die langfristig den Statut der königlichen Stadt genossen, besonders für Mährisch Neustadt und im kleineren Maße für Ungarisch-Hradisch und Znaim gilt, während im Fall weiterer drei Städte — Brünn, Olmütz und Iglau — die historiographische Produktion quantitativ sowie qualitativ außerordentlich reich war. Allgemein ist aber festzustellen, dass unsere Historiographie in den letzten 20 Jahren im Vergleich mit vorherigen Perioden auf dem Gebiet der intensiven Erforschung der Geschichte königlicher Städte in Mähren einen großen Fortschritt erzielte.

SEZNAM AUTORŮ

doc. PhDr. František Čapka, CSc.

Katedra historie Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Poříčí 623/7,
Brno; capka@ped.muni.cz

PhDr. Mgr. Tomáš Černušák, Ph.D.

Moravský zemský archiv v Brně, Palachovo náměstí 1, Brno; cernusak@mza.cz

Mgr. Miroslav Divina

Galerie moderního umění v Roudnici nad Labem, Očkova 5, Roudnice nad Labem;
m.divina@seznam.cz

Mgr. Anna Grossová

Národní památkový ústav, Územní odborné pracoviště v Kroměříži,
Na Sladovnách 1491, Kroměříž; grossova@kromeriz.npu.cz

Mgr. Robert Janás, Ph.D.

Herčíkova 4, Brno; rjanas@centrum.cz

Mgr. Dalibor Janiš, Ph.D.

Právnická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, třída 17. listopadu 8, Olomouc;
d.janis@seznam.cz

PhDr. Hana Jordánková

Magistrát města Brna — Archiv města Brna, Dominikánské náměstí 1, Brno;
jordankova.hana@brno.cz

PhDr. Irena Loskotová, Ph.D.

Ústav archeologie a muzeologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně,
Arna Nováka 1, Brno; irena@phil.muni.cz

PhDr. Marcela Macharáčková
Galerie Jozefa Kostku, Bratislava, V záhradách 17, Bratislava;
macharackovam@gmail.com

Mgr. Tomáš Malý, Ph.D.
Historický ústav Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně, Arna Nováka 1,
Brno; malytomas@phil.muni.cz

Mgr. Vladimír Maňas, Ph.D.
Ústav hudební vědy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně,
Arna Nováka 1, Brno; vladimir.manas@gmail.com

Bc. Jakub Sluka
student Filozofické fakulty Univerzity Karlovy; chajme@gmail.com

doc. PhDr. Ludmila Sulitková, CSc.
Oddělení PVH a archivnictví katedry historie, Filozofická fakulta Univerzity J. E. Pur-
kyně v Ústí nad Labem, České mládeže 8, Ústí nad Labem;
ludmila.sulitkova@seznam.cz

PhDr. Lucie Zadražilová, Ph.D.
Uměleckoprůmyslové museum v Praze, ulice 17. listopadu 2, Praha;
zadrazilova@upm.cz

FORMA ODEVZDÁNÍ PŘÍSPĚVKŮ DO SBORNÍKU BRNO V MINULOSTI A DNES

1) TERMÍNY

Ohlášení příspěvku nejpozději do konce května každého roku, odevzdání příspěvku do konce září každého roku.

2) PŘÍSPĚVKY

Do oddílu mohou být zařazeny:

- a) Články, studie v rozsahu 5–30 stran.
- b) Materiály a edice do 35 stran.

Rozsáhlejší texty otiskujeme ve sborníku výjimečně; je lépe kontaktovat redakci a domluvit se na jiné formě vydání, například supplementu. Podle rozhodnutí redakční rady budou všechny texty honorovány nejvýše do počtu 30 tiskových stran.

3) FORMÁT TEXTU

Texty prosím odevzdávejte v elektronické formě, a to ve formátu *rtf* nebo *doc*. Zastaralý formát T602 akceptovat nelze. Pro psaní můžete použít například komerční program Microsoft Word nebo kancelářský balík OpenOffice.org, který je nabízen ke stažení zdarma a v češtině na adrese <http://www.openoffice.cz/>. Pro psaní používejte výchozí nastavení textového editoru. (Pro starší verze aplikace Microsoft Word i pro OpenOffice.org to je obvykle písmo Times New Roman, 12 bodů; pro Word 2007 písmo Calibri, 11 bodů.) Pokud odsazujete první řádek odstavce, nikdy tak nečiňte mezerníkem. Tuto funkci nastavte ve formátování odstavce. Nedělte slova ručně ani automaticky, nezadávejte ručně ani konce řádků v souvislém textu odstavce (klávesou Enter). V textu vyznačujte pouze kurzivou, ne tučným řezem, verzálkami ani proložením znaků. Texty a tabulky dodávejte zvlášť. Máte-li grafy a tabulky ve formátu *xls* (Microsoft Excel), předejte nám je v něm. Budou-li vloženy v textu, naznačte jejich umístění.

4) POZNÁMKY

Poznámky pod čarou upravujte pomocí automatického formátování ve své textové aplikaci (již není třeba je oddělovat do jiného souboru nebo za text). Nevkládejte je do závorek ani jiných znaků uvnitř textu. Pro úpravu bibliografie a poznámek striktně použijte úzus BMD.

5) SEZNAM LITERATURY

Vyvarujte se seznamu literatury na závěr příspěvku; literaturu uvádějte pomocí bibliografických odkazů v poznámkovém aparátu. Při citacích archivních pramenů si zjistěte přesné názvy archivů a fondů, uvádějte inv. č., jeho název, karton atd.

6) PŘÍLOHY

Obrázky nikdy nevklaďte přímo do dokumentu s textem, dodávejte je zvlášť. Přílohy mohou být černobílé i barevné a může se jednat také o plány či mapy velkého formátu. Je třeba uvést jejich seznam s přesnými citacemi, a to včetně jejich původu, autora či uložení. Přílohy dodávejte jako fotografie, diapozitivy, případně v digitální podobě. Bitmapové soubory (obrázky) přijímáme pouze ve formátech *tif* a *eps*, v krajním případě *jpg*. Dodáváte-li reprodukce ve formátu *jpg*, který užívá takzvanou ztrátovou kompresi, nenastavujte kvalitu na nižší než 9. Reprodukce na půlstranu musí mít menší ze dvou rozměrů výška × šířka minimálně 800 pixelů (obrazových bodů), menší obrázky nelze pro tisk použít. Barevné předlohy skenujte 1 : 1 v rozlišení minimálně 300 DPI, obrázky ve stupních šedé minimálně 600 DPI a pérovky (černá a bílá) minimálně 800 DPI. Vektorové soubory (kresby) přijímáme pouze ve formátech *eps* a *ai*. Nevhodné pro skenování jsou předlohy z knih, novin a časopisů, protože obsahují tiskový rastr. Xeroxové kopie ani výtisky z inkoustové nebo laserové tiskárny nepřijímáme.

7) RESUMÉ, ABSTRAKT, KLÍČOVÁ SLOVA

Rozsah resumé maximálně 2400 znaků (včetně mezer) českého textu, který přeložíme. Je možno odevzdat již hotový německý překlad. Abstrakt v rozsahu do 400 znaků a klíčová slova, jež nesmí přesáhnout 150 znaků, je možno odevzdat již v anglické verzi.

8) PŘEDÁNÍ

Příspěvky zašlete nebo nejlépe osobně přineste do Archivu města Brna (Přední 2, 618 00 Brno-Černovice) nebo zašlete na e-mailovou adresu: cervena.radana@brno.cz. Digitální přílohy dodejte na CD nebo DVD. Diskety redakce nepřijímá. K médiu přiložte také kontaktní adresu včetně e-mailu a telefonu.

POKYNY PRO ZANÁŠENÍ KOREKTUR

Hrubou sazbu k autorské korektuře obdržíte ve formátu PDF. Tento soubor slouží ke kontrole správnosti vložených textů, obrázků a jejich popisek a případnému

vyznačení nedostatků vzniklých při sazbě publikace. Není určen k zanášení změn obsahového rázu (nový text nebo reprodukce). Prosíme, abyste korektury nezasílali v textových souborech ani v těle e-mailu, ale používali důsledně základní korektorské nástroje v programu Adobe Reader. Nejprve zkontrolujte, zda máte aktuální verzi této aplikace. Pokud ne, stáhněte si program v české verzi z adresy <http://www.adobe.com/cz/products/reader/>.

V okamžiku, kdy chcete opravit některou pasáž svého článku, kurzorem pro výběr textu označte chybné slovo nebo odstavec, klikněte pravým tlačítkem myši a zvolte *Nahradit text*. Do bubliny, která se objeví, napište správné slovo či větší větný celek. Svůj náhradní text můžete posléze zobrazit najetím kurzoru na opravenou pasáž a editovat dvojklikem na ni. Máte-li k označenému textu faktickou připomínku, postupujte stejně, jen po kliknutí pravým tlačítkem zvolte *Přidat k textu lístek s poznámkou* a do bubliny připomínku vepište. Chcete-li přeškrtnout část, která do sazby nepatří, zvolte *Přeškrtnout text*.

Pro poznámky k obrazovým reprodukcím a komentáře zcela obecného rázu používejte takzvaný Lístek s poznámkami. Na požadovaném místě v dokumentu klikněte pravým tlačítkem myši a vyberte *Přidat lístek s poznámkou*. Do bubliny napište text, soubor uložte a zašlete nazpět redakci.

DALŠÍ POKYNY K ÚPRAVĚ TEXTU

1) ZKRATKY

Používejte pouze u dostatečně vžitých výrazů (*aj.*, *apod.*, *atd.*, *RNDr.*, ...), zakončujte je tečkou. Nekraťte v textu slova jako: *například* — *např.*, *respektive* — *resp.*, *mimo jiné* — *mj.* a podobná. Neužívejte ani zkratku *pozn.*, nejedná-li se o část bibliografického údaje — rozepisujte slovo *poznámka*. Pozor, slovo *viz* není zkratka (není proto ukončeno tečkou), ale imperativ slovesa vidět. Dnešní pravidla umožňují použití tvaru *viz poznámka* i *viz poznámku*, ale druhý z tvarů je přece jen vhodnější.

2) V CITACÍCH UŽÍVEJTE ZKRATEK

Například *rkp. č.*, *rkps. č.* (při plurálu), *inv. č.*, *č. p.*, *č. j.*, *sign.* a podobně.

3) INICIÁLY KŘESTNÍCH JMEN

Mezi písmeny uvádějte mezery (například *F. X. Šalda*).

4) ČÍSELNÉ ÚDAJE

Nižší údaje (do sta) vždy vyjadřujte slovně. Výjimku tvoří pouze letopočty, data a spojení čísel se zkratkami (*40 mm*). Číslice a pomlčka ve smyslu rozsahu nejsou odděleny mezerami (*2–3 osoby*). U tisícových a vyšších údajů je obvyklá forma *1 000*, tedy s mezerou, nikoliv však s tečkou, jak je obvyklé u angloamerické sazby. Oddělení tisícových řádů neplatí pro zápis signatur a letopočtů.

5) DATA

Pište vždy arabskou číslicí. Letopočet nezkracujte na poslední dvojčíslí (chybně: 1977–83), ale vždy jej vypisujte celý (1977–1983). Mezi letopočty a pomlčkou nedělejte mezery. V případě plně uvedených dat (i s uvedením dne a měsíce) máte k dispozici dvě varianty:

- a) Číselné vyjádření s mezerami: 12. 1. 1918.
- b) Kombinované vyjádření s mezerami: 12. ledna 1918.

6) DATUM NAROZENÍ A ÚMRTÍ

Před datum narození pište hvězdičku *, před datum úmrtí křížek † (ALT+0134), například * 12. 1. 1918, † 23. 12. 1978. Mezi znakem a datem se píše mezera.

7) ČASOVÉ ÚDAJE

Hodiny a minuty jsou od sebe odděleny tečkou, minuty a sekundy dvojtečkou: 12.05:58. U sportovních výkonů lze zapsat také setiny sekundy, a to následovně: 15.27:30,55.

8) PENĚŽNÍ HODNOTY

Peněžní částka se vyjadřuje číselně s uvedením měny, pokud jde o moderní měnu, pak s čárkou a pomlčkou a uvedením zkratky měny (12 Kč nebo Kč 12,— nebo Kč 12,50).

9) SLOŽENÉ VÝRAZY SE SPOJOVNÍKEM (ALT+0173)

V těsně spojených výrazech se užívá bez mezer (česko-anglický slovník, mám-li, Brno-Město), je třeba neplést si jej s pomlčkou. Spojovník se nachází na klávesnici úplně vpravo, nad znaménkem plus.

10) POMLČKA (ALT+0150)

Nezaměňujte se spojovníkem, zapisujte patřičnou kombinaci kláves. Pomlčka ve smyslu přestávky v řeči se odděluje z obou stran mezerou. Interpunkce se sází hned za pomlčku bez mezery: *Dvě postele — osm osob — dál už nic —!* Pomlčka ve smyslu rozsahu (od do) se mezerami neodděluje: 18.00–22.00, *trasa Vídeň–Brno*.

11) UVOZOVKY

Uvozovky patří těsně k výrazu, k němuž se vztahují. V češtině užíváme dvojité spodní otevírací uvozovky „ (ALT+0132) a dvojité horní uzavírací uvozovky “ (ALT+0147). Existuje pro ně mnemotechnická pomůcka — 99 a 66 (podle jejich tvaru u serifových [patkových] písem). U výrazů uvozovaných uvnitř textu, který už sám v uvozovkách je, použijte jednoduchou spodní otevírací uvozovku , (ALT+0130) a jednoduchou horní uzavírací uvozovku ‘ (ALT+0145).

12) APOSTROF

Apostrof se obvykle užívá při odsunutí některé hlásky (*d'Elvert, pad'*). Nezapisuje se znakem pro čárku nad písmenem, ale speciální kombinací kláves (ALT+0146).

13) ZÁVORKY

K výrazu se připojují bez mezer. Kulaté závorky se používají v textu, hranaté pro uvádění příloh v textu. Hranaté závorky samozřejmě užívejte v edici — při vkládání edičních poznámek do editovaného textu (ALT+CTRL+F a ALT+CTRL+G). Dáváte-li do závorky celou větu, je nutno ji uvnitř závorek ukončit tečkou. Je-li v závorce pouze část věty nebo poznámka, pak ne. Tečky, čárky a další interpunkční znaménka se v takovém případě nacházejí až za závorkou.

14) OSTATNÍ INTERPUNKČNÍ ZNAMÉNKA

Sází se zpravidla těsně za poslední písmeno slova, za nimi se píše mezera (výjimku tvoří časové údaje a funkce desetinné čárky).

15) PARAGRAF

Paragraf se od čísla odděluje mezerou.

16) ZNAČKA PRO PROCENTA A PROMILE (ALT+0137)

Ve spojení s číslem je mezi číselným údajem a značkou mezera.

FORMA BIBLIOGRAFICKÝCH ZÁZNAMŮ PRO POZNÁMKOVÝ APARÁT SBORNÍKU BRNO V MINULOSTI A DNES

LITERATURA

V odkazech na literární prameny dodržujte toto pořadí údajů:

- *Monografie*: Jméno autora (v pořadí: příjmení, křestní jméno) — spoluautoři: *Název. Podnázev* (kurzivou). Místo vydání a rok vydání, rozmezí stran.
- *Stat' ze sborníku*: Autor stati (viz výše): *Název. Podnázev*. In: Titul. Podtitul sborníku. Ed. Jméno a příjmení editora. Místo vydání a rok vydání, rozmezí stran.
- *Stat' z časopisu*: Autor stati (viz výše): *Název. Podnázev*. Název časopisu a ročník, rok, (číslo pokud nutno), rozmezí stran.
- *Stat' z denního tisku*: Autor stati či šifra autora (viz výše): *Název. Podnázev*. Název novin, ročník, číslo, přesné datum, rozmezí stran.

Vzory

- *Monografie*: Kudrna, Jaroslav: *Materiály k německým dějinám*. Brno 1987, s. 107.
- *Studie v časopise*: Jordánková, Hana — Sulitková, Ludmila: *Předbělohorské soudy na Moravě a královské město Brno*. Časopis Matice moravské (dále jen ČMM) 113, 1994, s. 235–260.
V případě průběžného stránkování v rámci jednoho ročníku netřeba uvádět číslo časopisu, jinak podle vzoru: ČMM 113, 1994, č. 2, s. 235–260.
- *Příspěvek ve sborníku*: Altman, Karel: *Hostinský — Příklad Josefa a Ladislava Orátorů*. In: Člověk na Moravě v první polovině 20. století. Eds. Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř, Libor Vykoupil. Brno 2006, s. 120–132.
Altman, Karel: *Hostinský — Příklad Josefa Stopky*. In: Člověk na Moravě v 19. století. Eds. Lukáš Fasora, Jiří Hanuš, Jiří Malíř. Brno 2004, s. 125–142.

- *Příspěvek v periodickém sborníku, sérii: Kordiovský, Emil: Periodika jihomoravských archivů.* In: Kulturní periodika na Moravě. XXIV. Mikulovské sympozium 1996. Mikulov 1997, s. 53–59.
- *Citace celého sborníku či monografie s redaktory: Od lidové písně k evropské etnologii. 100 let Etnologického ústavu Akademie věd České republiky.* Eds. Jana Pospíšilová, Jana Nosková. Brno 2006.
Dějiny města Brna 1. Red. Jaroslav Dřímál, Václav Peša. Brno 1969.
Dějiny Brna 1. Od pravěku k ranému středověku. Red. Rudolf Procházka. Brno 2011.
- *Příspěvek v denním tisku: Ve čtvrtek dne 29. července.* Moravská orlice, roč. 15, č. 173, 1. 8. 1886, s. 2–3.
- *Při opakování autora (u jeho další publikace):* Flodrová, M.: *K historii brněnských lékáren v pobělohorském 17. století.* Brno v minulosti a dnes 17, 2003, s. 311–356.
- *Při opakování díla* název díla zkracujeme na první podstatné jméno v názvu. V případě jeho shody ve dvou nebo více případech ponecháme název v délce potřebné pro jasné odlišení.
Kudrna, J.: *Materiály*, s. 108. Jordánková, H. — Sulitková, L.: *Přebělohorské soudy*, s. 36. Mlynářík, J.: *Fušování*, s. 10. Altman, K.: *Hostinský — Příklad Josefa a Ladislava Orátorů*, s. 135.
- *Při těsně následujícím opakování autora:* Týž: *Hostinský — Příklad Josefa Stopky*, s. 141.
- *Při těsně následujícím opakování autora i díla:* Tamtéž, s. 85–86.

NEPUBLIKOVANÉ PRAMENY

- *Archivní fondy a sbírky.* Dodržujte toto pořadí údajů: název archivu a jeho umístění (při opakování odkazu jen jeho vžitá zkratka), značka a název fondu (sbírky), inventární číslo (inv. č.), signatura (sign.), číslo kartonu (kart.) nebo knihy, Název inventární jednotky a její časový rozsah nebo u novodobého materiálu popis dokumentu. V České republice neexistuje inv. jednotka bez názvu a časového rozsahu, pro případ reinventarizací je proto nutno uvádět i název!

Vzory

Moravský zemský archiv (dále jen MZA), fond B 280 Zemský národní výbor Brno. Prezidium (dále jen B 280P), inv. č. 6, sign. III/1, kart. 353, f. 83, Zpravodajské hlášení SNB z 29. 3. 1947.

Archiv města Brna (dále jen AMB), fond A 1/3 Archiv města Brna — Sběrka rukopisů a úředních knih (dále jen A 1/3), rkp. č. 3, f. 1r–2v.

- *Při opakování výskytu archivu nebo fondu:* AMB, fond A 1/3, rkp. č. 3, f. 2v–4r.
- *Při bezprostředně následujícím opakování archivu i fondu:* Tamtéž, rkp. č. 24, Název nebo popis, f. 5r–10r.

- Při bezprostředně následujícím opakování archivu: Tamtéž, fond B 1/11, inv. č. 56, kart. 5, f. 36, Záznam o jednání předsednictva 5. 5. 1948.

PUBLIKOVANÉ PRAMENY

Při citování edic platí zásady platné pro citování literatury, dodržuje se znění údajů uvedené na titulu a uvádějí se také čísla dokumentu. Při opakovaném výskytu se užívá zavedených zkratk. Při citacích úvodních textů nebo odborných studií, které jsou publikovány v edici, se postupuje jako při citaci stati publikované ve sborníku. *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* (dále jen CDB) V-2. Edd. Jindřich Šebánek et Sáša Dušková. Praeae 1981, s. 181–182, č. 591.

- Při opakování pouze: CDB V-2, s. 182, č. 592.

CITACE INTERNETOVÝCH ZDROJŮ

Internetové zdroje citujeme uvedením oficiálního (nezkráceného) názvu dané stránky, jenž je napsán na nejvrchnější modré liště stránky prohlížeče, dále uvádíme přístup ke zdroji a datum citace, které dokumentuje z jaké verze bylo citováno (cit. 2006-02-10 nebo citováno 10. února 2006) Milan Kundera — Wikipedie otevřená encyklopedie, dostupné z: http://cs.wikipedia.org/wiki/Milan_Kundera, cit. 2006-02-10.

CITACE INFORMACÍ ZÍSKANÝCH OSOBNÍM KONTAKTEM

Personální informace zjištěné osobním kontaktem (telefonicky, e-mailem, osobně) Materiály se soukromých zdrojů citujeme jako: Soukromý archiv autora. Pokud jde o nepublikovaný výzkum pak píšeme: Nepublikovaný výzkum autora.

Vzor

Osobní sdělení Josefa Nováka, bývalého poslance městského národního výboru.

OBECNÉ POKYNY

- *U místa vydání* respektujte původní znění uvedené na titulu:
Správně: Praeae, Prag, Paris, Wien *Chybně*: Praha, Paříž, Vídeň
- Pokud není uvedeno *místo vydání*, uvádějte: s. l.; pokud není uvedeno *datum vydání*: s. d.
- V případě *vícetvázkových děl* nebo sérií uvádějte relevantní údaje přesně podle titulního listu, naopak ročník, respektive číslo u časopisu vždy arabskou číslicí:
Správně: Časopis Matice moravské 121, 2002, s. 121–122.
Chybně: Časopis Matice moravské CXXI, 2002, s. 121–122.

Správně: Bělina, Pavel — Kaše, Jiří — Kučera, Jan P.: *Velké dějiny země Koruny české. Svazek X. 1740–1792*. Praha — Litomyšl 2001.

Chybně: Bělina, Pavel — Kaše, Jiří — Kučera, Jan P.: *Velké dějiny země Koruny české. Sv. 10. 1740–1792*. Praha — Litomyšl 2001, s. 123.

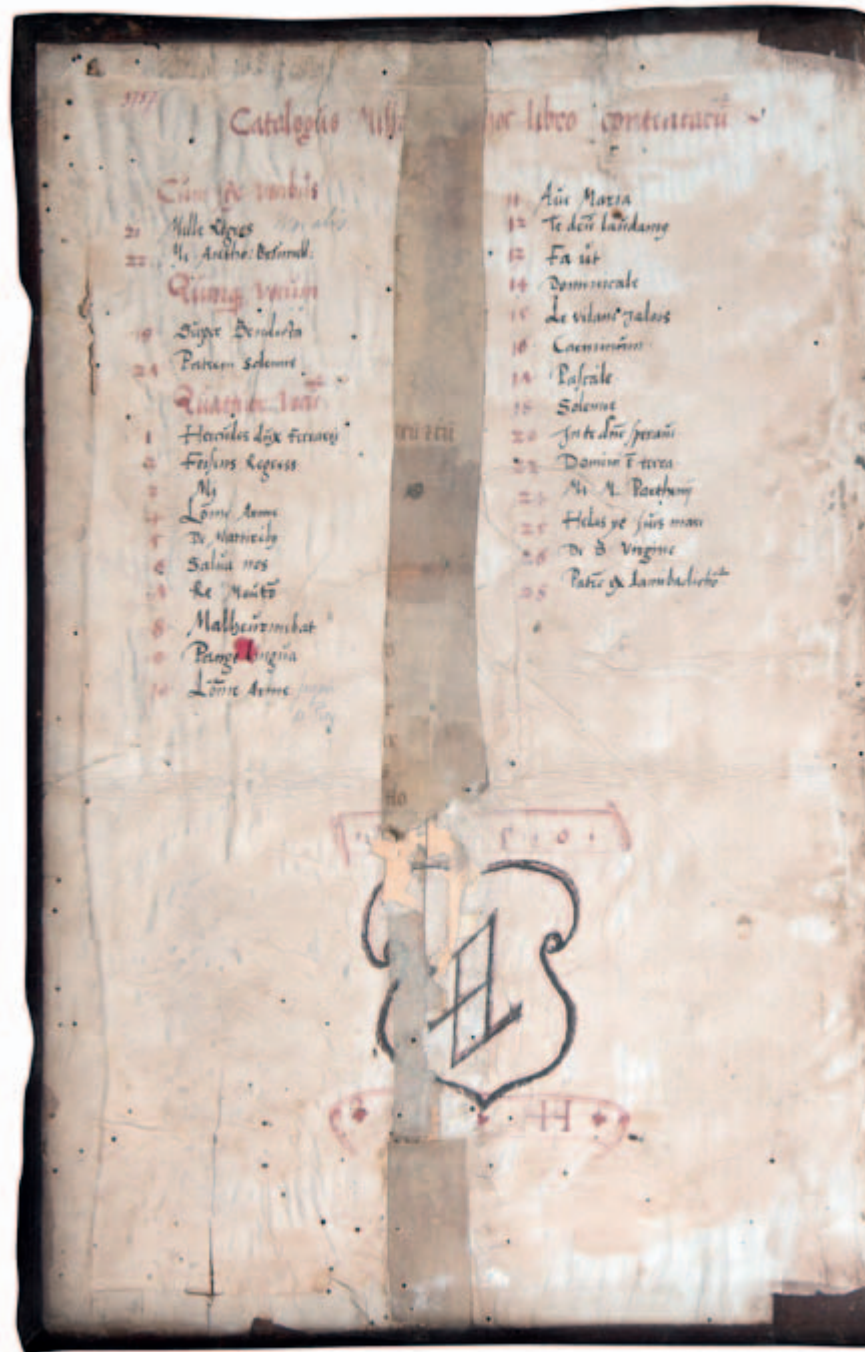
Chybně: Bělina, Pavel — Kaše, Jiří — Kučera, Jan P.: *Velké dějiny země Koruny české X, 1740–1792*. Praha — Litomyšl 2001, s. 123.

Správně: [...] In: *Kulturní periodika na Moravě. XXIV. Mikulovské sympozium 1996*. Mikulov 1997, s. 110–120.

Chybně: [...] In: *Mikulovské sympozium XXIV /1996*. Mikulov 1997, s. 110–120.

- Při označení editorů, respektive redaktorů se obecně užívá zkratka ed./edd., red. nebo se respektuje originální znění (Hg. von, Hrsg. von, Eds., apod.)
- Možnost používat zkratky an, nn, passim, srov.

BAREVNÉ PŘÍLOHY

B1 Archiv města Brna, fond V 3 Svatojakubská knihovna, rkp. sign. 15/4; přední přideščí se soupisem repertoáru, poškozenými páskami s letopočtem, monogramem a kartuší s dosud neidentifikovanou měšťanskou merkou.

B2 Archiv města Brna, fond V 3 Svatojakubská knihovna, rkp. sign. 15/4; zadní strana vazby (výřez), pod středovým kováním je v kůži vytláčena stejná měšťanská merka jako u B1.

83 Archiv města Brna, fond V 3 Svatojakubská knihovna, rkp. sign. 15/4, fol. 1v-2r: začátek čtyřhlasé mše Josquina Desprez Hercules dux Ferrariae.

84 Archiv města Brna, fond V 3 Svatojakubská knihovna, rkp. sign. 14/5; přední strana vazby.

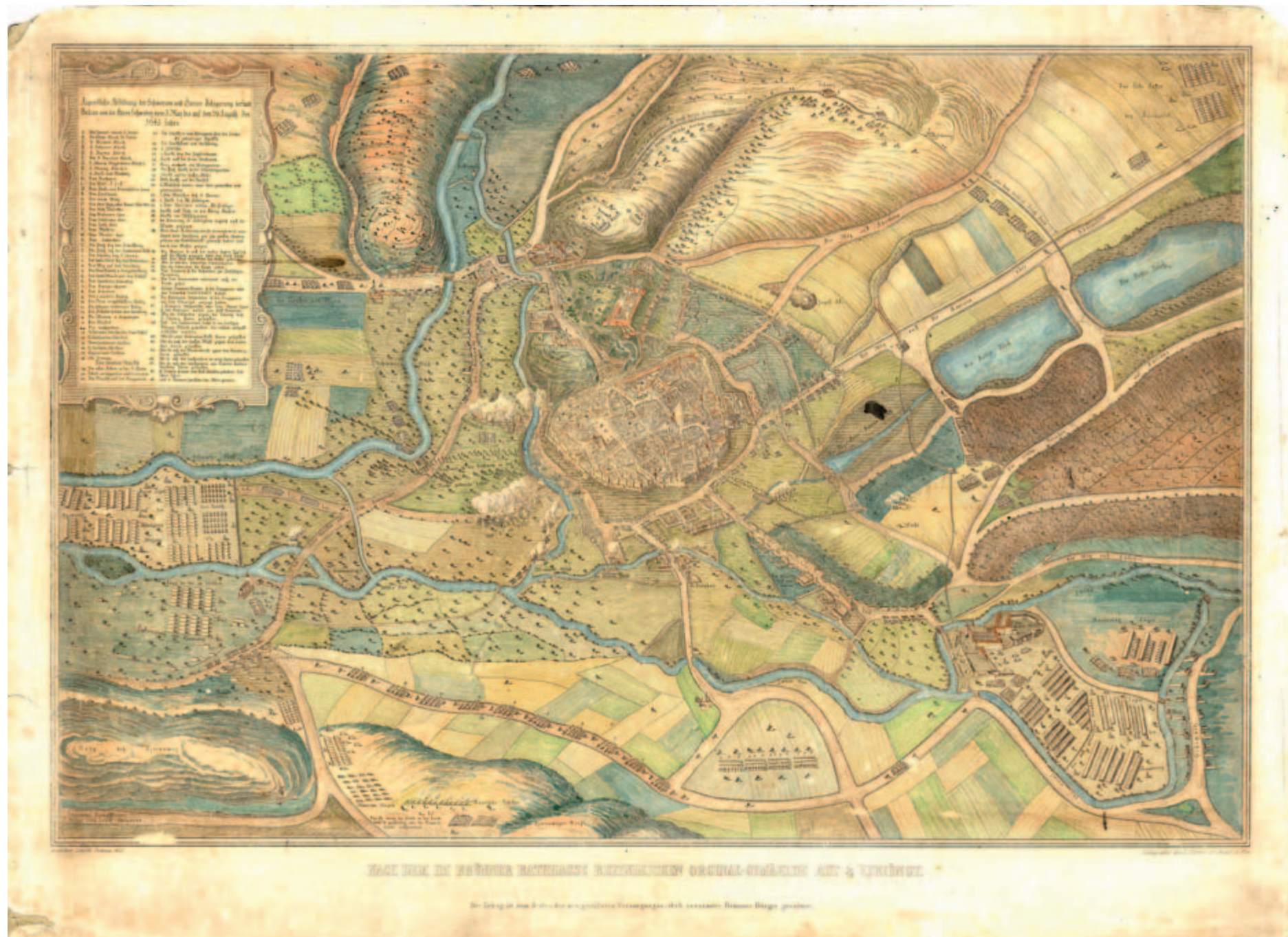
87 Plánek severovýchodního předměstí Brna ve středověku podle Oldřicha Vičara, výřez.

88 Výřez z notářského instrumentu z roku 1466. Červeně označeno slovo „Schwarzenfeld“ – pravděpodobně nejstarší zaznamenané použití tohoto názvu.

- 89 Veduta zachycující redutu a příkop na kopci v dnešních Černých Polích. Pod svahem je vidět Hutterův rybník (dnes nám. 28. října a park Lužánky) a hráz (přibližně těmi místy vede dnešní ulice Milady Horákové). Výřez z plánu H. B. Beyerra a H. J. Zeisera, *Obležení Brna Švédy 3. května až 20. srpna 1645, pohled na Brno od severovýchodu a od jihu*. Olej, plátno, 1560 × 3980 mm.

B10 Mapa z roku 1645 s označenou cestou ze Zábrdovic do Králova Pole. Je zde vidět vidlicovité odpojení cesty do Soběšic v místech, kde je i dnes křižovatka ulic Lesnické a Jugoslávské stejného tvaru.

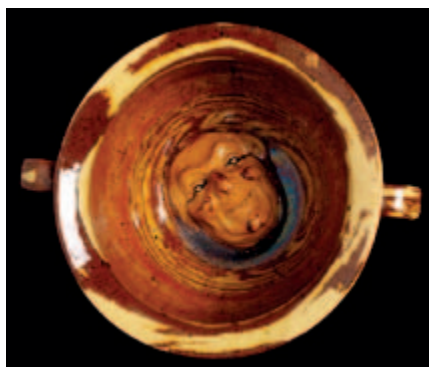
B11 Brno od jihovýchodu. Výřez z obrazu Folperta van Ouden-Allena, 1690. Rybník nejbližší městu je Hutterův, nad ním se zvedá svah Černých Polí.

B12 První vojenské plánování (1763–1785), kolem spodního Hutterova rybníka vede cesta do Zábřovic, z níž vlevo odbočují cesty do Králova Pole a Husovic.

B13 Nočník, Cheb, Mincovní ulice, 14. století.

B14 Žertovný nočník s plastickou výzdobou na dně, Victoria & Albert Museum, Londýn, cca 1800–1815.

B15 Kameninový nočník, Durynsko, 2. polovina 19. století.

B16 Stolička a nočník, Cheb, Mincovní ulice, 14. století.

B17 Noční stolice, 15. století.

B18 Noční stolice jednoduché konstrukce, Museum für Historische Sanitäröbekte, Gmunden.

B19 Noční stolička, novověk.

B20 Pohled na Brno v době švédského obležení 1645–1646 (Hieronymus Benno Bayer — Hans Jörg Zeisser, *Obležení Brna Švédy 3. května až 20. srpna 1645, pohled na Brno od severovýchodu a od jihu*. Olej, plátno, 1 560 × 3 980 mm). Výřez s vyznačením nálezů v intravilánu: 1 Veselá ulice, parkoviště; 2 Starobrněnská ulice č. 3–5; 3 Josefská ulice č. 10; 4 Mečová ulice č. 2.

B23 Andreas Vogelhund a Břetislav Rubringer, Lunula

B24 Andreas Vogelhund, Kalich — detail.

B21 Andreas Vogelhund, Monstrance.

B22 Andreas Vogelhund, Monstrance — zadní strana.

B25 Andreas Vogelhund, Monstrance zvaná Zlaté slunce Moravy.

826 Eduard Veith, *Útěk zimy*, 1899. Olej, plátno, 194 × 266 cm.

26

BRNO V MINULOSTI A DNES

**PŘÍSPĚVKY K DĚJINÁM
A VÝSTAVĚ BRNA**

V roce 2013 vydalo statutární město Brno,
Archiv města Brna (Přední 2, 618 00 Brno, amb@brno.cz)
Odpovědný redaktor PhDr. Libor Blažek
Redakce a jazykové korektury Mgr. Radana Červená, Ph.D.,
Mgr. Jana Čermáková, RNDr. Alena Benešová
Německé překlady PhDr. Pavla Scitlová
Anglické překlady Mgr. Eva Bumbálková
Foto na přední straně vazby Marie Schmerková
Vazbu a typografickou úpravu navrhl Martin Pecina
Sazbu a zlom zhotovil Petr M. Dorazil
Vytiskl Arch — polygrafické práce, spol. s r. o.,
Charbulova 3a, 618 00 Brno
Náklad 300 ks

ISBN 978-80-86736-35-8
ISSN 0524-689X

B | R | N | O

